

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE

(SERIE NOUĂ)

XXVII-XXIX
(2008-2010)

IAȘI
2011

COMITETUL DE REDACȚIE

Lăcrămioara STRATULAT
Senica ȚURCANU
Sorin IFTIMI
Adriana MOGLAN
Tamilia Elena MARIN
Cătălin HRIBAN
Loredana SOLCAN (secretar de redacție)

Traduceri realizate/revizuite de Coralia COSTAȘ

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași
Muzeul de Istorie a Moldovei
Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1
Iași, RO-700028
Telefon/Fax: 040232218383
e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII
Iași

SUMAR
SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

- Senica ȚURCANU, Podoabe pentru gât reprezentate pe statuetele antropomorfe ale culturii Cucuteni-Tripolie (*Neck Ornaments Present on the Cucuteni-Tripolie Anthropomorphic Statuettes*) 9
- Maria DIACONESCU, Asupra unor aspecte ale utilizării cornului de cerb în faza A-B a culturii Cucuteni (*A propos de certains aspects de l'utilisation du bois de cerf pendant la phase A-B de la culture Cucuteni*)..... 37
- Vasile DIACONU, Comunități umane din bronzul târziu în Subcarpații Moldovei. Observații privitoare la dinamica teritorială (*Human Communities of Late Bronze Age in the Moldavian Subcarpathians. Remarks on the Territorial Dynamics*)..... 45
- Victor COJOCARU, Relațiile externe ale orașelor grecești nord-pontice în epoca elenistică și în perioada romană pe baza izvoarelor epigrafice (*Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste in hellenistischer und römischer Zeit auf Grundlage der epigraphischen Quellen*) 67
- Alexandra-Marcela POPESCU, Fapte de necredință săvârșite de boieri moldoveni. Pâra la Poartă (*Deeds of Unfaithfulness Undertaken by Moldavian Boyars. The Denouncement to The Porte*) 115
- Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU, Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI, Un inventar de documente privitoare la moșia Voroveștii a mănăstirii Sfântul Ioan Zlataust din Iași (*Une liste des documents concernant le domaine de Voroveștii, propriété du monastère de Saint Jean Chrysostome de Iași*)..... 127
- Evalda PACI, Franciscus Blanchus: Dictionarium Latino-Epiroticum, Romæ 1635 147

Eliza ILIE, Imaginea Bizanțului în cronografele cu circulație în spațiul românesc (<i>The Image of Byzantium in the Chronographs Having Circulated Throughout the Romanian Space</i>)	157
Liviu BRĂTESCU, Monumente publice. Construcții identitare în România modernă (1866-1918). Studiu preliminar (<i>Public Monuments. The Identity Constructs in Modern Romania (1866-1918). Preliminary Study</i>).....	203
Paul NISTOR, Identități naționale și conflict ideologic în caricaturile și grafica războiului rece (1950-1955) (<i>National Identities and Ideologic Conflict in the Caricatures and the Graphics of the Cold War (1950-1955)</i>).....	215
Sorin IFTIMI, Pictorul Giovanni Schiavoni și activitatea sa din Moldova (1837-1844) (<i>Painter Giovanni Schiavoni and his Activity in Moldavia (1837-1844)</i>).....	231
Gheorghe MACARIE, Giovanni Schiavoni – un pictor italian la Academia Mihăileană din Iași (<i>Giovanni Schiavoni – an Italian Painter at the Mihăileană Academy in Iași</i>).....	269
Sorin IFTIMI, Giovanni Schiavoni – portretul copiilor din familiile Callimachi, Rosetti și Catargi (<i>Giovanni Schiavoni – Portrait of Children in the Callimachi, Rosetti and Catargi Families</i>).....	293
Nicolae URSULESCU, Valorificarea cercetărilor românești referitoare la civilizația Cucuteni prin expoziții internaționale (<i>Valorisation des recherches roumaines concernant la civilisation Cucuteni par des expositions internationales</i>).....	303
Recenzii. Note de lectură (Book Reviews)	327
SENICA ȚURCANU, <i>Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei</i> , Iași, 2009 (<i>Diana Măriuca VORNICU</i>)	
GABRIELA GHEORGHIU, <i>Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul sec. II a. Ch. - începutul sec. II p. Ch.)</i> , Cluj-Napoca, 2005 (<i>Tamalia-Elena MARIN</i>)	
VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, <i>Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană</i> , Cluj-Napoca, 2007 (<i>Tamalia-Elena MARIN</i>)	

FREDERIQUE LACHAUD, *L'Ethique du pouvoir au Moyen Age. L'Office dans la culture politique (Angleterre, vers 1150 – vers 1330)*, Paris, 2010
(Cătălin HRIBAN)

ARCHIVA MOLDAVIAE I, *Arhivele Naționale ale României*, Iași, 2009
(Roxana DIACONU)

ALIS NICULICĂ, *Din istoria vieții culturale a Bucovinei: Teatrul și muzica (1775 - 1940)*, București, 2009 (Alexandru Ovidiu VINTILĂ)

Obituaria..... 345

ȘEIVA SANIE (1938-2010) (Senica ȚURCANU)

ABREVIERI

AIIAI=AIIIX	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași.</i>
Albina românească	<i>Albina Românească, Iași.</i>
AMM	<i>Acta Moldaviae Meridionalis, Anuarul Muzeului „Ștefan cel Mare”, Vaslui.</i>
Angustia	<i>Angustia, Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe.</i>
ANRM	<i>Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău.</i>
Arhiva	<i>Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare, Iași.</i>
ArhGen	<i>Arhiva Genealogică, Academia Română. Societatea Română de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Iași.</i>
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei, Academia Română - Filiala Iași. Institutul de Arheologie Iași.</i>
AȘUI	<i>Analele Științifice ale Universității „A. I. Cuza” din Iași, Iași.</i>
BAI	<i>Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.</i>
BAM	<i>Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași.</i>
BAR	<i>Biblioteca Academiei Române, București.</i>
BAR Int. Ser.	<i>British Archaeological Reports. International Series, Oxford.</i>
BMA	<i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.</i>
BOR	<i>Biserica Ortodoxă Română, Patriarhia României, București.</i>
Buletin. Foaie Oficială	<i>Buletin. Foaie Oficială, Iași.</i>
CA	<i>Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.</i>
CAH	<i>Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.</i>
Carpica	<i>Carpica, Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu”, Bacău.</i>
CCAR	<i>Cronica cercetărilor arheologice din România, București.</i>
CCDJ	<i>Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos, Călărași.</i>
CDM	<i>Catalogul Documentelor Moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului.</i>
CI	<i>Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.</i>

Convorbiri literare	<i>Convorbiri Literare</i> , Iași.
Dacia N. S.	<i>Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Nouvelle Série</i> , București.
DANIC	Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale, București.
DIR	<i>Documente privind istoria României</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
DJANI	Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Iași.
DRH	<i>Documenta Romaniae Historica</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
FHDR	<i>Fontes Historiae Dacoromanae</i> , București.
Hierasus	<i>Hierasus</i> , Muzeul Județean Botoșani, Botoșani.
Ioan Neculce	<i>Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei</i> , Iași.
Istros	<i>Istros</i> , Muzeul Brăilei, Brăila.
Lumină și culoare	<i>Lumină și culoare</i> , București.
MCA	<i>Materiale și cercetări arheologice</i> , București.
Mitropolia Banatului	<i>Mitropolia Banatului</i> , Timișoara.
Mitropolia Moldovei și Sucevei	<i>Mitropolia Moldovei și Sucevei</i> , Iași.
MemAntiq	<i>Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis</i> , Complexul Muzeal Județean Neamț, Piatra-Neamț.
Monumentul	<i>Monumentul. Lucrările Simpozionului Național Monumentul - Tradiție și Viitor</i> , Iași.
PAS	<i>Prähistorische Archäologie in Südoseuropa</i> , Berlin.
Peuce	<i>Peuce</i> , Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
PZ	<i>Praehistorische Zeitschrift</i> , Leipzig-Berlin.
RESEE	<i>Revue des Études sud-est Européennes</i> , Institut des Études Sud-Est Européennes, București.
Revista Arheologică	<i>Revista Arheologică</i> , Institutul Patrimoniului Cultural – Centrul de Arheologie, Chișinău.
RIR	<i>Revista istorică română</i> , București.
RITL	<i>Revista de Istorie și Teorie Literară</i> , București.
RRH	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i> , L'Institut d'Histoire „Nicolae Iorga”, București.
Romanoslavica	<i>Romanoslavica. Studii Române-Slave</i> , Universitatea din București, București.
SAI	<i>Studii și articole de Istorie</i> , Societatea de Științe Istorice din România, București.

SCIA	<i>Studii și Cercetări de Istoria Artei</i> , București.
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SCȘI	<i>Studii și cercetări științifice</i> , Iași.
SECE	<i>Sud-Estul și Contextul European</i> , Institutul de Studii Sud-Est Europene, București.
SMIM	<i>Studii și materiale de istorie medie</i> , Academia Română. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.
Suceava	<i>Suceava</i> , Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava.
ThD	<i>Thraco-Dacica</i> , Institutul Român de Tracologie, București.
Tyrageția	<i>Tyrageția</i> , Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău.

PODOABE PENTRU GÂT REPREZENTATE PE STATUETELE ANTROPOMORFE ALE COMPLEXULUI CULTURAL CUCUTENI -TRIPOLIE

Senica ȚURCANU

În cei peste 125 de ani de la descoperirea așezării eponime de pe Cetățuia de la Cucuteni literatura de specialitate privitoare la acest complex cultural a cunoscut o creștere exponențială de la simple note de semnalare a unor descoperiri, până la întinse monografii de stațiuni arheologice, monografii regionale și volume de studii tematice. Referiri succinte la podoaabele cucutenienilor au fost făcute în numeroase rapoarte de săpături sau lucrări consacrate altor subiecte, dar până în acest moment acestea nu au constituit obiectul unei lucrări de sinteză. Au fost prezentate, în general, împreună cu diverse alte piese de mici dimensiuni sau cu ocazia publicării lor în cadrul unor tezaure¹, acordându-li-se rareori o atenție specială². Abia în ultimii ani

- 1 V. Dumitrescu, *Le dépôt d'objets de parure de Hăbășești et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques*, în *Dacia*, N. S., 1, 1957, p. 73-96; T. Sulimirski, *Copper Hoard from Horodnica on the Dniester*, în *Mitteilungen der Anthropologischen gesellschaft in Wien*, XCL Band, 1961, Wien, p. 91-97; G. P. Serghiev, *Rannetripol'skij klad u. S. Kărbuna*, în *SA*, 1, 1963, p. 135-151; V. Ursachi, *Les dépôts d'objets de parure énéolithiques de Brad, com. Negri, dép. de Bacău*, în *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, eds. V. Chirica, D. Monah, BAI, IV, Iași, 1990, p. 335-386; V. Dergačev, *Karbunskij klad*, Chișinău, 1998; S. J. Sztáncsuj, *The Early Copper Age Hoard from Ariușd (Erősd)*, în *Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up*, eds. Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, Piatra-Neamț, 2005, p. 85-105.
- 2 H. Dumitrescu, *Connections Between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of the Utilization of Golden Pendants*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 69-93; S. Marinescu-Bîlcu, M. Cărciumaru, *Colliers de Lithospermum purpureo-coeruleum et de "perles" de cerf dans l'Énéolithique de Roumanie dans le context Central- et Sud-Est européen*, în *Préhistoire Européenne*, 2, 1992, p. 70-88.

remarcăm anumite preocupări care vizează obiectele de podoabă global³ și din materii dure animale, în special⁴.

Situația este surprinzătoare deoarece importanța împodobirii corpului omenesc cu diverse obiecte de podoabă a fost explicit subliniată în multe mitologii. Pe lângă aceasta, analiza multivalentă a pieselor de podoabă poate furniza informații esențiale privind gradul de civilizație, nivelul economico-social și cultural-cultural atins de o anumită comunitate. Ele reprezintă, în anumite cazuri, rodul schimburilor și a influențelor generate de contactul dintre mai multe populații – și implicit culturi – și ilustrează existența unor rețele extinse și extrem de active de schimb, multe în zone care se află la mii de kilometri depărtare.

În absența unei abordări unitare, ne-am propus, în cadrul unui proiect mai amplu⁵ studiul acestei categorii de piese. Din nefericire, pentru cultura Cucuteni lipsesc o serie de date care ne-ar fi fost de un real ajutor. Este vorba de absența majorității informațiilor din contextele primare de descoperire ale podoabelor. Prin această afirmație, avem în vedere faptul că lipsa înmormântărilor ne privează de o serie amplă de date referitoare la tipurile de obiecte de podoabă (ca ansambluri, îndeosebi) cât și la poziționarea acestora pe corp. În compensație există o sursă destul de bogată care ne poate oferi date dacă nu de nuanță, suficient de cuprinzătoare, despre tipurile de obiecte de podoabă și poziționarea lor pe corpul uman. Este vorba despre statuetele antropomorfe care, alături de diverse reprezentări plastice antropomorfe figurate pe ceramică dar și de alte piese antropomorfizate constituie o sursă credibilă capabilă să

3 S. C. Enea, *Some Observations on the Neolithic and Aeneolithic Ornaments in the Romanian Area*, în *Tyragetia*, S. N., III (XVIII), 1, p. 133-155; A. Niculiță, *Obiecte de podoabă din aur și argint descoperite la monumentele din epoca eneolitică și a bronzului (după materialele din fondurile MNAIM)*, în *Tyragetia*, S. N., III (XVIII), 2009, 1, p. 157-168 (în lb. rusă).

4 C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Les objets de parure en matières dures animales de la culture Cucuteni: le dépôt de Hăbășești, dép. de Iași*, în *Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up*, eds. Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, Piatra-Neamț, 2005, p. 107-115; Idem, *Matière, artefact, symbole. Dents percées et imitations dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni*, în *Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, ediderunt V. Cotiugă, F.-A. Tencariu, G. Bodi, Iași, 2009, p. 137-153; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, D.-L. Buzca, *Date recente privind plastica antropomorfă eneolitică din materii dure animale aparținând culturii Cucuteni-Ariușd*, în *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, volum dedicat memoriei prof. dr. doc. Ilie Borzic, editori: V. Chirica, G. Bodi, BAI, XIII, Iași, 2010, p. 221-256.

5 Tema proiectului nostru este *Obiectele de podoabă cucuteniene din spațiul carpato-nistrian. Aspecte tipologice, funcționale și simbolice*. Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

ne ajute în reconstituirea obiceiurilor de port cucuteniene. Deși, de obicei, zeitățile pantheonului cucutenian sunt înfățișate în „sacra nuditate rituală”, uneori, artizanii cucutenieni nu au rezistat tentației de a împodobi divinitatea cu piese vestimentare, coafuri sau podoabe bine cunoscute de ei, în diferite grade de stilizare. S-a apreciat că imaginile divinităților au fost împodobite de către artiștii cucutenieni cu cele mai prețioase bijuterii cunoscute sau create de către aceștia⁶.

Lucrarea noastră își propune să realizeze o analiză a podoabelor pentru gât figurate pe plastica antropomorfă cucuteniană, doar tangențial studiate de către cercetătoarea leningrădeană A. P. Pogoșeva și de către cercetătorul ieșean D. Monah în lucrările lor dedicate plasticii antropomorfe a acestui complex cultural⁷. Această importantă sursă de documentare, coroborată cu informațiile furnizate de analiza pieselor propriu-zise, ne permite să vizualizăm tipurile de podoabe pentru gât cunoscute de către comunitățile cucuteniene⁸.

Dorim să subliniem faptul că doar o mică parte din podoabele cucutenienilor au ajuns până la noi. Au existat, cu siguranță, pe lângă piese de podoabă realizate din semințele unor plante (deja documentate prin descoperiri arheologice) și podoabe realizate din diverse alte materiale de origine vegetală (flori, frunze, lemn, scoarță/coajă de copac) sau animală (puf, pene, piele, blană), posibil textile (țesături decorative) sau fire de natură diversă, poate o gamă mai largă de piese realizate de os, corn, melci și scoici care, datorită materialelor de natură organică sau foarte friabile din care erau realizate, nu au ajuns până la noi. Aceiași afirmație poate fi făcută și privitor la piesele metalice. Numărul lor – cunoscut astăzi – nu reflectă corect realitatea istorică și datorită faptului, unanim acceptat, că materia primă din care au fost realizate a fost reutilizată⁹.

În preambulul lucrării noastre facem o scurtă trecere în revistă a tipurilor de podoabe pentru gât cunoscute din cadrul descoperirilor arheologice¹⁰. Avem

- 6 D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA, III, Piatra-Neamț, 1997, p. 199 (la ilustrație: Monah, 1997).
- 7 A. P. Pogoșeva, *Antropomorfnaja plastika Tripol'ja*, Novosibirsk, 1983; Eadem, *Die Statuetten der Tripolie-Kultur*, în *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 7, 1985 (la ilustrație: Pogoșeva, 1985); D. Monah, *op. cit.*
- 8 Realizarea acestei lucrări ar fi fost mult îngreunată dacă nu am fi beneficiat de înțelegerea și amabilitatea unor colegi care ne-au permis accesul direct la materialele provenite din propriile lor cercetări sau din colecțiile instituțiilor pe care le coordonează. Le mulțumim, și pe această cale, doamnelor C.-M. Lazarovici, S. Marinescu-Bilcu și M. Diaconescu și domnilor Gh. Dumitroaia, D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, C.-E. Ursu și A. Melniciuc. Desenele din acest material au fost realizate și/sau transcrise de către A. Corciovă, iar fotografiile de către M. Neagu și de subsemnata.
- 9 *Descoperiri arheologice din Germania*, selectate și comentate de Svend Hansen. Vadecum al expoziției de fotografii, Berlin, 2011, p. 30.
- 10 Subiectul a fost detaliat în S. Țurcanu, *Obiecte de podoabă cucuteniene: coliere și pandantive*, în *Al VI-lea simpozion Cucuteni 5000 rediivus - Științe exacte și mai puțin exacte*, Lucrările celui de-al VI-lea simpozion Cucuteni 5000 rediivus - Științe exacte și mai puțin exacte, 8

în vedere atât tipurile de colierele ca și tipurile mari de pandantive.

Ținând cont de materia primă din care erau realizate, de ocurența acestora de-a lungul întregii preistorii, pe baza descoperirilor arheologice, putem clasifica tipurile de coliere cucuteniene astfel: coliere realizate din forme naturale adaptate, dintre care menționăm: cochiliile (fie că sunt de scoici, fie de melci) perforate sau transformate prin prelucrare, dinții perforați, osul, semințele de plante și coliere realizate din materiale obținute ca urmare a dezvoltării performanțelor economice: ceramica și metalul (cuprul și aurul). Este vorba atât de mărgelile/perle de diferite tipuri dar și de saltaleoni.

Dacă se poate realiza o sistematizare a tipurilor de coliere existente în Cucuteni în funcție de materia primă din care erau realizate, atingerea acestui obiectiv în cazul pandantivelor, folosind aceleași criterii, ar îngreuna foarte mult încercarea noastră, clasificarea devenind extrem de stufoasă. Avem în vedere faptul că același tip de pandantiv a fost realizat din materiale extrem de diverse. În acest context considerăm mult mai facil de utilizat o sistematizare folosind în special criteriul formei de la care ne-am abătut în câteva cazuri speciale. Astfel, ca pandantive specifice complexului cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie cităm pandantivele „en violon” cu variantele lor schematizate, pandantivele discoidale (cunoscute și sub numele de discuri ornamentale) și pandantivele inelare, pandantivele din colț de mistreț, la care adăugăm pandantivele cu forme excentrice al căror repertoriul este destul de variat.

Ținem să facem, de asemenea, precizarea că fiecare dintre piesele componente ale colierelor prezentate cu excepția mărgelilor/perlelor propriuzise ar fi putut constitui un pandantiv de sine-stătător. Dinții de animale și replicile lor din os puteau constitui, de asemenea, piesa centrală a unui colier, înțelegând prin acesta un fir de natură vegetală, animală sau chiar metalică de care era atârnat pandantivul. Descoperirile de piese izolate cunoscute în aproape toate stațiunile cucuteniene nu pot fi decât astfel interpretate.

Colierele realizate din scoici, melci, os, piatră, dinți perforați de animale și imitațiile lor din os, mărgelile din ceramică și aramă, pandantivele *en violon* sau discurile ornamentale de diferite forme și dimensiuni, pandantivele cu forme excentrice, alcătuiau somptuoase decorații figurate mai mult sau mai puțin la gâtul și pe corpul statuetelor. Este clar că aceste reprezentări nu constituie rodul imaginației artiștilor cucutenieni. Descoperirile din cadrul tezaurilor sau rarele descoperiri de natură excepțională din cadrul cercetărilor arheologice sistematice dovedesc că ele reflectă o realitate despre care au ajuns până la noi foarte puține date.

Putem face o primă sistematizare a podoabelor pentru gât figurate pe

corpul statuetelor cucuteniene prin împărțirea lor în coliere propriu-zise, coliere prezentând un pandantiv central și decorații pentru gât sofisticate (vezi tabelul 1).

Pentru toate tipurile de reprezentări remarcăm, după caz, trei sau patru modalități de realizare: incizie, impresiuni, pictură, modelare plastică. Considerăm că folosirea uneia sau a alteia dintre modalitățile de redare a podoabelor era dictată nu numai de simțul artistic al fiecărui meșter artizan ci și de anumite canoane specifice respectivei perioade de evoluție a culturii.

<ul style="list-style-type: none"> • COLIERE PROPRIU-ZISE   <ul style="list-style-type: none"> INCIZATE   <ul style="list-style-type: none"> • SIMPLE • DUBLE • TRIPLE • CVADRUPLE   PRIN IMPRESIUNI   <ul style="list-style-type: none"> • SIMPLE • DUBLE   PICTATE   <ul style="list-style-type: none"> • SIMPLE • DUBLE • TRIPLE   APLICATE/ MODELATE PLASTIC   <ul style="list-style-type: none"> • SIMPLE • DUBLE • TRIPLE   • COLIERE CU PANDANTIV CENTRAL   <ul style="list-style-type: none"> CU CHARACTER EXPLICIT CU CHARACTER IMPLICIT   • DECORAȚII PENTRU GÂT SOFISTICATE   <ul style="list-style-type: none"> INCIZATE PICTATE APLICATE / MODELATE PLASTIC
<p>Tabelul 1. Tipuri de podoabe pentru gât reprezentate pe plastica antropomorfă cucuteniană</p>

Am considerat **coliere propriu-zise** toate reprezentările redând șiraguri aproximativ uniforme, fără nici un element central sau deosebit. În cadrul acestora se poate face o altă diferențiere. Există coliere alcătuite dintr-un singur șirag, din două, trei sau chiar patru șiraguri. Și dimensiunea lor diferă. Există

coliere care sunt realizate în jurul gâtului, la baza gâtului, altele atârnă pe piept pentru ca mai rar, unele să ajungă până aproape de talie.

După cum este cunoscut, în faza A a culturii majoritatea statuetelor sunt decorate cu incizii. În acest context colierele propriu-zise realizate în tehnica inciziei ca și cele realizate prin impresiuni sunt aproape inexistente. Probabil faptul că ele ar fi fost mai greu observabile a determinat folosirea fie a modalităților de realizare prin pictură (mai rar) fie, mai frecvent, a modelării plastice. Putem cita o singură excepție, o piesă de la Răucești¹¹ (fig. 4/7), care are figurat la gât un colier propriu-zis, simplu, în formă de V, realizat prin impresiuni circulare cu un diametru de 2-3 mm.

Lipsește reprezentările plastice ale unor podoabe reprezentate în jurul gâtului. Sunt însă frecvente cele realizate la baza gâtului, care atârnă pe piept în unul, două sau mai multe șiraguri. Ele pot să fi fost reprezentări ale tuturor tipurilor de piese propriu-zise amintite mai sus. Modalitățile lor de realizare par să fi fost cel puțin două. Este vorba, în primul rând de realizarea unor mici suluri de argilă simple (fig. 1/3, 7), duble (fig. 1/2, 4) sau chiar triple (fig. 1/9) care au fost aplicate pe corpul statuetelor. În unele situații sulurile de argilă au fost ușor aplatizate sau chiar transformate în benzi (Trușești¹² – fig. 1/1) iar în rare cazuri, asupra lutului moale din care erau realizate aceste reprezentări, s-a intervenit cu o muchie tăioasă pentru a transmite impresia de colier fragmentat, compus din mai multe elemente (Ruginoasa – fig. 1/5). Unele piese, simple, duble sau triple, au fost aranjate una lângă alta dând impresia unei podoabe realizate pe un suport dur, eventual chiar a unui colan (fig. 1/6, 7). Din păcate însă, piese de acest gen nu sunt documentate în cadrul descoperirilor arheologice cucuteniene. În alte situații modalitatea neuniformă de realizare și aplicare a sulurilor de argilă dă impresia că șiragurile aceluiași colier se suprapun, se împletesc între ele, reușind să inducă senzația de reprezentare a unei podoabe mobile, realizată pe un suport maleabil (cităm pentru ilustrare o descoperire din zona Moldovei¹³ – fig. 1/2). Deosebită este modalitatea de redare a unui colier de la Ruginoasa (fig. 1/8). Grosimea acestuia, variabilă și relativ considerabilă în partea centrală, neobișnuită pentru acest gen de reprezentări, redă un colier vizibil masiv. Dintre piesele propriu-zise care ar fi putut fi astfel ilustrate plastic am sugera scoicile. Un colier din scoici ar fi putut fi redat în această reprezentare.

Pentru fazele A-B și B, cea mai frecventă modalitate de realizare a colierelor

11 Gh. Dumitroaia, *Plastica antropomorfă din așezarea cucuteniană de la Răucești- „Munteni”*, jud. Neamț, în *Mem.Ant.*, XV-XVII, 1983-1985, 1987, p. 22-23, fig. 5/3.

12 M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești, monografie arheologică*, București-Iași, 1999, p. 500, fig. 353/5 (la ilustrație: Petrescu-Dîmbovița et alii, 1999).

13 N. Berlescu, *Plastica cucuteniană din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, în *Arh.Mold.*, II-III, 1964, p. 68, pl. I/1.

propriu-zise o constituie incizia. Este modalitatea cea mai simplă de realizare a acestor reprezentări: în lutul moale s-a trasat conturul colierului dorit (fig. 2/1-3; 3/3, 4; 5/1-3, 5-6). Acesta putea fi simplu (fig. 2/3; 3/4; 4/2), dublu (fig. 2/2; 3/2; 4/2), triplu (fig. 2/1; 4/3) sau chiar cvadruplu (fig. 4/1). Uneori liniile care redau podoaba sunt îngrijit trasate, cu o mână sigură (fig. 4/1, 3); alteori, conturul unui colier apare trasat stângaci, oarecum neglijent (fig. 4/2). Extensia și poziționarea acestor podoabe este diferită. Există piese realizate în jurul gâtului (fig. 4/6; 2/2), la baza gâtului (fig. 2/3; 4/1-3) dar și pe piept (fig. 3/4; 4/5).

La acest nivel cronologic există coliere incizate prezentând pe tot conturul lor mici incizii perpendiculare (fig. 3/1, 5-6). A fost realizată astfel o reprezentare a unor piese de podoabă care, în opinia noastră, ar fi putut fi ilustrarea în plastica antropomorfă a colierelor din dinți perforați de animale sau ale imitațiilor acestora.

O altă modalitate de realizare a colierelor simple în fazele A-B și B o reprezintă impresiunile (fig. 3/2, 7; 4/4). Impresiunile au fost realizate, de asemenea, în lutul moale, cu ajutorul unui artefact cu o secțiune rotundă, variabilă, posibil din os, lemn sau chiar aramă. Au fost astfel reprezentate atât coliere simple cât și duble care reușesc să comunice impresia de podoabe compuse din elemente distincte, mici mărgel/perle care ar putea fi redarea unor piese din ceramică, scoici prelucrate, aramă sau chiar piatră sau os.

Interesant de remarcat este faptul că reprezentările realizate prin cele două tehnici (incizia și impresiunile) nu ajung niciodată până la nivelul abdomenului. Ele sunt realizate în special pe gât, la baza gâtului și, rareori, ajung până la piept.

În ceea ce privește reprezentările realizate cu ajutorul picturii, ele au fost folosite rareori încă de la nivelul fazei A (la Scânteia¹⁴ – fig. 6/5), sunt aproape inexistente în faza A-B (cităm o piesă de la Traian-Dealul Fântânilor¹⁵ – fig. 5/3), pentru ca în faza B să constituie un motiv relativ frecvent (amintim piesele de la Costești – R. Moldova, Volodimirivka, Koszylowce¹⁶: fig. 5/1-2; 6/1-4, 6). Este folosită pictura atât pentru realizarea unor decorații pentru gât (fig. 5/1, 3; 6/3-4), cât și la baza gâtului (fig. 6/1), mai rar pe piept (fig. 5/2; 6/5) și putem cita câteva piese antropomorfe cu coliere care ajung până la talie (fig. 6/6).

În cazuri excepționale colierele realizate prin pictură le dublează pe cele realizate prin incizii sau impresiuni. O piesă deosebită care ilustrează această

14 C.-M. Mantu, S. Țurcanu, *Catalog*, în *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, catalog de expoziție, editori: V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu, Iași, 1999, nr. catalog 199, p. 108 (la ilustrație: Mantu, Țurcanu, 1999).

15 D. Monah, *op. cit.*, p. 381, fig. 129/2.

16 *Ențiklopedia Tripolskoi țivilizații*, tom I, eds. M. Ju. Videiko, N. B. Burdo, Kiiiv, 2004, p. 50-75 (la ilustrație: ETT)

tehnică este o statueta androgină de la Mărgineni¹⁷ (fig. 7/1). Bustul statuetei este împodobit cu trei coliere incizate dublate de alte trei coliere realizate prin pictură cu culoare neagră. Situația nu este singulară. Pentru ultima fază de evoluție a culturii putem cita și alte descoperiri de piese care prezintă la gât coliere incizate sau realizate prin impresiuni dublate sau apărând alături de altele, pictate (fig. 7/2).

Toate cele trei culori folosite la decorarea ceramicii (roșul, negrul și albul) au fost utilizate și pentru redarea podoabelor pentru gât. Dacă ar fi să detaliem acest aspect, putem remarca că aceleași modalități de realizare și de scoatere în evidență a motivelor decorative utilizate pentru ceramică sunt folosite și pentru podoabe. Astfel, în faza A, pe o piesă de la Scânteia, colierul este crușat din angoba alb-gălbui a statuetei pictată cu roșu (fig. 6/5). În faza B podoabele sunt pictate, ca și motivele decorative fie cu negru-brun, fie, în unele cazuri, cu roșu, pe angoba alb-gălbui sau pe fondul roșu din ardere care are rolul de scoatere în evidență, în negativ, a unor reprezentări de podoabe (ca în cazul pieselor de la Ghelăiești)¹⁸ (fig. 7/3).

În cea de-a doua mare grupă de podoabe pentru gât: **colierele cu pandantiv central** am inclus două tipuri de reprezentări: una cu un caracter explicit și o a doua cu un caracter implicit. În primul caz este vorba de colierele, diferite ca formă și dimensiune, care prezintă în partea centrală un pandantiv; reprezentările implicite presupun doar redarea prin incizie sau pictură, la gâtul sau pe pieptul statuetelor, a unor pandantive de diverse tipuri, fără a include și reprezentarea colierului de care acestea sunt suspendate.

Încă de la început trebuie să remarcăm un fapt oarecum surprinzător. Acest tip de podoabe apare reprezentat numai în plastica antropomorfă a fazei A a culturii Cucuteni. Din punctul de vedere al descoperirilor arheologice și în fazele A-B și B ale culturii au fost descoperite pandantive de diferite forme și dimensiuni realizate din materiale diverse. Dispar însă reprezentările lor pe statuetele antropomorfe.

Ca modalități de realizare toate reprezentările explicite ale unor coliere cu pandantiv central sunt modelate plastic, constituind aplicații pe corpul statuetelor, bineînțeles înainte de ardere.

În ceea ce privește reprezentările implicite, acestea sunt realizate în special prin incizie, rareori fiind pictate. În anumite situații inciziile sunt adânci, altele sunt realizate cu o finețe și o atenție deosebită. Uneori anumite piese reușesc să comunice măiestria și mâna sigură a artizanului lor.

Ce tipuri de pandantive au fost reprezentate? În primul rând menționăm pandantivele „**en violon**”. Cunoscută și sub denumirea de idoli plăți de tip

17 D. Monah, *op. cit.* fig. 181/1, 213.

18 *Ibidem*, p. 384, fig. 132/2.

troian sau statuete plate „en violon”, acestea reprezintă piesele de podoabă cucuteniene despre care s-au exprimat cele mai diverse opinii¹⁹. Termenul este, din păcate, utilizat pentru a denumi piese cu o morfologie extrem de diversă interpretate ca fiind variante, mai mult sau mai puțin stilizate, ale aceluiași tip primar. Materia primă din care erau realizate este extrem de diversă. Este vorba, în primul rând de ceramică dar și de metal (cupru, aur), os, corn și chiar piatră.

Cronologic, acestea apar în perioada Precucuteni III-Cucuteni A₄ cu o slabă ocurență la nivel A-B.

Funcțional, ar fi putut fi purtate la gât sau cusute pe diverse piese de costum. Inclinem spre prima variantă având în primul rând în vedere cel puțin două descoperiri cu caracter excepțional, care prezintă, modelate plastic, aceste pandantive. Este vorba, mai întâi, de o statueta antropomorfă provenind din cercetările sistematice de la Cucuteni-*Cetățuie*²⁰ (fig. 8/1). La gâtul ei este figurat plastic un pandantiv „en violon” reprezentat foarte clar. Este realizat dintr-o pastilă de lut modelată în forma inconfundabilă a unui astfel de pandantiv care a fost aplicată, apoi, pe statueta. În al doilea rând, este vorba de unul dintre altarele sau fațadele de templu de la Trușești²¹ (fig. 8/2). Ambele reprezentări antropomorfe figurate pe acesta prezintă, la gât, ca pandantive, astfel de artefacte. Descoperirile în contexte primare, în necropole, din ariile culturale învecinate (necropola de la Varna²²) indică aceeași modalitate de utilizare.

Tot ca reprezentări ale pandantivelor „en violon” au fost interpretate zeci de reprezentări incizate sau pictate la gâtul statuetelor antropomorfe sau pe obiecte antropomorfizate²³. Apar pe piese din aproape toate stațiunile Cucuteni A la Drăgușeni²⁴ (fig. 9/4), Dumești²⁵ (fig. 9/3), Scânteia²⁶ (fig. 1,

19 D. Monah, *op. cit.*, (și bibliografia); C. Beldiman, D.-M. Sztancs, D.-L. Buzea, *op. cit.*, p. 221-256 (și bibliografia).

20 M. Petrescu-Dimbovița, *Cucuteni*, București, 1966, fig. 25/1.

21 Idem, M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 528-530, fig. 372/6.

22 Mach, *Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilization*, Saarbrücken, 1988, p. 61-62, pl. 30-31

23 D. Mohah, *op. cit.*, p. 139-140.

24 S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tübingen, 2000, p. 65-66, fig. 52.

25 R. Maxim-Alaiba, *Le complexe de cult de la phase Cucuteni A3 de Dumești (dép. de Vaslui)*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédié au centenaire des première découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra Neamț 24-28 septembre 1984)*, eds. M. Petrescu-Dimbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica, BAI, I, Iași, 1987, p. 269-386, fig. 1-3.

26 A. Nițu, V. Chirica, *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite*, în *Hierarus*, VII-VIII, 1979, p. 17-37, fig. 1-2.

5-6), Trușești²⁷, Hoisești²⁸, Frumușica²⁹ (fig. 9/5), Ruginoasa³⁰ (fig. 9/2). Ele constituie, în clasificarea noastră, reprezentările cu caracter implicit.

Aceste pandantive și reprezentările lor au fost interpretate ca o imagine feminină în poziție de naștere, schematizarea extremă a poziției de naștere pe pământ, au fost considerate amulete legate de cultul fecundității, protectoare ale femeilor gravide și ale nașterii³¹. Această reprezentare a primit, relativ recent, și o altă interpretare, aceea de reprezentare a poziției orante³².

Un al doilea tip de pandantiv reprezentat pe plastica antropomorfă este pandantivul discoidal. Cunoscute și sub numele de discuri ornamentale, piesele de acest tip au beneficiat de o atenție mai redusă în literatura de specialitate. Au fost interpretate ca o variantă schematizată a pandantivelor „en violon”, cu potențe apotropaice³³. Au avut aproximativ aceeași durată de utilizare ca și pandantivele „en violon” (Precucuteni III-Cucuteni A4). Prezența pieselor din metal în componența tezaurilor cucuteniene (Hăbășești³⁴, Brad³⁵, Cărbuna³⁶), ne permite să afirmăm că erau, cu siguranță, încărcate cu o mare valoare simbolică. Aceste piese erau teaurizate nu pentru valoarea metalului cât pentru simbolurile codate pe care le conțineau.

S-a apreciat că puteau fi purtate la gât ca pandantive sau cusute pe îmbrăcăminte. Uneori ele sunt figurate plastic la gâtul statuetele antropomorfe. Statueta descoperită la Frumușica³⁷ (fig. 10/3) prezintă clar la gât, ca pandativ, un astfel de disc redat cu toate detaliile lui specifice de realizare. În acest context, cităm alte două descoperiri de la Dobârceni³⁸ (fig. 10/1) și Drăgușeni³⁹ (fig. 10/2) ale unor statuete care poartă la gât pandantive circulare/discoidale. Acestea ar putea constitui reprezentarea aceluiași tip de pandantiv.

În ceea ce privește statueta de la Fedeleșeni⁴⁰ (fig. 10/4), care are figurat un

27 M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 500, fig. 353/3.

28 G. Bodi, *Hoisești-La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Babluiuului*, BAM, XIII, eds: V. Spinei, V. Mihăilescu-Bîrliba, Iași, 2010, pl. 51/4.

29 C. Matasă, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*, București, 1946, pl. LV/407 (la ilustrație: Matasă, 1946).

30 V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa – Iași*, BAI, XX, Iași, 2008, p. 89-96, fig. 50.

31 D. Monah, *op. cit.*, p. 141-144; H. Dumitrescu, *op. cit.*, 74-80.

32 V. Chirica, M.-C. Văleanu, *op. cit.*, p. 81-90.

33 D. Monah, *op. cit.* p. 140-141.

34 V. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 435, 440, fig. 41/1, pl. CXXXIV.

35 V. Ursachi, *op. cit.*, p. 339, 341-342, pl. II/1-2; III; IV/1.

36 V. Dergačev, *op. cit.*, p. 39, fig. 11/40; 12/41-42.

37 C. Matasă, *op. cit.*, p. 79 și fig. 29.

38 M. Diaconescu, *Plastica antropomorfă cucuteniană din colecțiile muzeelor din județul Botoșani*, în *Hierasus*, XI, 2001, p. 10-11, fig. 4/1.

39 S. Marinescu-Bilcu, A. Bolomey, *op. cit.*, fig. 59/3.

40 D. Monah, *op. cit.*, fig. 61/2.

colier care ajunge până aproape de talie având în partea centrală un pandantiv circular, apreciem că acesta este mai degrabă inelar decât circular, de tipul celui din aur descoperit la Traian-Dealul Fântânilor⁴¹. Golul figurat clar în interiorul reprezentării ne determină să facem această afirmație.

În ceea ce privește reprezentările cu caracter implicit ale unor podoabe pentru gât cu pandantiv central, ele sunt, de asemenea, specifice doar fazei A/Tripolie B I. Pe lângă reprezentarea schematizată a pandantivelor „en violon”, deja amintită, făcând o serie, trebuie amintite în acest context, statuetele antropomorfe purtând la gât, incizat, un pandantiv rombic/romboidal (fig. 11/1, 5-7). Poziționarea acestuia este variabilă. El apare reprezentat atât pe gâtul propriu-zis (pe două statuete de la Cucuteni – fig. 11/6-7) cât și pe piept (ca în reprezentările de pe piesele de la Târpești⁴² – fig. 11/1 și Scânteia⁴³ – fig. 11/5). Dincolo de valoarea simbolică pe care o are, cu siguranță, această reprezentare constituie redarea unui pandantiv. S-a apreciat că ar putea fi vorba de reprezentări schematizate ale idolilor „en violon”. Cercetările arheologice documentează și existența unor pandantive rombice (în special din piatră). Considerăm că nu este exclus ca aceste reprezentări să redea astfel de piese.

În aceeași categorie, există și alte reprezentări, cu o morfologie variabilă, destul de greu de sistematizat. Ilustrăm aici unele dintre ele provenind de la Scânteia⁴⁴ (fig. 11/2) și Ruginoasa (fig. 11/3-4).

Ultima mare grupă de podoabe pentru gât o reprezintă ceea ce noi am numit **decorațiile pentru gât sofisticate**. Ele sunt prezente în toate fazele culturii dar constituie mai curând o excepție.

La nivelul fazei A ținem să menționăm, în această categorie, piesa numită de descoperitorii săi *Adonis de la Ruginoasa* provenită din așezarea Cucuteni A₃ de pe Dealul Drăghici⁴⁵ (fig. 12/1). În primul rând ținem să subliniem faptul că este vorba de o statueta antropomorfă masculină. Este cunoscut că în cultura Cucuteni statuetele antropomorfe feminine sunt preponderente. Raritatea reprezentărilor antropomorfe masculine este o constantă și în alte culturi. Ceea ce ne reține atenția în acest moment este faptul că statuetele masculine sunt mult mai puțin decorate față de cele feminine. Avem, în primul rând, în vedere faptul că lipsește decorul incizat și pictat care acoperă corpul majorității statuetelor feminine. În al doilea rând, în ceea ce privește

41 H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 69-93, fig. 1-2.

42 S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR Int. Ser., 107, 1981, fig. 188/1.

43 C.-M. Mantu, *Plastica antropomorfă a așezării Cucuteni A3 de la Scânteia (jud. Iași)*, în *ArhMold*, XVI, 1993, p. 53-56, fig. 1/15, 17; Eadem, S. Țurcanu, *op. cit.*, nr. catalog 361, p. 143.

44 *Ibidem*, nr. catalog 360, p. 143.

45 C.-M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Despre unele reprezentări antropomorfe masculine din cultura Cucuteni*, în *AMM*, XXX, 1, 2009, p. 39-43 (la ilustrație: Lazarovici, Lazarovici, 2009).

reprezentările plastice ale elementelor de ornamentație evidențiate pe statuetele masculine, acestea se reduc în special la două tipuri: centura/brâul și eșarfa/diagonala. Cu siguranță că este vorba de respectarea unor canoane stricte de reprezentare de la care artizanii cucutenieni făceau rareori rabat. Există însă și descoperiri excepționale ale unor decorații ce reprezintă unicate în aria cucuteniană. Statueta reprezintă un personaj care poartă la gât un colan masiv compus din patru benzi orizontale. Sub zona centrală a colanului, pe pieptul statuetei, sunt poziționați doi butoni (discuri ornamentale?). Coborând dintr-o a cincea bandă a colanului, care lipsește (=se întrerupe) deasupra butonilor, flancându-i, sunt reprezentate, poziționate vertical, patru șiraguri în partea stângă a statuetei (privită frontal) și alte cinci, în partea dreaptă, de dimensiuni inegale, atât în ceea ce privește lungimea, lățimea cât și grosimea. Au fost realizate din benzi plate de lut, incizate orizontal cu scopul de a crea impresia unei decorații compozite. Ele sunt compuse din 9 până la 13 elemente decorative. Ar putea reprezenta mărgele sau chiar *saltaleoni*, așa cum înclină să creadă descoperitorii⁴⁶.

Același tip de reprezentare se regăsește la brâul statuetei. Din păcate, jumătatea inferioară a piesei este păstrată doar parțial dar ne putem face o idee despre tipul de decorațiune reprezentat. Este vorba de un brâu dublu, realizat prin aplicarea a două benzi semicirculare de lut în jurul abdomenului. Din acestea coboară, în aceeași poziție verticală ca și la gât, șiraguri de dimensiuni inegale. Maniera de redare este aceeași ca și în cazul podoabei pentru gât: benzi mici, plate, din lut (din care s-au păstrat doar 8: 3 fragmentare și 5 întregi) în care, prin incizie (cu un obiect ascuțit) sau prin apăsare (cu un obiect cu tăiș) în lutul moale au fost realizate mici linii verticale în scopul de a crea impresia unei decorații compozite. Interesant este faptul că dacă la gât numărul de elemente componente ale acestor benzi este variabil, pentru cele integrale păstrate la brâu, numărul este constant, fiind vorba de cinci astfel de mici părți componente, cu dimensiuni reprezentate inegal (avem în vedere lățimea dar și lungimea benzilor).

Adonis de la Ruginoasa reprezintă un *uniquum* în aria culturii Cucuteni. Mult mai mult decât alte tipuri de reprezentări, acesta ne ajută să ne facem o idee despre somptuozitatea pieselor de podoabă cucuteniene. În plus, ne furnizează date despre faptul că anumite tipuri de decorații erau realizate (și purtate) în „seturi”. Piese componente ale celor două tipuri de decorații erau, cu siguranță, aceleași chiar dacă existau, diferențieri, firești, între numărul și dimensiunea pieselor lor componente.

Pentru faza B a culturii, în aceeași categorie, a decorațiilor sofisticate, putem include două reprezentări aproximativ similare, una realizată prin

46 *Ibidem*, p. 40-43.

incizie (provenind din așezareade la Fetești⁴⁷ – fig. 12/2) și o alta realizată prin pictură (provenind din așezarea de la Podei-Tg. Ocna⁴⁸ – fig. 12/5). Este vorba de un colier, în V, care la un moment dat se desfăce în evantai având un aspect simetric. Pe statueta de la Fetești colierul are 10 terminații/palmete în timp ce cel de pe statueta de la Podei are numai 6. În opinia noastră este vorba de reprezentarea aceluiași tip de piesă de podoabă care a fost cunoscută și utilizată atât de comunitățile de la Fetești cât și de cele de la Podei-Tg. Ocna.

Tot în aceeași categorie, decorații sofisticate, includem câteva piese care poartă pe piept niște ornamente mai mult sau mai puțin elaborate atârând dintr-un colier figurat la baza gâtului. Este vorba atât de reprezentări aplicate (fig. 12/6), incizate (fig. 12/4) sau pictate (fig. 12/3). Ele constituie reflectarea unor podoabe compuse: trei pandantive masive suspendate în același punct al unui colier (la Ruginoasa), patru șiraguri atârând dintr-un colier (la Dumeni⁴⁹) sau numai două (la Koszilowce), legate între ele și având capetele rotunjite.

*

Acestea sunt tipurile principale de podoabe pentru gât figurate pe plastica cucuteniană. Deși nu foarte frecvente, acestea apar reprezentate în toate fazele de evoluție ale complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie.

Piese prezentate poartă incifrat un cod echivoc acoperind mai multe tipuri de diferențiere. Cu siguranță ele reprezentau simboluri codificate corespunzând unei anumite structuri și ierarhizări a panteonului zeităților cucuteniene.

Este clar că aceste piese au jucat un rol important în viața socio-rituală a comunităților cucuteniene și că aceasta a cunoscut fluctuații în cei aproximativ 1000 de ani de existență a culturii. Reprezentările analizate de pe plastica antropomorfă sau de pe piesele antropomorfizate nu reflectă întotdeauna realitățile arheologice. Colierele propriu-zise se regăsesc în toate fazele de evoluție ale culturii. În ceea ce privește pandantivele, deși au fost descoperite în așezări datând din toate fazele, ele nu se regăsesc și în podoabele figurate pe statuetele fazelor A-B și B. Totuși, faptul că pandantivele *en violon* și cele discoidale (care dispar după faza A a culturii Cucuteni) erau purtătoare ale unor proprietăți sau mesaje care, din motive care ne scapă în prezent, au devenit vetuste la un moment dat, ceea ce a determinat ca ele să aibă un ciclu de viață mai scurt, este reflectat și de plastica antropomorfă.

47 C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, ed. L. Stratulat, Iași, 2009, p. 204, catalog 344 (la ilustrație Lazarovici *et alii*, 1999).

48 D. Monah, *op. cit.*, p. 426, fig. 174/2.

49 M. Diaconescu, *op. cit.*, p. 13, fig. 9/1.

Abstract

NECK ORNAMENTS PRESENT ON THE CUCUTENI-TRIPOLIE ANTHROPOMORPHIC STATUETTES

Although, usually, deities of Cucutenian pantheon are shown in the sacred ritual nudity sometimes, Cucutenian artisans did not resist the temptation to embellish the divinity with clothing items, hair styles or jewelry well known to them, with various degrees of stylization. It was considered that Cucutenian statuettes were embellished by Cucutenian artists with the most precious jewelry known or created by them.

The paper aims at achieving an analysis of the neck ornaments present on the Cucutenian anthropomorphic art. This important source of documentation, corroborated with the information provided by the analysis of the items themselves, allows us to visualize the types of neck ornaments known by the Cucutenian communities.

List of figures:

- Fig. 1. Plastically shaped collars: 1, 3, 5, 7-8, simple; 2, 4, 6, double; 9, triple. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, 9, Trușești; 2, zona Moldovei; 3, 5-8, Ruginoasa (unpublished); 4, Cucuteni-Cetățuie. 1, apud Petrescu-Dîmbovița et alii, 1999; 2-9, photo: S. Țurcanu, M. Neagu (different scales).
- Fig. 2. Incised collars: 3, simple; 2, double; 1, triple. Cucuteni B/ Tripolie C I: 1, Frumușica; 2, Stina; 3, Cicirkozivka. 1, apud Matasă, 1946; 2-3, apud ETT (different scales).
- Fig. 3. Incised and impressed collars: 1, 4, 6, 7, simple; 2-3, 5, double. 1, 4, Cucuteni A-B/ Tripolie B II. 1, Chalep'e; 4, Nemirovo; 2-3, 5-7, Cucuteni B/Tripolie C I-C II. 2, 5-6, Koszylowce; 3, Kolomiščina; 7, Suhostav. 1-7, apud Pogoševa, 1985 (different scales).
- Fig. 4. Incised (1-3, 5-6) and impressed (4, 7) collars. 2, 7, simple; 4-5, double; 3, triple; 1, quadruple; 6, sextuple. 7, Cucuteni A/Tripolie B I; 6, Cucuteni A-B/ Tripolie B II; 1-5, Cucuteni B/Tripolie C I. 1, Sușkivka; 2, region of Moldavia; 3, Scučinka; 4, Dolhasca; 5, Drăgușeni; 6, Fetești; 7, Răucești. 1, 3, apud ETT; 2, 4-7, photo S. Țurcanu (different scales).
- Fig. 5. Painted collars: 1, double; 2, simple; 3, triple. Cucuteni A-B/Tripolie B II: 2, Traian-Dealul Fântânilor; Cucuteni B/Tripolie C I-C II: 1, region of Moldavia; 2, Krutuha-Jolob. 1, apud Popovici, Simiciuc, 1979; 2, apud ETT; 3, apud Monah, 1997 (different scales).
- Fig. 6. Painted collars: 1, 5, 7, simple; 2, double; 3, quintuple; 4, quadruple. Cucuteni A/ Tripolie B I: 5, Scânteia; Cucuteni B/Tripolie C I-C II: 1, 6, Koszylowce; 2, Volodomirivka; 3, Costești; 4, Suskova. 1-2, 6, Pogoševa, 1985; 3-4, 6, apud ETT; 5, photo M. Neagu (different scales);
- Fig. 7. Combined collars: 1-3. Cucuteni B/Tripolie C I: 1, Mărgineni; 2, Koszylowce;

3, Ghelăiești. 1, 3, apud Monah, 1997; 2, apud Pogoșeva, 1985 (different scales).

Fig. 8. Collars with central “en violon” pendant. Explicit representations: 1-2. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, Cucuteni-Cetățuie; 2, Trușești. 1, photo M. Neagu; 2, photo Gh. Lazarovici (different scales).

Fig. 9. Collars with central “en violon” pendant. Implicit representations: 1-7. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, 6-7, Scânteia (6, unpublished); 2, Ruginoasa; 3, Dumești; 4, Drăgușeni; 5, Frumușica. 1-3, 5, 6-7, apud Lazarovici et alii, 2009; 4, photo S. Țurcanu (different scales).

Fig. 10. Collars with central circular/discoid pendant. Explicit representations: 1-4. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, Dobârceni; 2, Drăgușeni; 3, Frumușica; 4, Fedeleșeni. 1-3, photo S. Țurcanu; 4, apud Monah, 1997 (different scales).

Fig. 11. Collars with central pendant. Implicit representations: 1-7. 1, 5-7, rhomboid pendants; 2-4 atypical shapes. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, Târpești; 2, 5, Scânteia; 3-4, Ruginoasa (unpublished); 6-7, Cucuteni-Cetățuie.1, apud Lazarovici et alii, 1999; 2-7, photo M. Neagu (different scales).

Fig. 12. Sophisticated neck ornaments: 1-6. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, 6; Cucuteni B/Tripolie C I: 2, 3-5. 1, 6, Ruginoasa (6, unpublished); 2, Fetești; 3, Koszyłowce; 4, Dumeni; 5, Podei-Tg. Ocna. 1-2, apud Lazarovici et alii, 1999; 3, apud ETT; 4-6, photo S. Țurcanu (different scales).

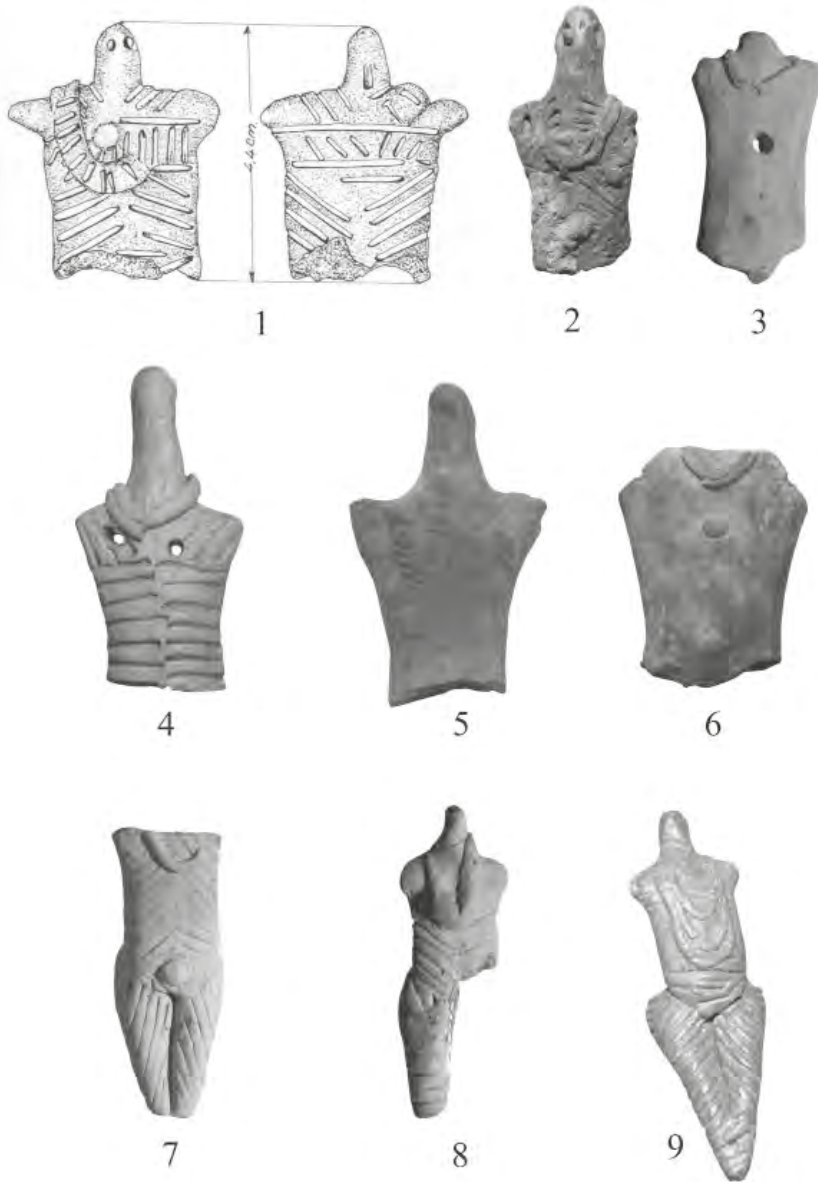

Fig. 1.

Coliere propriu-zise modelate plastic: 1, 3, 5, 7-8, simple; 2, 4, 6, duble; 9, triplu. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, 9, Truşeşti; 2, zona Moldovei; 3, 5-8, Ruginoasa (inedite); 4, Cucuteni-Cetăţuie. 1, după Petrescu-Dîmboviţa *et alii*, 1999; 2-9, foto: S. Ţurcanu, M. Neagu (scări diferite).

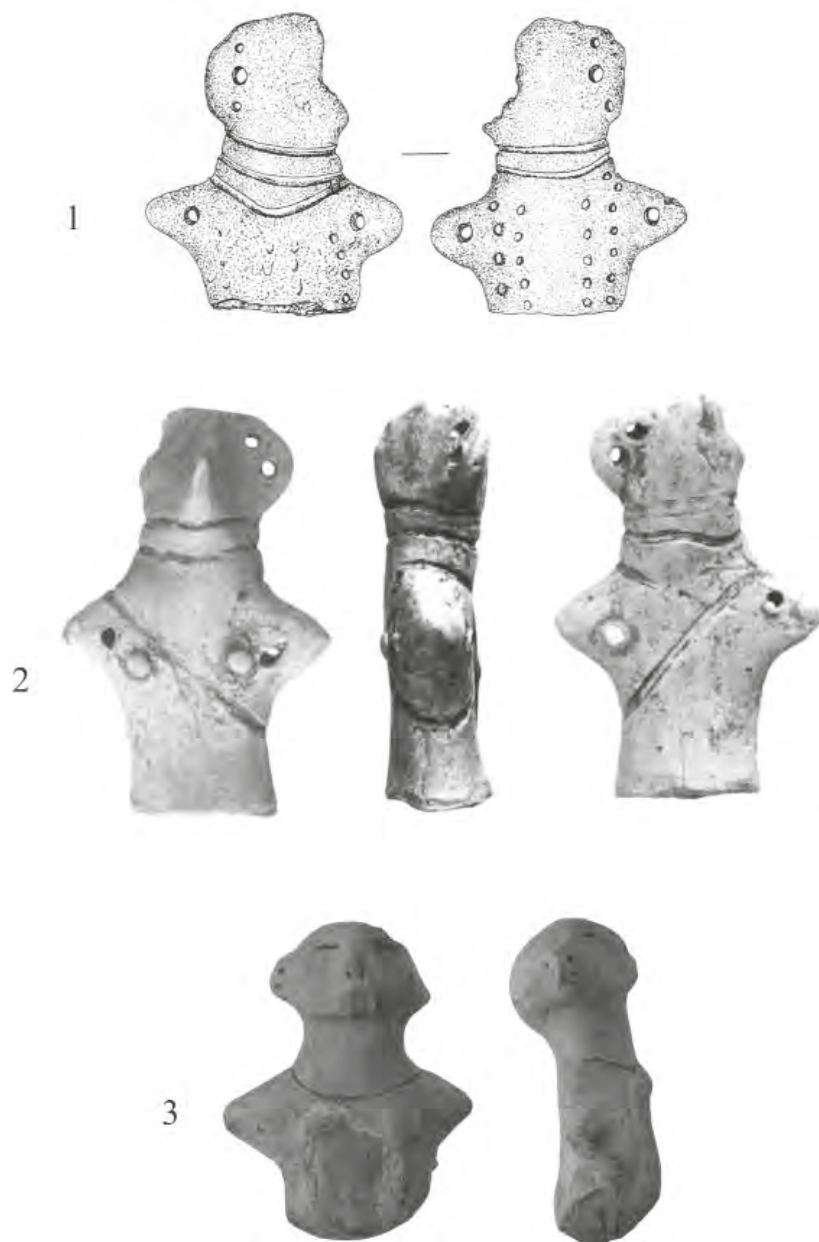

Fig. 2.

Coliere propriu-zise incizate: 3, simplu; 2, dublu; 1, triplu. Cucuteni B/ Tripolie CI: 1, Frumușica; 2, Stina 4; 3, Cicirkozivka. 1, după Matasă, 1946; 2-3, după ETT (scări diferite).

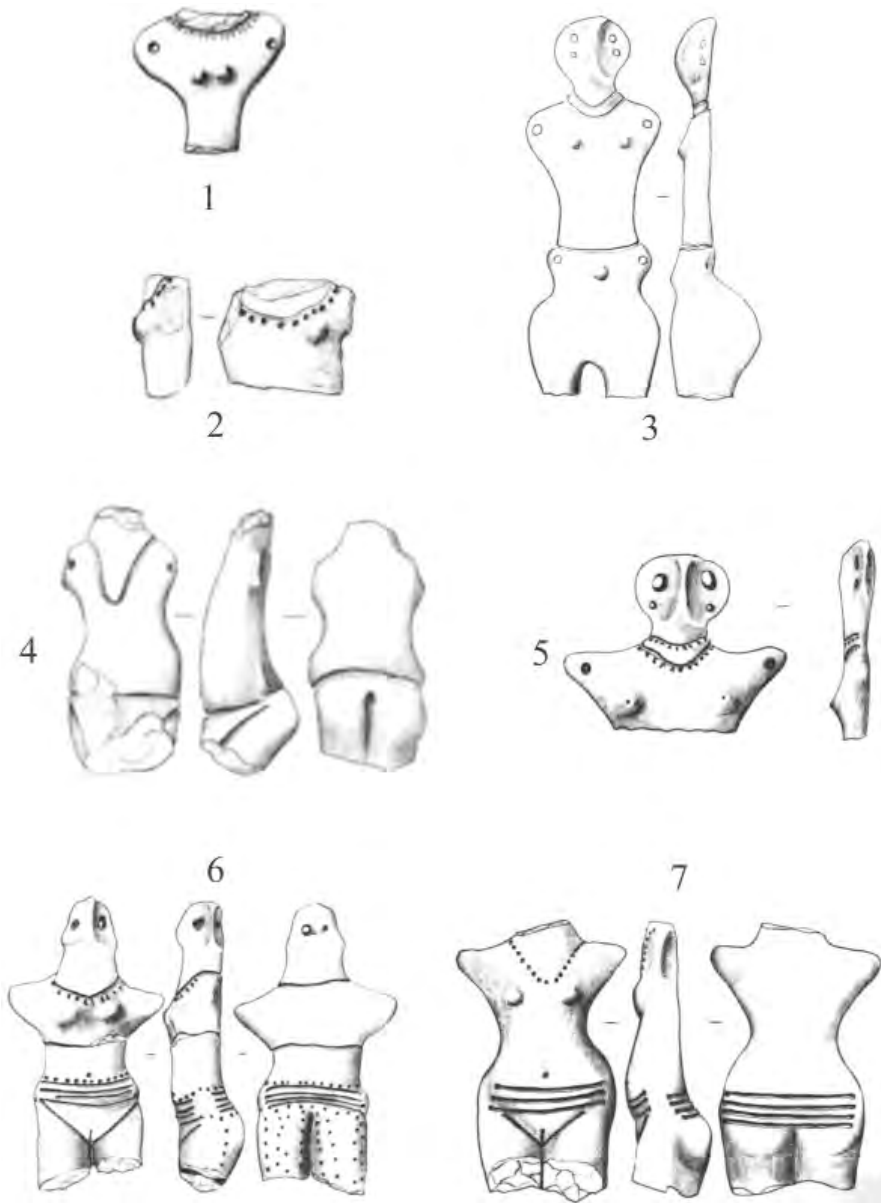

Fig. 3.

Coliere propriu-zise realizate prin incizii și impresiuni: 1, 4, 6, 7, simple; 2-3, 5, duble. 1, 4, Cucuteni A-B/Tripolie B II. 1, Chalep'e; 4, Nemirovo; 2-3, 5-7, Cucuteni B/Tripolie C I-C II. 2, 5-6, Koszylowce; 3, Kolomiščina; 7, Suhostav. 1-7, după Pogoševa, 1985 (scări diferite).

Fig. 4.

Coliere propriu-zise realizate prin incizii (1-3, 5-6) și impresiuni (4, 7). 2, 7, simple; 4-5, duble; 3, triplu; 1, cvadruplu; 6, cu șase șiraguri. 7, Cucuteni A/Tripolie B I; 6, Cucuteni A-B/Tripolie B II; 1-5, Cucuteni B/Tripolie C I. 1, Sușkivka; 2, regiunea Moldovei; 3, Scučinka; 4, Dolhasca; 5, Drăgușeni; 6, Fetești; 7, Răucești. 1, 3, după ETT; 2, 4-7, foto S. Țurcanu (scări diferite).

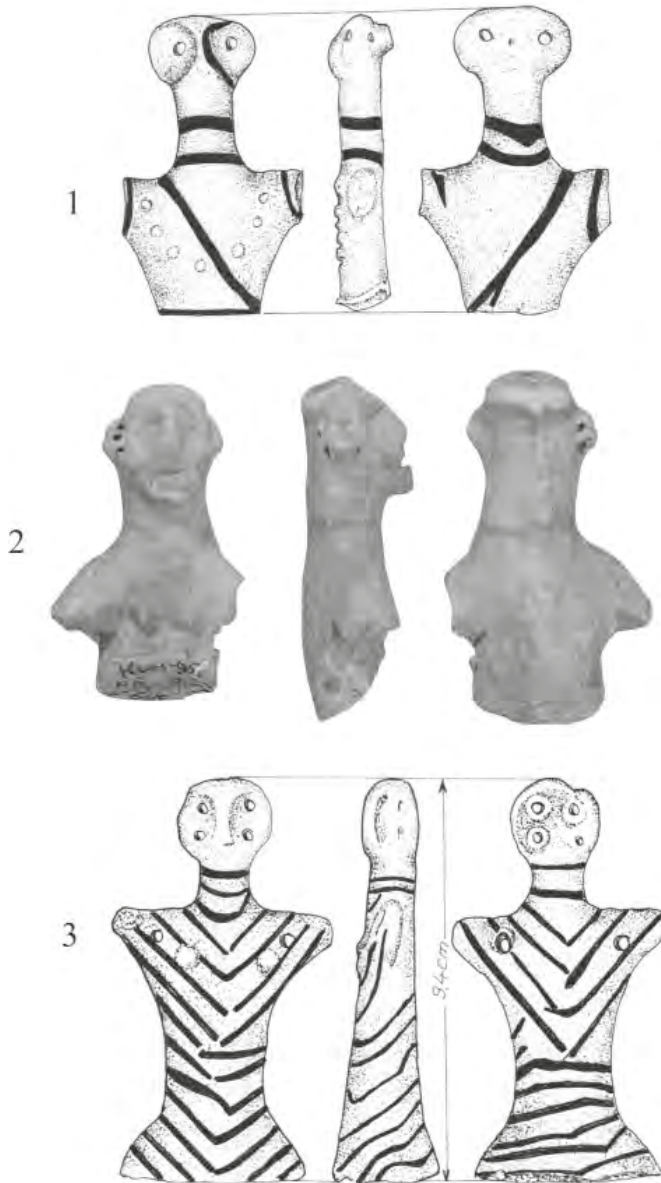

Fig. 5.

Coliere propriu-zise pictate: 1, dublu; 2, simplu; 3, triplu. Cucuteni A-B/Tripolie B II: 2, Traian-Dealul Fântânilor; Cucuteni B/Tripolie C I-C II: 1, regiunea Moldovei; 2, Krutuha-Jolob. 1, după Popovici, Simiciuc, 1979; 2, după ETT; 3, după Monah, 1997 (scări diferite).

Fig. 6.

Coliere propriu-zise pictate: 1, 5, 7, simple; 2, dublu; 3, cu cinci șiraguri; 4, cvadru plu.
 Cucuteni A/Tripolie B I: 5, Scânteia; Cucuteni B/Tripolie C I-C II: 1, 6, Koszyłowce; 2,
 Volodomirivka; 3, Costești; 4, Suskova. 1-2, 6, Pogoševa, 1985; 3-4, 6, după ETT; 5, foto M.
 Neagu (scări diferite);

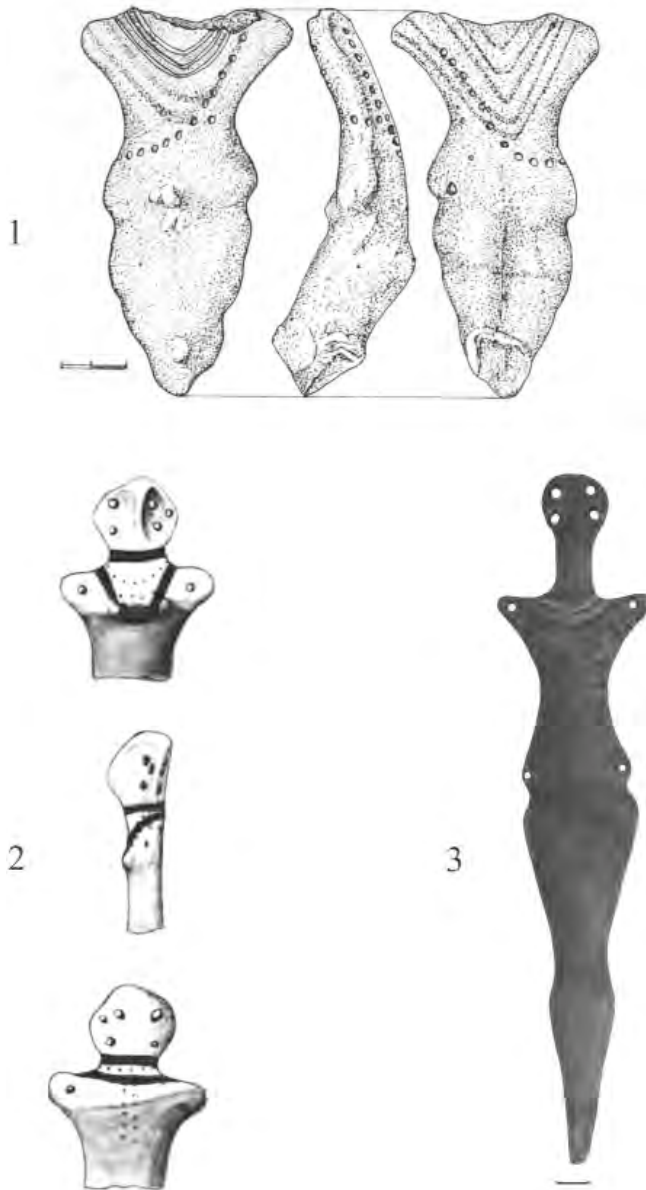

Fig. 7.

Coliere propriu-zise combinate: 1-3. Cucuteni B/Tripolie C I: 1, Mărgineni; 2, Koszyłowce; 3, Ghelăiești. 1, 3, după Monah, 1997; 2, după Pogoševa, 1985 (scări diferite).

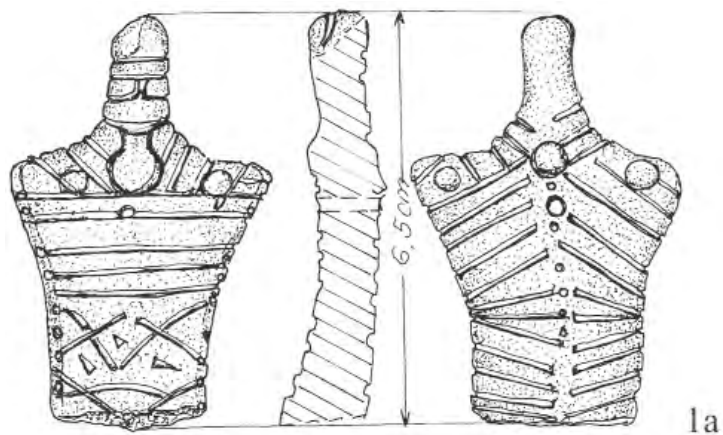

Fig. 8.

Coliere cu pandantiv central „en violon”. Reprezentări explicite: 1-2. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, Cucuteni-*Cetățuie*; 2, Trușești. 1, foto M. Neagu; 2, foto Gh. Lazarovici (scări diferite).

Fig. 9.

Coliere cu pandantiv central „en violon”. Reprezentări implicite: 1-7. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, 6-7, Scânteia (6, inedit); 2, Ruginoasa; 3, Dumești; 4, Drăgușeni; 5, Frumușica. 1-3, 5, 6-7, după Lazarovici *et alii*, 2009; 4, foto S. Țurcanu (scări diferite).

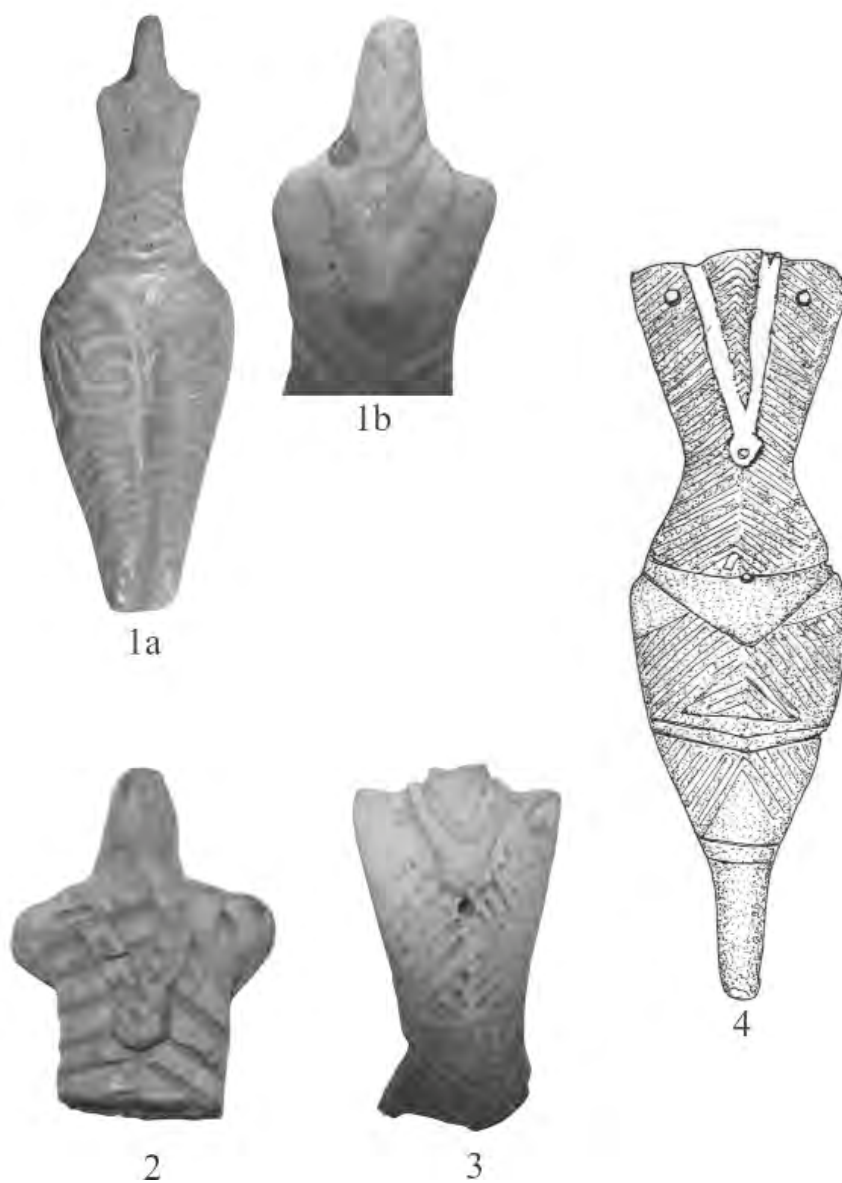

Fig. 10.

Coliere cu pandantiv central circular/discoïdal. Reprezentări explicite: 1-4. Cucuteni A/ Tripolie B I: 1, Dobârceni; 2, Drăgușeni; 3, Frumușica; 4, Fedeleșeni. 1-3, foto S. Țurcanu; 4, după Monah, 1997 (scări diferite).

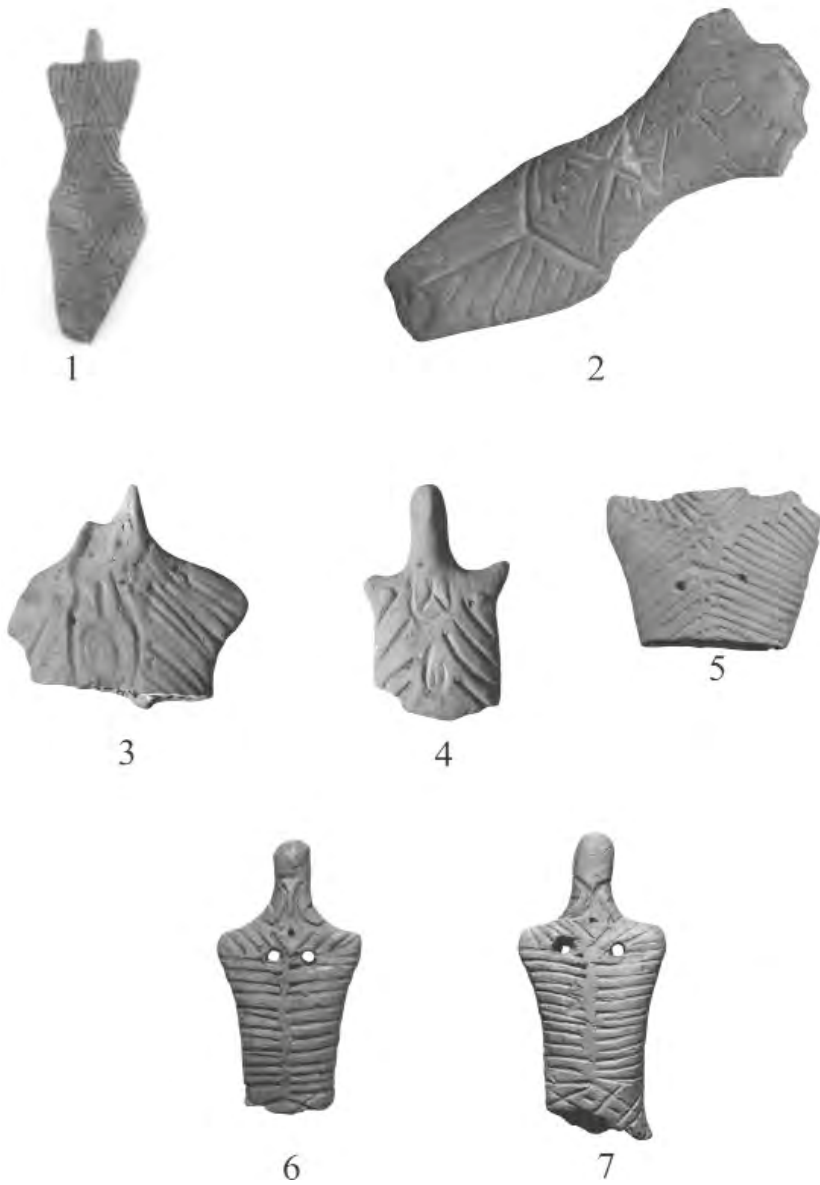

Fig. 11.

Coliere cu pandantiv central. Reprezentări implicite: 1-7. 1, 5-7, pandantive rombice; 2-4 forme atipice. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, Târpești; 2, 5, Scânteia; 3-4, Ruginoasa (inedite); 6-7, Cucuteni-Cetățuia. 1, după Lazarovici *et alii*, 1999; 2-7, foto M. Neagu (scări diferite).

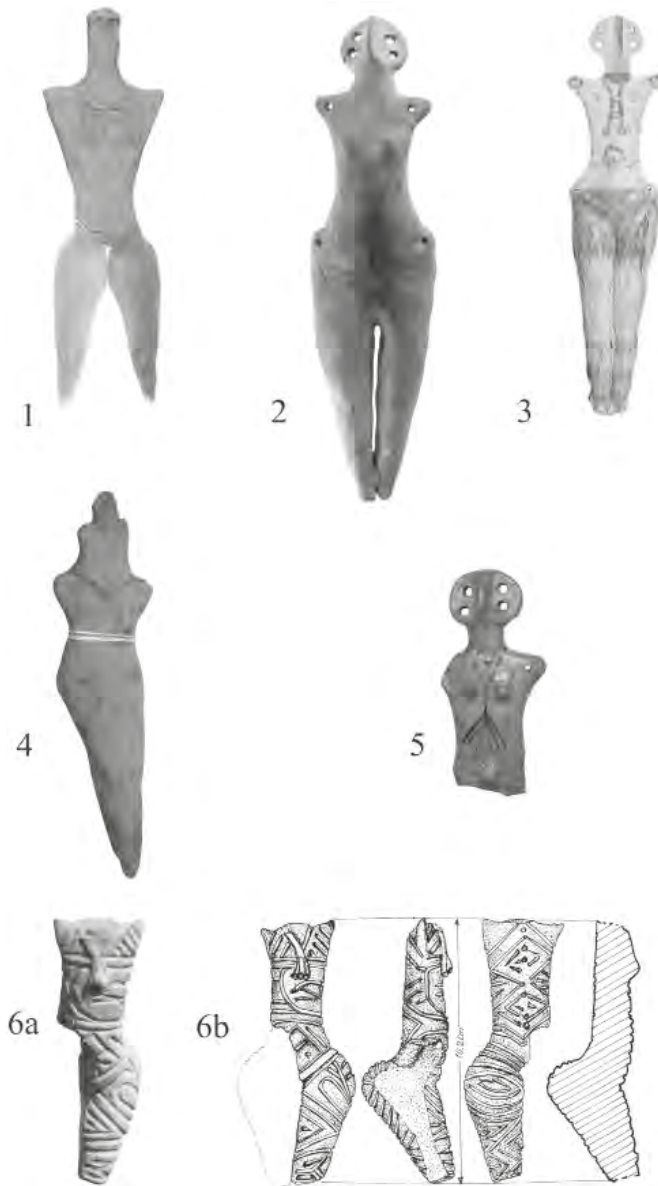

Fig. 12.

Decorații pentru gât sofisticate: 1-6. Cucuteni A/Tripolie B I: 1, 6; Cucuteni B/Tripolie C I: 2, 3-5. 1, 6, Ruginoasa (6, inedit); 2, Fetești; 3, Koszyłowce; 4, Dumeni; 5, Podei-Tg. Ocna. 1-2, după Lazarovici *et alii*, 1999; 3, după ETT; 4-6, foto S. Țurcanu (scări diferite).

ASUPRA UNOR ASPECTE ALE UTILIZĂRII CORNULUI DE CERB ÎN FAZA A-B A CULTURII CUCUTENI

Maria DIACONESCU

În reconstituirea modului de viață al comunităților cucuteniene, artefactele descoperite ne permit descifrarea și recompunerea unor aspecte ale existenței cotidiene, a spiritualității dar și a schimbărilor intervenite pe parcursul dezvoltării societății. Aprecierea importanței diverselor categorii de obiecte trebuie făcută în contextul în care au fost folosite, strâns legat de evoluția cultural-cronologică.

Impresionați de frumusețea realizărilor și creativitatea ceramiștilor cucutenieni, arheologii s-au concentrat mai ales asupra acestei categorii de descoperiri, neglijând de multe ori alte aspecte ale culturii materiale ce pot da indicii importante asupra relației om – animal, a evoluției comunităților umane. Analiza uneltelor s-a făcut de cele mai multe ori doar ilustrând piesele cele mai spectaculoase¹. Studiile realizate în ultimul deceniu privitoare la industria materiilor dure animale subliniază complexitatea și importanța acesteia evidențiiind existența mai multor categorii de obiecte, surprinzător de diverse: unelte, obiecte de podoabă, recipiente, materii prime, resturi de debitaj².

- 1 S. Marinescu-Bilcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tübingen, 2000, p. 61-89.
- 2 C. Beldiman, *Industria materiilor dure animale în preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din paleoliticul superior până în neoliticul timpuriu*, Studii de Preistorie – Supplementum 2, București, 2007, p. 33-74; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Les objets de parure en matières dures animales de la Culture Cucuteni: le dépôt de Hăbășești, dép. de Iași*, în *Cucuteni 120 ans des recherches. Le temps du bilan* (eds. Gh. Dumitroaia et alii), BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, p. 107-115; D.-M. Sztancs, C. Beldiman, *L'industrie des matières dures animales dans le site appartenant à la culture Cucuteni de Mărgineni, dép. de Bacău*, în *Cucuteni 120 ans des recherches. Le temps du bilan* (eds. Gh. Dumitroaia et alii), BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, p. 285-292.

Una dintre materiile prime în exploatarea căreia meșterii cucutenieni au excelat a fost cornul. Constatând, de-a lungul timpului, că această materie primă poate fi prelucrată destul de ușor și că i se pot specula la superlativ calitățile, tenacii meșteri cucutenieni au confecționat o sumedenie de obiecte menite să le sporească randamentul în activitățile cotidiene. Dintre cele mai cunoscute și frecvent întâlnite tipuri de obiecte realizate din corn amintim: topoare, ciocane, săpăligi, seceri, manșoane, retușoare, teci, mânere, harpoane, târnăcoape, pumnale, pandantive, recipiente. La realizarea acestor artefacte au fost utilizate diferite tehnici de prelucrare specifice, adaptate acestei materii prime: secționarea, decorticarea, evidarea, șlefuirea și lustruirea.

Cercetările arheologice întreprinse în nord-estul României, la Corlăteni³, Trușești⁴, Ștefănești⁵, Roma⁶, Mitoc⁷, Copălău⁸, Drăgușeni⁹, Vorniceni¹⁰, au permis unele observații de ordin general, dar și particular, privitoare la evoluția comunităților cucuteniene în această arie geografică.

În materialul de față ne propunem prezentarea unui număr de trei artefacte, rar atestate între descoperirile eneolitice, diferite ca tipologie și manieră de realizare, piese aparținând industriei materiilor dure animale, descoperite în așezarea Cucuteni A-B de la Vorniceni – *Pod Ibăneasa*. Acestea sunt următoarele:

Căuș (fig. 1/1): Piesa a fost descoperită în Groapa A–B, situată lângă Locuința 8. În această locuință s-au descoperit numeroase unelte și coarne de cerb cu urme de prelucrare, ceea ce ne-a determinat să presupunem existența aici a unui atelier domestic din cadrul așezării.

Recipientul a fost realizat din partea de la bază a unui corn și a servit la turnat și băut lichide. I se pot menționa analogii și în alte așezări aparținând culturii Cucuteni (publicate sub diferite denumiri: recipient, pocal) la Drăgușeni, Izvoare, Mărgineni, Ruseștii Noi și Putinești III – ultimele două în

3 I. Nestor, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Doroboi) în anul 1950*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 51-76.

4 M. Petrescu-Dîmbovița, A. C. Florescu, M. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

5 A. Nițu, P. Șadurschi, *Săpăturile de salvare de la „Stânca Doamnei” (sat Stânca-Ștefănești, județul Botoșani)*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 181-193.

6 D. N. Popovici, C. Buzdugan, I. Alexoiaie, *Așezarea cucuteniană de la „Balta lui Ciobanu”, comuna Roma, județul Botoșani*, în *CA*, 9, 1992, p. 12-28.

7 D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 119.

8 M. Diaconescu, *Așezarea cucuteniană de la Răzima-Copalău, din județul Botoșani*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 125-133.

9 A. Crișmaru, *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, Bacău, 1977; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *op. cit.*

10 M. Diaconescu, *La céramique et la plastique cucuténiennes de Vorniceni (dép. de Botoșani)*, în *Cucuteni 120 ans des recherches. Le temps du bilan* (eds. Gh. Dumitroaia et alii), BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, p. 353-367.

Republica Moldova¹¹. La acestea am putea adăuga și piesa de os de la Scânteia, ce are o formă similară celei de la Vorniceni¹². Menționăm că piesa descoperită de noi este cea mai bine păstrată și cea mai mare.

Relativ bine conservat, căușul a fost afectat de trecerea timpului mai ales pe latura sa joasă. În cadrul operațiunilor de restaurare acesta a fost însă reconstituit cu destulă ușurință, după punctele de înălțime maximă, utilizându-se rășină sintetică.

Piesa a fost realizată dintr-un corn maturizat și lepădat natural (știindu-se că acesta aveau o rezistență mai mare).

Privit din exterior, recipientul este ușor asimetric, are formă alungită, atât datorită bazei sale ovale, cât și a celor două ramuri ce au servit pentru conceperea „ciocului” de turnare și a mânerului.

Pentru realizarea sa, cornul a fost tăiat transversal față de ramura principală, planul de secționare trecând și la baza primei ramuri laterale. Folosind datele constitutive naturale ale materiei prime, una dintre ramuri a servit pentru realizarea „ciocului” prin secționarea transversală a ramurii principale, iar semiprofilul ramurii opuse a fost segmentat în vederea realizării mânerului. A fost înlăturată rozeta coroană de la baza cornului, apoi a fost extras miezul spongios, decorticat spre a fi îndepărtate rugozitățile naturale exterioare și șlefuit atât la interior cât și la exterior, lăsându-se neatinsă zona compactă periferică. Obiectul a fost lucrat cu atenție și minuțiozitate astfel încât pe suprafața sa nu se observă urmele de prelucrare cu abraziv. În final, piesa a fost șlefuită la exterior, mânerul păstrând și la interior un ușor lustru de uzură.

A rezultat un recipient cu fundul slab conturat, cu partea centrală albiată în zona de alimentare vascularizată a cornului. Grosimea pereților vasului este variabilă, între 1 și 5 mm, iar fundul vasului are grosimea de cca 7-8 mm.

La fel ca și în cazul recipientului de la Putinești III¹³, obiectul de la Vorniceni a suferit o fisură longitudinală în procesul de subțiere a pereților. Interesant este faptul că meșterul de la Vorniceni a aplicat aceeași soluție tehnică pentru a opri fisurarea obiectului ca și cel de la Putinești, realizând în perete o gaură piezișă de 4×2 mm și o alta cu diametrul de 1 mm la baza vasului, ce se observă doar la exterior. Aici a fost fixată o așchie mărunță, probabil de os, ce se mișcă ușor în lăcașul său. Pe latura joasă a recipientului se observă alte trei fisuri ce

11 S. Marinescu-Bilcu, Al. Bolomey, *op. cit.*, p. 86, fig. 74/ 1, 2, 3, 4, 5; D. Monah, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Mărgineni-Cetățuia*, în *MCA*, XIII, 1979, p. 79-80; D.-M. Sztancs, C. Beldiman, *op. cit.*, p. 285-292; V. I. Marchevici, *Folosirea cornului de cerb în neoneoliticul Moldovei și a altor teritorii*, în *Revista Arheologică*, 1, 1993, p. 120-123, fig. 1/1, 2; fig. 2/1.

12 *Cucuteni Culture: art and religion/ Kultura cucuteni: sztuka i religia*, coordonator I. Mareș, catalog de expoziție, Suceava, 2009, fig. 196.

13 V. I. Marchevici, *op. cit.*, p. 120-123, fig. 2/1.

converg spre bază. Piesa a suferit deteriorări ulterioare finalizării sale, în cursul utilizării, fapt ce a determinat scoaterea sa din uz.

Dimensiuni: lungimea: 175 mm; lățimea: 60 mm; înălțimea: 80 mm; înălțimea gurii de turnare: 32 mm; lățimea gurii de turnare: 33 mm; lungimea bazei : 75 mm; lățimea bazei: 61 mm.

Obiect de corn (fig.1/2): Piesa este întreagă și a fost descoperită în Locuința 1.

Este realizată din corn de cerb tânăr, din axul longitudinal cu partea de la bază, căreia i-au fost suprimate două raze secundare. În vederea executării piesei, cornului i-a fost înlăturată rozeta coroană. A fost, apoi, secționat circular, perpendicular pe lungime, utilizându-se probabil, mai întâi unelte de silex gen fierăstrău, apoi, sfoară udă și nisip. În continuare a fost înlăturat stratul cortical rugos exterior și eliminată din interior partea spongioasă (probabil cu un sfredel de silex). Printr-o mișcare de rotație s-a realizat o perforație centrală, până aproape de capătul proximal. Șlefuirea exterioară a lăsat urme abrazive, uneori piezișe, de-a lungul întregii piese. După scoaterea sa din mediul de umiditate constantă în care se afla, obiectul s-a fisurat pe lungime.

Din punct de vedere morfologic (contur, secțiune) piesa are un aspect tubular, slab curbat. Unul din capete este deschis, iar celălalt este închis, cu o formă ușor ovalizată. Ea este străbătută în interior de un canal. Are o lungime totală de 175 mm.

Extremitatea proximală – după desprinderea rozetei – a fost fațetată oblic și șlefuită. Capătul acesta al piesei are o grosime cuprinsă între 30-36 mm, iar corpul o grosime de 20-25 mm. Diametrul canalului interior este de aproximativ 6 mm (este posibil ca acesta să-și fi mărit dimensiunile în acțiunea de golire a sa de pământ).

Fără a fi un obiect spectaculos, acest artefact constituie încă un tip de piesă realizată din corn de cerb. Piesa nu-și găsește analogii în descoperirile contemporane. Deși aspectul ei general trimite la un mâner, nu o putem încadra în această categorie din următoarele motive: are o lungime prea mare (ceea ce l-ar fi făcut nepractic) iar canalul interior este prea lung, îngustându-se mult spre capătul proximal. De asemenea, pentru stabilitate și precizie în acțiune, partea spongioasă ar fi trebuit păstrată spre a înfige în ea împungătorul propriu-zis. Este greu de presupus că făuritorii săi ar fi risipit inutil cupru, iar partea ascunsă a împungătorului ar fi fost mai lungă decât partea activă.

Nu excludem posibilitatea ca destinația acesteia să fi fost una de ordin magico-religios¹⁴.

Mâner de împungător (fig.1/3): Obiectul este de mici dimensiuni și a servit, cel mai probabil, drept suport/mâner pentru un împungător de aramă. Are o formă tronconică, cu extremitatea proximală rotunjită. Extremitatea distală

14 Acest punct de vedere este împărtășit și de alți colegi care au examinat piesa.

este spartă din vechime, lipsind probabil aproximativ 10 mm. În ruptura sa se observă lăcașul unui obiect subțire, cu diametrul de 2 mm grosime ce ajunge până aproape de capătul opus, rotunjit.

Este lucrat dintr-o ramură secundară de corn de cerb. Pentru a i se da forma definitivă, a fost șlefuit la exterior și apoi netezit. Pe corpul mânerului se conservă urmele ușoare ale unui obiect tăios, ce l-a zgâriat transversal, ca și lustrul datorat utilizării sale frecvente. Miezul spongios a fost păstrat pentru a putea înfige în el partea activă de cupru. Se observă că partea metalică a împungătorului a fost înfipță pieziș în mâner, și a ajuns până aproape de capătul rotunjit.

Piesa are următoarele dimensiuni: lungime: 46 mm; grosimea capătului proximal: 17 mm; grosimea capătului distal (ceea ce a mai rămas din el): 14 mm.

*

Ținem să precizăm că în așezarea de la Vorniceni – *Pod Ibăneasa*, atât în locuințe cât și în gropi, pe lângă ceramică, s-a descoperit un număr mare de unelte de os și corn, diferite ca utilitate practică, lucrate cu precizie și finețe. Pe lângă obișnuitele unelte de corn (șăpăligi, brăzdare de plug), menționăm batoane, retușoare, spatule, împungătoare, plantatoare, mânere, instrumente de corn cu urme de culoare/pigmenți utilizate la pictarea vaselor de ceramică, deșeuri de prelucrare, artefacte ce își au analogii și în alte așezări cucuteniene¹⁵.

Analiza materialului faunistic, deosebit de bogat, analizat parțial de către S. Haimovici și A. Ungureanu (2574 de fragmente), oferă date importante asupra speciilor de animale domestice și sălbatice exploatate de către comunitatea din așezarea de la Vorniceni.

Dintre animalele sălbatice frecvența cea mai înaltă o are cerbul – *Cervus elaphus*. Indicele de gracilitate evidențiază un cerb destul de mare comparativ cu exemplarele din alte stațiuni similare, masivele de pădure din acea perioadă

15 R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957, fig. 265-267; M. Petrescu-Dîmbovița, *Cucuteni*, București, 1966, fig. 6; M. Petrescu-Dîmbovița, A. C. Florescu, M. Florescu, *op. cit.*, p. 258-262, fig. 159-160; M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA XIV, Piatra Neamț, 2004, fig. 73-74; A. László, *Cercetări arheologice în așezarea Cucuteni A-B de la Huși*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 7-22, fig. 3; Vl. Dumitrescu, *Hăbășești. Satul neolitic de pe Holm*, București, 1967, fig. 25; V. I. Marchevici, *op. cit.*, p. 120-123, fig. 1-2; V. Chirica, M. Tanasachi, *Un brăzdar de plug din corn de cerb, descoperit la Dolhasca (jud. Suceava)*, în *Suceava*, IV, 1977, fig. 1; A. Crișmaru, *op. cit.*, p. 22-23, fig. 13-15; D. Monah, *op. cit.*, p. 79-80; E. K. Černyš, *Eneolit pravoberejnoi Ukraini i Moldavii*, în *Eneolit SSSR*, 1982, pl. LXXXV; Șt. Cucoș, *Faza B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA VI, Piatra Neamț, 1999, fig. 20-22; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *op. cit.*, p. 63-89, fig. 60-62, 74-75; V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, BMA XI, Piatra Neamț, 2002, p. 88-90, fig. 55, 57-59; D. Boghian, *Comunitățile cucuteniene din bazinul Babluiului*, Suceava, 2004, p. 97-99, fig. 57-58.

creând un biotop favorabil acestei specii. Considerăm că așa se și explică marea cantitate de artefacte realizate din corn, fragmentele de coarne de cerb cu urme de utilizare, deșeuri, ori cele cu început de prelucrare – tăieturi, crestături, cioplitiuri, șlefuitri parțiale sau coarnele de cerb brute.

Luând în considerare compoziția faunei și frecvența speciilor, pot fi schițate unele trăsături ale mediului geografic în care erau integrate comunitățile cucuteniene din această zonă. Vânarea cerbului și utilizarea intensă a oaselor și coarnelor lui în cultura Cucuteni, în spațiul din nord-estul României¹⁶, ține de o puternică extindere a pădurii. De altfel, cerbul era foarte răspândit în neolitic pe tot teritoriul României și s-a apreciat că avea dimensiuni mai mari comparativ cu exemplarele din neoliticul Europei centrale¹⁷. Pe drept cuvânt, din acest motiv, neoliticul a mai fost numit și „epoca cerbului”¹⁸.

La finalul materialului nostru, putem afirma, fără teama de a greși, că importanța uneltelor și armelor realizate din materii dure animale a cunoscut o creștere continuă de-a lungul evoluției culturii Cucuteni. Diversificarea acestora a determinat, cu siguranță, o sporire a randamentului diferitelor activități cotidiene în care erau implicate determinând, de ce nu, o îmbunătățire graduală a nivelului de trai.

Gama extrem de variată în care întâlnim aceste artefacte, inovațiile tehnologice pe care le presupuneau realizarea și utilizarea lor, vorbesc de la sine despre înaltul nivel tehnic pe care l-au atins comunitățile cucuteniene asemănător cu cel al comunităților eneolitice contemporane cu care se învecinau și de la care, probabil, au asimilat și unele dintre aceste inovații în cadrul schimburilor pe care le făceau. Diversitatea tipologică și funcțională a uneltelor de corn poate fi proprie doar unei economii complexe cum este și cea cucuteniană. Nu ne îndoim de faptul că viitoarele cercetări sistematice în siturile cucuteniene vor aduce noi date asupra dezvoltării acestui meșteșug ce a evoluat permanent în preistorie.

În ceea ce privește așezarea Cucuteni A-B de la Vorniceni, alături de multe alte aspecte care o individualizează, consistența lotului de artefacte din os și corn, diversitatea tipologică a acestora, starea lor bună de conservare, evidențiază caracterul particular pe care l-a avut, cu siguranță, în cadrul așezărilor contemporane.

16 S. Marinescu-Bilcu, Al. Bolomey, *op. cit.*, p. 63-89, fig. 51-75; S. Haimovici, *Quelques problèmes d'archéozoologie concernant la culture de Cucuteni*, în *La civilization de Cucuteni en context européen* (eds. M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica), BAI I, Iași, 1987, p. 157-166; A. Ungureanu, *Studiul materialului arheozoologic provenit din așezarea eneolitică de la Vorniceni – Pod Ibăneasa*, în *CCAR, Campania 2001*, București, 2002, p. 337.

17 S. Haimovici, *op. cit.*, 1987, p. 159.

18 O. Necrasov, S. Haimovici, *Contribution a l'étude des cervidés subfossiles et leur distribution géographique au néolithique en Roumanie*, în *AȘUI*, XI, S II, 1963, p. 132.

Résumé

A PROPOS DE CERTAINS ASPECTS DE L'UTILISATION DU BOIS DE CERF PENDANT LA PHASE A-B DE LA CULTURE CUCUTENI

Dans ce article on présente trois pièces en bois de cerf découvertes dans le site archéologique de Vorniceni département de Botoșani, appartenant à la culture Cucuteni, phase A – B. Les pièces sont caractérisées par des valences documentaires et scientifiques, par un bon état de conservation, en observant une évolution des techniques de traitement de cette matière première et la diversification des objets.

Nous pouvons remarquer la continuité et la créativité de ces communautés néolithiques dans la dynamique de la transformation socio-économique de cette période.

Liste des illustrations

Fig. 1. Vorniceni. Pièces en bois e cerf

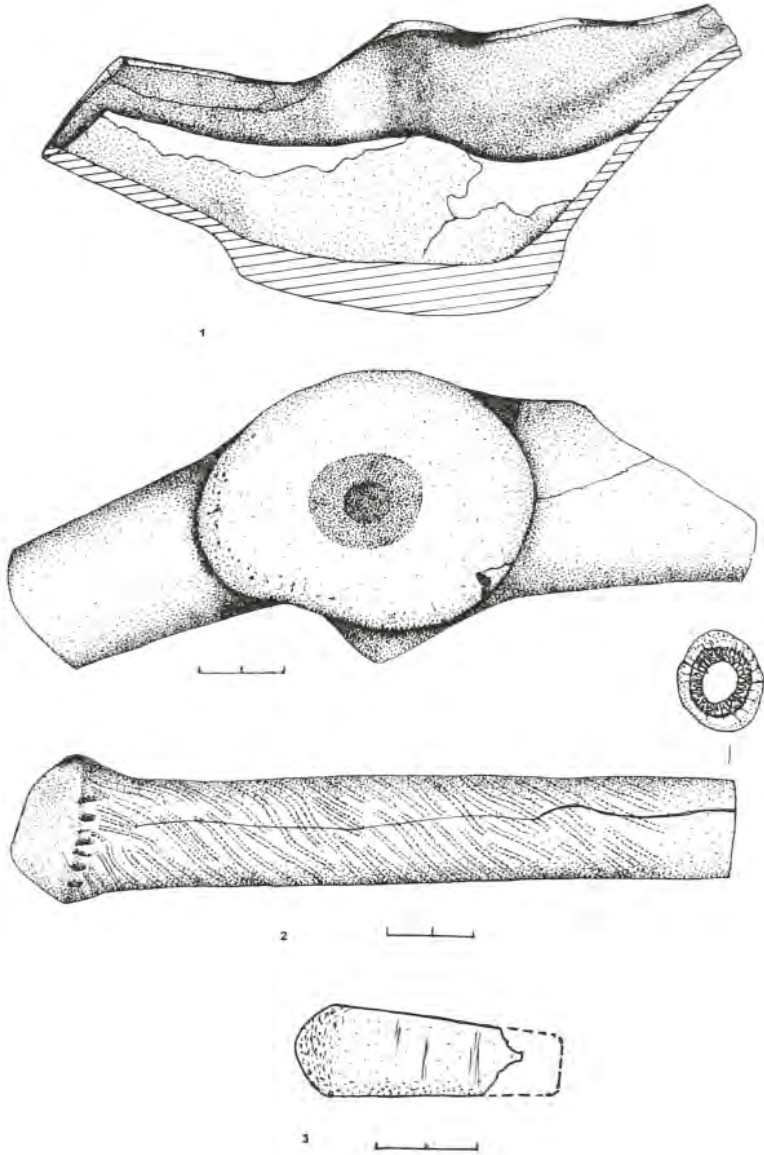

Fig. 1

Vorniceni. Piese din corn

COMUNITĂȚI UMANE DIN BRONZUL TÂRZIU ÎN SUBCARPAȚII MOLDOVEI. OBSERVAȚII PRIVITOARE LA DINAMICA TERITORIALĂ

Vasile DIACONU

I. Introducere.

Studierea unei manifestări culturale implică analiza mai multor parametri care țin în mod special de tipul de locuire, caracteristicile inventarului material, trăsăturile paleoeconomiei și aspecte de natură spirituală (în special comportamentul funerar).

Pentru o imagine de ansamblu, parametrii amintiți anterior trebuie raportați la întregul areal ocupat de respectiva entitate culturală, dar este utilă și o aprofundare la nivel microzonal. O asemenea cercetare poate evidenția modul cum influențează elementele de habitat dinamica locuirilor umane, posibilitățile de exploatare ale diferitelor resurse, densitatea populației, existența unor posibile structuri sociale, sau eventuale contacte cu mediile culturale contemporane și învecinate¹.

În cadrul prezentului studiu ne propunem să aducem în prim plan câteva date care să permită o discuție cât mai completă privitoare la dinamica unor comunități umane din bronzul târziu (cultura Noua) într-un areal geografic bine delimitat (Subcarpații Moldovei), cu intenția definirii anumitor particularități care să constituie apoi puncte de referință macrozonală.

Din punct de vedere metodologic, urmărim o schițare a cadrului natural specific zonei studiate, pentru ca apoi să discutăm, pe baza datelor cunoscute, despre factorii care au influențat dinamica populațiilor bronzului târziu din zona submontană a Moldovei. Pentru a putea stabili densitatea locuirilor culturii Noua în spațiul nostru de referință, vom cartografi toate obiectivele cunoscute, în

---

1 S. Champion, *Dictionary of terms and techniques in archaeology*, New York, 1980, p. 116.

funcție de specificul lor: așezări, necropole și descoperiri funerare, descoperiri metalice.

II. Cadrul natural și elementele de habitat

Deși este necesară o prezentare a cadrului natural specific etapei de sfârșit a epocii bronzului, lipsa unor date concrete și consistente în acest sens ne limitează posibilitatea unor discuții foarte ample. Cu toate acestea, suntem de părere că relieful nu a cunoscut modificări semnificative care să difere de cel actual, motiv pentru care aducem în prim plan câteva caracteristici geografice ale teritoriului aflat în centrul atenției noastre.

Subcarpații Moldovei constituie o zonă geografică a cărei limită nordică o reprezintă valea Moldovei, iar în sud ajunge până la valea Troțușului. Alcătuită dintr-un șir de depresiuni (Neamț, Cracău-Bistrița, Tazlău-Cășin), aria subcarpatică se prezintă ca o structură cu desfășurare largă, simplă, dar bine individualizată, fiind marcată la vest de Carpații Orientali, iar la est de culmile submontane prin a căror piemonturi se realizează contactul cu Podișul Moldovei și Culoarul Siretului².

În ansamblu, relieful are altitudini cuprinse între 400-800 m și se remarcă prin varietatea structurală și teritorială, la care se adaugă existența podurilor de terase și a masivelor deluroase.

Rețeaua hidrografică este destul de complexă, cele mai importante cursuri de apă fiind râurile Bistrița, Tazlău și Troțuș, cu afluenții lor, ale căror izvoare sunt, în mare parte, în sectorul montan. Pentru segmentul cronologic de care ne ocupăm, putem presupune că regimul hidric nu era foarte diferit de cel actual, mai ales dacă ținem cont și de specificul climatic. Pot fi acceptate anumite variații ale albiilor cursurilor de apă mai importante, dar nu credem că acestea au avut un impact major asupra peisajului, în asemenea măsură încât dinamica factorului uman să cunoască modificări esențiale, sau unele stațiuni arheologice să nu mai poată fi reperate.

La nivel climatic, ultima perioadă a epocii bronzului corespunde subborealului. Odată cu scăderea umidității și cu o continuă încălzire, pe rama estică a Carpaților Orientali s-au impus pădurile de carpen intercalate între stejăretele aflate spre zona de podiș și molidișurile din zona montană. Pe cursul văilor montane au început să se extindă în această perioadă și fâgetele³.

Resursele naturale constituie o altă componentă care a influențat existența

2 V. Tufescu, *Subcarpații și depresiunile marginale ale Transilvaniei*, București, 1966, p. 81-116; V. Velcea, Al. Savu, *Geografia Carpaților și Subcarpaților Românești*, București, 1982, fig. 1.

3 M. Cârciușmaru, *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996, p. 143; N. Boșcaiu, *Paleoflora și evoluția climei în Holocen*, în M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria românilor*, vol. I, București, 2001, p. 34.

și evoluția comunităților umane preistorice, fapt care necesită o atenție specială. Cu toate acestea, lipsa cercetărilor interdisciplinare complexe ne împiedică să formulăm concluzii definitive referitoare la gradul și tipurile de resurse exploatare de către grupurile umane de la sfârșitul epocii bronzului⁴. Cele care au legătură cu subzistența dețineau ponderea cea mai mare, dar nu trebuie omise nici materiile prime folosite la confecționarea uneltelor, armelor și chiar a unor construcții. Privitor la acest din urmă aspect, prin structura geologică specifică, zona subcarpatică oferea numeroase roci utile, necesare confecționării utilajului litic. În plus, trebuie să amintim și faptul că cele mai importante cursuri de apă de pe versantul estic al Carpaților Orientali traversează o mare parte a lanțului montan, și deci, angrenează diferite roci utile care sunt duse în aval, de unde au putut fi recoltate, multe fiind chiar de origine magmatică⁵.

Nu în ultimul rând, trebuie să amintim importante surse de sare aflate în interiorul acestei subunități geografice⁶, care în mod cert erau cunoscute și utilizate de către grupurile de populații ale culturii Noua.

III. Așezări

Este cunoscut faptul că aprecieri generale referitoare la așezările culturii Noua au fost făcute în repetate rânduri, la nivel macro- sau microzonal, evidențiindu-se principalele trăsături ale acestora (suprafață, amplasament, organizarea internă, frecvența locuirii, densitate, apartenența la o anumită etapă evolutivă, etc.)⁷.

4 O situație punctuală este cunoscută pentru așezarea de la Târpești, dar datele publicate nu sunt foarte ample și nu pot constitui repere generale; vezi S. Marinescu-Bîlcu, M. Cârțiumaru, A. Muraru, *Contribuții la ecologia locuirilor pre- și protoistorice de la Târpești*, în *MemAntiq*, IX-XI, (1977-1979), 1985, p. 656-657.

5 Acest lucru nu exclude procurarea materialului litic sau a pieselor finite pe calea schimburilor.
6 R. Munteanu, Gh. Dumitroaia, *Sursele de sare dintre Valea Sucevei și Valea Buzăului*, în V. Căvruc, A. Chiricescu (coord.), *Sarea, timpul și omul*, Sf. Gheorghe, 2006, p. 22; O. Weller et alii, *Cercetări sistematice asupra izvoarelor de apă sărată din Moldova. Bilanțul explorărilor din anii 2004-2007 efectuate în special în județul Neamț*, în *MemAntiq*, XXIV, 2007, p. 123-129, fig. 1; idem, *Recherches systématiques autour des sources salées de Moldavie. Bilan des prospections 2008-2010*, în *MemAntiq*, XXV-XXVI/2008-2009, 2010, p. 437-504, fig. 42.

7 Fără să încercăm o menționare exhaustivă a surselor bibliografice, amintim doar: M. Petrescu-Dîmbovița, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova*, în *SCIV*, 4, 3-4, 1953, p. 448; A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în *ArhMold*, II-III, 1964, p. 146; M. Florescu, A. C. Florescu, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*, în *ArhMold*, XIII, 1990, p. 54; E. Sava, *Die spätbronzezeitlichen Aschbügel („Zol'niki”) - ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte*, în *PZ*, 80, 2005, p. 68-69; B. P. Niculică, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei* (teză de doctorat, ms.), Iași, 2006, p. 200-204; L. Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*, Iași, 2007, p. 78-82.

Cu toate acestea, pentru zona subcarpatică lipsește o analiză punctuală a așezărilor bronzului târziu, deși în literatura arheologică s-au întocmit câteva repertorii microzonale, în care sunt cuprinse și astfel de situri⁸. Din acest motiv, pe baza datelor publicate, dar și a propriilor descoperiri și observații din teren, încercăm o prezentare a locuirilor din zona submontană a Moldovei.

Baza de date este constituită din 51 de așezări sau posibile așezări, precum și unele locuiri sezoniere, repertoriate pe baza datelor publicate, iar unele dintre ele au fost identificate chiar de autor, în urma cercetărilor arheologice de suprafață.

Privitor la răspândirea în teritoriul analizat, pe baza cartării stațiunilor arheologice cunoscute (fig. 1), se poate constata o distribuție inegală, fapt care poate să corespundă într-o anumită măsură și cu realitățile istorice, dar trebuie să avem în vedere și gradul diferit de investigare arheologică a zonei subcarpatice. În momentul de față, deși datele de care dispunem nu pot avea caracter definitiv, observăm o mare concentrare de așezări în partea de nord a Subcarpaților Moldovei, o densitate medie în zona centrală și un număr extrem de mic în partea de sud⁹. O lipsă totală se înregistrează în bazinul hidrografic al Tazlăului și în interfluviul Trotuș-Tazlău, dar care, credem noi, se poate datora în mod special deficiențelor de cercetare.

Un alt aspect interesant, care decurge tot din cartografierea așezărilor, este acela că un număr important de obiective sunt situate la limita de contact cu zona montană, și uneori se constată chiar pătrunderi, pe cursurile de apă, în interiorul perimetrului carpatic. Din păcate, lipsa cercetărilor arheologice sistematice nu permite enunțarea caracteristicilor unor astfel de așezări, care puteau fi locuite o perioadă mai îndelungată de timp sau puteau avea doar caracter sezonier, impus de specificul economic sau de anumiți factori de habitat.

În legătură cu acest din urmă aspect, readucem în prim plan observația potrivit căreia majoritatea comunităților culturii Noua s-au stabilit în apropierea surselor permanente de apă, preferate fiind văile râurilor sau ale cursurilor secundare.

Deși nu întotdeauna am dispus de elemente suficiente și precise care să permită o localizarea strictă a siturilor din zona noastră de interes, pe baza

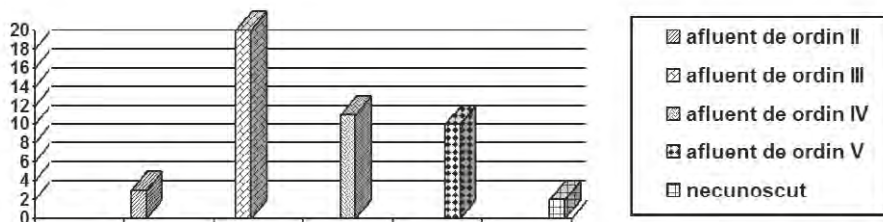
8 Gh. Dumitroaia, *Cultura Noua în județul Neamț*, în *Carpica*, XXIII, 1992, p. 119-141; S. Iacobescu, *Repertoriul descoperirilor arheologice din epoca bronzului, din județul Bacău*, în *Carpica*, XXIX, 2000, p. 39-54.

9 Suntem conștienți de relativitatea onora dintre constatările noastre, care au la bază analiza unui eșantion presupus a fi unitar din punct de vedere cronologic. În lipsa datărilor absolute pentru un număr reprezentativ de obiective arheologice din spațiul nostru de referință, stabilirea contemporaneității așezărilor este un demers imposibil, deci și dinamica teritorială cunoaște anumite variații în cele câteva secole de existență ale culturii Noua.

propriilor observații și a surselor consultate, repartiția stațiunilor arheologice în funcție de ordinul cursului de apă se prezintă conform graficului alăturat.

Graficul 1 - Repartiția așezărilor Noua în funcție de ordinul cursului de apă.

În baza reprezentării de mai sus, este evidentă lipsa așezărilor de pe afluenții de ordin I (precum Siretul, Prutul) deoarece nu sunt incluși în spațiul analizei noastre, dar poate avea o relevanță aparte ponderea crescută a locuirilor situate pe afluenții de ordin III, IV și V. Situația aceasta își găsește explicație prin prisma faptului că respectivele cursuri de apă sunt însoțite de lunci și terase, variabile ca dimensiuni, dar care permiteau stabilirea comunităților umane și practicarea ocupațiilor de bază, înlesnind în același timp și circulația grupurilor de populații. Un amănunt de care trebuie să ținem seama este acela că pentru afluenții de ordin III, IV și V, regimul hidric în perioade cu precipitații crescute nu prezintă risc major de inundare a zonelor învecinate, motiv pentru care multe dintre așezări se află chiar pe terasele joase ale acestor cursuri de apă.

Densitatea mare a stațiunilor în anumite zone sau microzone poate fi explicată și prin mobilitatea crescută a comunităților culturii Noua, în economia cărora păstoritul, cel mai probabil cel transhumant, deținea un rol important. Astfel, pare destul de plauzibilă deplasarea unor comunități dinspre zonele joase către arealul subcarpatic, în anumite anotimpuri, în căutarea și utilizarea pășunilor submontane și chiar montane. În plus, se pare că pe lângă aceste resurse naturale, o importanță aparte o aveau și alți factori de habitat. Ne referim aici la sursele de sare, concentrate în zona subcarpatică și care se prezintă sub forma izvoarelor sărate. Deși numărul acestor obiective este destul de mare, dovezi clare ale exploatării lor de către comunitățile bronzului târziu sunt relativ puține¹⁰. O situație aparte o reprezintă situl de la Lunca - Poiana

10 Stațiuni similare pot fi considerate și cele de la Loeva (Ucraina), L. Krušelnicka, *Un nou sit din epoca bronzului timpuriu în Ucraina Subcarpatică*, în *Angustia*, 7, 2002, p. 99; Eadem, *Kultura Noua na zemleab Ukraini*, Lviv, 2006, p. 68-75; Olteni și Zoltan (sud-estul Transilvaniei), G. Cavruc, V. Cavruc, *Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan*, în *Angustia*, 2, 1997, p. 157-176; V. Cavruc, *Sat Zoltan, com. Ghidfalău, jud. Covasna*, în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001, p. 73; D. Buzea, A. Deák, *Cercetările etnoarheologice de la Olteni, jud.*

Slatinei, deocamdată singurul în care au fost identificate materiale specifice culturii Noua. Așa cum s-a arătat în repetate rânduri, existența acestui sit este strâns legată de izvorul de slatină din apropiere¹¹, exploatat de-a lungul câtorva milenii de către comunități umane. Prin specificul său, acest punct arheologic nu poate fi considerat o așezare propriu-zisă, ci trebuie catalogat drept o locuire sezonieră. Situația înregistrată în cazul acestei stațiuni a relevat faptul că și comunitățile culturii Noua cunoșteau și utilizau izvorul sărat din apropiere, fapt argumentat de câteva complexe și materiale arheologice caracteristice mediului cultural amintit¹².

Acest exemplu nu exclude însă un alt aspect și anume acela că unele comunități ale bronzului târziu exploatau sursele salifere, dar fără a staționa lângă izvoarele de slatină. Sunt cunoscute și situații în care așezări ale culturii Noua se află la distanță foarte mică de o sursă de sare, fapt care ne determină să presupunem că existența lor era strâns legată de respectiva resursă. În plus, exploatarea izvoarelor de apă sărată nu presupune neapărat fierberea pe loc și cristalizarea mineralului, ci mai degrabă transportul lichidului în așezare, fapt documentat și pe baze etnografice¹³.

Pentru zona de nord a Subcarpaților Moldovei am încercat o analiză a raportului dintre densitatea așezărilor Noua și prezența surselor de sare, iar observațiile constatate sunt destul de interesante și pot explica, într-o anumită măsură, dinamica teritorială a comunităților bronzului târziu în acest spațiu (fig. 2).

Cartografierea stațiunilor și a izvoarelor de apă sărată a demonstrat existența unui număr important de așezări într-un areal cu o rază de maxim 8 km, distanță care putea fi parcursă într-un timp relativ scurt (câteva ore), deși este foarte probabil că și comunități aflate la o depărtare mai mare se puteau aproviziona de la aceste surse. Pentru necesarul de sare al animalelor se poate admite chiar deplasarea efectivă a acestora în locurile cu salinitate crescută¹⁴,

Covasna, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, BMA XX, Piatra-Neamț, 2008, p. 68-72.

11 Gh. Dumitroaia, *La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinii*, în M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI I, Iași, 1987, p. 235-258; Idem, *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, în *Mem. Antiq.*, XIX, 1994, p. 9-70; O. Weller, Gh. Dumitroaia, *The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, în *Antiquity*, 79 (306), 2005, p. 11-18; www.antiquity.ac.uk/projgall/weller/index.html.

12 Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, BMA VII, Piatra-Neamț, 2000, p. 146; idem, *Sat Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț*, în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001, p. 33-34.

13 M. Alexianu et alii, *Cercetări etnoarheologice asupra izvoarelor de apă sărată din Moldova subcarpatică*, în *Tyragetia*, S. N., II [XVII], 1, 2008, p. 160-167.

14 Pentru comparație a se vedea M. Botzan, *Influența factorilor ecologici asupra migrațiilor și*

practică ce își găsește ecouri și la ora actuală, așa cum o arată unele anchete etno-arheologice¹⁵.

Prezența unui număr important de așezări în imediata apropiere a zonei montane, poate indica tendința unor comunități de a traversa lanțul carpatic dinspre sau spre Moldova. Deși cercetările atestă o dinamică redusă a grupurilor Noua în interiorul arealului montan¹⁶, marea concentrare a stațiunilor arheologice în extremitatea nord-estică a Transilvaniei, în imediata vecinătate a pasurilor peste Carpații Orientali, permite o astfel de interpretare¹⁷.

După această prezentare generală a distribuției teritoriale a așezărilor, se impun câteva observații referitoare la tipologie, amplasament, structuri de locuire. Pentru că nu deținem informații concrete pentru toate așezările care constituie lotul de referință, încercăm schițarea unor concluzii pe baza situațiilor cunoscute de noi.

Privitor la amplasamentul așezărilor culturii Noua, în zona subcarpatică a Moldovei se constată o anumită diversitate, în sensul că sunt cunoscute stațiuni situate pe forme diferite de relief, care au influențat în mod direct suprafața locuibilă și probabil durata de staționare a respectivelor comunități. Astfel, cunoaștem situații când stațiunile arheologice se întâlnesc pe terasele joase ale cursurilor de apă și destul de rar pe terasele medii, dar au fost preferate și pantele line ale dealurilor, orientate în general spre est, sud și vest. Există și câteva situații când așezările au fost întemeiate pe forme de relief care se individualizează față de zonele învecinate, având oarecum un aspect dominant. Spre exemplificare, vom menționa locuirea de la Târpești - *Râpa lui Bodai*¹⁸ sau stațiunea arheologică de la Valea Seacă - *Ferma de vaci*¹⁹ (fig. 3/1), ambele obiective beneficiind de anumite posibilități defensive. Referitor la acest aspect, este cunoscut faptul că în arealul culturii Noua nu sunt atestate cu certitudine elemente de fortificare antropică²⁰, dar poziționarea unora dintre așezări pe

transhumanței la distanță în stepa nord-pontică, în *MemAntiq*, XX, 1995, p. 212.

- 15 M. Alexianu, O. Weller, *Recherches ethnoarchéologiques sur le sel; les enquêtes de 2004 et les premiers résultats obtenus dans la zone de Poiana Slatinei à Lunca (dép. Neamț, Roumanie)*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, BMA XVIII, Piatra-Neamț, 2007, p. 307-308.
- 16 V. Cavruc (red.), *Repertoriul arheologic al județului Harghita*, Sfântu Gheorghe, 2000, harta 11.
- 17 M. Wittenberger, *Cultura Noua din Transilvania* (teză de doctorat, ms.), Iași, 2006, p. 21.
- 18 S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR Int. Ser., 107, Oxford, 1981, p. 102-108.
- 19 Gh. Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 72.
- 20 Deși prin interpretarea aerofotogramelor unor stațiuni ale culturii Noua din stânga Prutului au fost observate unele structuri de tip șant și val, în lipsa investigării sistematice a acestora nu se poate vorbi cu certitudine despre existența unor fortificații antropice; vezi V. Bichaev, E. Sava, *Interpretarea fotografiilor aeriene ale unor situri Noua*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 339-340.

forme de teren dominante, cum ar fi terasele medii și superioare, cu pante abrupte, sau interfluviile înalte, putea oferi anumite posibilități de apărare²¹. Lipsa fortificațiilor și preferința pentru forme de relief joase, constituie un bun indiciu al unei perioade de relativă liniște, care a permis și o mobilitate crescută a comunităților Noua.

În funcție de gradul de frecvență, aceste obiective se clasifică în două mari categorii: sezoniere și permanente, dar caracterul lor poate fi stabilit cu certitudine numai după cercetarea sistematică.

Locuiri sezoniere se pot considera acele stațiuni în care nu au fost surprinse urmele unor locuințe, iar materialele arheologice nu constituie un nivel distinct. Sezonalitatea unor astfel de așezări este explicabilă prin mobilitatea crescută a comunităților Noua, care se deplasau în spații mai mult sau mai puțin extinse, în căutarea pășunilor sau a terenurilor favorabile cultivării plantelor. Din acest motiv poate fi presupusă existența unor fenomene de *roire* și chiar *rotire*, care au avut ca urmare directă conturarea unor grupuri de așezări²².

Tot caracter sezonier aveau și acele locuiri a căror prezență poate fi legată de exploatarea anumitor resurse, în cazul nostru izvoarele de apă sărată. Pe lângă cele din zona de nord a Subcarpaților Moldovei, mai amintim o situație concretă, în bazinul Oituzului, la Marginea (com. Oituz, jud. Bacău), unde este semnalat un izvor sărat²³, iar în vecinătatea lui au fost descoperite urme de locuire de factură Noua²⁴.

Spre deosebire de stațiunile sezoniere, cele permanente au o durată îndelungată de locuire, dovedită prin descoperirea urmelor unor construcții, instalații de foc (cu urme de refacere), gropi menajere, material arheologic consistent, etc. La ora actuală este dificil de stabilit un număr precis de așezări cu caracter permanent, deoarece prin săpături au fost investigate puține stațiuni ale culturii Noua. O anumită relevanță o pot avea rezultatele cercetărilor din așezarea de la Piatra Neamț - *Steagul Roșu/Ciritei*²⁵, unde au fost identificate câteva complexe de locuire, adâncite, de tip bordei. Lipsa unor situații similare în alte zone ale arealului subcarpatic ne împiedică să formulăm observații cu caracter general, referitoare la specificul locuințelor culturii Noua din teritoriul analizat.

21 Nu trebuie să absolutizăm rolul diferitelor elemente antropice sau naturale ca modalitate de apărare față de alte comunități umane. Probabil că unele așezări se întemeiau pe forme de relief cu limite naturale bine conturate sau cu posibilități defensive și din dorința de a oferi o anumită siguranță efectivelor de animale.

22 M. Wittenberger, *op. cit.*, p. 35.

23 O. Weller *et alii*, *op. cit.*, 2010, p. 473.

24 N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 365.

25 A. C. Florescu, *Așezarea Noua II de la Piatra Neamț - „Steagul Roșu” (Ciritei)*, în *MemAntiq*, I, 1969, p. 83-92.

Este cunoscut faptul că în anumite regiuni ale arealului ocupat de cultura Noua se întâlnesc așezări cu „cenușare”²⁶, dar în zona subcarpatică se pare că nu sunt astfel de obiective. Este interesant faptul că pentru zona cuprinsă între Siret și Carpații Orientali așezări cu „cenușare” sunt foarte puține și, cu unele excepții, acestea se află pe culoarul râului amintit. În stadiul actual al cunoștințelor noastre, situația aceasta nu își găsește explicații convingătoare, dar pot fi luați în calcul factori de natură climatică, economică și chiar etnică.

O anumită relevanță pentru stabilirea intensității locuirii unei așezări o are și suprafața ocupată de urmele arheologice. În cazul zonei subcarpatice, majoritatea stațiunilor au un perimetru cuprins între 0,5-2 ha, dar există și anumite variații, condiționate de formele de relief pe care au fost întemeiate. Ca ipoteză de lucru, obiectivele cu suprafață redusă pot fi interpretate drept așezări sezoniere, legate de practicile pastoral-agricole. În acest context al discuției merită să amintim faptul că întinderea așezărilor a fost stabilită doar pe baza răspândirii la suprafața solului a materialelor arheologice, acumulate ca urmare a mai multor factori culturali și naturali²⁷.

Unul dintre elementele de habitat indispensabile comunităților preistorice, inclusiv pentru cele ale culturii Noua, a fost prezența unei surse permanente de apă în vecinătatea așezărilor. Acest aspect se observă foarte bine din modul de amplasare a stațiunilor, pe malul râurilor sau în preajma izvoarelor. Pentru zona de nord a teritoriului subcarpatic, și nu numai, am constatat că în multe cazuri, chiar dacă așezările se află pe malul unui curs de apă, în apropierea lor se află și izvoare potabile²⁸, pentru a suplini nevoile de consum ale comunității. Nu în ultimul rând, vegetația specifică zonelor cu exces de umiditate (așa numitele stufărișuri), constituia o resursă adesea utilizată pentru construirea locuințelor sau a adăposturilor pentru animale.

IV. Descoperiri funerare

Această categorie de obiective este slab atestată comparativ cu așezările, situație de altfel valabilă pentru întreg spațiul cuprins între Siret și Carpații

26 Fără să insistăm asupra discuțiilor și semnificațiilor referitoare la așa-zisele cenușare, este utilă consultarea lucrării lui E. Sava, *op. cit.*, 2005.

27 M. B. Schiffer, *Towards the identification of formation processes*, în *American Antiquity*, 48, 1983, p. 675-706; C. M. Barton *et alii*, *Dynamic Landscapes, Artifact Taphonomy and Landuse Modeling in the Western Mediterranean*, în *Geoarchaeology: An International Journal*, 17/2, 2002, p. 166.

28 În anumite situații, cursurile de apă își putea diminua debitul sau puteau îngheța în anotimpul rece. De asemenea, precipitațiile abundente făceau ca pentru scurte perioade de timp apa râurilor să fie impropriu consumului uman, iar necesarul era asigurat doar de izvoarele aflate în vecinătatea așezărilor.

Orientali²⁹. În actualul stadiu al documentării noastre, pentru arealul subcarpatic am identificat șapte descoperiri cu caracter funerar, care includ următoarele tipuri: necropole (2), morminte izolate (1), vase care pot proveni din contexte funerare (4).

Descoperirile amintite au o profundă valoare statistică și nu credem că reflectă un anumit tipar al răspândirii spațiilor funerare într-o zonă geografică (fig. 4). În mod cert, stadiul diferit al cercetărilor arheologice contribuie din plin la aceste diferențe teritoriale. La toate acestea se adaugă faptul că spre deosebire de așezări, necropolele sunt extrem de greu de identificat pe cale perieghetică, lucru care oferă o imagine incompletă și care, credem noi, nu corespunde realităților istorice.

Nu ne propunem să discutăm aici amănunte care țin de comportamentul funerar al comunităților Noua, întrucât acesta nu are legătură cu subiectul studiului nostru. Considerăm necesară o scurtă prezentare a condițiilor topografice în care au fost semnalate descoperirile funerare, pentru a putea identifica eventuale „norme” după care comunitățile bronzului târziu își alegeau spațiile funerare.

Pentru că numărul descoperirilor este destul de modest, informațiile obținute din analiza lor spațială nu pot avea caracter de generalizare pentru întreaga zonă subcarpatică.

Răspândirea teritorială aduce în prim plan o anumită densitate a necropolelor și descoperirilor cu specific funerar în zona centrală a ariei submontane, cele mai multe fiind semnalate în interfluviul Cracău-Bistrița, în zonele adiacente municipiului Piatra-Neamț.

În momentul de față se cunosc doar două necropole atribuite comunităților Noua, la Piatra-Neamț - *Ciritei*³⁰ și Doina (com. Girov)³¹, dar cercetarea lor parțială nu poate oferi date ample referitoare la suprafața ocupată, dinamica complexelor funerare, etape de utilizare.

Privitor la amplasamentul spațiilor funerare, constatăm că cele două necropole amintite anterior se află pe terasele unor afluenți de gradul II și III. Obiectivul arheologic de la Piatra-Neamț - *Ciritei* se află pe terasa medie din stânga Bistriței, pe malul drept al pârâului Frâsinel, afluent al râului amintit. În apropiere se află și așezarea de la Piatra Neamț - *Steagul Roșu*³², fapt ce ne

29 E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS, 19, Kiel, 2002, harta 1, harta 2, harta 3.

30 A. Nițu, M. Zamoșteanu, *Sondajele de la Piatra-Neamț*, în *MCA*, VI, 1959, p. 360-361; A. C. Florescu, *op. cit.*, 1964, p. 145; idem, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în *CCDJ*, IX, 1991, p. 60, nr. 193/M5.

31 V. Spinei et alii, *Săpăturile arheologice de la Doina-Girov din 1982-1983*, în *Mem.Antiq*, IX-XI/1977-1979, 1985, p. 227-230, E. Sava, *op. cit.*, 2002, p. 78-82.

32 A. C. Florescu, *op. cit.*, 1969, p. 83-92.

determină să presupunem că spațiul funerar aparține comunității care a locuit în vecinătate, distanța dintre cele două obiective fiind destul de mică.

Cea de a doua necropolă aflată în zona noastră de interes se găsește pe o terasă de pe malul drept al Cracăului, la aproximativ 300 m față de albia acestuia, deși, se pare că în preistorie distanța față de râu era mai mică³³. În momentul de față nu cunoaștem o așezare a culturii Noua în apropierea necropolei, dar nu este exclusă această situație, având în vedere stadiul insuficient al cercetărilor.

La acestea se mai adaugă un mormânt identificat în cursul cercetărilor din stațiunea arheologică de la Izvoare - *La iaz*³⁴, dar despre care nu se poate preciza dacă este un complex funerar izolat sau face parte dintr-o necropolă.

Cu o anumită probabilitate, descoperiri cu caracter funerar pot fi considerate și cele de la Piatra-Neamț - *Dărmănești*³⁵, Bălănești - *La iaz*³⁶ și Bălușești - *Vatra satului*³⁷, dar în lipsa unor elemente suplimentare care să confirme existența unor complexe sau spații funerare, situațiile amintite trebuie luate în considerare cu multă prudență. Interesant este faptul că la distanțe relativ mici față de punctele anterioare sunt menționate și așezări ale culturii Noua, dar legătura dintre acestea constituie unul dintre obiectivele cercetărilor ulterioare.

Analizând amplasamentul necropolelor culturii Noua, E. Sava identifica două categorii principale: cele situate pe platouri și cele de pe terasele râurilor sau ale cursurilor de apă secundare³⁸. Din datele cunoscute în acest moment, observăm că spațiile funerare din zona subcarpatică a Moldovei se găsesc pe terasele râurilor, majoritatea fiind situate în bazinul hidrografic al Bistriței.

V. Descoperiri de piese metalice.

Pentru a completa imaginea privitoare la dinamica teritorială a comunităților specifice sfârșitului epocii bronzului din zona subcarpatică a Moldovei, am considerat necesar să aducem în discuție și descoperirile de piese metalice, care pot fi considerate indicatori de bază pentru răspândirea grupurilor umane ale culturii Noua.

Baza de date este constituită din 15 descoperiri structurate astfel: piese izolate, piese provenite din situri arheologice și depozite de artefacte metalice. Fără să intrăm în detalii legate de componența acestor descoperiri, amintim doar faptul că sunt cunoscute mai multe celturi, seceri întregi și fragmentare, pumnale și piese de podoabă.

33 V. Spinei *et alii*, *op. cit.*, p. 227.

34 Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 1992, p. 130; E. Sava, *op. cit.*, 2002, p. 114.

35 Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 1992, p. 132; E. Sava, *op. cit.*, 2002, p. 96.

36 A. C. Florescu, *op. cit.*, 1991, p. 31, nr. 37/M, 4-5.

37 *Ibidem*, p. 31, nr. 38/M, 5.

38 E. Sava, *op. cit.*, 2002, p. 129.

La nivel macrozonal, toate aceste descoperiri au o răspândire neuniformă (fig. 5), datorată în mod special gradului inegal de investigare a spațiului analizat. În baza datelor de care dispunem la ora actuală, observăm că majoritatea pieselor metalice provenite din descoperiri izolate se află în depresiunile Cracău-Bistrița și Tazlău-Cașin, iar artefactele identificate în stațiuni arheologice atribuite culturii Noua se concentrează în zona de nord a teritoriului analizat de noi. Nu știm dacă această situație corespunde unor realități istorice sau este datorată hazardului descoperirilor, dar pentru a putea emite observații pertinente considerăm că este necesară o corelare și cu localizarea așezărilor și a descoperirilor funerare. Nu în ultimul rând reamintim faptul că numărul mic al pieselor metalice identificate în arealul subcarpatic are drept cauză principală stadiul extrem de redus de investigare a stațiilor arheologice, care, cu siguranță ar putea furniza noi obiecte de bronz.

Alături de piesele provenite din descoperiri izolate și cele identificate în așezări și necropole sunt cunoscute și două depozite, la Ștefan cel Mare (jud. Neamț)³⁹ și unul la Viișoara (jud. Neamț)⁴⁰, dar acesta din urmă nu s-a mai păstrat.

Chiar dacă numărul descoperirilor de piese metalice nu este unul foarte mare, pot fi punctate câteva detalii care să permită înțelegerea anumitor aspecte privitoare la dinamica acestei categorii de obiecte.

O primă constatare este cea potrivit căreia majoritatea artefactelor de bronz se întâlnesc în aceleași zone unde sunt semnalate și așezări ale culturii Noua, dar există și unele excepții care pot avea o altă interpretare. Ne referim aici la acele piese metalice identificate pe cursul râului Bistrița, în sectorul montan, zonă în care până la acest moment nu cunoaștem așezări sau necropole atribuite comunităților bronzului târziu. Dacă luăm în considerare contextul acestor descoperiri și amplasamentul lor, putem presupune cu o probabilitate destul de mare că sunt depuneri la intrarea în pasuri montane⁴¹, cunoscut fiind faptul că de pe valea Bistriței se pătrunde în zona intracarpatică. Și alte piese metalice provenite din descoperiri întâmplătoare, și care nu au fost legate de un context arheologic (așezare, necropolă), pot constitui depuneri izolate cu caracter votiv⁴², dar numărul redus al acestora nu permite stabilirea unui anumit model depozițional.

39 M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1953, p. 463, fig. 8/3-5; V. A. Dergacev, V. Bočkarev, *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de est*, Iași, 2006, p. 255-256, pl. 69/890-892.

40 C. Matasă, *Descoperiri arheologice în raionul Piatra-Neamț*, în *MCA*, V, 1959, p. 731.

41 Un studiu special vezi la T. Bader, *Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten*, în *CAH*, 2001, p. 18.

42 Al. Vulpe, *Structuri sociale și credințe religioase în epoca bronzului și în prima epocă a fierului*, în M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria românilor*, p. 369; A. Țârlea, *The concept of „Selective deposition”*, în *Peuce*, S. N., VI, 2008, p. 68.

O altă observație care poate explica numărul mare al pieselor metalice în zona centrală și de nord a spațiului subcarpatic rezidă din apropierea de presupusul centru metalurgic plasat pe cursul mijlociu al Siretului⁴³. Deși un astfel de centru, ipotetic stabilit pe baza mării concentrări de piese metalice, are nevoie de confirmări suplimentare, ca ipoteză de lucru poate fi admisă și o astfel de interpretare.

De asemenea, suntem de părere că prezența surselor de sare în zonele pericarpatice poate explica într-o anumită măsură numărul descoperirilor metalice, în sensul că existau două categorii principale de bunuri destinate schimbului, sare pentru metal, sau invers.

Considerații finale.

În baza analizei teritoriale a principalelor categorii de stațiuni și descoperiri analizate, se observă o distribuție inegală a acestora în spațiul subcarpatic, situație care are la bază două cauze majore: stadiul cercetărilor și factorii de mediu. Totuși, nici factorul etnic nu trebuie neglijat în totalitate, în sensul că pentru zona sudică a teritoriului analizat, grupurile umane ale culturii Noua sunt slab reprezentate, fapt care probabil a fost condiționat de existența, în acest spațiu, a unor comunități monteorene târzii⁴⁴.

Din cele discutate în paginile anterioare, observăm că cea mai mare pondere numerică o dețin așezările, urmate de descoperirile metalice și în final complexe funerare, dar, în mod cert, aceste diferențe sunt determinate de gradul inegal de investigare. Pe baza cartografierii acestor indicatori culturali, am putut constata că cele mai multe așezări se găsesc în nordul zonei subcarpatice, iar descoperirile funerare și cele metalice ocupă arealul central, în special bazinul mijlociu al Bistriței.

Privitor la dinamica teritorială a așezărilor am arătat că factorii de mediu au o influență directă, și, pe lângă cei de bază, am evidențiat importanța surselor de sare ca puncte de convergență pentru unele comunități Noua.

Conștienți de faptul că multe dintre observațiile noastre pot fi completate sau amendate de rezultatele noilor cercetări, menționăm că scopul demersului nostru a fost acela de a trasa câteva coordonate pentru o analiză spațială într-un areal geografic bine delimitat, în eventualitatea surprinderii unor posibili parametri care să își găsească aplicabilitate pentru întregul areal ocupat de cultura Noua. În mod cert, analiza noastră va trebui completată și cu alte metode de investigare, prin care să poată fi stabilită suprafața așezărilor,

43 V. Dergacev, *Piese de metal - Referințe la problema genezei culturilor Hallstattului timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord-pontică*, în *ThD*, XVIII, 1-2, 1997, p. 154-155.

44 A. Oancea, *Unele observații cu privire la fazele finale ale culturii Monteoru în lumina cercetărilor de la Cârlomanești*, în *CA*, 2, 1976, fig. 20.

etapele de locuire, datări care să argumenteze contemporaneitatea unor astfel de stațiuni, analize care să reconstituie mediul ambiant, analize metalografice.

Abstract⁴⁵

HUMAN COMMUNITIES OF LATE BRONZE AGE IN THE MOLDAVIAN SUBCARPATHIANS. REMARKS ON THE TERRITORIAL DYNAMICS

The present contribution is meant to be an attempt of analysis of the territorial dynamics of the human communities specific to the late Bronze Age (the Noua culture) of the Subcarpathian area of Moldavia. There are pointed out a series of elements specific to the environment which directly influenced the density of the human habitats of the analyzed chronological segment, focusing on the characteristics of relief, hydrographic network and a series of natural resources (especially salt).

In order to sketch some viable observations, regarding the territorial dynamics, we analyzed several categories of finds: settlement and temporary habitations, funeral finds, metal finds. Mapping these archeological settlements and types of finds led to an uneven distribution within the analyzed space, fact explained by the different degree of archeological investigation, and also by the influence of the environmental factors. For instance, the high density of the settlements to the north of the Moldavian Subcarpathians might also be due to the abundance of salt sources in this area. Also, a considerable number of metal items is known in the central and northern part of the considered territory, a situation which can be connected to the existence of bronze circulation routes or to certain depositing practices.

List of illustrations

- Fig. 1. Dissemination of settlements and temporary habitations within the Moldavian Subcarpathians (the numbers on the map correspond to those in the annex).
- Fig. 2. Dynamics of settlements and temporary habitations in relation to the salted water sources in the northern part of the Moldavian Subcarpathians.
- Fig. 3. Settlements of Noua culture in the northeast of Neamț county: 1. Valea Seacă-*Ferma de vaci*; 2. Vânători-Neamț-*La izvoare*.
- Fig. 4. Necropolises and funeral finds in the Moldavian Subcarpathians (the numbers on the map correspond to those in the annex).
- Fig. 5. Metal finds in the Moldavian Subcarpathians (the numbers on the map correspond to those in the annex).

⁴⁵ Rezumat tradus de Coralia Coștaș.

Anexe:

Lista așezărilor și a locuirilor sezoniere:

1. Agapia-*S.M.A.*, com. Agapia, NT; 2. Agapia-*La iezături*, com. Agapia, NT; 3. Bălănești-*Vatra satului*, com. Bârgăoani, NT; 4. Bălușești-*La școală*, com. Girov, NT; 5. Bodești-*Dealul Roatelor*, com. Bodești, NT; 6. Bodeștii de Jos-*neprecizat*, com. Bodești, NT; 7. Borlești-*Smida*, com. Borlești, NT; 8. Borlești-*Dealul Puriceni*, com. Borlești, NT; 9. Borlești-*Dealul Runcu*, com. Borlești, NT; 10. Boroaia-*neprecizat*, com. Boroaia, SV; 11. Botești-*Vatra satului*, com. Girov, NT; 12. Brusturi-*Nord-vest de sat*, com. Brusturi, NT; 13. Cașin-*Dealul Lăzii*, com. Cașin, BC; 14. Căciulești-*Murgucești*, com. Girov, NT; 15. Curechiștea-*La Ursachi*, com. Grumăzești, NT; 16. Dochia-*Sărățica*, com. Girov, NT; 17. Dușești-*Dealul Bisericii*, com. Ștefan cel Mare, NT; 18. Filioara-*La pod*, com. Agapia, NT; 19. Filioara-*La iaz*, com. Agapia, NT; 20. Grumăzești-*Suseni*, com. Grumăzești, NT; 21. Grumăzești-*La școală*, com. Grumăzești, NT; 22. Grumăzești-*Deleni*, com. Grumăzești, NT; 23. Lunca-*Teritoriul satului*, com. Vânători-Neamț, NT; 24. Lunca-*Poiana-Slatinei*, com. Vânători-Neamț, NT; 25. Marginea-*Dealul Stibarului*, com. Oituz, BC; 26. Mastačăn-*Poiana Puiului*, com. Borlești, NT; 27. Nemțișor-*Pădurea Braniște*, com. Vânători-Neamț, NT; 28. Oglinzi-*Fața Slatinei*, com. Răucești, NT; 29. Oglinzi-*Rădea*, com. Răucești, NT; 30. Oșlobeni-*La Hulpoi*, com. Bodești, NT; 31. Pietra-Neamț-*Pod Potocina*, Pietra-Neamț, NT; 32. Pietra Neamț-*Ciritei/Steagul Roșu*, Pietra-Neamț, NT; 33. Pietra Șoimului-*Capu Dealului*, com. Pietra Șoimului, NT; 34. Răucești-*Iaz Puriceni*, com. Răucești, NT; 35. Răucești-*Chetriș*, com. Răucești, NT; 36. Răucești-*Vatra satului*, com. Răucești, NT; 37. Ștefan cel Mare - *La picioru stâncii*, com. Ștefan cel Mare, NT; 38. Târgu Neamț-*Arini*, Târgu Neamț, NT; 39. Târgu Trotuș-*La biserică*, com. Trotuș, BC; 40. Târpești-*Râpa lui Bodai*, com. Petricani, NT; 41. Topolița-*Dealul Topolița*, com. Grumăzești, NT; 42. Topolița-*La nord-vest de sat*, com. Grumăzești, NT; 43. Topolița-*La izvor*, com. Grumăzești, NT; 44. Topolița-*La Ilioi*, com. Grumăzești, NT; 45. Țolici-*Rusca*, com. Petricani, NT; 46. Țolici-*După Rotunda*, com. Petricani, NT; 47. Valea Seacă-*Ferma zootehnică*, com. Bălțătești, NT; 48. Valea Seacă-*SMA*, com. Bălțătești, NT; 49. Valea Seacă-*Panta de est a Dealului Buga*, com. Bălțătești, NT; 50. Valea Seacă-*Pe șeș*, com. Bălțătești, NT; 51. Vânători-Neamț-*La izvoare*, com. Vânători-Neamț, NT.

II. Lista descoperirilor funerare:

1. Bălănești-*La iaz*, com. Bârgăoani, NT; 2. Bălușești-*Vatra satului*, com. Girov, NT; 3. Doina, NT; 4. Izvoare-*La iaz*, com. Dumbrava Roșie, NT; 5.

Piatra-Neamț-*Ciritei*, Piatra-Neamț, NT; 6, Piatra-Neamț-*Dărmănești*, Piatra-Neamț, NT; 7, Târgu Neamț-*Magazin Romarta*, Târgu Neamț, NT.

III. Lista descoperirilor de piese metalice:

1. Bicz-*neprecizat*, Bicz, NT; 2. Bicz-*Neagra Cociorvei*, Bicz, NT; 3. Bistricioara-*neprecizat*, Bicz, NT; 4. Cândești-*Dealul Vernițelor*, com. Cândești, NT; 5. Dărmănești- *neprecizat*, com. Dărmănești, BC; 6. Girov-*neprecizat*, com. Girov, NT; 7. Onești-*Prundiș*, Onești, BC; 8. Piatra-Neamț-*Ciritei/Steagul Roșu*, Piatra-Neamț, NT; 9. Răucești-*Sarata*, com. Răucești, NT; 10. Ștefan cel Mare-*neprecizat*, com. Ștefan cel Mare, NT; 11. Ștefan cel Mare-*La Huci*, com. Ștefan cel Mare, NT; 12. Traian-*neprecizat*, com. Zănești, NT; 13. Târpești-*Râpa lui Bodai*, com. Petricani, jud. Neamț, NT; 14. Vânători-Neamț-*La izvoare*, com. Vânători-Neamț, NT; 15. Viișoara-*Calea ferată*, com. Viișoara, NT; 16. Viișoara-*Piciorul lui Petru Vodă*, com. Viișoara, NT.

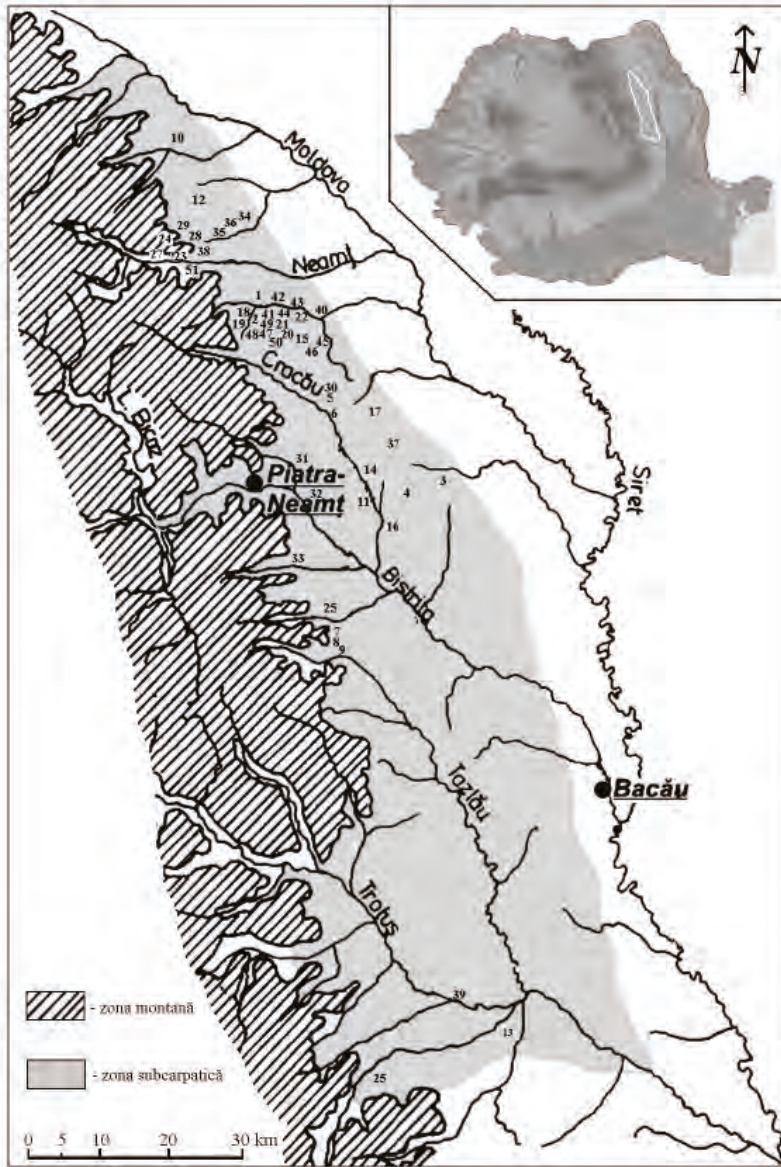

Fig. 1

Răspândirea așezărilor și a locurilor sezoniere în Subcarpații Moldovei (numerele de pe hartă corespund cu cele din anexă)

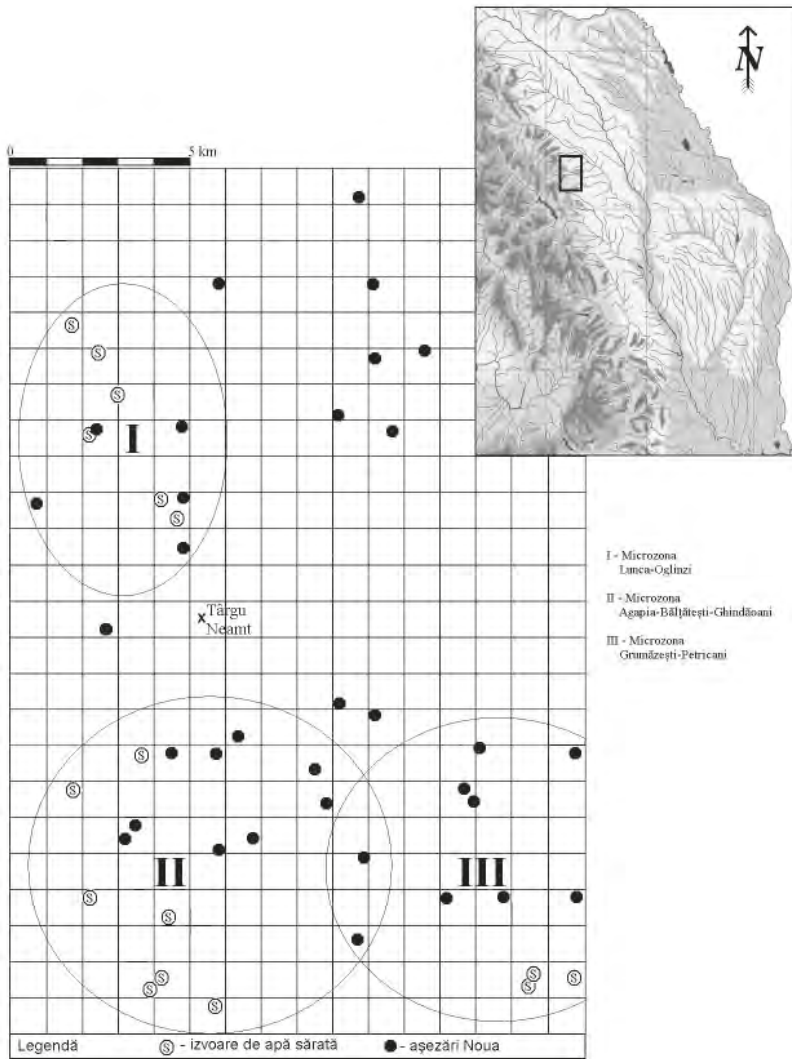

Fig. 2

Dinamica așezărilor și a locuirilor sezoniere în raport cu izvoarele de apă sărată din zona de nord a Subcarpaților Moldovei.

Fig. 3

Așezări ale culturii Noua din nord-estul județului Neamț: 1, Valea Seacă-Ferma de vaci;
2, Vânători-Neamț-La izvoare.

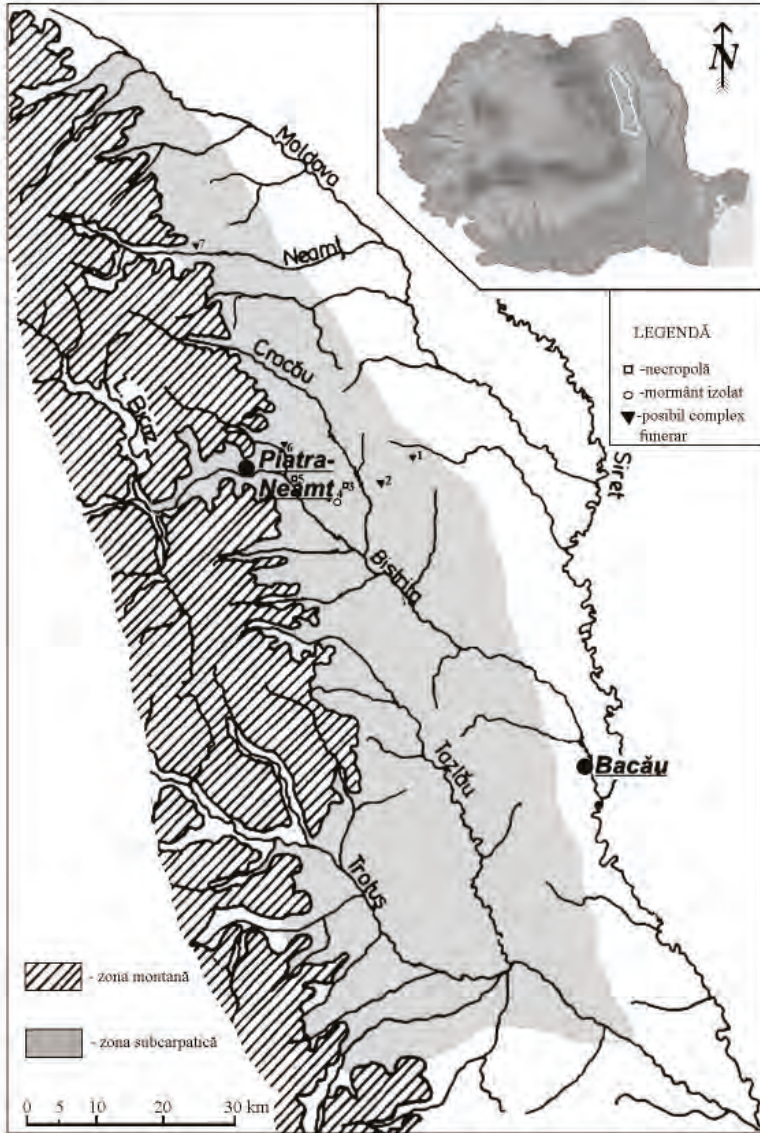

Fig. 4

Necropole și descoperiri cu caracter funerar din Subcarpații Moldovei (numerele de pe hartă corespund cu cele din anexă).

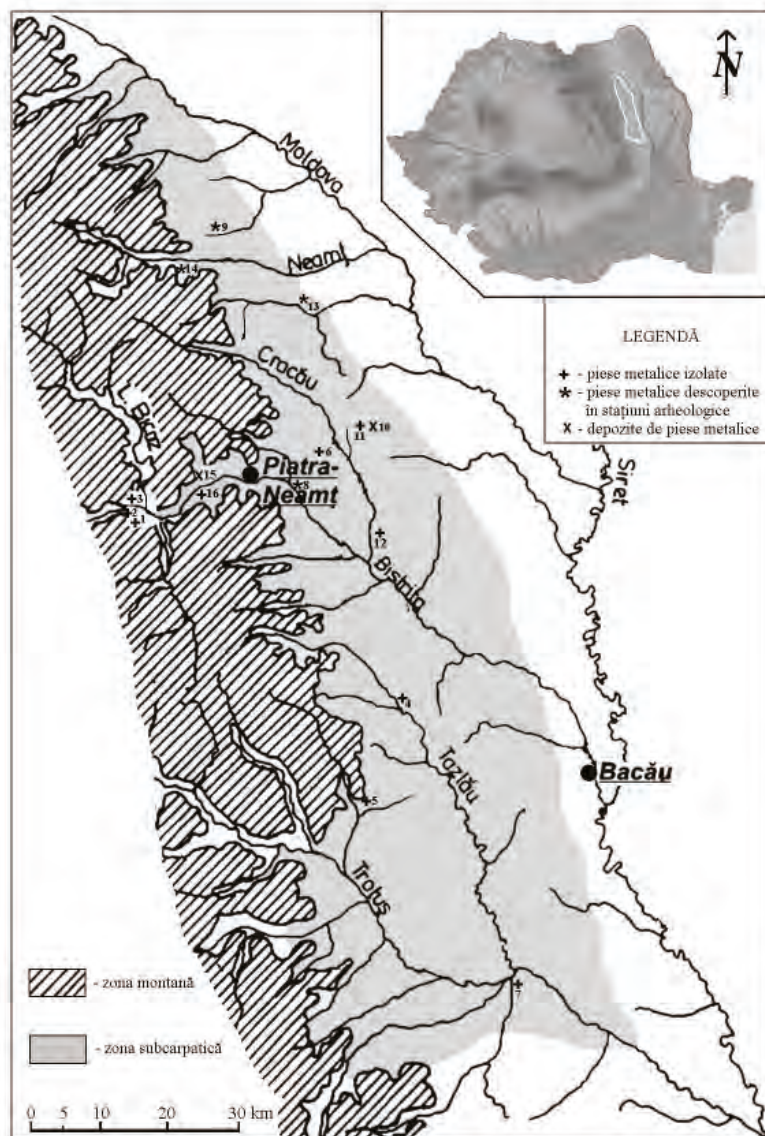

Fig. 5

Descoperiri de piese metalice în Subcarpații Moldovei (numerele de pe hartă corespund cu cele din anexă).

RELAȚIILE EXTERNE ALE ORAȘELOR GRECEȘTI NORD-PONTICE ÎN EPOCA ELENISTICĂ ȘI ÎN PERIOADA ROMANĂ PE BAZA IZVOARELOR EPIGRAFICE*

Victor COJOCARU

I. Introducere

Într-o zi din vara anului 95 d. Hr. olbienii s-au adunat în fața templului lui Zeus. Chiar dacă purtau pantaloni și altă îmbrăcăminte în felul sciților și chiar dacă vorbeau o greacă stricată, aproape toți cunoșteau „Iliada” pe din afară. În plus, originea lor era trădată de trăsăturile ioniene și – așa cum Homer îi descrie pe ahei – cu toții purtau părul lung și bărbile fluturând¹. Într-un oraș aflat de atâta timp la periferia antichității, în mijlocul „barbarilor”, locuitorii rareori aveau prilejul de a asculta cuvântări filosofice. Cu atât mai grăbiți „cei mai în vârstă, cei mai cunoscuți și magistrații”² au ocupat locuri pe trepte – în timp ce mulțimea se înghesuia în fața templului – pentru a-l asculta pe un vorbitor de talia lui Dion Chrysostomos. Și abia acesta începu să argumenteze o idee enunțată de Phokylides – „Chiar și un oraș mic aflat pe o stâncă, dar locuit în bună rânduială, este mai puternic decât nesocotita Ninive”³ –, când

* Lucrare finalizată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul a fost prezentat, mai întâi, sub forma unei comunicări, pe data de 29 octombrie 2010, în cadrul simpozionului omagial cu prilejul aniversării a 150 de ani de la întemeierea Universității „Alexandru Ioan Cuza”, organizat de Catedra de Limbi Clasice, Italiană și Spaniolă, în colaborare cu Filiala Iași a Societății de Studii Clasice din România. Mulțumim tuturor celor care au participat la discuția prilejuită de comunicare.

1 Cf., de exemplu, *Iliada* II 11: *κάρη κομόωντες Αχαιοί*.

2 D.Chr. or. 36, 17: *οἱ μὲν πρεσβύτατοι καὶ οἱ γνωριμώτατοι καὶ οἱ ἐν ταῖς ἀρχαῖς*. Aici și în continuare, text *apud* NESSELRATH 2003a.

3 Phoc. fr. 4 (GENTILI/PRATO 1988): *πόλις ἐν σκοπέλω κατὰ κόσμον οἰκεῦσα σμικρὴ κρέσσων*

a fost întrerupt de Hieroson. Pentru noi – a ținut să observe cel mai de văză dintre olbieni – sosirea ta este o adevărată minune. „Altfel, aici ajung de obicei doar indivizi care sunt greci doar cu numele, în realitate fiind chiar mai negreci ca noi; doar negustori și comercianți, care aduc doar lucruri fără valoare și vin prost, luând de la noi, la schimb, mărfuri care nu sunt cu nimic mai bune ca cele aduse de ei”⁴

În inscripțiile votive puse de magistrații olbieni pentru Achilles Pontarches și datate în a doua jumătate a secolului I d. Hr. sau în prima jumătate a veacului următor este menționat un anume Ἱεροσῶν, ca arhonte, respectiv ca arhonte eponim.⁵ Din perspectiva cercetării noastre pare mai puțin important dacă acesta este sau nu același cu persoana descrisă de Dion. La fel, nu ne propunem aici să stabilim în ce măsură ficțiunea se împletește cu realitatea în cuvântarea intitulată „Borysthenitikos” a retorului și filosofului din Prusa de pe Hypios. Cu mult mai mult ne interesează dacă vorbele puse pe seama lui Hieroson ar putea avea relevanță în caracterizarea relațiilor externe ale unui *polis* aflat la marginea *oikoumenei*, raportate la o perioadă mai îndelungată. Altfel spus, scopul cercetării noastre nu constă în descrierea sorții olbienilor într-un anume moment al istoriei lor, ci vizează legăturile tuturor orașelor nord-pontice cu alte regiuni ale lumii elenistice și romane stabilite pe baza surselor epigrafice.

Tema enunțată, ca subiect de reflecție, are un trecut îndelungat și va avea, cu siguranță, un viitor și mai lung.⁶ Dar în pofida unei liste impresionante de publicații care se ocupă de diferite aspecte, legăturile externe ale orașelor grecești nord-pontice – de la Tyras până la Phanagoria – nu au constituit, deocamdată, subiectul unei cercetări de ansamblu. Dintre lucrările anterioare, contribuția importantă a lui B.N. Grakov privind datele referitoare la istoria Scythiei în inscripțiile grecești din Peninsula Balcanică și din Asia Mică⁷ ține cont doar de *epigraphia externa* din epoca preromană. Chiar dacă acest compendiu rămâne încă unul de referință – atât în istoriografia rusă, cât și în cea occidentală⁸ –, se simțea de multă vreme nevoia continuării lui, odată cu prelucrarea sistematică a tuturor inscripțiilor publicate și comentarea acestora în conformitate cu stadiul

Νίνου ἀφραϊνούσης. În legătură cu acest fragment, cf. HANSEN/NIELSEN 2004a: 31.

4 D.Chr. or. 36, 25: τὸ δὲ λοιπὸν σχεδὸν τι δεῦρο ἀφικνοῦνται ὀνόματι Ἑλληνας, τῆ δὲ ἀληθείᾳ βαρβαρώτεροι ἡμῶν, ἔμποροι καὶ ἀγοραῖοι, ῥάκη φαῦλα καὶ οἶνον πονηρὸν εἰσκομίζοντες καὶ τὰ γε παρ' ἡμῶν οὐδὲν βελτίω τούτων ἐξαγόμενοι.

5 Un catalog foarte util al inscripțiilor votive puse de magistrații olbieni pentru Achilles Pontarches datorăm lui HUPE 2006a (aici 231, nr. 325 [= IOSPE I² 134]: Ἱεροσῶν Ἐπικράτους; cf. 217, nr. 410 [= I.Olbia 87]: Ἱεροσ[ῶν --]).

6 Pentru cele mai recente observații privind stadiul cercetării (cu trimiteri bogate la literatura de specialitate), vezi COJOCARU 2009a (îndeosebi, 147–149).

7 GRAKOV 1939.

8 De exemplu, BREDOW 2000; HEINEN 2001a: 499, n. 35.

actual al cercetării⁹. Dacă luăm în considerație și faptul că de la apariția lucrării lui Grakov au trecut deja mai bine de șapte decenii, răstimp în care au fost introduse în circuitul științific multe documente noi, continuarea cercetării, în acest sens, se impunea de la sine. Un alt precursor important, care trebuie menționat într-un mod deosebit, este Ju.G. Vinogradov. Din perspectiva cercetării noastre, cel mai interesant ar fi studiul acestuia „Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik”¹⁰, în contextul căruia se fac trimiteri la aproape toate epigrafele cunoscute până spre jumătatea anilor 1980, relevante pentru legăturile economice, interferențele politice și contactele culturale dintre *polis*-urile pontice. Din păcate, autorul își propune aprioric să demonstreze „dialectica procesului de evoluție istorică în arealul pontic”¹¹, care este privit ca o unitate indisolubilă. Totodată, la fel ca predecesorii săi sovietici, Vinogradov face abstracție de mărturiile din epoca romană. Alte abordări de aceeași anvergură privind interferențele interstatale în spațiul circumpontic sau contactele acestei lumi cu alte ținuturi ale *oikoumenei* nu au mai fost întreprinse.¹²

Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul de nord și de nord-vest al Pontului Euxin au reprezentat și pentru noi, mai cu seamă în ultimii ani, o temă prioritară de cercetare.¹³ De această dată, ne-am propus să atragem atenția asupra legăturilor private și publice ale Tyras-ului, Olbiei, Chersones-ului și a Regatului Bosporan din diferite unghiuri de vedere: 1) între orașele din ținuturile nord-pontice; 2) cu „barbarii” din *Hinterland*; 3) cu alte comunități urbane pontice; 4) cu *polis*-uri și regiuni din afara Pontului; 5) cu Roma, cu familia imperială și cu reprezentanți ai administrației romane. Analiza întreprinsă se întemeiază pe mai bine de 700 de documente (îndeosebi, pe

9 Referindu-se la HATZOPOULOS 1987, care atrăgea atenția asupra necesității întocmirii unei „prosopographie externe des cités pontiques” (127), Ju.G. Vinogradov afirma categoric: „en réalité, un tel *corpus*, très complet, a été composé ... par B.N. Grakov” – VINOGRADOV 1990: 534, nr. 500. Chiar dacă importanța lucrării lui Grakov nu poate fi pusă nici acum sub semnul întrebării, afirmația lui Vinogradov privitoare la completitudinea corpusului respectiv sună oarecum straniu, din moment ce Grakov însuși sublinia caracterul incomplet al compendiumului (235), iar Vinogradov – cu un alt prilej – demonstra convingător același lucru (ŠELOV/VINOGRADOV 1977: 213).

10 VINOGRADOV 1997a ; cf. COJOCARU 2009a: 148–149.

11 VINOGRADOV 1997a: 4.

12 Lucrarea recentă a lui MÜLLER 2010, chiar dacă impune printr-o metodă de cercetare mai complexă în comparație cu publicațiile anterioare, se referă doar la relațiile externe ale Olbiei, Chersones-ului și orașelor bosporane în perioada clasică și în epoca elenistică.

13 Îndeosebi, COJOCARU 2004: 358–380; cf. COJOCARU 2007. Aprofundarea temei, datorită sprijinului obținut din partea Fundației Alexander von Humboldt și a îndrumării savantului Heinz Heinen, a dus la publicarea mai multor studii, dintre care amintim aici: COJOCARU 2009a; COJOCARU 2009b; COJOCARU/LIȚU 2009; COJOCARU 2010a; COJOCARU 2010b; COJOCARU 2011.

inscripții onorifice, respectiv decrete de proxenie, urmate de epigrafe funerare și votive). Înainte de a trece la datele oferite de izvoare, să ne mai fie permise câteva cuvinte legate de situația geopolitică a cetăților grecești studiate.

II. Unele observații privind situația geopolitică a apoikiilor nord-pontice

Definirea, fie ea cât de succintă, a cadrului geostrategic nu este lipsită de semnificație pentru discuția pe care o propunem în continuare. Odată cu moartea regelui sciților Ateas, în anul 339 î. Hr.¹⁴, urmată de asediul Olbiei de către armata macedoneană a lui Zopyrion câțiva ani mai târziu¹⁵, suntem la începuturile istoriei elenistice la marginea stepei nord-pontice. Spre deosebire de alte *polis*-uri ale Orientului grec, orașe precum Tyras, Olbia sau Chersones nu s-au aflat sub stăpânirea monarhiei macedonene sau a dinastiilor elenistice anterioare lui Mithradates VI Eupator.¹⁶ Pe de altă parte, sfârșitul lui *pax Scythica* coincide cu începutul unei ere pline de confruntări anevoioase cu lumea nomazilor.¹⁷ Pentru a supraviețui presiunii exercitate de stepa asiatică, comunitățile grecești s-au văzut nevoite să renunțe, în cele din urmă, la o parte a autonomiei lor politice. Mai întâi, în favoarea protecției oferite de Regele Pontului.¹⁸ Ulterior, la schimb cu *pax Romana*.¹⁹

În același timp, în arealul supus cercetării noastre asistăm la constituirea și consolidarea unei formațiuni statale suprapuse *polis*-ului, pentru care nu cunoaștem analogii. Ne referim la Regatul Bosporan – o monarhie elenistică *avant la lettre*, în care fuziunea orașului grec și a teritoriului rural „barbar” în cadrul aceluiași organism statal are loc mai devreme ca în alte regiuni ale *oikoumenei*.²⁰

14 Privitor la Ateas, vezi PETER 1997.

15 În legătură cu acest asediu al Olbiei dispunem de o mărturie literară târzie, Macr. *Sat.* I 11, 33: *Borysthenitae obpugnante Zopyrione servis liberatis dataque civitate peregrinis et factis tabulis novis, hostem sustinere potuerunt* (Borystheniții, pe când erau asediați de Zopyrion, au eliberat sclavii, au acordat drept de cetățenie străinilor și au prescis datoriile, putând (astfel) să țină piept dușmanului). Un comentariu util al pasajului în discuție (cu trimiteri la bibliografia anterioară) aflăm la VINOGRADOV/KARYŠKOVSKIJ 1997: 276–278.

16 Pentru cea mai recentă argumentare împotriva teoriei așa-numitului „protectorat scitic” asupra orașelor grecești nord-vest-pontice, vezi COJOCARU 2009c.

17 În acest sens, depun mărturie numeroase inscripții onorifice, cum ar fi decretul în cinstea lui Protogenes (IOSPE I² 32, Olbia, sf. secolului III î. Hr.) sau cel pentru Diophantos (IOSPE I² 352, Chersones, sf. secolului II î. Hr.).

18 Decretul pentru Diophantos (vezi, mai sus, n. 17) este o cronică prețioasă în înțelegerea desfășurării procesului de intrare a comunităților grecești nord-pontice sub „protecția” lui Mithradates VI Eupator. Aadağ, *Str.* VII 4, 7.

19 Mai recent, soliile orașelor grecești nord-pontice la Roma, ca și alte contacte cu romanii sunt discutate rezumativ de COJOCARU 2010a: 46–48, 50–51.

20 Pentru analiza complexă a acestui proces (cu trimiteri la literatura de specialitate anterioară) rămâne de actualitate ŠELOV-KOVEDJAEV 1985: 89–136. Pentru o definiție mai recentă a

Dacă pentru Roma orașele grecești din zonă reprezentau puncte de sprijin importante împotriva lumii neliniștite a stepei, pentru greci prezența trupelor romane devine o *conditio sine qua non* în prelungirea vieții *polis*-ului. Statutul periferic al litoralului de nord al Pontului Euxin nu numai că a făcut posibilă apariția unui limes situat parțial *extra fines Imperii*²¹, ci a permis și păstrarea unui grad mai mare de autonomie a comunităților urbane. Depune mărturie, în acest sens, instituția proxeniei, care la Olbia și Chersones funcționează până către începutul secolului III d. Hr.²²

III. Relațiile externe ale orașelor grecești

1. *Tyras* (Tab. I–II și Harta 1–2)

Spre deosebire de cetățile-„surori” ioniene – Histria în vest și, mai cu seamă, Olbia în est – arhiva epigrafică a *Tyras*-ului este mult mai săracă. Aceasta s-ar datora atât rolului istoric mai modest jucat de-a lungul antichității de orașul de la limanul Nistrului, cât și hazardului descoperirilor. Definitiv, în acest sens, este și faptul că cercetările arheologice de la *Tyras*²³ au fost mai puțin intense și sistematice în comparație cu cele efectuate la Olbia sau Histria. Astfel, din epoca elenistică s-a păstrat doar decretul în cinstea lui Autokles, relevant pentru legăturile publice cu Nikonion și Histria²⁴. Alte două mărturii ne furnizează *epigraphia externa* – câte un decret de proxenie de la Callatis²⁵ și Tomis²⁶. Ultimul document prezintă un interes deosebit. Nilos de la *Tyras* a fost onorat de tomitani ca *proxenos*, către începutul secolului I î. Hr., pentru meritele sale față de negustorii care navigau spre Olbia. Ținând cont de faptul că cel onorat îi sprijinea pe *Τομίται* (ca și pe *Τυραννοί*, de altfel) la Olbia, este evident că Nilos deținea deja drept de cetățenie în acest oraș, obținut – probabil – tot în virtutea unui decret de proxenie. Bunăvoința manifestată față de tomitanii ajunși la Olbia, la fel ca și timpul petrecut anterior la Tomis, s-ar explica prin prisma intereselor comerciale ale lui Nilos. O altă persoană de la *Tyras* a obținut o coroană onorifică de la olbieni, cizicieni și rhodieni încă în

---

Regatului Bosporan, vezi MÜLLER 2010: 41 (cu trimitere la Zavojkin): „une monarchie sur le plan territorial, mais comportant une forte influence de traditions civiques”.

21 Vezi discuția relativ recentă legată de *limes*-ul nord-pontic (cu privire specială asupra teritoriului olbian) propusă de BUJSKICH 1994.

22 Cf. COJOCARU 2009b: 358–359.

23 Mai amănunțit, în acest sens, vezi COJOCARU 2009d, cu o bibliografie în care se regăsesc aproape toate publicațiile despre orașul antic.

24 VINOGRADOV 1999 = SEG 49, 1051. Pentru o discuție mai amplă asupra documentului, vezi COJOCARU 2004: 396–398; cf. RUSCU 2003.

25 IScM III 10.

26 IScM II 5.

prima jumătate a secolului III î. Hr.²⁷, ceea ce ar pleda în favoarea caracterului preponderent comercial al contactelor externe întreținute de *Tyritai*²⁸ în epoca elenistică. Informațiile desprinse din alte inscripții, care atestă legături cu Atena, Iasos și, din nou, cu Olbia, nu fac decât să confirme o atare ipoteză.

Pentru secolul I d. Hr. arhiva epigrafică a orașului n-a păstrat nici un indiciu referitor la relațiile externe. La fel, pentru veacul următor *epigraphia interna* oferă doar informații vagi despre ξένοι și βάρβαροι. În străinătate, trei inscripții funerare menționează cetățeni de la Tyras cu nume iraniene, decedați la Odessos²⁹ și Tomis³⁰. Abia scrisoarea lui Ovinus Tertullus (care se întemeiază pe două epistule imperiale), din anul 201, către magistrații, Sfatul și poporul celor din Tyras³¹ ridică oarecum vâlul tăcerii de pe istoria orașului. Ca și până atunci, bunăstarea locuitorilor depinde, mai cu seamă, de activitatea comercială. Ceea ce explică străduința de a obține de la reprezentanții administrației romane³² recunoașterea scutirii de taxe vamale³³, obținută anterior. Dar din moment ce fiecare favoare are prețul ei, *Tyritai* sunt nevoiți să sacrifice pe altarul intereselor economice o parte din autonomia lor politică. Ca atare, de acum încolo acordarea dreptului de cetățenie de către comunitatea urbană devine funcțională doar cu aprobarea guvernatorului provinciei Moesia Inferior.³⁴ Astfel, din corespondența adresată de Ovinus

27 FURMANSKAJA 1960.

28 Numele orașului și al locuitorilor, ajuns până la noi sub forme precum Τύρης, Τύρας/ Tyras, Tyra, Τυρίται, Τυρανοί (pentru atestări vezi COJOCARU 2004: 99–100), provine de la hidronimul derivat de la rădăcina iraniană *tura, care înseamnă „repede“ (DETSCHER 1976: 529–530; ABAEV 1979: 319).

29 IGBulg I² 228bis, 229.

30 IScM II 313.

31 IOSPE I² 4 = IGRRP I 598: 'Οουίνιος Τέρτυλλος ἄρχουσι, βουλῆ, δῆ/μῶ Τυρανῶν χαίρειν (r. 32–33).

32 Mai exact, de la guvernatorul provinciei Moesia Inferior, care acționează conform unor dispoziții imperiale anterioare.

33 *Privilegii causam in promercalibus quoque re/bus* (r. 20–21). Scutirea de taxe vamale pentru mărfurile importate sau exportate era un privilegiu deosebit pentru orice oraș din epocă, chiar și în cazul celor pentru care comerțul nu era cea mai importantă sursă de venit. Afirmarea noastră privitoare la semnificația deosebită a traficului comercial pentru cetatea de la limanul Nistrului nu se întemeiază pe o singură inscripție, ci pe întreaga evidență documentară. Așa cum observa, pe bună dreptate, încă MINNS 1913: 445, interesul manifestat față de Tyras de către autorii antici se leagă mult mai mult de comerț decât de viața politică. Aduăgă, COJOCARU 2009d (cu bibliografia orașului antic).

34 Se are în vedere dreptul de cetățenie acordat de comunitatea urbană, care presupunea – din timpuri imemorabile – scutirea de taxe vamale (*Tyranorum civitas or(i)ginem / dati beneficii non ostendat*, r. 10–11). În mod evident, acordarea unui asemenea privilegiu din partea puterii tutelare romane se leagă de poziția geopolitică a orașului ca punct important de sprijin împotriva lumii neliniștite a stepei *ad fines Imperii*. Cum însă o atare scutire vamală influența negativ veniturile *portorii Illyrici*, administrația romană avea tot interesul să mențină în anumite limite acordarea dreptului de cetățenie la Tyras (*Sed cum Illyrici fructum*

Tertullus elitei municipale rezultă foarte clar că Tyras-ul, ca de altfel și Olbia după 198 d. Hr., se supunea administrației provinciale.³⁵

Cele mai târzii date, cunoscute nouă, relevante pentru relațiile externe ale cetății antice de la limanul Nistrului, se referă la două solii către Caracalla³⁶, ca și la niște fapte de arme [*adv*]ersus hostes C[arpos]³⁷.

2. Olbia (Tab. III–IV și Harta 3–4)

Chiar dacă istoria elenistică a Olbiei a fost definită, deseori, în literatura de specialitate ca o perioadă de declin³⁸, ultimele trei secole î. Hr. din istoria orașului au cunoscut, cu siguranța, și perioade de prosperitate³⁹. Cel puțin, izvoarele epigrafice permit conturarea unei politici externe orientată în diferite direcții și la fel de intensă ca și în perioada clasică. În arealul nord-pontic surprindem contacte frecvente întreținute cu Chersones, Tyras, Insula lui Ahile, ca și cu mai multe neamuri „barbare” și cu dinastia acestora, cum ar fi Saitapharnes, scriii, thisamații, sciții, saudarații. Dintre alte comunități urbane pontice, Olbia întreține relații cu Histria, Apollonia, Callatis,

---

/ per ambitionem deminui non oporteat, sciant /²⁵ eos qui posthac fuerint adsumpti, fructum / immunitatis ita demum habituros, si eos legatus / et amicus noster v(ir) c(larissimus) iure civitatis dignos esse de/creto pronuntiaverit, r. 23–28). Refritor la portorii immunitate, rămâne de actualitate CAGNAT 1882: 120 și urm.

35 Ceea ce reprezintă o distincție clară față de Regatul Bosporan.

36 SEG 47, 1196.

37 ILBulg 18.

38 Pentru o discuție anterioară, în acest sens, vezi KALISTOV 1974; cf., mai recent, BÄBLER 2003: 106–108. O atare percepere a tabloului Olbiei elenistice (ca și a altor cetăți pontice) se întemeiază nu atât pe izvoare, cât pe un curent de opinie, tot mai contestat în ultimele decenii, privitor la criza polis-ului grec după 338 î. Hr. (anul victoriei lui Philip II la Cheroneia). Cf. observațiile pertinente ale lui ROBERT 1984: 273: „Dans l'étude de l'histoire sociale de l'époque hellénistique et romaine existent au moins deux fables convenues, deux mystifications. La première est la mort de la cité grecque à Chéronée et, désormais, le rôle exclusif des rois“. Aduagă, HANSEN/NIELSEN 2004b: 16: „Some historians place the decline of the polis in C4 and its fall in the years after 338. The prevailing view, which we endorse, is that it persisted through the Hellenistic and Roman periods and disappeared in late Antiquity only after a long decline that lasted several centuries. The disappearance of the polis was gradual and imperceptible, just like its emergence“. Referitor la situația orașelor grecești microasiatice, aflate în contact permanent cu cetățile nord-pontice, vezi, cel mai recent, MAREK 2010: 251: „Die Zeit der hellenistischen Königreiche gerade in Asien ist alles andere als eine Zeit der Dekadenz der Polis“.

39 Vezi KALISTOV 1974: 571–572 (referitor la criza Olbiei): „Die Antwort auf diese Frage wird bereits dadurch erschwert, dass das archäologische Material, wie bereits erwähnt, die Krise in Olbia für das 3. Jahrhundert nicht bestätigt“. Cf., cel mai recent, MÜLLER 2010: 184: „... la période qui s'ouvre vers 270 a.C. est marquée d'emblée par une crise profonde et de bien plus grandes incertitudes, mais cela n'implique en rien un déclin économique irrémédiable et général de la région, en particulier pour la basse époque hellénistique. La richesse est encore présente, mais elle est sans doute plus diversifiée, moins centrée sur le grain et les facteurs d'instabilité sont plus importants“.

Mesambria, Amisos, Sinope și Tomis. Și mai lungă este lista *polis*-urilor și a sanctuarelor frecventate de olbieni în interes politic, economic sau cultural-religios: Apollonia de pe Ryndakos, Atena, Byzantion, Calchedon, Cizic, Cos, Delos, Delphi, Milet, Mytilene, Rhodos, Smyrna, Tenedos. În plus, cunoaștem nu mai puțin de 12 proxenii fragmentare, în care nu s-a păstrat locul de origine al celor onorați. Totodată, trebuie să ținem cont și de acei πολλοὶ ξένοι, care în decretul lui Protogenes sunt menționați *expressis verbis*.⁴⁰

Deosebit de relevant pentru relațiile externe ale orașului de la limanul Bugului în epoca elenistică timpurie, ca și pentru problema statutului juridic al străinilor, este binecunoscutul tratat de isopolitie dintre Milet și Olbia.⁴¹ Milesianul are dreptul să aducă ofrande la Olbia la aceleași altare și să frecventeze aceleași sanctuare ca și olbianul; are acces la magistraturi și datorează aceleași impozite ca și ceilalți cetățeni; totodată, are dreptul la un loc de onoare și la anunțarea (publică) a numelui său cu prilejul întrecerilor. În cazul unei dispute juridice, poate să acuze sau să fie acuzat într-un proces în fața *demos*-ului în cel mult cinci zile. Pe lângă aceasta, toți milesienii trebuie să fie scutiți de taxele prevăzute pentru străini, cu excepția celor care dețin dreptul de cetățenie într-un alt oraș și care au acolo acces la magistraturi.⁴² Acest tratat explică, în opinia noastră, situația neverosimilă de a nu cunoaște în cazul *apokiilor* pontice nici un decret de proxenie pentru vreun milesian.⁴³ Căci la Olbia, ca și în celelalte orașe-fice, cetățenii din Milet – în virtutea unor astfel de tratate de isopolitie – puteau deține aceleași drepturi și le reveneau aceleași îndatoriri ca și cerățenilor localnici. În primele secole d. Hr. Olbia rămâne un partener la fel de interesant pentru multe centre comerciale din arealul pontic și din afara acestuia. Lista lor conține 19 nume și reflectă, bineînțeles, doar în parte anvergura unor asemenea contacte. Printre orașele cel mai frecvent menționate se numără tocmai Prusa de pe Hypios, orașul natal al lui Dion Chrysostomos, ceea ce ne face să credem că discursul „Borysthenitikos” a fost rostit în fața unui public bine informat despre *polis*-ul de pe Hypanis. Iar dintr-o delegație către oracolul lui Apollo din Claros⁴⁴, în anul 149/50, a făcut parte ca *thoprópos* al olbienilor, respectiv al borystheniților, Hermodoros, fiul lui Calliphanes. Chiar dacă acesta era

40 IOSPE I² 32 B₂₀₋₂₁: [...] ἐγγελοῖπέναι δὲ πολλοὺς μὲν / τῶν ξένων [...].

41 Syll.³ 286 = SEG 37, 982. Asupra documentului am atras atenția (cu referințe la bibliografia anterioară) și cu alte prilejuri – COJOCARU 2009a: 152; cf. COJOCARU/LIȚU 2009: 199.

42 Cf. onorurile și privilegiile acordate arhitectului Epicrates, fiul lui Nikoboules, din Byzantion (Syll.³ 707). Într-un studiu publicat de curând – COJOCARU 2010b – am argumentat *in extenso* că decretul de proxenie respectiv a fost promulgat, cel mai probabil, de Olbia și nu de Histria, așa cum înclinau să creadă până acum cei mai mulți specialiști.

43 Asemănător, VINOGRADOV 1997c: 76, n. 15: „Offensichtlich ist das Fehlen von olbischen Proxenen für Milesier gerade dadurch zu erklären“.

44 I. Prusias ad Hypium, T 8. Cf. FERRARY 2005: 750.

cețățean al Olbiei, fiii săi dețineau dreptul de cetățenie la Prusa de pe Hypios.

Cea mai interesantă concluzie, rezultată din analiza datelor epigrafice din epoca romană, confirmă o observație anterioară a lui M. I. Rostovtzeff.⁴⁵ Deși anterior anului 198 orașul s-a aflat *extra fines Imperii*, istoria Olbiei din primele secole d. Hr. poate fi gândită doar în conexiune cu cercul de interese și de influențe romane. Două inscripții olbiene din timpul lui Septimius Severus îl menționează pe Callisthenes, fiul lui Callisthenes – atestat și ca πατήρ (τῆς) πόλεως⁴⁶ – ca ἀν[ήρ γεν]όμενος προγόνων ἐπισήμων τε / καὶ σεβαστογνώστω[ν] καὶ κτισάντων τὴν πόλιν⁴⁷, respectiv [πρ]ογόνων γε[γονώς λα]μπρῶν καὶ σ[εβαστογνώστω]ν⁴⁸. Titlul de σεβαστόγνωστος, atribuit nu lui ci înaintașilor, amintește – dacă ținem cont de numele celui onorat⁴⁹ și de poziția lui socială privilegiată – de Ababos, tatăl lui Orontas/Orontes, care l-ar fi obținut, cel mai probabil, în timpul domniei lui Tiberius⁵⁰. Oricum, în prima jumătate a secolului I d. Hr. acesta ajungea μέχρι τᾶς τῶν Σεβαστῶν γνώσεως. În plus, Ababos însuși era fiul unui Callisthenes și ctitorul unui portic la Olbia în cinstea divinului Augustus, a împăratului Tiberius și a poporului olbian.⁵¹ Callisthenes, fiul lui Callisthenes, ca și Orontes cu mult mai înainte, nu pot face dovada unor contacte directe cu casa imperială și nu au reușit să obțină nici măcar cetățenia romană. La fel, printre mai mulți *Kallisthenai*⁵² – între care și fiul lui Dados, „din neam slăvit și cunoscut împăraților”⁵³ – nimeni nu este menționat ca având legături directe cu Roma. Cu atât mai mult impresionează perenitatea mândriei aferente unui titlu obținut cândva în epoca iulio-claudiană care mai are relevanță și în timpul dinastiei Severilor, atunci când se încearcă reliefaarea statutului social privilegiat al persoanei onorate.

3. *Chersones* (Tab. V–VI și Harta 5–6)

Creșterea și descreșterea statului teritorial chersonesit este marcată de

45 ROSTOVITZEFF 1900: 45.

46 IOSPE I² 174₉.

47 IOSPE I² 42_{5,6}.

48 IOSPE I² 44_{4,5}.

49 Numele Καλλισθένης nu este atestat anterior erei creștine la Olbia (și nici în alte orașe nord-pontice). Ca atare, Callisthenes, tatăl lui Ababos, ne apare ca întemeietorul unei „dinastii onomastice”, care supraviețuiește pînă la acei *Kallisthenai* la care ne referim aici. Cf. COJOCARU 2010a: 50–51 (cu trimiteri la surse și referințe bibliografice).

50 Cf. cinstirea acordată lui Orontas/Orontes la Byzantion, CIG II 2060 = IOSPE I² 79 = I.Byzantion 3; un comentariu amplu al acestui document extrem de interesant propune foarte recent COJOCARU 2010a (cu trimiteri la literatura anterioară privind titlul σεβαστόγνωστος).

51 IOSPE I² 181: Ἀυτοκράτορι Καίσαρι θεῷ θεοῦ υἱῷ Σεβαστῷ, ἀρχιερεῖ μεγίστω, πατρὶ πατριδος / καὶ τοῦ σύμπαντος ἀ[νθρ]ώπων γένους, / καὶ Ἀυτοκράτορι Σεβαστῷ θεοῦ υἱῷ Τι/βεριῶι Καίσαρι καὶ τῷ δήμῳ Αβαβος / Καλλισθένης ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθη/κε τὴν στοάν.

52 LGPN IV: 184, nr. 24–32.

53 IOSPE I² 43_{6,7}.

două hotărâri celebre ale Adunării poporului: jurământul chersonesiților⁵⁴ și decretul în cinstea lui Diophantos⁵⁵. Între acestea, ca moment de cotitură de la expansiune la defensivă, s-ar situa tratatul încheiat între Pharnakes I și Chersones în anul 179 î. Hr.⁵⁶ Regele Pontului jura să fie un prieten al chersonesiților pentru totdeauna și să le ofere ajutor împotriva „barbarilor” din împrejurimi. Totodată, acest predecesor al ilustrului Mithradates al VI-lea Eupator se obliga să păstreze prietenia cu romanii și să nu întreprindă nimic dușmănos împotriva lor. Într-un pasaj din Polybios (25, 2, 12 și urm.), aflăm că printre *adscripti* la tratat erau incluși, dintre dinaștii din Europa, sarmatul Gatalos, dintre orașele autonome – Heracleea, Mesambria⁵⁷ și Cizic. Aici putem întrezări cheia politicii externe a cetății dorică din sudul Peninsulei Taurice, caracteristică pentru epoca elenistică și, cu atât mai mult, pentru cea romană: contacte strânse cu metropola Heracleea ca și cu ținuturile sud-pontice în general, care au ca motivație deosebită căutarea unui protector împotriva neamurilor „barbare”⁵⁸.

Altfel, cercul orașelor cu care Chersones-ul întreține legături este sensibil mai restrâns în comparație cu Olbia. Printre cetățile pontice putem menționa doar Amastris, Amisos, Callatis, Heracleea, Odessos și Sinope. În afara Pontului Euxin chersonesiții sunt atestați la Atena, Delphi, Eresos de pe Lesbos, Oropos, Rhodos, Tenedos și, îndeosebi, la Delos. Ofrandele aduse frecvent de chersonesiți în sanctuarul de la Delos, alături de instituirea unei sărbători *Χερσονήσια* pe insula lui Apollo, vin în sprijinul tradiției antice privind participarea delienilor la întemeierea *apoikiei* dorică din sudul Peninsulei Taurice. În ceea ce privește legăturile Chersones-ului cu alte comunități grecești de la nordul Mării Negre, până la Mithradates al VI-lea Eupator, apare atestată doar Olbia. Cea mai interesantă este menționarea unei misiuni a olbianului Nikeratos, fiul lui Papias, care – către începutul secolului II î. Hr. – a contribuit, probabil ca judecător extern, la aplanarea unui conflict

54 IOSPE I² 401 (sf. secolului IV/inc. secolului III î. Hr.).

55 IOSPE I² 352 (sf. secolului II î. Hr.).

56 IOSPE I² 402. Legat de data controversată a documentului, vezi HEINEN 2005: 37–42; cf. HØJTE 2005 (ambii cu trimeri la discuția anterioară). Aduagă, GABELKO 2005. Pledoaria recentă a lui MÜLLER 2010: 93–95 în favoarea datei de 155 î. Hr. nouă nu ni se pare convingătoare. Autoarea se întemeiază, îndeosebi, pe cercetările întreprinse de HØJTE 2005 și FERRARY 2007, care nu au avut cum să țină cont de HEINEN 2005 (ambele contribuții au fost predate la tipar înaintea apariției studiului lui Heinen). Mai nou, SAPRYKIN 2010: 176–179 revine cu argumente demne de luat în seamă în favoarea datei tradiționale – 179 î. Hr. Autorul ar fi putut fi și mai credibil dacă nu ar fi ignorat (de această dată fiind vorba de o omisiune cu bună știință) studiul lui HEINEN 2005.

57 Deși Polybios folosește forma *koine* Mesembria, noi preferăm forma dorică (tradițională) Mesambria.

58 Vezi, mai sus, n. 17–18.

între chersonesiți ([κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην)⁵⁹.

Leitmotiv-ul prieteniei cu Roma capătă în perioada *post* Mithradates o importanță majoră în stabilirea directivelor politicii externe a Chersonesului. Deja în anul 46 î. Hr. a fost trimisă o delegație care a susținut interesele orașului în fața Senatului și a lui Caesar.⁶⁰ Sub domnia lui Tiberius, o altă solie atrăgea atenția Împăratului, a Senatului și a poporului roman asupra [τὰν] πατριον Χερσοναίταις ἐλευθερία[ν].⁶¹ De această dată ne putem gândi la insistența chersonesiților de a-și apăra independența față de Regatul Bosporan ca aliat al Romei.⁶² Drept un semn al autonomiei politice poate fi interpretată acordarea în anul 174 lui T. Aurelius Calpurnianus Apollonides, procurator al Moesiei Inferior, precum și soției acestuia Paulina a dreptului de a intra și de a ieși din port, în timp de pace și de război, fără vreo silnicie și fără încheierea unui acord prealabil.⁶³

Legăturile comerciale intense cu orașele sud-pontice rămân la ordinea zilei și în primele secole d. Hr. Din această perioadă sunt atestate contacte ale chersonesiților doar cu Amastris, Heraclea, Sinope și Tyana.

4. Regatul Bosporan (Tab. VII–VIII și Harta 7–8)

Pentru cineva care se ocupă de contactele externe ale Regatului Bosporan se impune de la sine o dihotomie nemaiîntâlnită în alte regiuni ale *oikoumenei*. Relațiile interstatale – indiferent dacă acestea sunt atestate în *epigraphia interna* sau *externa* – au ca punct de referință, aproape exclusiv, casa domnitoare a Spartokizilor, respectiv a urmașilor lui Mithradates al VI-lea Eupator pe tronul bosporan. Singura excepție ar fi, deocamdată, acordarea cetățeniei soldaților din străinătate, în anul 88/7 î. Hr., de către Sfatul și poporul celor din Phanagoria.⁶⁴ Alte relații⁶⁵, în schimb, depun mărturie în favoarea unei vieți active a *polis*-ului și pe țărmurile Bosporului Cimmerian.⁶⁶ Astfel, în a doua jumătate a secolului III î. Hr., cetățenii din Chios acordă dreptul de proxenie

59 IOSPE I² 34.

60 IOSPE I² 691.

61 IOSPE I² 355. Cf. IGRRI 864 (Cagnat): „Imperator ergo de quo hic fit mentio est Tiberius”.

62 Nu putem accepta, deși nici nu respingem aici, opinia lui MAKAROV 2005: 92–93, care consideră că expresia πατριον Χερσοναίταις ἐλευθερία[ν] se referă la treburile interne ale chersonesiților și nu la independența față de Regatul Bosporan. Atragem doar atenția că așa-numita „analiză gramaticală”, propusă de epigrafistul moscovit, se întemeiază pe un fragment de text reconstituit, ceea ce îi conferă statutul de speculație imposibil de verificat.

63 SEG XLV 985; cu un comentariu pertinent propus de HAENSCH 2005.

64 VINOGRADOV/WÖRRLE 1992; adaugă, BÉ 1993, nr. 377 (Gauthier).

65 Cum ar fi acordarea dreptului de proxenie unor cetățeni din orașe bosporane, care ține atât de relațiile private cât și de cele publice.

66 Cf. MÜLLER 2010: 42: „En revanche, on ne trouve aucun ethnique local des cités bosporanes dans les inscriptions du Pont Nord, ni dans celles d'autres cités en général ...”. Nu putem subscrie la o asemenea concluzie radicală, care nu corespunde întrutotul realității.

lui Ἡροφάνης Εὐμηλ[ι]δου Παντικαπαεῖτη[ς].⁶⁷ Un alt Παντικαπαεῖτη[ς], Κοίρανος, obține, tot în secolul III î. Hr., proxenia cu privilegiile adiacente la Delos.⁶⁸ Într-o inscripție onorifică din anul 265/4 î. Hr. pentru *theorii* mai multor orașe, este menționat și un Νικίας Ἡρακλίδου Βουσπορίτης (ca și Σώκριτος Κράθωνος Χερσονασίτης sau Διονύσιος Διονυσίου Βορυσθενίτης)⁶⁹, cărora li s-a acordat dreptul de proxenie cu o serie de privilegii adiacente⁷⁰. Iar către sfârșitul secolului II î. Hr. Εὐτυχος Ἀπολ[λ]ων(ι)ου Νυμφαῖτη[ς] aduce ofrande în sanctuarul lui Apollon de pe insula Delos.⁷¹

În ceea ce privește lista *polis*-urilor și regiunilor cu care bosporanii întrețin legături în epoca elenistică, aceasta este mai lungă în comparație cu Olbia și mult mai lungă în comparație cu Chersones-ul sau Tyras-ul. De la cetățile sud-pontice și până la Elea în sudul Italiei lista cuprinde nu mai puțin de 35 de nume. Cu siguranță, curtea bosporană a fost mereu destul de atractivă nu doar pentru comercianți și soldați, ci și pentru străini practicanți ai multor altor meserii, cum ar fi arhitecți, medici, profesori de muzică sau gimnastică, curtezane ș.a.m.d. Interesant de remarcat că legăturile cu *polis*-urile de la nordul și vestul Mării Negre aproape că nu sunt atestate, în timp ce contactele dintre bosporani și comunitățile grecești sud-pontice sunt cât se poate de intense în toate perioadele. Cu titlu de excepție putem menționa inscripțiile funerare pentru Δίφιλος / Μνησι/φώντος / Ὀδησίτης⁷² și Δημοφών / Γοργίου Καλλατιανός⁷³. S-ar adăuga informația privind activitatea de istoric a lui Syriskos, fiul lui Herakleidas⁷⁴, care cândva în secolul III î. Hr. a descris legăturile dintre Chersones și regii bosporani.⁷⁵

Referitor la politica externă a Regatului Bosporan în primele secole d. Hr. să ne fie permis a menționa aici doar faptul că dinastia cu nume iraniene se mândreau cu ascendența lor din Mithradates al VI-lea Eupator nu ca apărători ai patriei împotriva agresiunii Occidentului, cum suna o idee „patriotică” promovată de istoriografia rusă și, mai ales, de cea sovietică.⁷⁶ Invocarea în titulatura regală a celebrului adversar al Romei trebuie privită doar ca un

67 VANSEVEREN 1937: 325-332, nr. 6A.

68 IG XI 4, 609.

69 FD III 3/2, 207.

70 προξενίαν, προμαντείαν, προδικίαν, προεδρίαν, ἀστυλίαν, θεαροδοκίαν, ἀτέλειαν πάντων καὶ τὰλλα ὅσα καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις καὶ εὐεργέταις.

71 Syll.³ 1126.

72 CIRB 237.

73 CIRB 252.

74 IOSPE I² 344.

75 În același sens, relevantă este informația lui Diod. 20, 25, 1 privind stabilirea unei mii de callatieni în ținuturile bosporane sub domnia lui Eumelos; cf. AVRAM 1994.

76 Privitor la acest subiect, cel mai convingător s-a pronunțat HEINEN 2001b; cf., rezumativ, COJOCARU 2009c: 16-17.

instrument în căutarea unui plus de legitimare a puterii. Altfel, regii bosporani pe parcursul a cca. patru secole au sprijinit Imperiul, ca *philokaisares* și *philorhomaioi*, în apărarea „provinciilor poporului roman împotriva regilor barbari și dușmani” ([Caes.] *bell. Alex.* 78, 2)⁷⁷. Ca atare, ei erau numiți periodic și protectori ai altor orașe nord-pontice, precum Chresones, Olbia și Tyras.

IV. Concluzii

Izvoarele epigrafice analizate permit nu doar schițarea unei imagini de ansamblu asupra legăturilor economice, sociale, politice și culturale ale *apoikiilor* de la nordul Pontului Euxin, ci oferă posibilitatea de a obține tablouri comparative în funcție de loc și de timp, precum și problematizarea mai multor aspecte. La întrebarea cât de frecvent apar menționați nord-pontici în străinătate în comparație cu străinii atestați în inscripțiile din „Scythica”, respectiv „Sarmatica”, formularea unui răspuns convingător nu mai constituie o problemă. Dacă în cazul Tyras-ului și a Chersones-ului *epigraphia externa* joacă un rol mai important în cercetarea legăturilor private ale tyriților și chersonesiților cu străinătatea, Olbia și orașele bosporane sunt incomparabil mai atractive pentru străini.⁷⁸

Din perspectivă diacronică, observăm în cazul fiecărei *apoikii* nord-pontice o tradiție proprie și anumite repere în promovarea legăturilor externe, respectate în epoca elenistică și romană în egală măsură. Ca atare, nu putem fi de acord cu Ju.G. Vinogradov care postula quasi-aprioric o „unitate indestructibilă” a lumii pontice.⁷⁹ Și mai puțin credem în „dialectica procesului de evoluție istorică în

77 Pentru interpretarea pasajului *Bellum Alexandrinum* 78, vezi HEINEN 1994.

78 La întocmirea unei asemenea statistici nu am ținut cont de unii *Skythai* și de mai mulți *Sarmatai* sau *Maiotai*, care apar în arhivele epigrafice ale diferitelor *polis*-uri egeene. Cf. AVRAM 2007: 242: „More important to our discussion are the records of slaves bearing such ethnics as Scythians, Sarmatians, Maiotians, Kolchians, Paphlagonians or Kappadokans, because they surely must have come to Athens or to the Aegean after having been sold in one of the cities of the Balck Sea”. Problema e că nu putem ști cu exactitate în care dintre orașele nord-pontice ar fi putut fi imbarcați sclavii respectivi. Totodată, exportul de sclavi proveniți din mediul „barbar” prin intermediul unui centru portuar sau a altuia nu are nici o relevanță, în opinia noastră, pentru legăturile externe (private sau publice) ale cetățenilor unei comunități urbane de pe litoralul pontic.

79 În asentimentul nostru este și H. Heinen care, într-o scrisoare pe care ne-a trimis-o pe data de 27.03.2011, scria: „Auch ich stehe - wie Sie - der Idee der pontischen Einheit sehr kritisch gegenüber. Es handelt sich vielmehr um ein wechselndes NETZWERK von Verbindungen“. Ich würde also den Ausdruck pontisches Netzwerk bzw. Pontic network bevorzugen“. Cf. MÜLLER 2010: 17: „Vinogradov est allé plus loin et a voulu voir dans les témoignages épigraphiques de l'ensemble du Pont aux époques classique et hellénistique le signe de relations purement internes à cet espace, construisant ainsi le modèle d'un espace fermé et *self-contained*... La vision de Vinogradov est bien celle d'autarcie, dans sa version finleyienne”. Reținem aici și concluzia pertinentă a autoarei de la p. 225 (formulată pe baza studierii decretelor de proxenie și a circulației monetare): „Une telle cohérence risque pourtant d'être

Pont”. Soarta elenilor stabiliți la marginea stepei asiatice nu poate fi înțeleasă, în opinia noastră, din perspectiva unei abordări marxiste a istoriei și nu are nimic în comun cu propaganda stalinistă. Chiar dacă statutul periferic al zonei a influențat evoluția relațiilor externe ale orașelor grecești nord-pontice, Tyras-ul, Olbia, Chresones-ul și orașele bosporane au fost, cu siguranță, cu mult mai puțin periferice (față de bazinul mediteranean) în comparație cu statele de astăzi Republica Moldova, Ucraina sau Abhazia. Altfel spus, ținuturile dintre Dunărea de Jos și Caucaz au fost parte indisolubilă a lumii antice – fie că ne referim la epoca elenistică, fie la cea romană. În felul său avea dreptate, bineînțeles, și un tributar al ideologiei sovietice de talia lui D.B. Šelov, atunci când acesta scria: „Nu întâmplător primele secole ale erei noastre au fost desemnate de istoriografia sovietică drept perioada sarmatică a istoriei spațiului nord-pontic”⁸⁰. Nu întâmplător – am preciza noi – deoarece în 1949 ultimele sute de mii de greci nord-pontici au fost deportați în Siberia și Asia Centrală.⁸¹ Nu întâmplător, totodată, deoarece politica de expansiune a Imperiului roman a fost omologată de ideologia sovietică drept o agresiune a Occidentului la adresa patriei originare ruse, respectiv sovietice. Atacurile sciților și sarmaților împotriva orașelor grecești de pe litoral au fost considerate, în schimb, fapte de vitejie săvârșite de strămoși celebri, așa cum mai cântă și astăzi, cu multă mândrie și senină inconștiență, arheologi care participă la săpăturile de la Olbia sau Tyras.⁸²

---

trompeuse à deux égards. Elle induit, d’abord, l’idée d’une unité économique du monde pontique en général, qui n’a pas nécessairement de réalité tangible: il est, en effet, préférable de raisonner, pour ces États multiples et leurs ressortissants mobiles, en termes de rayon d’action à courte ou moyenne distance et de parcours fragmentés, qui dessinent plutôt des réseaux et des micro-régions, y compris à l’intérieur du Pont. Par ailleurs, les proxénies masquent les rapports établis non plus avec des individus, mais avec des États: c’est ainsi que les relations du Bosphore cimmérien avec Athènes sont occultées par les quelques proxénies qui subsistent, sans doute parce que le *modus operandi* et la puissance du royaume ne sont pas les mêmes que ceux des cités”.

80 ŠELOV 1980: 395: „Nicht zufällig sind die ersten Jahrhunderte u. Z. in der sowjetischen Historiographie als die sarmatische Periode in der Geschichte des nördlichen Schwarzmeerraumes bezeichnet worden“.

81 Informații interesante, în acest sens, aflăm la ASCHERSON 1995: 188–189.

82 Pe care, personal, îi cunoaștem foarte bine din experiența celor zece ani de participări la săpăturile arheologice de la Olbia și Tyras, dar și datorită a numeroase alte deplasări în zona nord-pontică. Un precursor al unei asemenea tradiții patriotice ar fi poetul și istoricul V.Ja. Brjusov care, în 1916, publica poezia-manifest *My – skify* (Noi – sciții), din care cităm doar ultimele versuri: „My te, o kom šeptali v starinu / S nevol’noj drož’ju ellińskie mify: / Narod vzljubivšij bujstvo i vojnu, / Syny Gerakla i Echidny – skify. / Vkrug morja Černogo v pustych stepjach / Kak demony, my obletali bystro, / Javl’ajas’ vdruk, čto sejat’ vsjudu strach, / K verchov’jam Tigra il’ k nizov’jam Istra” (Noi suntem cei de care șușoteau / mituri grecești, de frică tremurând: / Neam posedat de furii și război, / fii lui Heracle și Echidnei – sciții. / La Marea Neagră-n stepele pustii / ca niște demoni iuți dădeam năvală, / brusc apărând, să semănăm toare, / în sus pe Tigru și în jos pe Istros). Cf. COJOCARU 2009c: 17, cu n. 96.

În încheiere, nu ne rămâne decât să sperăm că multe dintre aspectele, care aici au putut fi abordate doar tangențial, vor putea fi aprofundate în cadrul proiectului „Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară”⁸³.

Zusammenfassung

DIE AUSSENBEZIEHUNGEN DER GRIECHISCHEN STÄDTE DER NÖRDLICHEN SCHWARZMEERKÜSTE IN HELLENISTISCHER UND RÖMISCHER ZEIT AUF GRUNDLAGE DER EPIGRAPHISCHEN QUELLEN

Zunächst richtet der Autor die Aufmerksamkeit auf die besondere geopolitische Lage einer marginalen Zone der Antike, wo die hellenischen Poleis wie Olbia oder Chersonesos bis und nach Mithradates VI Eupator sich bemühten, die Autonomie der städtischen Gemeinschaft ausdrücklicher zu unterstreichen: einerseits während der Wechselbeziehungen mit der Steppenbevölkerung andererseits im Kontext der Verhältnisse zu den „Machtfaktoren“ der balkanisch-ägäischen Welt. Gleichzeitig lässt sich in diesem Raum die Entstehung und Konsolidierung eines einzelnen, die Poleis übergreifenden Staatsgebildes beobachten: das Bosporianische Reich als eine hellenistische Monarchie *avant la lettre*. Denn hier vollzog sich, früher als in anderen Regionen der antiken Welt, die Verbindung griechischer Poleis mit barbarisch besiedelten Landgebieten im Rahmen eines einzigen staatlichen Organismus. Weiterhin werden im knappen Rahmen des Beitrages sowohl die persönlichen als auch die staatlichen Außenbeziehungen von Tyras, Olbia, Chersonesos und der bosporianischen Städte aus verschiedenen Blickwinkeln untersucht: 1) zwischen den Städten dieses Gebietes; 2) mit den „Barbaren“ des Hinterlandes; 3) zu anderen pontischen städtischen Gemeinschaften; 4) zu den außerpontischen Städten bzw. Regionen; 5) zu Rom, zum Kaiserhaus und zu den Vertretern der römischen Verwaltung. Die durchgeführte Analyse beruht auf mehr als 700 Inschriften verschiedener Art. Die Quellen gewähren nicht nur Einblicke in die ökonomischen, gesellschaftlichen, politischen und religiösen Beziehungen der *Apoikien* der nördlichen Schwarzmeerküste zueinander und zu zahlreichen anderen Städten und Gebieten, sondern gestatten auch die Zeichnung einiger interessanter Vergleichsbilder abhängig von Ort und Zeit, sowie die Problematisierung mehrerer Aspekte. Zwar beeinflusste der periphere Status der Zone die Entwicklung der staatlichen Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, aber die Gebiete zwischen den Donaumündungen und den nördlichen Ausläufern des Kaukasus waren und blieben unauflöslicher Teil der antiken Welt – ebenso in der hellenistischen wie auch in der römischen Epoche.

83 Cf. prima notă.

Tafel- und Kartenverzeichnis⁸⁴

- Taf. I: Die Außenbeziehungen von Tyras in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia interna*).
- Taf. II: Die Außenbeziehungen von Tyras in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia externa*).
- Taf. III: Die Außenbeziehungen von Olbia in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia interna*).
- Taf. IV: Die Außenbeziehungen von Olbia in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia externa*).
- Taf. V: Die Außenbeziehungen von Chersonesos in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia interna*).
- Taf. VI: Die Außenbeziehungen von Chersonesos in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia externa*).
- Taf. VII: Die Außenbeziehungen von Bosporanischem Reich in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia interna*).
- Taf. VIII: Die Außenbeziehungen von Bosporanischem Reich in hellenistischer und römischer Zeit (*epigraphia externa*).

- Karte 1: Die Außenbeziehungen von Tyras in hellenistischer Zeit.
- Karte 2: Die Außenbeziehungen von Tyras in römischer Zeit.
- Karte 3: Die Außenbeziehungen von Olbia in hellenistischer Zeit.
- Karte 4: Die Außenbeziehungen von Olbia in römischer Zeit.
- Karte 5: Die Außenbeziehungen von Chersonesos in hellenistischer Zeit.
- Karte 6: Die Außenbeziehungen von Chersonesos in römischer Zeit.
- Karte 7: Die Außenbeziehungen von Bosporanischem Reich in hellenistischer Zeit.
- Karte 8: Die Außenbeziehungen von Bosporanischem Reich in römischer Zeit.

⁸⁴ Exprimăm, și pe această cale, mulțumiri colegului Romeo Ionescu, desenator la Institutul de Arheologie din Iași, pentru ajutorul acordat la întocmirea hărților.

BIBLIOGRAFIE

I. Corpora

- AA XVI WOODHEAD, Geoffrey A. (ed.): *The Athenian Agora. Inscriptions: the decrees*, Princeton, 1997.
- AA XVII BRADEEN, Donald V. (ed.): *The Athenian Agora. The funerary monuments*, Princeton, 1974.
- BÉ *Bulletin Épigraphique*, par ROBERT, Jeanne & ROBERT, Louis [et al.], Paris (în RÉG, 1938–).
- CIG II BOECKH, August (ed.): *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. II, Berlin, 1843.
- CIRB STRUVE, Vasilij V. [et al.] (ed.): *Corpus inscriptionum Regni Bosporani / Korpus bosporskich nadpisej*, Moscova/Leningrad, 1965.
- Didyma II REHM, Albert (ed.): *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften*, Berlin, 1958.
- EAD XXX COUILLOUD, Marie-Thérèse: *Exploration archéologique de Délos XXX. Les monuments funéraires de Rhénée*, Paris, 1974.
- FD III *Fouilles de Delphes*, tom. III: *Épigraphie*, Paris, 1909-1985.
- I.Byzantion ŁAJTAR, Adam (ed.): *Die Inschriften von Byzantion (IK 58)*, Bonn, 2000.
- IG II² KIRCHNER, Johannes (ed.): *Inscriptiones Graecae*, vol. II: *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, editio altera, Berlin, 1913 sqq.
- IG IV HILLER VON GAERTRINGEN, Friedrich (ed.): *Inscriptiones Graecae*, vol. IV: *Inscriptiones Argolidis* (editio altera), Berlin, 1929.
- IG VII DITTENBERGER, Wilhelm (ed.): *Inscriptiones Graecae*, vol. VII: *Inscriptiones Megaridis et Boeotiae*, Berlin, 1892.
- IG XI 4 ROUSSEL, Petrus (ed.): *Inscriptiones Deli*, consilio et auctoritate Academiae inscriptionum et humaniorum litterarum Francogallicae editae, fasc. 4: *Inscriptiones Deli liberae. Decreta, foedera, catalogi, dedicationes, varia*, 1914.
- IG XII 1 HILLER VON GAERTRINGEN, Friedrich (ed.): *Inscriptiones Graecae*, vol. XII: *Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum*, fasc. 1: *Inscriptiones Rhodi Chalces Carpathi cum Saro Casi*, Berlin, 1895.
- IGBulg I² MIHAILOV, Georgi (ed.): *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia, ²1970.
- IGRRP CAGNAT, Rene; LAFAYE, Georges (ed.): *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris, vol. I (1901), vol. III (1906), vol. IV (1927) [retipărit Roma, 1964].
- I.Olbia KNIPOVIČ, Tat'jana N.; LEVI, Elena I. (ed.): *Nadpisi Ol'vii / Inscriptiones Olbiae (1917–1965)*, Leningrad, 1968.
- ILBulg GEROV, Boris (ed.): *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae)*, editionem curavit Georgi Mihailov,

- Sofia, 1989.
- IOSPE I² LATYȘEV, Vasilij V. (ed.): *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, vol. I²: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, St. Petersburg, 1916.
- I.Oropos PETRAKOS, Vassilis (ed.): *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὀρωποῦ* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας 170), Atena, 1997.
- I.Prusias ad Hypium AMELING, Walter (ed.): *Die Inschriften von Prusias ad Hypium* (IK 27), Bonn, 1985.
- IScM II STOIAN, Iorgu (ed., indici de SUCEVEANU, Alexandru): *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine / Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. II: *Tomis și teritoriul său*, București, 1987.
- IScM III AVRAM, Alexandru (ed.): *Inscriptions Grecques et Latines de Scythie Mineure*, vol. III: *Callatis et son territoire*, Bukarest/Paris, 1999.
- Milet I, 3 WIEGAND, Theodor (ed.): *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, vol. I, fasc. 3: *Das Delphinion in Milet*, von G. Kawerau und A. Rehm, II: *Die Inschriften*, Berlin, 1914.
- NĒPCh SOLOMONIK, Ėlla I. (ed.): *Novye ėpigrafičeskie pamjatniki Chersonesa*, Kiev, 1964 (vol. I); 1973 (vol. II).
- SB PREISIGKE, Friederich [et al.] (ed.): *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, Berlin, 1915 sqq.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- SGDI COLLITZ, Hermann; BECHTEL, Friedrich (ed.): *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, vol. I-IV, Göttingen, 1884-1915 (retipărit Nendeln/Liechtenstein, 1973).
- Syll.³ DITTENBERGER, Wilhelm (ed.): *Sylloge inscriptionum Graecarum*, ediția a treia îngrijită de HILLER VON GAERTRINGEN, Friedrich [et al.], Leipzig, vol. I (1915), vol. II (1917), vol. III (1920), vol. IV (1921-1924) (retipărit Hildesheim, 1960).
- TAM *Tituli Asiae Minoris*, Viena, 1901 sqq.

II. Reviste, lexicoane, enciclopedii

- ACSS Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden/New York.
- APF Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. Stuttgart.
- ArchKiev Archeolohija. Nacional'na Akademija nauk Ukraïny, Instytut archeolohii. Naukovyj žurnal. Kiev.
- ArhMold Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie Iași. București.
- BJ Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Köln.
- Chiron Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München.

- CRAI Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Paris.
 DNP Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, Stuttgart/Weimar, 1996 sqq.
 Klio Klio: Beiträge zur alten Geschichte. Berlin.
 LGPN IV FRASER, Peter M.; MATTHEWS, Elaine (ed.): *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. IV: *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.
 NĚ Numizmatika i épigrafika. Moscova.
 Pontica Pontica: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
 PP La Parola del passato: rivista di studi antichi. Napoli.
 PP X LA'DA, Csaba A. (ed.): *Prosopographia Ptolemaica X. Foreign Ethnic in Hellenistic Egypt*, Leuven/Paris/Dudley, 2002.
 RPh Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes. Paris.
 RÉG Revue des études grecques. Paris.
 SA Sovetskaja archeologija. Moscova.
 SCIVA Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București.
 Tyche Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik. Wien.
 VDI Vestnik drevnej istorii. Moscova.
 ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn.
 ŽMNP Žurnal ministerstva narodnog prosvješćenija. St. Petersburg/Petrograd.

III. Autori

- ABAEV, Vasilij I. 1979: *Istoriko-etimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka*, vol. III, Leningrad.
 ASCHERSON, Neal 1995: *Black Sea*, London.
 AVRAM, Alexandru 1994: *Καλλιτανιά (I)*, în: SCIVA 45/4, 305–308.
 AVRAM, Alexandru 2007: *Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th–1st Centuries BC)*, în: GABRIELSEN, Vincent; LUND, John (eds.): *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 239–254.
 BÄBLER, Balbina 2003: *Der Schauplatz des Borysthenitikos: das antike Olbia*, în: NESSELRATH 2003b, 95–112.
 BOWERSOCK, Glen W.; JONES, Christopher P. 2006: *A New Inscription from Panticapeum*, în: ZPE 156, 117–128.
 BREDOW, Iris von 2000: *Pairisades* Nr. 3 u. 4, în: DNP IX, 155–156.
 BUJSKICH Sergej B. 1994: *Zum Limes im nördlichen Schwarzmeerraum*, în: BJ 194, 165–174.
 CAGNAT, René 1882: *Etude historique sur les impôts indirects chez les Romains jusqu'aux invasions des barbares*, Paris [retipărit Roma, 1966].
 COJOCARU, Victor 2004: *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a.Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
 COJOCARU, Victor 2007: „L'histoire par les noms” dans les villes grecques de Scythie et

- Scythie Mineure aux VIe–Ier siècles av. J.–C.*, în: GRAMMENOS, Dimitrios V.; PETROPOULOS, Elias K. (ed.): *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2* (BAR International Series 1675), vol. I, Oxford, 383–434.
- COJOCARU, Victor 2009a: *Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n. Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în: COȘKUN 2009, 143–172.
- COJOCARU, Victor 2009b: *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums*, în: Pontica 42, 349–374.
- COJOCARU, Victor 2009c: *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, în: Tyche 23, 1–20.
- COJOCARU, Victor 2009d: *Eine Bibliographie der antiken Stadt Tyras*, în: ArhMold 31, 217–240.
- COJOCARU, Victor 2010a: *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, în: ArhMold 32, 41–56.
- COJOCARU, Victor 2010b: *Inscripția greacă de la Dragomirna*, în: Pontica 43, 323–345.
- COJOCARU, Victor 2011: «*Vozvrashenie*» *Ėpikrata*, în: Acta Linguistica Petropolitana 7/1, St. Petersburg, 297–318.
- COJOCARU, Victor; LIȚU, Alexandra 2009: *Prokseničeskie dekrety kak instrument vzaimootnošenij s čužezemcami v pontijskich grečeskich obščestvach i na ostrove Kos: predvaritel'nye itogi sravnitel'nogo issledovanija*, în: BOCHAROV, Sergey; COJOCARU, Victor (ed.): *North and West Black Sea Area during Antiquity and the Middle Ages*, Simferopol, 186–216.
- COȘKUN, Altay [et al.] (ed.) 2009: *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen* (Inklusion/Exklusion 14), Frankfurt am Main.
- DETSCHEW, Dimitar 1976: *Die thrakischen Sprachreste*, ²Viena.
- FERRARY, Jean-Louis 2005: *Les mémoriaux de délégations du sanctuaire de Claros et leur chronologie*, în: CRAI 149, 719–765.
- FERRARY, Jean-Louis 2007: *L'essor de la puissance romaine dans la zone pontique*, în: BRESSON, Alain [et al.] (ed.): *Une Koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a.C.–IIIe s. p.C.)*, Bordeaux, 319–325.
- FRASER, Peter M. 1977: *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford.
- FURMANSKAJA, Adel' I. 1960: *Novyj ėpigrafičeskij pamjatnik iz Tiry*, în: SA, 1960/4, 173–179.
- GABELKO, Oleg L. 2005: *Kritičeskie zametki po chronologii i dinastičeskoj istorii Pontijskogo carstva*, în: VDI, 2005/4, 128–157.
- GENTILI Bruno; PRATO, Carolus (ed.) 1988: *Poetarum Elegiacorum Testimonia et Fragmenta*, vol. I–II, Leipzig².
- GRAKOV, Boris N. 1939: *Materialy po istorii Skifii v grečeskich nadpisjach Balkanskogo poluostrova i Maloj Azii*, în: VDI, 1939/3, 231–315.

- HAENSCH, Rudolf 2005: *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in: COJOCARU, Victor (ed.): *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 255–268.
- HANSEN, Mogens H.; NIELSEN, Thomas H. 2004a: *The Inventory of Poleis*, in: HANSEN/NIELSEN 2004b, 23–38.
- HANSEN, Mogens H.; NIELSEN, Thomas H. (ed.) 2004b: *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.
- HANSEN, Mogens H.; NIELSEN, Thomas H. 2004c: *The Lifespan of the Hellenic Polis*, in: HANSEN/NIELSEN 2004b, 16–22.
- HATZOPOULOS, Miltiades B. 1987: *Le Pont Euxin et le monde méditerranéen*, in: FOL, Alexander (ed.): *Actes du IXe Congrès International d'épigraphie grecque et latine (31. VIII. – 7. IX. 1987)*, Sofia, 118–129.
- HEINEN, Heinz 1994: *Mithradates von Pergamon und Caesars bosporanische Pläne. Zur Interpretation von Bellum Alexandrinum 78*, in: GÜNTHER, Rosemarie; REBENICH, Stefan (ed.): *E fontibus haurire. Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, 1. Reihe: Monographien, 8. Bd.)*, Paderborn/München/Wien, 63–79 [= HEINEN 2006, 266–282].
- HEINEN, Heinz 2001a: *Sklaverei im nördlichen Schwarzmeerraum: Zum Stand der Forschung*, in: BELLEN, Heinz; HEINEN, Heinz (ed.): *Fünfzig Jahre Forschungen zur antiken Sklaverei an der Mainzer Akademie 1950–2000. Miscellanea zum Jubiläum*, Stuttgart, 487–503.
- HEINEN, Heinz 2001b: *Die mithridatische Tradition der bosporanischen Könige – ein mißverständener Befund*, in: GEUS, Klaus; ZIMMERMANN, Klaus (ed.): *Punica-Libya-Ptolemaica. Festschrift für Werner Huß zum 65. Geburtstag dargebracht von Schülern, Freunden und Kollegen (Orientalia Lovaniensia Analecta 104 – Studia Phoenicia 16)*, Löwen/Paris/Sterling, 355–370 [= HEINEN 2006, 343–358].
- HEINEN, Heinz 2005: *Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I² 402)*, in: COŞKUN, Altay (ed.): *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, Göttingen, 31–54.
- HEINEN, Heinz 2006: *Vom hellenistischen Osten zum römischen Westen. Ausgewählte Schriften zur Alten Geschichte (Historia Einzelschriften 191)*, hrsg. von BINSFELD, Andrea; PFEIFFER, Stefan unter Mitwirkung von COŞKUN, Altay [et al.], Stuttgart.
- HEINEN, Heinz 2008: *Romfreunde und Kaiserpriester am Kimmerischen Bosporos. Zu neuen Inschriften aus Phanagorea*, in: COŞKUN, Altay (ed.): *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert v. Chr. – 1. Jahrhundert n. Chr.) (Inklusion/Exklusion 9)*, Frankfurt am

- Main, 189–208.
- HEINEN, Heinz 2009: *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung. 3. Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden*, în: COȘKUN 2009, 21–33.
- HØJTE, Jakob M. 2005: *The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE² 402) and its Implications*, în: STOLBA, Vladimir F.; HANNESSTAD, Lise (ed.): *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400–100 BC* (Black Sea Studies 3), Aarhus, 137–152.
- HUPE, Joachim 2006a: *Die olbische Achilleus-Verehrung in der römischen Kaiserzeit*, în: HUPE 2006b, 165–234, Taf. 43–58
- HUPE, Joachim (ed.) 2006b: *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung* (Internationale Archäologie 94), Rahden/Westf.
- IVANTCHIK, Askold 2007: *Une nouvelle proxénie d'Olbia et les relations des cites grecques avec le royaume scythe de Skilouros*, în: BRESSON, Alain [et al.] (éd.): *Une Koinè pontique : Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* (Ausonius éditions. Mémoires 18), Bordeaux, 99–110.
- IVANTCHIK, Askold; KRAPIVINA, Valentina 2007: *A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica*, în: Chiron 37, 219–242.
- JONES, K. P.: *Chersones Tavričeskij v nadpisi iz Porto bliz Rima*, în: VDI, 1994/2, 142–150.
- KALISTOV, Dimitrij P. 1974: *Die Poliskrise in den Städten der nördlichen Schwarzmeerküste*, în: WELSKOPF, Elisabeth Ch. (ed.): *Hellenistische Poleis: Krise-Wandlung-Wirkung*, vol. II, Berlin, 551–586.
- KRAPIVINA, Valentina V.; DIATROPTOV, Pavel D. 2005: *An Inscription of Mithridates VI Eupator's Governor from Olbia*, în: ACSS 11/3–4, 167–180.
- LIFSHITZ, B. 1964: *Notes d'épigraphie grecque, I. Un nouveau décret de proxénie de Chersonésos*, în: PP 19, 357–360.
- MAKAROV, Igor A. 2005: «Pervaja elevterija» Chersonesa Tavričeskogo v èpigrafičeskich istočnikach, în: VDI, 2005/2, 82–93.
- MAKAROV, Igor A. 2006a: *L'épithaphe d'une commandant des archers de Chersonèse Taurique*, în: ZPE 155, 150–160.
- MAKAROV, Igor A. 2006b: *Novye nadpisi iz Chersonesa Tavričeskogo*, în: VDI, 2006/4, 83–97.
- MAREK, Christian 2010: *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München.
- MINNS, Ellis H. 1913: *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology of the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge.
- MÜLLER, Christel 2010: *D'Olbia à Tanais. Territoires et réseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux.

- NESSELRATH, Heinz-Günter 2003a: (*Die Borysthene's Rede*). *Text und Übersetzung*, in: NESSELRATH 2003b, 28–65.
- NESSELRATH, Heinz-Günter [et al.] (ed.) 2003b: *Dion von Prusa, Menschliche Gemeinschaft und göttliche Ordnung: Die Borysthene's-Rede* (SAPERE 6), Darmstadt.
- NOVIKOV, Jevgenij B. 1985: *Varia epigraphica. Versuch einer Interpretation und Ergänzung einiger Proxenie-Dekrete aus Olbia*, APF 31, 19–28.
- PETER, Ulrike 1997: *Ateas*, in: DNP II, 149.
- ROBERT, Louis 1984: *Les concours grecs. Discours d'ouverture du VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. Praktika tou H' diethnous synedriou ellinikis kai latinikis epigraphikis Athina 3-9 Okt. 1982* (Athen 1984), in: ROBERT, Louis: *Choix d'écrits*, édité par Denis Rousset avec la collaboration de Philippe Gauthier et Ivana Savalli-Lestrade, Paris, 2007, 267–278.
- ROSTOV'TZEFF, Michael I. 1900: *Rimskije garnizony na Tavričeskom poluostrove i Aj-Todorskaja krepost'*, in: ŽMNP, Martie, 140–158 (cf. ROSTOWZEW, Michael: *Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charax*, in: Klio 2, 1902, 80–95).
- RUSCU, Ligia 2003: *On the Decree of Autokles and the Status of Nikoneon*, in: NÉMETH, György; PISO, Ioan (eds.): *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque* (Hungarian Polis Studies 11), Debrecen, 33–42.
- SAPRYKIN, Sergej Ju. 2010: Recenzie la A.R. Panov, *Rim na severo-vostočnyh rubežach: vzaimootnošenija s gosudarstvami Severnogo Pričernomor'ja i Zakavkaz'ja v I v. do n.è. – pervoj treti II v. n.è.*, Arzamaskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, Arzamas, 2008, in: VDI 2010/4, 174–183.
- SOLIN, Heikki; ITKONEN-KAILA, Marja 1966: *Graffiti del Palatino I. Paedagogium* (Acta Instituti Romani Finlandiae III), Helsinki.
- ŠELOV, Dimitrij B. 1980: *Der nördliche Schwarzmeerraum in der Antike*, in: HEINEN, Heinz (ed.): *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der sowjetischen Forschung*, Darmstadt, 341–402.
- ŠELOV, Dimitrij B.; VINOGRADOV, Jurij G. 1977: *B.H. Grakov i razvitie antičnoj épigrafiki v SSSR*, in: GRAKOV, Boris N.: *Rannij železnyj vek (Kul'tury Zapadnoj i Jugo-Vostočnoj Evropy)*, Moscova, 205–213.
- ŠELOV-KOVEDJAEV, Fedor V. 1985: *Istoria Bospora v VI–IV vv. do n.è.*, in: NOVOSEL'CEV, Anatolij P. (ed.): *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija, 1984 god.*, Moscova, 5–187.
- VANSEVEREN, Jeanne 1937: *Inscriptions d'Amorgos et de Chios*, in: RPh 63 (3e série 11), 313–347.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1990: *Bulletin épigraphique: Côte septentrionale du Pont, Caucase, Asie Centrale*, in: REG 103, 531–560.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997a: *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, in: VINOGRADOV 1997b, 1–73.

- VINOGRADOV, Jurij G. 1997b: *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz (= VINOGRADOV PS).
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997c: *Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes*, în: VINOGRADOV 1997b, 74–99.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997d: *Vom Rhyndakos zum Borysthenes*, în: VINOGRADOV 1997b, 336–340.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997e: *Zur Bearbeitungsmethodik griechischer epigraphischer Denkmäler (nach olbischen Materialien)*, în: VINOGRADOV 1997b, 355–376.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997f: *Olbia und Traian*, în: VINOGRADOV 1997b, 341–345.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1999: *Istrija, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj*, în: NĚ 16, 50–71.
- VINOGRADOV, Jurij G.; KARYŠKOVSKIJ, Pjotr O. 1997: *Kallinikos, Sohn des Euxenos: Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts v. Chr.*, în: VINOGRADOV 1997b, 276–322.
- VINOGRADOV, Jurij G.; WÖRRLE, Michael 1992: *Die Söldner von Phanagoreia*, în: Chiron 22, 159–170 [cf. VINOGRADOV, Jurij G.: *Fanagorijskie naemniki*, în: VDI, 1991/4, 14–33].
- ŽEBELEV, Sergej A. 1953: *Ol'vija i Mifradat Evpator (IosPE, I2, 35)*, în: ŽEBELEV, Sergej A.: *Severnoe Pričernomor'je. Issledovanija i stat'i po istorii Severnogo Pričernomor'ja antičnoj èpochi*, Moscova/Leningrad, 275–290.
- RPh 63 (3e série 11), 313–347.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1990: *Bulletin épigraphique: Côte septentrionale du Pont, Caucase, Asie Centrale*, în: REG 103, 531–560.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997a: *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, în: VINOGRADOV 1997b, 1–73.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997b: *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz (= VINOGRADOV PS).
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997c: *Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes*, în: VINOGRADOV 1997b, 74–99.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997d: *Vom Rhyndakos zum Borysthenes*, în: VINOGRADOV 1997b, 336–340.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997e: *Zur Bearbeitungsmethodik griechischer epigraphischer Denkmäler (nach olbischen Materialien)*, în: VINOGRADOV 1997b, 355–376.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1997f: *Olbia und Traian*, în: VINOGRADOV 1997b, 341–345.
- VINOGRADOV, Jurij G. 1999: *Istrija, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj*, în: NĚ 16, 50–71.
- VINOGRADOV, Jurij G.; KARYŠKOVSKIJ, Pjotr O. 1997: *Kallinikos, Sohn des Euxenos:*

Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts v.Chr., in: VINOGRADOV 1997b, 276–322.

VINOGRADOV, Jurij G.; WÖRRLE, Michael 1992: *Die Söldner von Phanagoreia*, in: *Chiron* 22, 159–170 [cf. VINOGRADOV, Jurij G.: *Fanagorijskie naemniki*, in: *VDI*, 1991/4, 14–33].

ŽEBELEV, Sergej A. 1953: *Ol'vija i Mifradat Evpator* (IosPE, I², 35), in: ŽEBELEV, Sergej A.: *Severnoe Pričernomor'je. Issledovanija i stat'i po istorii Severnogo Pričernomor'ja antičnoj èpochi*, Moscova/Leningrad, 275–290.

Tab. I. Relațiile externe ale Tyras-ului în epoca elenistică și romană (epigraphia interna)

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii”/negreii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanții ai administrației romane	Cu loca incerta
III a.Chr.	Nikonion (onorifică, cca. 280-270, SEG XLIX 1051) Olbia (onorifică, cca. 275-250, FURMANSKAJA 1960: 174)		Histrîa (onorifică, cca. 280-270, SEG XLIX 1051)	Kyzikos, Rhodos (onorifică, cca. 275-250, FURMANSKAJA 1960: 174)		
II a.Chr.						
I a.Chr.						
I p.Chr.						
II p.Chr.		oi βάρβαροι (onorifică?, IOSPE 12 34)				[οι] ξένοι (onorifică?, IOSPE 12 311, 12)
III p.Chr.	Bosporos (onorifică, 211-217, SEG XLVII 1196)		Heraclaea, Histrîa? (onorifică, 222-235, SEG LII 748)		Oouνιος Τέρτυλλος ἄρχουσι, βουλῆ, δῆ/μῆ Τυρασιῶν χαιρείν (Epistula, 201, IOSPE 12 4) παραβένσωντα τὸ δεύτερον / [ἐπι] μεγιστοι αὐτοκρατῆ/ορι Σεβαστώ Μά(ρκων) Αντωνιέιν[οι] (onorifică, 211-217, SEG XLVII 1196)	

Tab. II. Relațiile externe ale Tyras-ului în epoca elenistică și romană (epigraphia externa)

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii”/negrecii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanți ai administrației romane
III a.Chr.	Olbia (ostrakon, SEG XLV 102.6)		Callatis (proxenie, 3½., IScM III 10)		
II a.Chr.				Atena (funerară, IG II2 9580a) Iasos [Caria] (funerară, cca. 160-140, SEG XVIII 450)	
I a.Chr.	Olbia (proxenie, inc. I, IScM II 5) Olbia (onorifică, ½I., VINOGRADOV PS: 336)		Tomis (proxenie, inc. I, IScM II 5)		
I p.Chr.					
II p.Chr.			Tomis (funerară, II/III, IScM II 313, <i>Ἰρασταμὸς καὶ Ἀδύργιος καὶ Ἀβραργὸς παρτιδίων Ἀρτά</i>)		
III p.Chr.		[adv]ersus hostes C[arpos] (onorifică, 217, ILBulg 1813)	Dionysopolis (Ehrenschrift, 217, ILBulg 18) Odessos (funerară, ep. rom., IG Bulg I2 228bis, <i>Ἀὐρηλία Ἀβρηνία Φωρδύγα/Λου, Ἀὐρη(γ)λιος Φωρδύγαλιος καὶ Μαδώνι / Ἀρεμειδίου</i>) Odessos (funerară, ep. rom., IG Bulg I2 229, <i>Ἀὐρηλιος Ἡρακλειδης παρτιρ / καὶ Μαδωνανα μη(τ)ηρ</i>)	Oescus, Marcianopolis, civitas Tungrorum, colonia Aquincensium (onorifică, 217, ILBulg 18)	

Tab. III. *Relațiile externe ale Olbiei în epoca elenistică și romană (epigraphia internă)*

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii”/negrii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanții ai administrației romane	Cu loca incerta
II ^{1/2} , a.Chr.			Histria (proxenie, I.Olbia 7)	Atena (votivă, Στρατηγικῆς Ἀθηνῶας ἐπιθήσα, I.Olbia 65) Calchedon (proxenie, SEG LIII 785)		Proxenii - 3 (NOVIKOV 1985: 19-20; I.Olbia 10, 16)
III a.Chr.	Chersones-2 (onorifică, SEG XXXIX 702, I.Olbia 26) Tyras (ostrakon, SEG XLV 1026)	[οἱ τῆης γῶρας βασιλαῖς (onorifică, IOSPE I ¹ 30.) βασιλῆς Σαταφέρνης, οἱ Σαῖοι, πόλδοι σφηγγόχοι, εἰς βασίλαια (onorifică, IOSPE I ¹ 32 A ^{10,3,4,2,4,45,84,86,90,38,96}) Γελάται καὶ Σκαφοί, Θισαμαται καὶ Σκυθαὶ καὶ Σαυδοραταί, τῆμ παρῶραν (onorifică, IOSPE I ¹ 32 B ^{5,6,9,11})	Apollonia (funerară?, I.Olbia 99) Histria (proxenie I.Olbia 15) Callatis (proxenie, III ^{1/2} , IOSPE I ¹ 27) Mesambria (funerară, IOSPE I ¹ 688)	Atena (funerară, I.Olbia 98) Byzantion (proxenie, Syll. ¹ 707) Myrtilene (votivă, SEG XXX 922) Rhodos (proxenie, SEG XXXI 710) Rhodos (onorifică, IOSPE I ¹ 30)		Proxenii - 7 (SEG XXXI 711; XXXIV 759, 762; I.Olbia 18, 20, 23; VINOGRADOV PS: Pl. 12/3) ἔθνος Πτολεμαίου (onorifică, IOSPE I ¹ 32 A ^{15,17}) πολλοὶ ἕθνοι (onorifică, IOSPE I ¹ 32 B ^{30,31})
II a.Chr.	Chersones (onorifică, ca. 200-175, IOSPE I ¹ 34) Chersones (votivă, VINOGRADOV PS: 370)	οἱ πόλιμοι (onorifică, cca. 200-175, IOSPE I ¹ 34)		Smyrna (proxenie, II ^{1/2} , / inc. I, Jh.; IWANTCHIK 2007: 100)		Proxenii: 2 (sf. III/ inc. II, SEG XXXI 707, I.Olbia 25)
I a.Chr.	Tyras (onorifică, 1/1, VINOGRADOV PS: 336)	Solie la Mithradates VI. (sf. II/ inc., I, ZEBELEV 1953: 283/4) Strateg al lui Mithradates VI. (votivă, 78/7, KRAPIVINA/DIATROPTOV 2005: 68)) Διζυγῆμις / Σευθου, ἡγήμων / Διζύφρον (funerară, IOSPE I ¹ 223)	Amisos, oi Ἀραμίτιοι, Sinope (onorifică, sf. II/ inc., I, ZEBELEV 1953: 283/4) Sinope? (votivă, 78/7, KRAPIVINA/DIATROPTOV 2005: 68)	Apollonia de pe Ryndakos [Mysia] (onorifică, 1/1, VINOGRADOV PS: 336)		

<p>I p. Chr.</p>					<p>Lui Augustus, Tiberius și poporului roman din partea lui Ababos (votivă, post 14, IOSPE I² 181) Trimiterea unor trupe auxiliare de către guvernatorul Moesiei (onorifică, cca. 62, BE 1996: nr. 307)</p>	<p>Onorifică (sf. I a. Chr./5I p. Chr., VINOGRADOV PS: 368, Pl. 13/1)</p>
<p>Chersones, Bosporos, Tyras (onorifică, HEINEN 2009: 22)</p>	<p>ἐν τῇ βασιλείᾳ / καὶ [χαλ]ιστοῦ ἐπιχειρημασθέντος τῆ πόλει κινδύ/νου (onorifică, sf. I/hc. II, I.Olbia 42^{12,13, 20,31}) ἐν ταῖς πρὸς τοὺς γερῶν/ὄντας βασιλεύεις πρὸς βεβαίαις (onorifică, IOSPE I² 39^{16,17}) ὅσα [ντιάσας καὶ τοὺς Σαρματῶν] βασιλεύεις (onorifică, IOSPE I² 51)</p>	<p>Amastris (funerară, IOSPE I² 233) Sinope (funerară, cca. 125-175, I.Olbia 101) Heraclea, Tiana, Tomis, Histria, Amastris, Odessos, Callatis, Sinope (onorifică, HEINEN 2009: 22) Heraclea, Amastris, Callatis ? (onorifică, IOSPE I² 41) Tomis (votivă, post 198, IOSPE I² 174¹⁹)</p>	<p>Milet, Nicomedia, Byzantion, Prusias de pe Hyptios, Kyzikos, Niceea, Apamea (onorifică, HEINEN 2009: 22) Milet, Apamea, Nicomedia, Niceea, Byzantion, Prusias de pe Hyptios (onorifică, IOSPE I² 41) Nicomedia (votivă, post 198, IOSPE I² 174¹⁹)</p>	<p>πρὸς τὸν ἄνθ Θ/[ρ] ἀννοῖαι θυρεοκαλι/[τε]ῖων (funerară, IOSPE I² 687 [cf. VINOGRADOV PS: 343]) Proxenie (I.Olbia 45) οἰξέναι (onorifică, IOSPE I² 39^{21,22}) πρὶ τοὺς Ἑλλήνας φιλῶξενον, οἰξέναι, πρὸς Ἰτίους φιλῶξθροπον (onorifică, HEINEN 2009: 22/3) Miles [Cohort(is) I Cisp]/ ade<n>s(tum) (diplomă militară, 8 febr. 157, IVANTCHIK/KRAPIVINA 2007)</p>	<p>πρὸς τὸν ἄνθ Θ/[ρ] ἀννοῖαι θυρεοκαλι/[τε]ῖων (funerară, IOSPE I² 687 [cf. VINOGRADOV PS: 343]) Proxenie (I.Olbia 45) οἰξέναι (onorifică, IOSPE I² 39^{21,22}) πρὶ τοὺς Ἑλλήνας φιλῶξενον, οἰξέναι, πρὸς Ἰτίους φιλῶξθροπον (onorifică, HEINEN 2009: 22/3) Miles [Cohort(is) I Cisp]/ ade<n>s(tum) (diplomă militară, 8 febr. 157, IVANTCHIK/KRAPIVINA 2007)</p>	

<p>III p. Chr.</p>		<p>ὄπαι[ντιώσας δὲ καὶ τοὺς τῆς] / Σαρματίας βασιλεῖς (onorifică, IOSPE Γ² 54_{3,4})</p>	<p>Heracleea (onorifică?, I.Olbia 51)</p>	<p>Prusias de pe Hypios (onorifică, cca. 200, SEG XXXIV 766) Byzantion, Prusias de pe Hypios (onorifică?, I.Olbia 51)</p>	<p>ἀν[ήρ γενόμενος πρωτόνων ἐπιστήμων τε / καὶ σεβαστογνώστω]ν (onorifică, IOSPE Γ¹ 42_{5,6}) γένους γενόμενος / λαμπροῦ καὶ σεβαστογνώστου (onorifică, IOSPE Γ² 43_{6,7}) [πρωτόνων γέ[γονώς λα]μπρών καὶ σεβαστογνώστων (onorifică, IOSPE Γ² 44₃) ἐπιρ[έ]βευε δὲ καὶ παρά τοις] / κυρίως [ἡμῶν ἀνεκ[ή]τους Ἀυτοκράτορας] (onorifică, IOSPE Γ¹ 54_{8,9}) [... περιφ[ε]ρῆς; παρὰ τ[ῶν κυρίων Ἀυτοκρατόρων (onorifică, IOSPE Γ² 55_{2,3})</p>	<p>Pyg²rus Bithus mil(es) (voziivă, 248, IOSPE Γ¹ 167) armatura / leg.(ionis) XI C](audiac) (funerară, IOSPE Γ¹ 167)</p>
------------------------	--	---	---	---	--	---

Tab. IV. Relațiile externe ale Olbiei în epoca elenistică și romană (epigraphia externa)

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii” negrecii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanți ai administrației romane	Cu loca incerta
IV ^{1/2} . a.Chr.	Αρχαίος νήσος (onorifică, HUPE 2006b: 79)	τοὺς τε καταλαβόντας / [τῶν] ἱερῶν νήσων? / ἡ[τ]ίσταται τῶν Ἑλλήνων / ἐρ[έ]κτειν[εν] κ[α]τὰ τοὺς μεθ' αὐτῶν ἐκ τῆς νήσου] / [ἐξ]έβαλεν (onorifică, IOSPE I ² 35, cf. HUPE 2006b: 79)		Kyzikos (lege monetară, I.Kalchedon 16, ^{3,4} στωτήρα τὸν Κυζικηνόν) Milet (tratat de isopolitie cu Olbia, către 330, SylI ³ 286)		[Εἰς Βο]ρυσσένη εἰσπλάην (lege monetară, I.Kalchedon 16)
III a.Chr.	Αρχαίος νήσος (onorifică, IOSPE I ² 26) Chersones (onorifică, III/II, NEPC ¹ 109) Chersones, Bospor (proxenie, FD III 3/2, 207) Tyras (onorifică, cca. 275-250, FURMANSKAJA 1960: 174)			Delphi, Casandrea [Focea], Pella, Edessa, Ichnes, Meliboia, Perint, Heraia, Kyzikos, Kythnos, Bargyllos(?), Samothrace (proxenie 265/4, FD III 3/2, 207) Kalchedon (proxenie, ep. el., I.Kalchedon 4) Milet (listă de nume, Milet I ¹ 71 I; [Ο]λίβιον[?]ολίτρης)		
II a.Chr.			Callatis (funerară, IScM III 166)	Atena (funerară, IG II ² 8423) Delos-2 (proxenie, cca. 200-175, IG XI 4, 813a, 814b) Kos (proxenie, IOSPE I ² 77) Rhodos (funerară, ep. el., COJOCARU 2004: 374, Nr. 80) Tenedos (proxenie?, IOSPE I ² 78)		
I a.Chr.	Tyras (proxenie, inc. I, IScM II 5)		Tomis (proxenie, inc. I, IScM II 5)			

I p.Chr.			Byzantion (onorifică, I.Byzantion 3)	μέχρι τᾶς τῶν Σεβαστῶν γνώσεως προκό[υ]λαντος (onorifică, I.Byzantion 3, ⁶⁷⁷)	ὑπὸ πάντων μὲν καρτυρεῖται τῶν / εἰσπλεόντων εἰς τὸν Πόντον πολιτῶν (onorifică, I.Byzantion 3, ^{13,14})
II p.Chr.		Tomis (funerară, III ^{1/2} -inc. III, ISC M II 279)	Klaros, Prusias am Hypios (delegație la o sărb. rel., 149/50, I.Prusias ad Hypium T 8, θεόπρωτος Ολοπολιτειῶν τῶν καὶ Βορυσθενειτῶν)		
III p.Chr.					

Tab. V. Relațiile externe ale Chersonesului în epoca elenistică și romană (epigraphia internă)

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii”/negrecii	Cu regii bosporani	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanții ai administrației romane	Cu loca incerta
III a.Chr.	Bospor (onorifică pt. Syriskos, IOSPE I ² 344) Olbia (onorifică, III/II, NÉPCh 109)				Rhodos (proxenie, IOSPE I ² 340) Tenedos (funerară a unui medic, SEG XXXVI 697)		ποτιὰ ς πάλαις ιστι[ο]ρ[ισσεν] (onorifică pt. Syriskos, IOSPE I ² 344, ^{7,8})
II a.Chr.	εις τοὺς κατὰ Βόσπορον τόπους, Kerkinitis, Kalos Limen, Theodosia , Pantikapaion (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I ² 352)	Pharmakes I. al Pontului, οἱ παραιεμένοι βίβραροι (tratat, 179, IOSPE I ² 402) Mithradates VI Eupator (onorifică, ante 113/2, SEG LII 735, ⁴³) Mithradates VI Eupator [... τ]ὸν ποτὶ Σκύθας πόλεμον, Παλακὸς τοῦ Σκυθῶν βασιλεῦς, οἱ παραιεσόντες Τεῦροι, οἱ βίβραροι, τὸ τῶν Πευκύνων ἔθνος, οἱ περὶ Σαρμακῶν Σκύθαι, (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I ² 352)	Pairisades V, Saumakos? (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I ² 352)	Amastris (proxenie, MAKAROV 2006b, 90) Amisos (onorifică, ante 113/2, SEG LII 735) Sinope (onorifică, sf. II, IOSPE I ² 351) Sinope (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I ² 352)		[ποτι Ρομ]αίουσ φιλίαν, τήν τε πρός Ρομαιοὺσ φιλίαν (tratat, 179, IOSPE I ² 402, ^{3,36})	

I a.Chr.			Armeni[α]ν τοξοτών θυρε/αφόρον (funerară, MAKAROV 2006a: 152)		Heraclea (onorifică, IOSPE I ² 691)		πρεσ[βεύσας] μίλετρι [P]ώμιαις ποτὶ τὴν Ρωμιαίων σὺν/καλητον καὶ Γάϊον Ιουλιαν Καίσαρρα (onorifică, IOSPE I ² 691 _{7,9})	Proxenie (IOSPE I ² 356)
I p. Chr.	Bospor (onorifică, 50-67, IOSPE I ² 420)		ἔγρουσι πολυμεκῶν κινδύων τὰς μίγχι/ στας] (onorifică, 14-37, IOSPE I ² 355 _{6,37})		Sinope (proxenie, SEG XLVIII 999)		[τοῦ] μίγχιστου Αὐτοκράτορος καὶ τὰς σὺνκαλ[η] [τοῦ]β], παρὰ τοῦ δήμου τοῦ Ρωμιαίων (onorifică, 14-37, IOSPE I ² 355) πρεσβεύσαντι ποτὶ / τὸν τὰς Μισι/ ας ἄγεμόν/α (onorifică, 50-67, IOSPE I ² 420) [Σ]έξ[τον] Οὐτέτουληρόν] / Κεριαῖλαν, Αὐτοκράτορος Οὐ[λεσ] / πασιανού Καίσαρος Σεβαστοῦ / πρεσβευτήν καὶ ἀντιστράτηγον (onorifică, IOSPE I ² 421) Σέξτον Οικτόριον Φρόντιαν, πρεσβευ/ τήν καὶ ἀντιστράτηγον Αὐτοκράτορος Δομε/τιανού Καίσαρος θεοῦ Σεβαστοῦ Γερμανίου/κού (onorifică, IOSPE I ² 422)	
II p. Chr.			σωτήρα τὰς [πρε] ριστάσι[το]ς ἐπεμψεν (proxenie, 174, SEG XLV 985 ₃)		Amastris – 2 (funerare, IOSPE I ² 542, 543) Amastris – 2 (proxenii, IOSPE I ² 358, SEG XXXVIII 632) Heraclea – 4 (proxenii, IOSPE I ² 357, 359, 362; Lifshitz 1964: 357/9) Sinope – 2 (proxenii, NEPCh 7; IOSPE I ² 364) Tyana (proxenie, sf. II, NEPCh 13)		πρεσβεία ποτὶ τὸν θε[ε] / ὄν ἁμῶν καὶ δεσπότην Αὐτοκράτορα Τίτον Αἰλί[ον] / Αδριανὸν Ἀντωνίνων (onorifică, cca. 150, IOSPE I ² 362 _{7,9}) πρεσβ[ε]στ[ισ]αν [τα παρὰ τοῦς] / [Σεβαστ] τοῦς (onorifică, jum. II, IOSPE I ² 425) ἐπι/θειάζει τῷ Αὐτοκράτορ[ι]ς, ὡς] τοιοῦτον ἄγεμόν/α... ἐπεμψεν ἐπαρ/ χέαις σκεπ[τ]τρον θ[η]λ[η]λαβει]ν (proxenie, I74, SEG XLV 985 _{1,11,14})	Proxenii – 4 (119/20, IOSPE I ² 360; 1/2. Jh., NEPCh 6; IOSPE I ² 368; NEPCh 119) Onorifică (NEPCh 5)
III p.Chr.			[... ἐπι τὰ ἐπι Ρωμίοτους προβίβωως ἐπεμειλ[ή]θητε] (Epistula, sf. II/Inc. III, NEPCh 14 ₂)		Heraclea – 2 (funerare, IOSPE I ² 544, 545)			

Tab. VI. Relațiile externe ale Chersonesului în epoca elenistică și romană (epigraphia externă)

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii” / negrecii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanți ai administrației romane
III a.Chr.	Borysthenes, Bospor (proxenie, FD III 3/2, 207) Olbia-2 (onorifică, SEG XXXIX 702, I.Olbia 26)		Callatis-2 (proxenii, cca. 230-215, IScM III 12, 13) Callatis (proxenie, 265/4, FD III 3/2, 207)	Delos-3 (vorive, 276, 269, 235/4, IG XII, 164 B ₆ , 203 B ₃₆ , I.Delos 313) Delos-3 (Inscr. privind sârb. Χερσονήσια 221/20, 218, I.Delos 328, 353, 366) Delphi, Casandrea [Foceea], Pella, Edessa, Ikhnos, Mdilboia, Perint, Heraia, Kyzikos, Kyrthnos, Bargylios(?), Samothrace (proxenie, 265/4, FD III 3/2, 207) Eresos [Lesbos] (Catalogal proxenilor, ep. el., IG XII Suppl. 127 B ₆₀) Oropos [Atica]-2 (proxenii, I.Oropos 48, 128)	
II a.Chr.	Olbia (onorifică, cca. 200-175, IOSPE I ² 34) Olbia (vorivă, VINOGRADOV PS: 370)		Odessos (onorifică, II ^{1/2} ., IGBulg I ² 39)	Atena (listă de nume, către 180, IG II ² 2332 II ₆₅₇₀) Atena (funerară, SEG L 2000: Αρχη Σκότρου Ταύρισαζ) Atena (listă a efebilor, 119/8, IG II ² 1008 IV ₁₁₄ : [Απολλῶ]ωρος Απολλωνίδου Κερκυντίας) Delos (onorifică, inc. II, IG XI 4, 844) Delos (inedită, I.Delos Index I) Delphi-2 (proxenii, 195/4-192/1, 192, Syll. ³ 585, 604)	
I a.Chr.					
I p.Chr.				Lebadea [Beotia] (insc. de constr., IG VII 3077 ₂₆ : Σωσιπικράτης Σωσιπέρου Ταύ[ρος])	
II p.Chr.	Bospor (onorifică, 194/5, BOWERSOCK/ JONES 2006: 119 _{1c})				Rom (Graffiti, SOLIN/ITKONEN-KAILA 1966: 117-118, Nr. 65; 122, Nr. 73 Isola Sacra [în apropiere de Roma] (funerară, JONES 1994: 143; Σκυρίη δε με Παρθένος αιτήρη / ἔγραφε < >)
III p.Chr.					

Tab. VII. Relațiile externe ale Bosporului în epoca elenistică și romană (epigraphia internă)

Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii”/negrecii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanți ai administrației romane	Cu loca incerta
IV ^{1/2} . a.Chr.			Amisos-Peiraeus (proxenie, CIRB 1) Heraclea-4 (funerare, SEG XXXII 791, CIRB 923, 925, 973) Sinope (funerară, CIRB 208)	Atena ? (proxenie, SEG XL 623) Chios-2 (funerare, CIRB 155, 1233) Chios? (proxenie, CIRB 3) Calchedon (proxenie, CIRB 2) Cromna [Paphlagonia] (proxenie, SEG LIII 796) Mantineca [Pelopones] (funerară, CIRB 991)		Proxeni-5 (CIRB 4, 5; CIRB addenda 4; SEG XXXV 865, LIII 797) Funerară (CIRB 117)
III a.Chr.			Amisos-2 (funerare, CIRB 249, 250) Heraclea (funerară, CIRB 246) Histria? (proxenie, SEG LIII 799/101) Callatis (funerară, CIRB 252) Odessos (funerară, sf. IV/inc. III, CIRB 237)	Antiochia de pe Orontes [Siria] (funerară, VINOGRADOV PS: 47) Byzantion (votivă, sf. IV/inc. III, CIRB 17) Cipru (funerară, sf. IV/inc. III, CIRB 236) Eleea? [rom. Velia, în Campania] (funerară, CIRB 1194) Kolophon (funerară, CIRB 248) Rhodos (votivă, 284/3--cca. 250, CIRB 20) Sparta (votivă, CIRB 22)		
II a.Chr.		Σεναμοτις ... ἀπέθικεν ... Διθαγοῦται (votivă, 140-111, SEG XXXVII 674)				

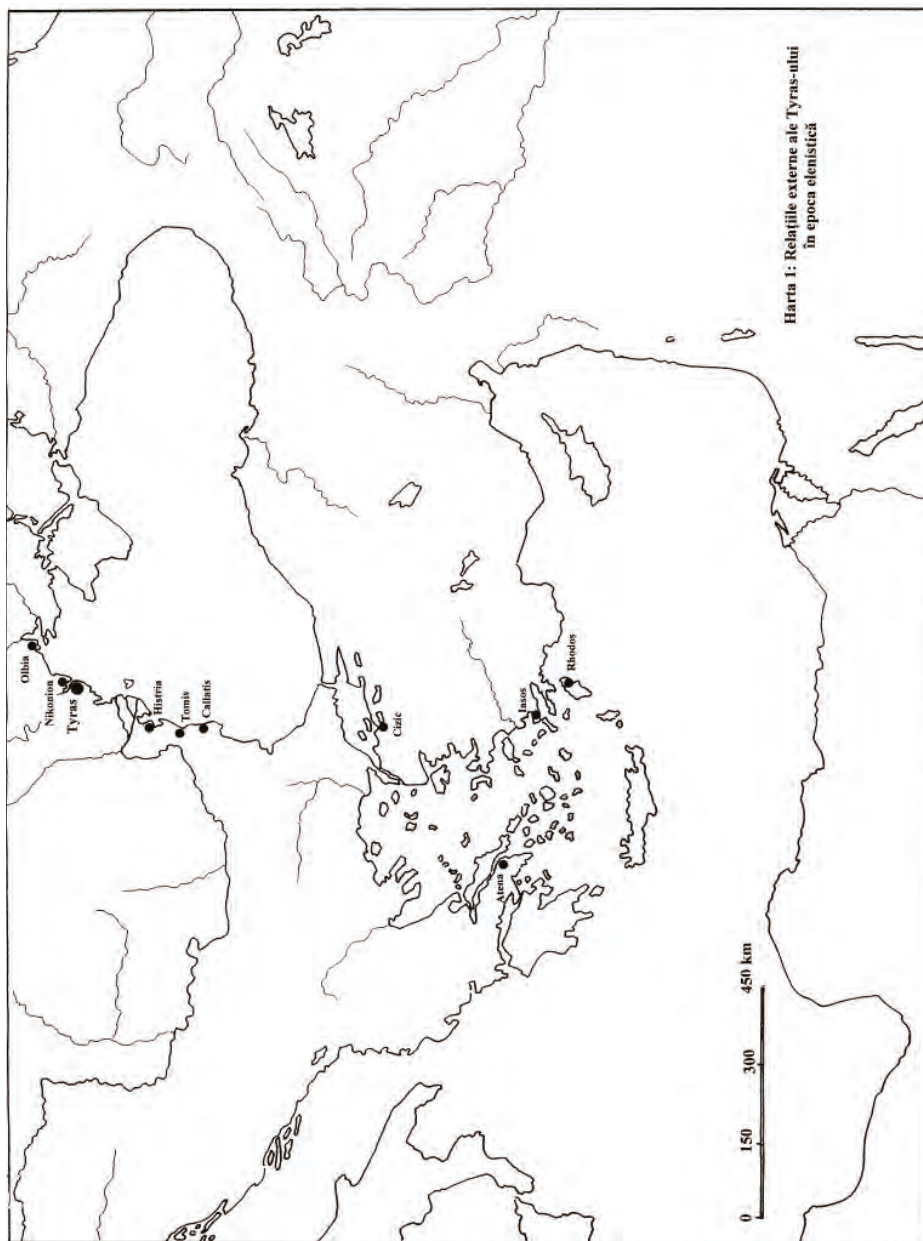
I a. Chr.		Mithradates VI Eupator (decret pt. mercenari, 88/7, VINOGRADOV/WÖRRLE: 160) [Τ]ύχερατες, γύναι / βασιλεύς Μιθράδατος / Εὐπάτορος Διονόσου χείρε. (funerarä, 63, HEINEN 2008: 190)	Amisos (funerarä, CIRB 124) Sinope – 3 (funerarä, CIRB 129, 130, 131)	Creta (funerarä, cca. 50, SEG XLV 987) Mytilene (funerarä, CIRB 274)	τοὺς ἀπὸ ξέ/νης στρατιώτας (decret pt. mercenari, 88/7, VINOGRADOV/WÖRRLE: 160) Hypsikrates [= Hypsikrateia], Konkubine des Mithradates VI. (funerarä, 63, HEINEN 2008: 190)
I p. Chr.		Δαμάς Ταύου, στρατηγός / Тувандэртэвн, χείρε (funerarä, CIRB 382) Σιδάξ [=Σιδόςξ] (funerarä, CIRB 709) τάς ὑπό / Λητοδώρου ἀναστρέψας γέας / ἐν Θιαυδέοις καὶ τοὺς πελάτας / ... ἀπε/κατέστρε τῆ θεοῖ σοῶα (νοτινά, 151, CIRB 976) τοὺς Ἀλαων βασιλεύων, ἐπὶ τὴν Ἀλαων συμαχίαν, Υέγρανος [... Σιδ]/θάς ἐπολέμησεν, Ταύρους ὑπέταξεν, Θράκιον τῆματος, ἐθνεσιν ν[ό]μον ἐαυτὸν καθίστας ὅσα περὶ τὴν Μαιώτιν οἰκέι (onorificä, 194/5, BOWERSOCK/JONES 2006: 119 <small>ib. 17, 29-30, 37, 46-47</small>)	Amastris – 2 (funerarä, CIRB 13-4, 610) Amisos (funerarä, CIRB, 530) Amisos? (funerarä, sf. I/½II, SEG XXXVI 849) Sinope (onorificä, 93/4-123/4, CIRB 46) Sinope (funerarä, 12-4, CIRB 703a) Tyana (funerarä, 129, CIRB 705)	Tarso? [Cilicia] (funerarä, 1½./inc. II, CIRB 144) κενυρίων ὁ κα[ι] / πρίνκν στείρας / Θράκων (funerarä, CIRB 666) στρατιῶτης στήρης Κυ/πρίας (funerarä, CIRB 691)	Καίσαρ ὁ τότε μέγαν ἦκουεν, ὀφθῆναι Καίσαρι τηλικούτος ἤλικος (onorificä, 194/5, BOWERSOCK/ JONES 2006: 119 <small>6,13</small>)
II p. Chr.	Chersones (onorificä, 194/5, BOWERSOCK/ JONES 2006: 119 <small>16</small>)	Amastris (onorificä, 221, CIRB 54) Herakleia-2 (onorificä, 249, 250, CIRB 58, 59) Sinope (funerarä, CIRB 733) Tyana (funerarä, CIRB 732, νανέληρος)	Prusias de pe Hypios-2 (onorificä, 222, 223, CIRB 933, 55) στειρήρης Κυ/πρίας (funerarä, CIRB 726)	τὸν σεβαστόγνωντον / Αὐρήλιον Ρόδωνα Λαλλάιου (onorificä, 249, CIRB 58 <small>5,6</small>)	
III p. Chr.		Δι' ἐπιμέλειας Ηρα/κά Ποντικῶ ἀρχε/μνηῶς Ἀλαων (inscr. de const., 208, CIRB 1053)			

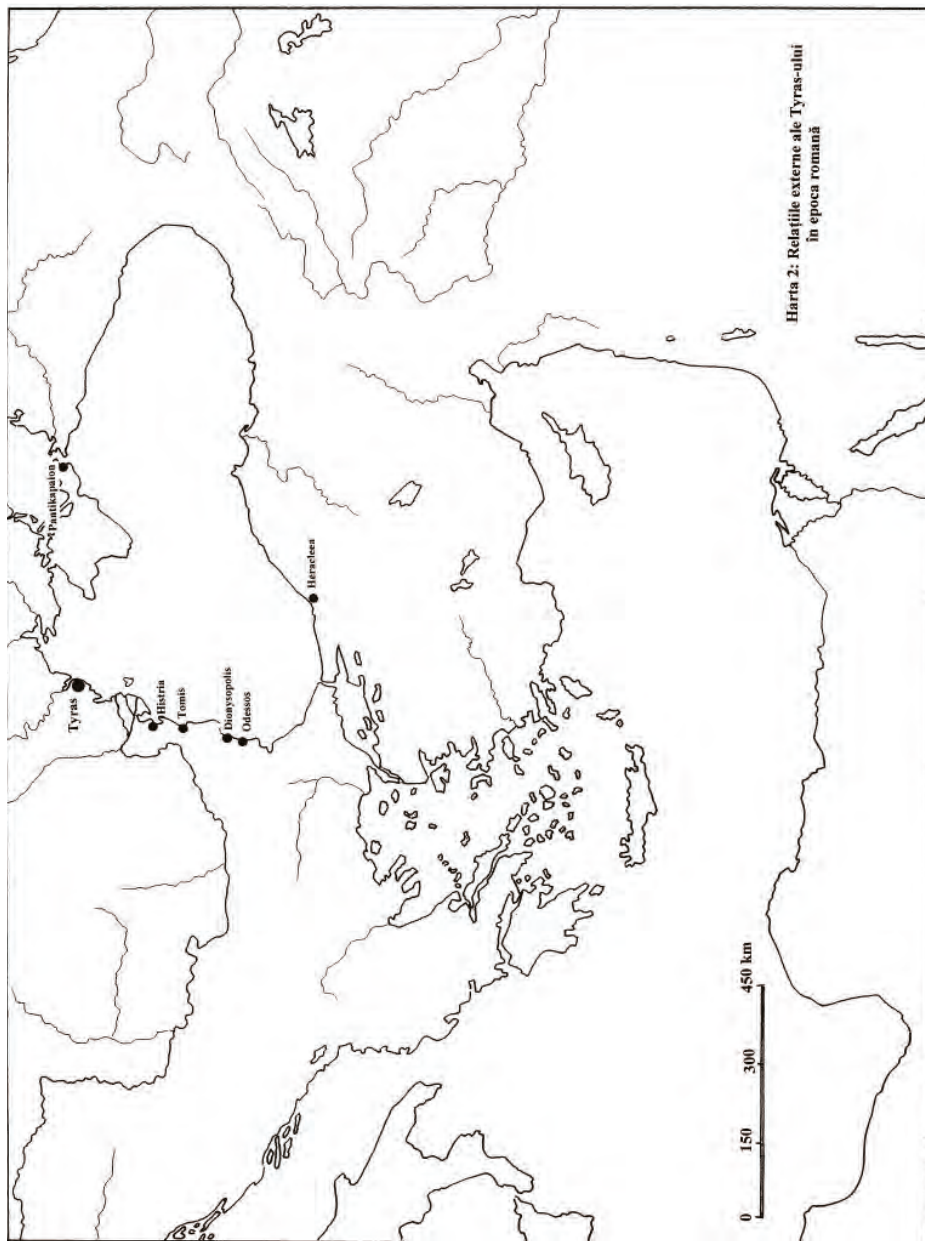
Tab. VIII. Relațiile externe ale Bospornului în epoca elenistică și romană (epigraphia externă)

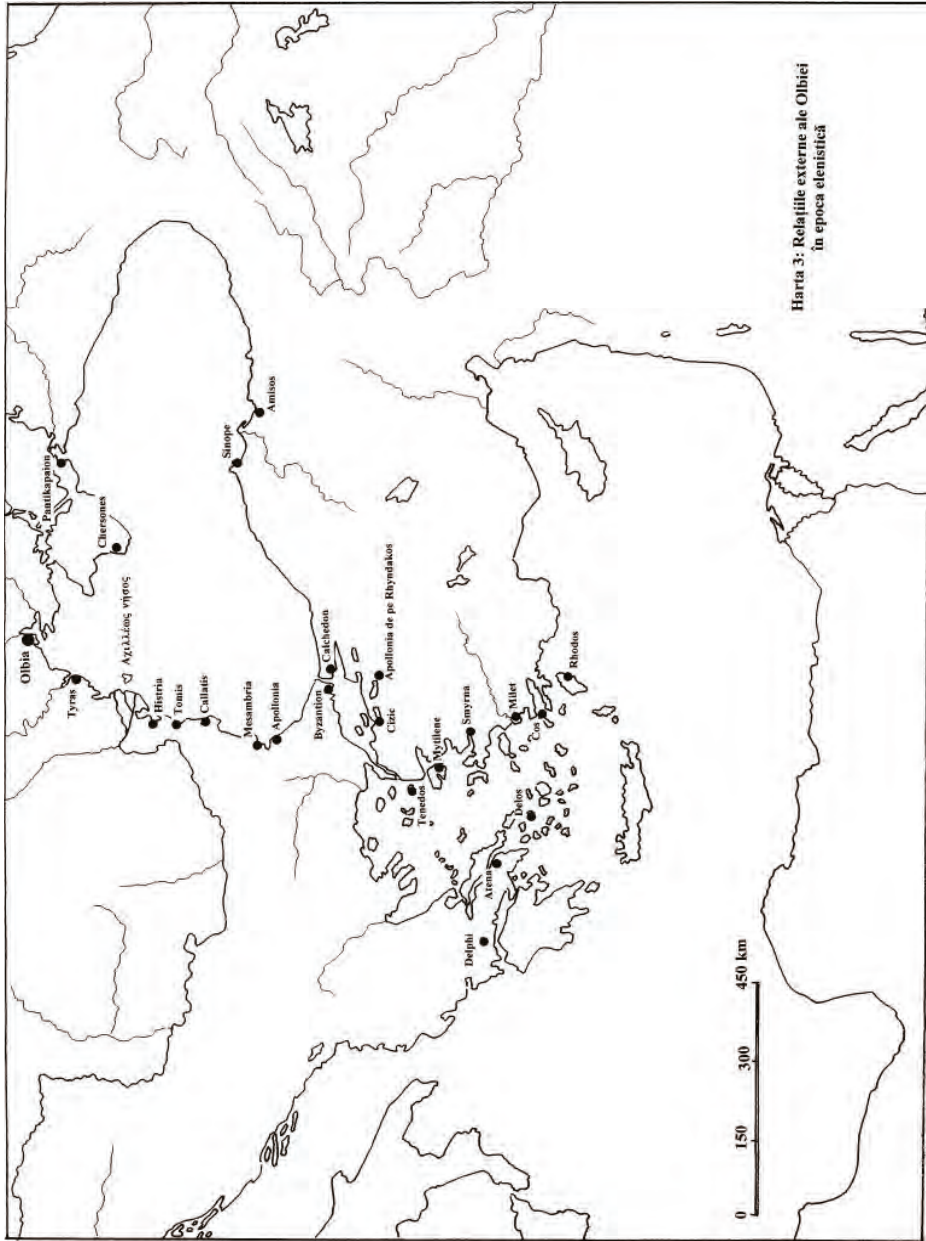
Sec.	Cu alte comunități grecești nord-pontice	Cu „barbarii” înegrecii	Cu alte orașe pontice	Cu orașe și regiuni din afara Pontului	Cu Roma și cu reprezentanți ai administrației romane
IV½. a.Chr.				<p>Atena (onorifică pt. fiului Leukon, 347/6, IG II² 212)</p> <p>Atena (onorifică, 323/2, AA XVI 94)</p> <p>Atena-3 (funerare, IG II² 8429, 9253, AA XVII 440)</p> <p>Fayum [Egipt] (Catalogal mercenarilor, cca. 300, PP X, E336, E337)</p>	
III a.Chr.	<p>Chersones (onorifică pt. Syriskos, IOSPE I² 344)</p> <p>Chersones, Borysthènes (proxenie, FD III 3/2, 207)</p>			<p>Atena (onorifică pt. Spartokos III, 284, IG II² 653)</p> <p>Atena-4 (funerare, IG II² 8426, 8431, 9257, SEG XXIII 144)</p> <p>Chios (proxenie, VANSEVEREN 1937: 325-332, Nr. 6A₂₀)</p> <p>Delos (vorivă, 250, IG XI 2, 287)</p> <p>Delos (proxenie, IG XI 4, 609)</p> <p>Delphi (Sorerien-Inschrift, 257/6, SGDI 2563₃)</p> <p>Delphi, Casandrea [Focea], Pella, Edessa, Ikhnēs, Melibolia, Perint, Heraia, Kyzikos, Kythnos, Bargylios (?), Samothrace (proxenie, 265/4, FD III 3/2, 207)</p> <p>Epidaurus (vorivă, ca. 280, IG IV 1², 128)</p> <p>Fayum [Egipt] (Solie a lui Pairsades II la Ptolemaos II Philadelphos, 21 sept. 254, SB III 7263)</p>	
II a.Chr.	<p>Chersones (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I² 352)</p>	<p>oi περι Σαυμακον Σαυθα, Mithradates VI. Eupator (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I² 352)</p>	<p>Sinope (onorifică, cca. 107-104, IOSPE I² 352)</p>	<p>Atena-6 (funerare, IG II² 8424, 8427, 8430, 9252, 9254, AA XVII 536)</p> <p>Delos (vorivă, cca. 105/4, Syll.³ 1126)</p> <p>Delphi (proxenie, 195/4, Syll.³ 585)</p> <p>Delphi-3 (manumissii, 182, 153-144, 140-100, SGDI 1992, 2163, 2218)</p> <p>Delphi (onorifică pt. Pairsades și Kamasarya, cca. 180-170, Syll.³ 439)</p> <p>Didyma (Schatzarkunde, 176/5, Didyma II 463₃₉)</p> <p>Didyma (Schatzarkunde, 154/3, Didyma II 464₄)</p> <p>Egipt (Urkunde aus Mumienkartonage, jum. II, PP X, E338)</p> <p>Rhamnous [Atica] (funerară, I. Rhamnous 234)</p> <p>Rhodos (funerară, II/I, FRASER 1977: 56)</p>	

I a.Chr.			Amastris (listă de contr., inc. I, IG XII 1, 11)	Atena (onorifică pt. Pythodoris, sf. I, IG II ² 3483) Atena-2 (funerare, IG II ² 9049, 9256) Lindos [Rhodos] (funerară, I.Lindos 683) Rheneea (funerară, sf. II/inc. I, EAD XXX 418) Rhodos, Caesarea, Kyzikos (listă de contr., inc. I, IG XII 1, 11) Rhodos (funerară, SGDI 4055)	Roma – 3 (solii, IGUR II 567 a, 567 b, 763)
I p.Chr.		Rhoimetaleos II, soțul lui Pythodoris II (votivă, post 19, IGBulg I ² 399)		Kyzikos-3 (onorifică pt. Antonia Trayphaina și copiii ei, 18-29, IGRRP IV 144; 37/8, Syl. ² 798; 38/9, Syl. ² 799) Kyzikos? (onorifică pt. Antonia Trayphaina și copiii ei, 38/9, IGRRP IV 147) Smyrna (onorifică pt. Zenon, fiul lui Polemon I și a lui Pythodoris, 18, IGRRP IV 1407)	
II p.Chr.				Atena-2 (funerare, I/II, IG II ² 8425, 9255) Ephesos (onorifică, 117-138, IGRRP IV 1323, ⁶⁰) Olympia (onorifică, 117-138, GRAKOV 1939; 244, Nr. 7, ⁶⁷)	Roma (funerară, SPEIDEL 1994, Nr. 692: [hunc P]ontus Achillea ge [nuit humus])
III p.Chr.	Tyras (onorifică, 211-217, SEG XLVII 1196)			Milet (listă de nume, Milet I ² 75.)	πρεσβεσωντα το δευτερον / [επ] ι μεγαλυτοι αυτουκατ'ορι Σφραστω Μα(ρκαω) Αντωνητω[ω] (onorifică, 211-217, SEG XLVII 1196)
ep. rom.			Bithynia (funerară, TAM IV 1, 239)	Atena (funerară, IG II ² 8428) Rhodos (funerară, GRAKOV 1939; 289, Nr. 68)	

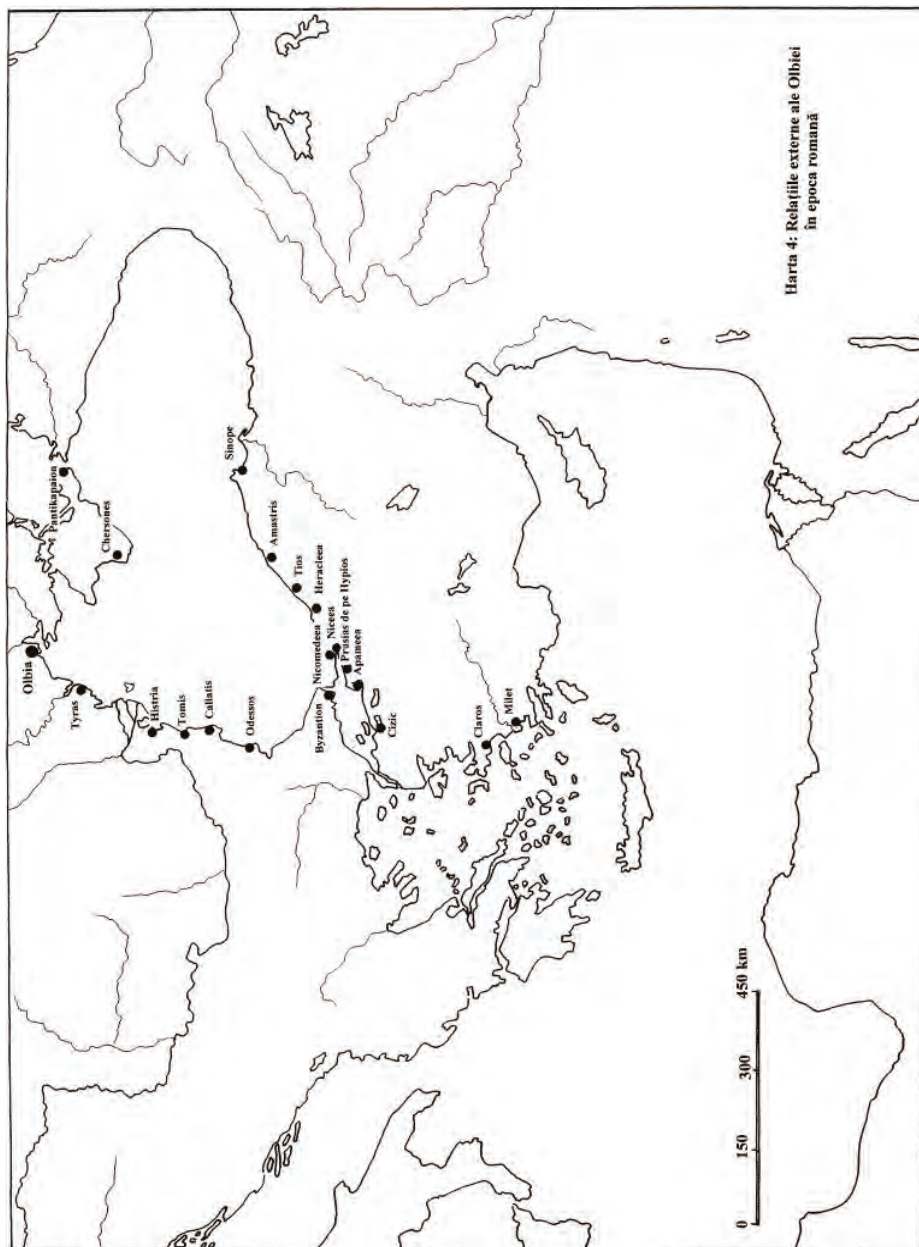

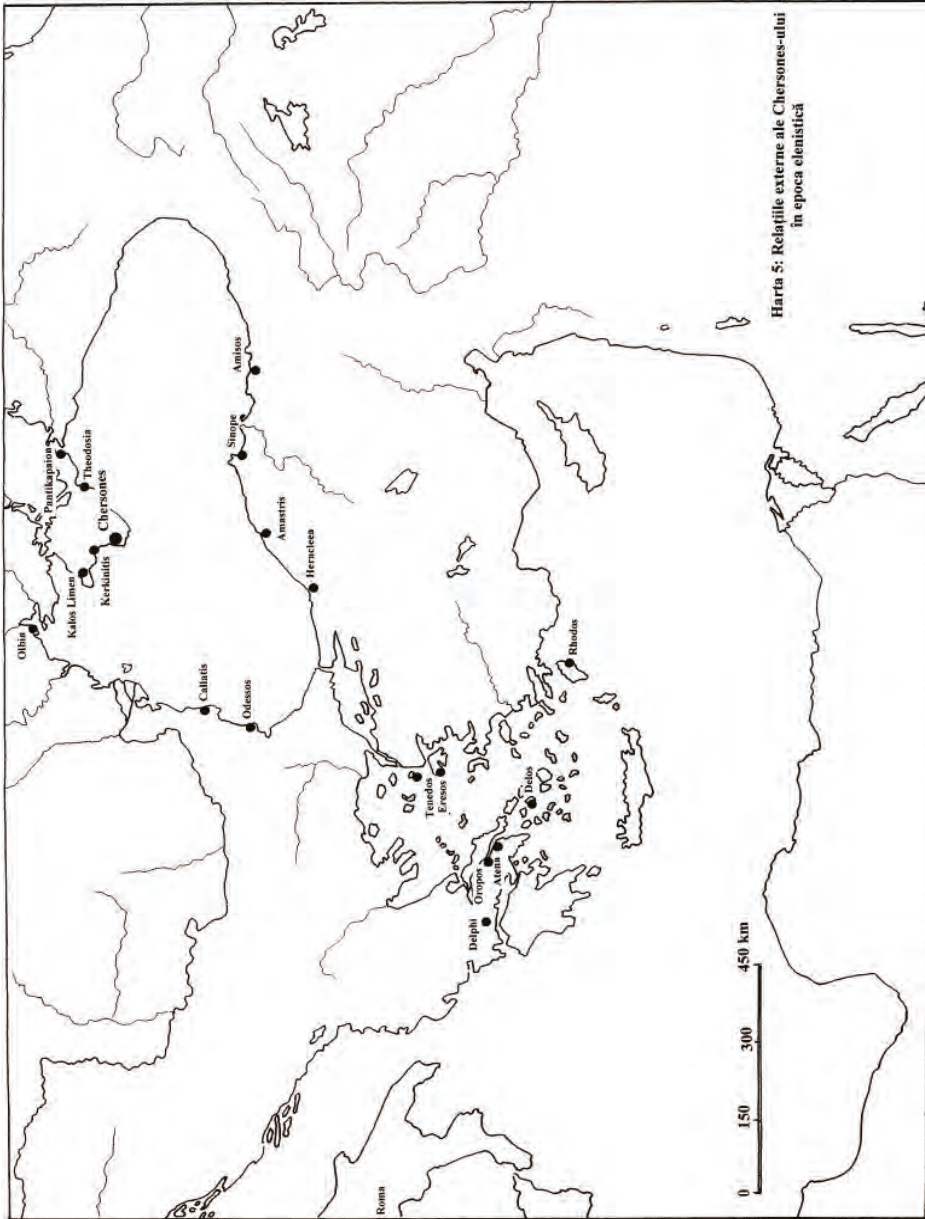

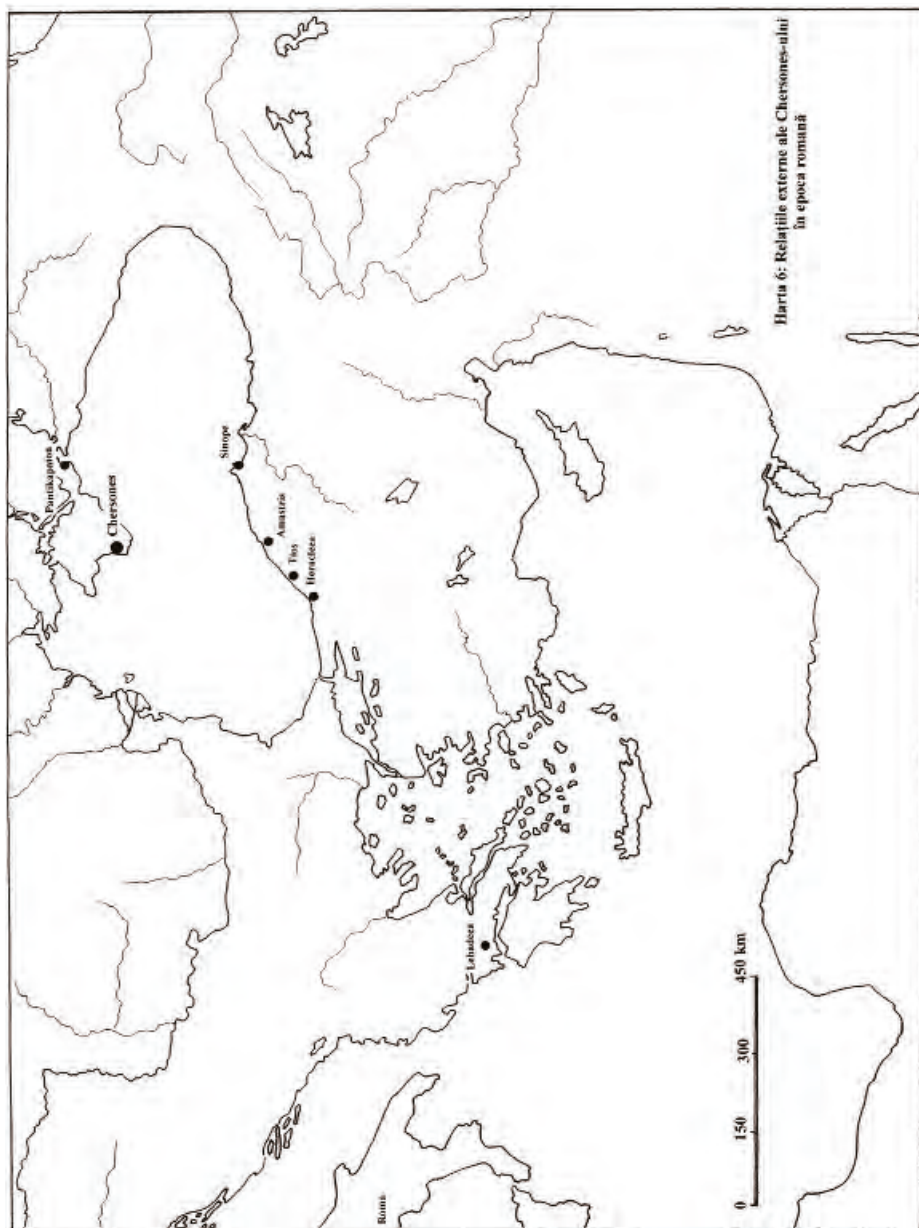

Harta 3: Relațiile externe ale Olbiei
în epoca elenistică

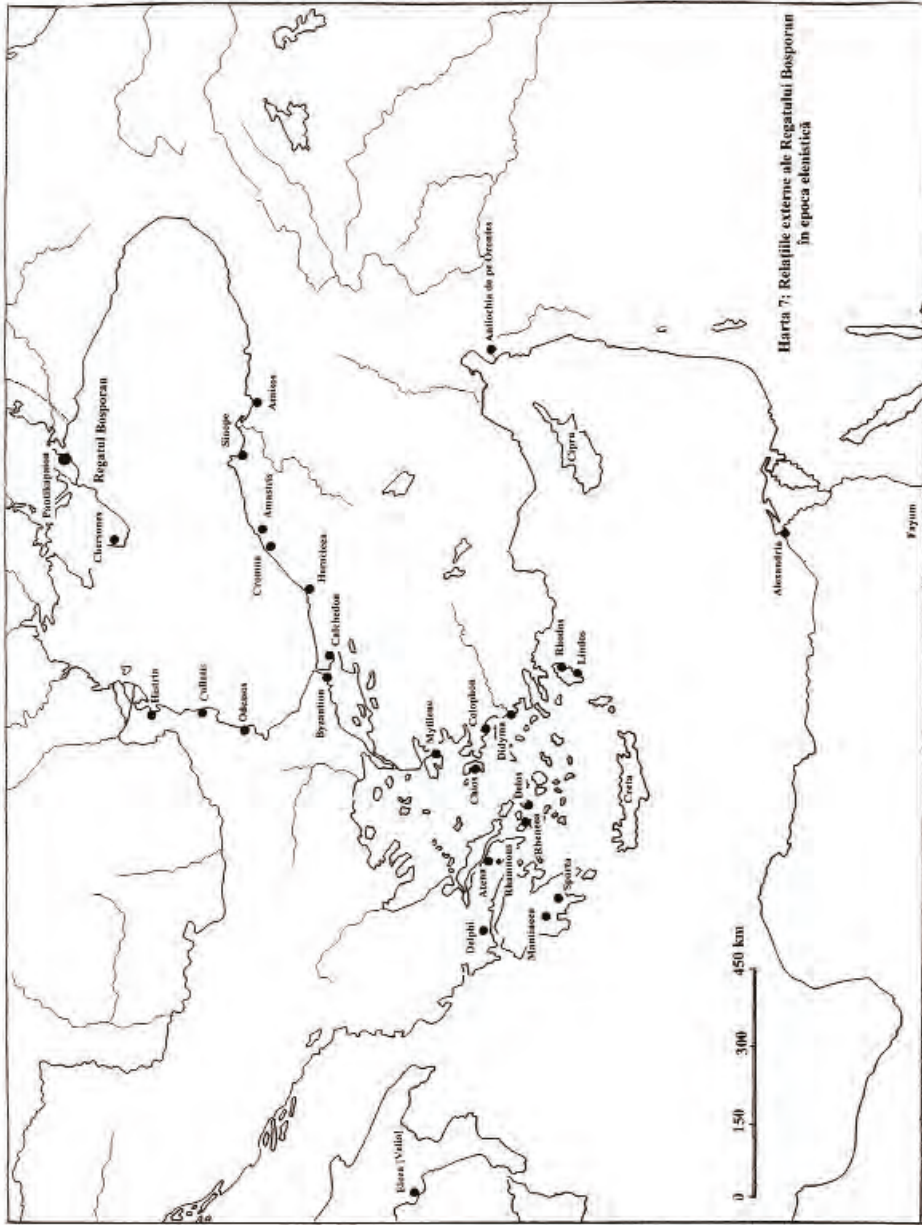

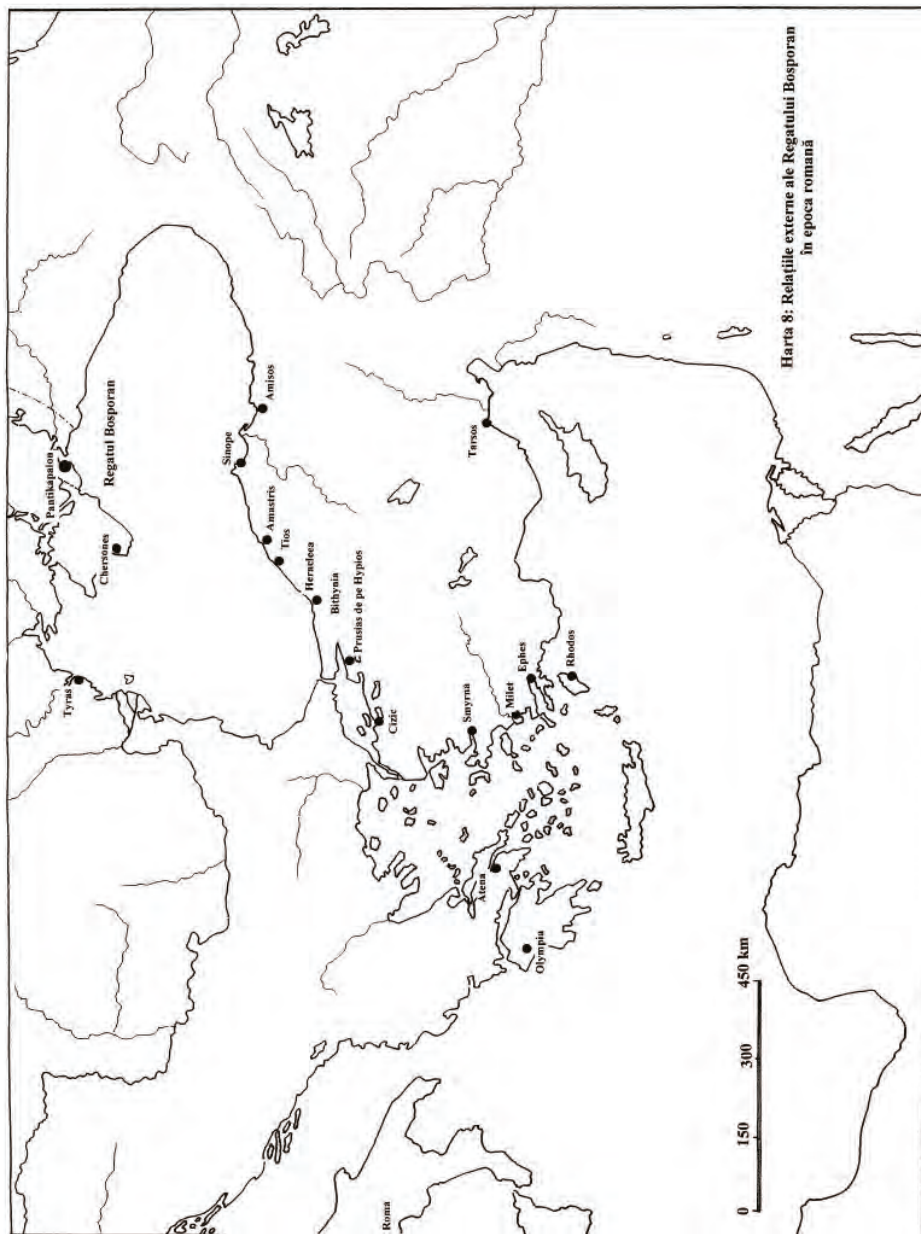

Harta 6: Relațiile externe ale Chersones-ului în epoca romană

Harta 8: Relațiile externe ale Regatului Bosporan în epoca romană

FAPTE DE NECREDINȚĂ SĂVÂRȘITE DE BOIERI MOLDOVENI. PÂRA LA POARTĂ

Alexandra-Marcela POPESCU

Fenomen complex, pâra la Poartă a boierilor împotriva domnului sau a voievozilor între ei, la care se adăuga și cea a vreunui suveran din preajmă, a avut grave repercusiuni asupra statutului Țărilor Române, determinând amestecul puterii suzerane în politica internă, știrbirea autorității domnești și imposibilitatea creării unui echilibru de forțe între domn și boierime, care să se poată opune acestor imixtiuni. Vorbele răutăcioase, ascultate de marele vizir sau chiar de sultanul însuși, erau folosite, în funcție de interesele politice ale Sublimei Porți, fie în favoarea boierilor prin mazilirea celui învinuit, fie în avantajul domnului prin întemnițarea celor veniți cu pâra. Uneori acestea erau considerate neîntemeiate, după împărțirea unor însemnate pungi de bani către mai marii turcilor. Primele mărturii documentare cu privire la pâra boierilor moldoveni contra domnului aflat în scaun apar în veacul al XVI-lea, dar, în ciuda efectelor negative enunțate, istoriografia nu-i dedică vreun studiu lămuritor, lipsind și din enumerările faptelor de necredință întocmite de cercetătorii vechiului drept românesc¹. Motiv pentru care, prin prezentul studiu, ne propunem să arătăm dacă pâra la Poartă se încadrează sau nu în categoria actelor de hiclenie, să prezentăm cum se săvârșea aceasta, precum și ce atitudine avea domnul Moldovei față de boierii aflați sub o astfel de vină.

După cum bine se știe, hiclenia presupune trădarea cârmuitorului țării de către boierii care i-au jurat credință cu scopul final de a-l înlătura și de a ridica pe altul maleabil. Dar sub această vină se ascund mai multe fapte, în funcție de momentul descoperirii complotului și de condițiile politice existente. Spre exemplu, într-un document de cancelarie stau scrise câteva rânduri care amintesc de evenimentele din 1523, când Ivanco logofăt „a ridicat cu alți

1 *Istoria dreptului românesc*, vol. I, responsabil de volum, Vladimir Hanga, secretar științific și coord. teh., Liviu P. Marcu, București, 1980, p. 437; Valdimir Hanga, *Istoria dreptului românesc. Drept cutumiar*, Iași, 1993, p. 103-104.

necredincioși, domn pe un lotru, asupra nepotului de frate al domniei mele Ștefan voevod și asupra țării noastre”², adică s-a închinat unui pretendent la tron, a strâns oaste, s-a ridicat asupra domnului aflat în scaun și a încercat să-l înlocuiască cu altul, după voia lui. În studii mai vechi au fost amintite, după cum am menționat, câteva din greșelile mari ale boierilor: ridicarea armelor asupra domnului, pribegia, închinarea către un pretendent la tron și nerăspunderea la chemarea domnului³. Încadrarea acestora în categoria actelor de necredință nu a fost dificilă, demersul fiind ușurat de claritatea mărturiilor epocii, căci pentru toate faptele de hiclenie săvârșite de boieri împotriva cârmuitorului se aplica cea mai aspră pedeapsă a vremii, decapitarea și confiscarea averii⁴. Astfel, putem spune că încălcarea jurământului de credință prin încercarea de înlăturare a domnului și pedeapsa specifică acesteia sunt caracteristici general valabile tuturor actelor de hiclenie.

Așadar, rămâne să vedem dacă pâra la Poartă, descrisă pe îndelete în cronicile epocii, se încadrează acestui grup de fapte puse pe seama boierilor hicleni. Termenul *pără* are o semnificație simplă, dar prezintă o conotație negativă, adică: „plângere făcută împotriva cuiva, reclamație [...] defăimare, clevetire”⁵. În cazul nostru, cel vizat era domnul Moldovei, a cărui atitudine răuvoitoare față de supuși sau cârmuire defectuoasă erau șoptite la urechile sultanului ori marelui vizir, pentru a obține mazilirea lui. În izvoarele medievale se întâlnește și denumirea de *jalbă* – „plângere, reclamație făcută în scris, cerere, petiție”⁶ – care pare a fi lipsită de acea tendință răutăcioasă de a-l ponegri pe domn, și exprimă mai cu seamă dorința de a se îndrepta o samavolnicie, de a se înlătura un necaz. Ambii termeni provin din limba slavonă și se regăsesc, de cele mai multe ori, în mărturiile vremii, fără o mare deosebire a sensului⁷, existând acea sinonimie prezentă, într-o oarecare măsură, și în definițiile actuale. În actele de cancelarie apar ambele noțiuni, *jalbă* și *pără*, dar în situații cu totul diferite, când se cerea întărirea stăpânirii asupra unei ocini pentru care s-a pierdut privilegiul sau când avea loc o înfățișare la scaunul de judecată al domnului⁸. Spre exemplu, la 13 decembrie 1569, Bogdan vodă Lăpușeanu întărea fiilor lui Pătrașco satul Iuganii, după ce „s-au jăluit cu *mare jalbă* [s. n.] și cu mare

2 *DIR*, A. Moldova, Veacul XVI, vol. I (1501-1550), București, 1953, p. 293, nr. 259 (1528 aprilie 8).

3 *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 437; Valdimir Hanga, *op. cit.*, p. 103-104.

4 *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 438.

5 *Dicționar explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, 1998, p. 769.

6 *Ibidem*, p. 545.

7 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovidiu Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 26-27.

8 Jeluirile sau pările erau, mai întâi de toate, litigii civile – Valentin Al. Georgescu, *Organizarea judecătorească în Țara Românească și Moldova (jumătatea secolului al XIV-lea - sfârșitul secolului al XV-lea)*, în *SMIM*, XIII, 1995, p. 163-164.

mărturie și cu megiașii lor de prin prejur, zicând că privilegiul de cumpărătură ce a avut bunicul lor [...] l-au pierdut când a venit însuși împăratul turcesc și a făcut război până la Suceava, în zilele bunicului meu Petru voevod”⁹. Deși aceste documente de proveniență internă cuprind adesea faptele pentru care au fost boierii învinuiți de hiclenie, pâra la Poartă, nu este amintită în nici unul dintre ele. În cronica lui Grigore Ureche se regăsește doar termenul de *jalbă*, atunci când Petru vodă Rareș (1527-1538)¹⁰ și, mai târziu, Iancu vodă Sasul (1579-1582) sunt rău vorbiți la împărăție de o parte dintre boierii lor¹¹. La Miron Costin se observă mult mai bine această confuzie a semnificației celor două noțiuni. În același context, cronicarul arată că mai marii țării, când au aflat că vor fi din nou cărmuiți de Alexandru Iliăș (1631-1633), mai toți s-au dus „*cu jalobă la împărăție* [s. n.]”¹², dar s-au văzut nevoiți să-l accepte, fiindcă vodă a aflat din vreme că „*vinu cu pîra* [s. n.]”¹³ și a luat măsurile necesare pentru a le acoperi. Termenii sunt folosiți la fel și de Ion Neculce, când ne arată că boierii lui Gheorghe vodă Duca (1668-1672) au profitat de prezența turcilor în Moldova – în frunte cu sultanul însuși și cu marele vizir – și „*au jăluit* [s. n.] pe Duca-vodă la împărăție foarte tare, mai cu deadinsu Ursachi cel bătrînu [...] și din *pîra lui Ursachi* [s. n.] l-au bătut împărăție”¹⁴. Această nebulozitate semantică este posibil să fie determinată de faptul că orice plângere la Înalta Poartă nu putea să nu conțină cuvinte rele împotriva domnului și poate mult exagerate, de vreme ce se urmărea a se obține mazilirea lui.

Din cuprinsul *Letopisețelor* Moldovei aflăm că domniile erau câteodată pârâți la Poartă și de suveranii țărilor vecine, după cum am spus la început, dar cel mai des pâra avea loc între voievozii Moldovei și Munteniei, ducând la sărăcirea țărilor prin pungile de galbeni care încăpeau pe mâinile mai marilor turcilor pentru a-și spăla numele. De asemenea, și boierii se pârau unii pe alții în fața domnului. Deplângând sfârșitul hatmanului Luca Arbure, Grigore Ureche arata că vrăjmașii acestuia „cu multe cuvinte rele l-au îmbucut în urechile

9 *DIR*, A. Moldova, Veacul XVI, vol. II (1551-1570), București, 1951, p. 213, nr. 228; *ibidem*, p. 166, nr. 163 (1563 iunie 17).

10 „Zic că și din țară au mersu jalbă pentru dînsul pre taină la împărăție, de care lucru împăratul mai vartos socoti să-l scoată, ca să nu lipască lăcuiitorii la alte părți și să închine țara” (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 143).

11 „Mergându decii jalbă la împărăție de răsipa țării, i-au luat domniia și au dat-o lui Pătru vodă Șchiopul” (*Ibidem*, p. 200).

12 Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace și Poema Polonă*, în *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, vol. I, București, 1965, p. 75, 86.

13 *Ibidem*.

14 Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempele, București, 1982, p. 216-217.

domnu-său” în primăvara anului 1523¹⁵. Așa se face că vodă afla de urzelile boierilor cu gânduri de hiclentie prin același mod. Spre exemplu, planurile celor prezenți la nunta lui Ion Palade, la Băcani, din anul 1691, au fost destăinuite lui Constantin vodă Cantemir de chiar unul dintre ei, anume Ilie Țifescu¹⁶. Cu toate că au existat mai multe variante ale acesteia, pâra devenea fapt de hiclentie, numai când pârâțul era domnul aflat în scaun, iar cei care o săvârșeau erau boierii săi, dar merită a fi amintite și situațiile speciale dinainte sau de după domnie.

Nepornit încă de la Poartă, Alexandru vodă Iliș (1631-1633), a aflat că mai toată fruntea boierimii, care-i cunoșteau „hirea” și nu-l vroia domn cu niciun chip, l-a ajuns din urmă și căuta să spună turcilor vorbe potrivnice lui. Soarta însă nu a fost de partea acesteia, căci marele vizir nu a apucat să o asculte, fiind ucis în urma unei răzmerițe a ienicerilor. Dar alți slujbași mai mărunți, cunoscuți ai domnului, i-au constrâns pe boieri să-l accepte, după ce o parte dintre ei, de neam ales, au fost închiși în „ieșitori”. Misiunea lor la împărăție a fost un eșec și s-a încheiat cu jurământul de credință dintre boieri și domn, care a avut loc la Patriarhie. Însă, reveniți în țară, neîncrederea în cinstea celui alt s-a menținut, domnia scurtându-se cu o răscoală pusă la cale de boierime împotriva grecilor¹⁷. Chiar dacă pâra nu a fost ascultată și s-a pus la cale oarecum înaintea începerii domniei propriu-zise a lui Alexandru vodă Iliș,

15 Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 135.

16 „Dece s-au sculat un boiaru dintre dânșii, anumi Iliie Țifăscul, care îl poreclisă pe urmă Frige-vacă, și i-au pârât [s. n.] la Cantemir-vodă, de le-au spus tot sfatul” (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 334).

17 „Cum au venit știre de domnia lui Alexandru-vodă la boieri, mare mîhniciune și voie rea în toată curtea, mai ales în boieri, știindu cu toții hirea acelui domnu. Ce au făcut sfat cu toții, și îndată au purces fruntea toată de boieri la Țarigrad, cu *jalobă* [s. n.] la împărăție pentru greul ce petrece țara de domnia neștiutori de rîndul ei. Lupul Vasilie-vornicul, [...] și alți boieri cu numărul până la 50 de capete numai de boieri, fără alte capete de țară, și au purces cu toții la Țarigrad. [...] Nepurcesu den Țarigrad au apucatu boierii pe Alexandru-vodă cu domnia, că oblicise el de boieri că vinu cu *pîra* [s. n.], cum nice într-un chip nu-l priimește țara. Și au trimis înainte boierilor Alexandru-vodă pre Batiște Veveli și cu ceauși, Batiște să le grăiască cu bine, și ceaușii să tragă pre boieri ca să să sparie. Carii fără știrea veziriului fiindu și vădzindu atîtea capete, nu s-au cutedzatu ceaușii a le face silă, și încă pe Batiște l-au suduit foarte tare, ales Cehan-vornicul. Iară la curțile împărăților multe răutăți pot să să facă peste știrea celor mai mari. Așea s-au prilejit și boierilor celor ce mersedă, tuturoră. Până agiunge ei la veziriul, au venit într-o noapte, poate hi cu voia chihaiei veziriului, carii multe pot fără știre, și au legatu pre cîțiva boieri, cîți au fostu mai capete, și i-au ținut pen ieșitori închiși, peste știrea veziriului. Ce le-au căutatu boierilor numai a face tocmală cu Alexandru-vodă și legături. Să mai ispitișă boierii, după ce au ieșit din opreală, să margă la veziriul, și era gata lucrul acela. Ce s-au prilejit perirea veziriului, pe ulițe mergîndu de la curțile împărătești la sâruiul său, de iniceri, l-au ucis cu pietri inicerii. Deci numai ce au căutatu boierilor a priimi pre Alexandru-vodă și au mârșu la Patrierșie și au făcut giurămînturi boierii lui Alexandru-vodă, și el boierilor iarăși. Și așea au purces din Țarigrad spre țară. [...]” (Miron Costin, *op. cit.*, p. 75-77); Ion Neculce, *op. cit.*, p. 252-253.

totuși se poate constata atât îndrăzneala boierilor de a-l respinge și de a spera că vor dobândi numirea unui alt cârmuitor, cât și demersul lor pe meleaguri păgâne, unde au fost rău tratați și unde ar fi putut să-și piardă viața.

Totodată, numeroase au fost cazurile când mai vechii sfetnici ai domnilor maziliți continuau să-i pârască la marele vizir, în speranța că nu vor mai redobândi tronul. Într-o astfel de situație s-a aflat, în cursul anului 1653, Vasile vodă Lupu, care era închis la turci: „Și-l pârâia domnul muntenescu și domnul moldovenescu și Racoșii, craiul unguurescu, și sta tare asupra lui, să-l omoare împărăția”¹⁸, la care s-a adăugat cu siguranță și cea a boierilor din țară, trecuți de partea lui Gheorghe vodă Ștefan. Ba mai mult, spre sfârșitul veacului, se înfiripase un obicei ca proaspătul cârmuitor, cum a fost cazul lui Constantin vodă Cantemir (1685-1693), să trimită boieri la împărăție cu pâră contra celui detronat¹⁹. Așa se face că, în acele vremuri, se ajunsese ca și femeile, nedreptățite la vreo judecată domnească pentru împărțirea agonisitei între rude, să ajungă cu mare jalbă la Poartă. Dumitrașco vodă Cantacuzino (1684-1685) a ridicat, pe nedrept, în urma neînțelegerilor dintre fiii lui Chiriac Sturza vornic și a văduvei acestuia, o sumă de bani din avutul lor. Astfel, după mazilirea sa, „vorniceasa” a purces „la Țarigrad, de au zăbăvit giurămate de an și ș-au aprinsu rogojini în cap, de l-au pârât la împăratul”²⁰, dar nici după această înfățișare nu i s-a făcut dreptate, poate fiindcă banii erau demult risipiți, iar domnul avea și alți creditori. Se vede că autonomia țării și dreptul de judecată a voievodului asupra supușilor săi au fost știrbite și din vina boierilor care mergeau la Poartă cu pâră contra domnului, dar și din cauza turcilor, dornici să se amestece în aceste raporturi.

Să revenim însă la scopul principal al studiului nostru. Primul domn pârât la Poartă pare să fi fost Petru vodă Rareș, care a nădăjduit că va rezista în fața agresiunii otomane din vara anului 1538, dar marea boierime a trimis o „jalbă pentru dînsul pre taină la împărăție”²¹ cu mult înainte de venirea sultanului în țară²². Ba mai mult, în timpul campaniei, „ruda cea aleasă” a trecut în tabăra adversă, cerându-și iertare și închinându-se turcilor²³. Astfel, plângerea împotriva domnului s-a făcut pe ascuns, asemenea planurilor unui complot – atât la Poartă, cât și în Moldova, când interesele boierilor, nemulțumiți de

18 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 181.

19 „Iară după ce au vinit Cantemir-vodă la scaunul domniei în Iași, trimis-au boiari de țară la Poartă după Dumitrașco-vodă de l-au pârât la Udriiu. [...] Și l-au închis pe Dumitrașco-vodă și l-au făcut de au cheltuit mulți bani. [...] Și așa au hălăduit cu viață” (*Ibidem*, p. 302).

20 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 292-293.

21 Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 143.

22 Tahsin Gemil, *Agresiunea otomano-tătaro-poloneză și căderea lui Petru Rareș*, în Leon Șimanschi (coord.), *Petru Rareș*, București, 1978, p. 152.

23 Ștefan S. Gorovei, *Domnia lui Ștefan Lăcustă*, în Leon Șimanschi (coord.), *Petru Rareș*, p. 161.

autoritatea și politica domnului, s-au împletit cu nevoia țării²⁴ –, determinând depunerea falnicului voievod. După cum se observă, pâra împotriva lui Petru vodă a fost însoțită de alte fapte de hiclenie, s-a produs în timpul domniei și doar tragerea la răspundere a boierilor care au greșit a avut loc mai târziu, când acesta a revenit în fruntea țării. Cronica vremii nu arată clar că marii sfetnici greșiți lui Petru vodă Rareș au fost decapitați în mod expres pentru vina de a-și fi părât cârmuitorul la împărăție. Totuși, întemnițarea lui Mișu hatmanul și Gavril Troțușan logofătul, cu mult înainte de pribegia sa pe meleaguri străine²⁵, este posibil să fi avut loc din această cauză.

Ridicat domn de boierii pribegi în Polonia, Alexandru vodă Lăpușeanu (1552-1561) s-a confruntat cu necredința unora – Negrilă hatmanul și Sava Capotă – care au fugit la Poartă și au spus vorbe grele mai marilor turcilor, pentru a obține mazilirea lui²⁶. Acesta a fost nevoit să trimită la împărăție „tezaurul ce-l avea”²⁷, adică o suma însemnată, pentru a acoperi pâriile boierilor amintiți. De aici reiese că un astfel de act de necredință costa destul de scump pe domnul în cauză, pentru a se menține în fruntea țării, căci soarta lui tot la Poartă se hotăra și varia în funcție de interesele turcilor și de pungile de bani primite. Prin urmare, pâra boierilor la împărăție, în afară de faptul că scurta anii de domnie, provoca și mari pagube visteriei domnești. Celelalte acte de necredință, săvârșite de boieri în strădania lor de a-l înlocui pe cârmuitor, par să nu se atingă în mod direct de resursele bănești ale celui aflat în fruntea țării.

La începutul veacului al XVII-lea, în timpul luptelor pentru tron dintre urmașii lui Ieremia vodă Movilă și a fratelui său, Simion vodă, mai marii țării s-au împărțit de o parte și de alta, fiecare grup sprijinindu-și cât mai bine posibil pretendentul ales²⁸. Susținătorii lui Constantin Movilă au reușit să-l ridice domn, în urma confruntării de la Ștefănești²⁹, iar delegația boierilor moldoveni de la Poartă a adus izbânda și pe cale diplomatică. Documentele spun că recunoașterea domniei acestuia s-a obținut cu dificultate și se arată că misiunea a fost zădărnicită de gruparea adversă prezentă în Țara Românească,

24 Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 143.

25 „Pătru vodă, dacă au sosit la Suceava și s-au așezat la scaunul său, acolo au aflat în viclenie și pe Mihul hatmanul și pe Troțușanul logofăt și pre Crasneș și pre Cozma, de carii multă pedeapsă și nevoie avusease Pătru vodă în domniia dintâi, pre carii, cându au pribegitu Pătru vodă din țară, i-au fostu închis în cetatea Romanului, avându prepus de viclenie [s. n.], cum s-au și arătat mai apoi adevărat că au fost vicleni. Și decii îndată au învățat de i-au prinsu și cu grele munci i-au muncitu, mai apoi le-au tăiat și capetile” (Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 152).

26 Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, vol. III, ediție îngrijită de Vasile Matei, București, 2001, p. 28-31, nr. 15 (3 iulie 1555); Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova. a. 1324-1881*, vol. I (secolele XIV-XVI), București, 2001, p. 597.

27 Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 33-38, nr. 17 (decembrie 1555).

28 Miron Costin, *op. cit.*, p. 24.

29 *Ibidem*, p. 25.

care s-a plâns sultanului de amestecul și jaful polonilor din ținuturile Moldovei: „[...] domnia s-a dat Măriei voastre domnești [...] a fost mare greutate din partea împăratului însuși și din cea a boierilor ce se aflau în Țara Munteniei [s. n.] [...], iar plângerea cea mai mare [s. n.] a lor a fost asupra cumnaților Măriei voastre domnești [...] că aceștia au distrus și ruinat țara [...]”³⁰. Totuși, pâra nu era într-un tot neadevărată, însă evidențierea părții negative a înscăunării lui Constantin vodă ar fi putut duce la pierderea tronului, prin numirea unuia dintre verii săi. Cel mai probabil, boierii în cauză au fost iertați sau au rămas în pribegie, neexistând mențiuni cu privire la pedepsirea lor. Totodată, trebuie reținut faptul că încă din această perioadă unii dintre marii boieri încep să se adăpostească în Muntenia, adică cât mai aproape de Poartă, cu speranța că îi vor putea îndupleca pe turci să le ridice domn, după pofta lor.

În anul 1615 și Ștefan Tomșa II, ajuns domn din voința sultanului, era să fie pârât la împărăție de o seamă de boieri, care au fost îndemnați și sprijiniți de Radu vodă al Țării Românești. Hiclenii nu au apucat să-și spună păsul, pentru că marele vizir a dat poruncă să fie prinși, legați și trimiși domnului spre judecată. Nechifor Beldiman logofătul, Gavril Sturza hatmanul³¹ și Toader Boul vistiernic au fost degrabă decapitați pentru fapte de necredință anterioare, dar și pentru vorbele rele pregătite împotriva voievodului³². Cei trei boieri se vede că au ales intenționat drumul pribegiei lor spre Muntenia, cu scopul final de a ajunge la picioarele sultanului, ca să obțină mazilirea domnului, fiindcă numirea lui aici se hotărâse³³. Însă, dacă plângerea răutăcioasă la împărăție, venită din țară sau din Muntenia, nu a fost ascultată, se pare că cea din partea „leșilor” era demult știută³⁴. În ciuda faptului că arz-urile³⁵ împotriva Tomșei vodă erau atât de factură internă, cât și de proveniență externă, domnul nu și-a

30 Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 165, nr. 76 (21 februarie-1 martie 1608).

31 Maria Magdalena Szekély, *Boieri hicleni și înrudirile lor*, în *ArbGen*, I (VI), nr. 1-2, 1994, p. 222.

32 „După cea răzspă a oștii lui Ștefan-vodă, au ieșit Ștefan-vodă în Țara Muntenească și, mângându aproape spre Focșeani, l-au tumpinatu ceaușii împărătești, cu Beldiman-logofătul, și cu Sturdzea-hatmanul, și cu Boul-visternicul în obedzi, că-i pornise Radul-vodă, domnul muntenescu pre atunci, de mersesă la Poartă asupra Tomșei-vodă, că-i era Radul-vodă lui Ștefan-vodă mare nepriiatin. *Ce cine era veziru la împărăție era priiatin lui Ștefan-vodă* [s. n.] și au dzis vezirului, pricepindu lucrul: <Ce să acolisește Radul-vodă de cel săracu>. Și îndată au trimis ceauși de au tîmpinatu pre boieri, carii sintu mai sus pomeniți, și i-au pus în obedzi și i-au dus la Ștefan-vodă. Deci, citi i-au adus ceaușii, îndată le-au tăiatu capetele și le-au aruncatu trupurile în Siretiu” (Miron Costin, *op. cit.*, p. 32).

33 „Era pre acele vremi Tomșea-vodă la Poartă pre trebile țărâi, pre lângă capichihăi, și vădzându-l omu de țară, cunoscut amu la căpeteniile Porții, i-au scos domniia și i-au orânduit împărăția și pre Cantemir-beiu, cu ordile lui, care pre acele vremi lăcuia în Bugeacu, să-l ducă pre Ștefan-vodă în scaun” (*Ibidem*, p. 26).

34 „Iară pâra adevărată c-au avut Ștefan-vodă Tomșea totdeauna despre leși la împărăție” (*Ibidem*, p. 35).

35 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, p. 26-27.

pierdut tronul din voința Porții, fiind încă în bune relații cu reprezentanții ei. Aceasta se constată din atitudinea nefavorabilă a marelui vizir față de boierii veniți cu pâra, care pare să nu fi fost câștigată cu vreo sumă de bani, ci, dacă dăm crezare cronicii, era întărită de prietenia dintre vodă și însemnatul turc³⁶.

De regulă, plângerea împotriva domnului era întocmită de un grup de boieri nemulțumiți, nu doar de o singură persoană. Numai că din acel grup se puteau remarca, după cum arată mărturiile vremii, câțiva boieri mai năpăstuiți. În timpul lui Gheorghe vodă Duca, în anul 1672, un pas în față l-a făcut Gheorghe Ursache, fost mare vistier³⁷, care era dintre cei mai bogăți și care a atras atenția domnului. În urma vorbelor răutăcioase ale acestuia, vodă a fost mazilit și cu greu și-a salvat viața, plătind turcilor o importantă sumă de bani³⁸. Însă, Duca vodă a revenit pe tronul țării și l-a tras la răspundere pentru fapta sa pe Ursache vistier, închizându-l cu tâlharii și căznindu-l prin bătaia la tălpi, până a ologit și a sărăcit³⁹. Pedepsa suferită nu este prea des întâlnită în cazuri de hiclentie⁴⁰, dar se poate să fi fost hotărâtă marelui boier tocmai pentru bogăția agonisită și pentru relațiile pe care acesta le avea.

Într-adevăr, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, au fost cheltuite la Poartă mari sume de bani, pentru obținerea sau înnoirea domniei⁴¹, în mare parte și din vina boierilor. Câțiva cărmuitori au „iertat de cap” pe cei care i-au pârât la împărăție, la îndemnul turcilor, dar cu răscumpărare, adică în schimbul unor însemnate pungi de bani⁴², pentru a acoperi lipsurile din visterie produse din cauza lor. Totodată, în afara pierderilor bănești înregistrate în urma pârărilor boierilor contra domnului, fuga lor la turci, al cărei traseu cuprindea ținuturile munteneste, implica sprijinul vecinilor, deloc dezinteresat, așa încât se instaura o nouă „legătură” a proaspăt alesului vodă, cea față de cărmuitorul Țării Românești⁴³. Astfel, Constantin vodă Cantemir (1685-1693) a ajuns domn al

36 Miron Costin, *op. cit.*, p. 32.

37 Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 454.

38 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 216-217.

39 *Ibidem*, p. 283.

40 În a doua jumătate a veacului al XVII-lea pedeapsa obișnuită pentru hiclentie, adică decapitarea celui vinovat și confiscarea averii, s-a aplicat destul de rar.

41 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 253.

42 „Dece Cantemir-vodă, după ce i-au adusu-i, i-au pus la închisoare, și nu i-au omorât, c-au poroncit Poarta să nu-i omoare. [...] Ce i-au pus banii pe toții, să-i întoarcă cheltuiala ce au cheltuit la Poartă [subl. mea], pe unii câte dzece pungi, pe alții câte 5, pe alții câte cum au socotit. Și după ce ș-au plinit banii i-au dat pe chizășie și i-au slobodzit” (*Ibidem*, p. 338).

43 „Decii Gvriliță vornicul, cum au înțales, s-au și rădicat cu ficiorii lui și cu alți boiari din Țara de Gios, cu cițiva, și au fugit în Țara Munteniăscă, la Șerban-vodă. Iar Șerban-vodă, după ce i-au văzut că au vinit la dînsul, tare s-au bucurat și au și răpezit harzuri de la boiari, cu piră asupra lui Dumitrașco-vodă. Și cu silința și cheltuiala lui Șerban-vodă au isprăvit să margă boiarii la Oblucița, la Suliiman-pașia [s. n.], [...], să le ia sama cu Dumitrașco-vodă, să-i giudece” (*Ibidem*, p. 293-294).

Moldovei în urma amestecurilor boierești la Poartă împotriva lui Dumitrașco vodă Cantacuzino (1684-1685), dar, mai ales, prin contribuția munteanului Șerban vodă, care i-a îndemnat și susținut cu bani pe pribegi⁴⁴. Cel care a intervenit adesea la mai marii turcilor, pentru ridicarea sau mazilirea domnilor Moldovei, a fost Constantin vodă Brâncoveanu, fiind învinuit de marele vizir că a sărăcit această țară⁴⁵. De aici reiese că, în atare condiții, raporturile dintre cei doi domni români nu mai putea fi de egalitate, ca mai înainte.

Pâra la împărăție era percepută negativ în epocă și, până la urmă, era în defavoarea celor care o săvârșeau, precum „sfătos” îi lămură cronicarul Ion Neculce, după relatarea caznelor îndurate de Antioh vodă Ruset (1675-1678) la Poartă, din cauza vorbelor cu „strâmbătate” spuse împotriva lui: „Dece bine ar fi, fraților, să nu vă îndesați a *pîri domnii* [s. n.], că-s pomăzanici a lui Dumnedzău. Măcar de v-ar și poronci domnul atunce, care-i stăpânitor, încă din cele drepte să le mai împutinații, iar năpăștii să nu puneții, că *osânda nu să iartă, nici trece* [s. n.]. Pe mulții amu vădzut îndesîndu-să, pentru cinste să dobîndească, de *pîrăscu domni* [s. n.] și să laudă între dînșii, că *știu bine a pîri* [s. n.]. Iar pe urmă de cest fel de hârnicii nice pe unul n-am vădzut viindu la precopsală⁴⁶. Aceste rânduri arată cât de răspândit era, în vremea respectivă, fenomenul jalbelor la împărăție și cât de sârguincioși erau boierii în a-l practica. Însă nu au ascultat de vorbele acestuia, căci peste ani, boierii mergeau la turci să se pârască între ei⁴⁷, nu numai pe cârmuitorii țării.

Prezența boierilor moldoveni în pribegie la poloni și desele lor incursiuni în Moldova arată că pâra contra domnului nu a avut loc doar la Poartă, ea a fost practică, inițial, și la curțile țărilor vecine⁴⁸. Însă, înțelegând că dreptul de intervenție în privința succesiunii domnești aparținea sultanului, boierii

44 *Ibidem*.

45 „Intr-acea vreme, ajungând mare vizir Rami, [...] și cunoscând toate *uneltirile muntenilor și prigonirile și schimbările de domni din Moldova făcute de Brâncoveanu* [s. n.], cu puterea banilor, a orânduit în timpul viziratului său, cum că Basarab vodă pe drept este dator să plătească și haraciul Moldovei și să aducă și întreaga țară în starea ei de mai înainte, deoarece din pricina lui țara s-a prăpădit” (*Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, text grecesc însoțit de traducerea românească, cu prefață, introducere, glosar și indice, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Adriana Camariano-Cioran, București, 1965, p. 13).

46 Ion Necule, *op. cit.*, p. 257-258. Același sfat se pare că ar fi fost dat boierilor și de Nicolae vodă Mavrocordat (1709-1710): „Această pâra ce vreți să faceți la împărăție împotriva domnilor pricinuieste mai mult rău domniilor voastre decât domnilor, și mai ales arătați că procedați cu multă nechibzuință, căci plângându-vă, dovediți pe de o parte că țara voastră este sărăcită, iar pe de altă parte, spunând că domnul v-a luat atâtea pungi, o înfățișați foarte bogată, și cam ce credeți că va gândi împărăția despre voi?” (*Cronica Ghiculeștilor*, p. 65).

47 „Și s-au făcut două cete și să pârăe totdeauna la Mihai-vodă, să-ș mănânce capetele. [...] Și să pârăe o ceată pre alta la Poartă, cum au mâncat sute de pungi de bani din țară” (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 688).

48 Ilie Minea, *Complotul boeresc în contra lui Ștefăniță Vodă*, în *CI*, IV, nr. 2, 1928, p. 212-214.

au început să se îndrepte către Sublima Poartă. În drumul lor, costisitor⁴⁹ și primejdios, au intrat în legătură cu domnul Munteniei, care adesea i-a ajutat și îndemnat să-și urmeze planul. Numai că, la împărăție, deși turcii erau interesați de ceea ce se întâmpla în țară, nu erau degrabă și cu mare fală primiți. Ei aveau să aștepte vreme îndelungată⁵⁰ pe meleagurile turcilor, până să fie luați în considerare. De aici poate și nevoia de a fi sprijiniți de cărmuitorul Țării Românești, cu pecetea căruia plecau adesea arz-urile boierilor moldoveni către mai marii turcilor⁵¹. Mărturiile vremii arată că nici în veacul al XVIII-lea, când pâra boierească devenise un obicei, nu s-a instituționalizat întâmpinarea lor la Poartă. Boierii trimiși de Dimitrie vodă Cantemir (1710-1711) cu pâra împotriva domnului mazilit, Nicolae vodă Mavrocordat, „au ieșit înaintea sultanului cu rogojină aprinsă în cap”⁵² ca să-și spună păsul. Acest fel de înfățișare, căci moldovenii erau veniți în număr mare, avea loc pentru a atrage atenția asupra lor, arătând disperarea și marele lor necaz, dar, mai cu seamă, urmăreau să înmâneze jalba întocmită, căci nu-și prezentau prin viu grai neajunsurile, ci prin scris⁵³. Spre exemplu, marele postelnic Panaiotachi Morona⁵⁴, din vremea lui Constantin vodă Duca (1700-1703), a venit în ajutorul boierilor aflați la Poartă „și au făcut un hardzu cu mâna lui, că știe turcește”⁵⁵. Așadar, cei veniți cu pâra la împărăție, de regulă, nu erau primiți de sultanul însuși, ci, în cel mai bun caz, după ieșirea lor în calea sa⁵⁶, acesta cerea jalba și porunca marelui vizir să le facă dreptate⁵⁷. Deci, nu avea loc o întâmpinare oficială sau cel puțin o primire la vreuna din curțile turcești însemnate, deși moldovenii erau, de regulă, dintre cei mai de seamă boieri, adică fruntea țării⁵⁸.

49 „Și strângându-să acolo la cea nuntă, au sfătuit și s-au giurat cu toți, ei înde ei, să fugă în Țara Muntenescă la Brâncovanul, să le de ajutor de cheltuială să margă la Poartă să părăscă pe Cantemir [s. n.], să-l scoată din domnie, să rădice domnu dintre dânșii pe Velicico vornicul” (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 333).

50 *Ibidem*, p. 293.

51 „Iar Șerban-vodă, după ce i-au văzut că au vinit la dînsul, tare s-au bucurat și au și răpezit harzuri de la boiari, cu pîră asupra lui Dumitrașco-vodă [s. n.]. Și cu silința și cheltuiala lui Șerban-vodă au isprăvit să margă boiarii la Oblucița, la Suliiman-pașia, [...], să le ia sama cu Dumitrașco-vodă, să-i giudece” (*Ibidem*, p. 293-294).

52 *Cronica Ghiculeștilor*, p. 83.

53 *Ibidem*.

54 Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 419.

55 Ion Neculce, *op. cit.*, p. 444.

56 „Și îndată i-au gătit pre o samă și i-au trimis la Poartă. Și sosind boiarii la Poartă, ș-au păcurat prilejul, și, când au eșit împăratul la geamie, ei ș-au aprins rogojine în cap și au dat ardzaun la împăratul [s. n.], jăluind ce li-au făcut Niculai-vodă. Iar împăratul, vădzând atâta jalobă, au și trimis să aducă pre Neculai-vodă, să-i tae capul” (*Ibidem*, p. 518-519); *Cronica Ghiculeștilor*, p. 129.

57 „Ce împăratul, vădzind acea gloată de oameni, au și triimis de le-au luat arzul și cetindu-l, l-au buiurdit la vizirul, să le facă pe voie pentru toate ce or poftii” (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 444).

58 Miron Costin, *op. cit.*, p. 76-77.

Pâra la Poartă, cu toate că nu a fost amintită de cercetătorii istoriei dreptului românesc, este, potrivit izvoarelor medievale, un fapt de hiclentie, care a fost pedepsit ca atare, la început, chiar prin decapitarea celor vinovați și confiscarea averii pe seama domniei. Pedepsa se executa, de regulă, la Poartă, dar și în țară, unde boierii se întâlneau direct cu reprezentanții autorității turcești. Motivele trădării erau determinate de atitudinea nefavorabilă a domnului față de o parte din „ruda cea aleasă” și mai puțin de nevoia țării. Pâra la împărăție înlocuia un alt act de hiclentie, anume „ridicarea armelor contra domnului”, adică lupta, confruntarea deschisă cu vodă și susținătorii săi, care avea loc în veacul al XVI-lea și începutul celui următor, când oastea încă se mai putea aduna, iar situația politică a țării era cu totul alta. Era, de fapt, calea dezonorantă de a obține mazilirea domnului. Numai că drumul la împărăție, anevoios și costisitor, nu se încheia întotdeauna după placul boierimii, căci interesul Porții prima: domn cu autoritate potrivită, fidel politicii turcilor și boieri la fel. Când una dintre cele două tabere căuta să se semețească, trebuia să se intervină, prin sprijinirea celeilalte. Spre exemplu, Petru Rareș, domn autoritar, este mazilit și la cererea boierilor, dar, după uciderea lui Ștefan vodă Lăcustă, alesul sultanului, mai marii țării sunt dați în seama aceluiași domn, rămas autoritar, însă devenit, în primă instanță, credincios Porții. Aceasta era o reglementare a raporturilor domn-boierime, în favoare puterii suzerane și în defavoarea țării. Astfel, nu putem afirma că înlăturarea sau ridicarea cârmuitorului era un apanaj al boierimii hiclene, chiar dacă izbânda a fost adesea de partea lor, pentru că existau și interese externe, ale statelor vecine și, după cum s-a arătat, cele ale turcilor. Câteodată, cei veniți cu plângeri la împărăție, aveau de suferit rele tratamente, pe măsura semeției lor, fiind închiși și trimiși domnului în țară, spre judecată, nu fără mari cheltuieli pe la mai marii turcilor. Aceste punși de bani, recuperate apoi din avutul hiclenilor, contribuiau la prelungirea anilor de domnie, prin eliminarea sau diminuarea arz-urilor la Poartă, care erau la fel de primejdioase, asemenea existenței претенdenților. Totuși, boierii erau puternic motivați de interese personale, precum înavuțirea, obținerea de dregătorii și privilegii sau chiar tronul țării, deși erau conștienți că-și puneau viața în pericol prin venirea la Poartă.

Abstract⁵⁹**DEEDS OF UNFAITHFULNESS UNDERTAKEN BY
MOLDAVIAN BOYARS. THE DENOUNCEMENT TO THE PORTE**

The present paper focuses on the Denouncement to the Porte, a new deed of treason, which was not mentioned by the researchers of old Romanian law. On the basis of testimonies from the epoch, we notice that this deed of unfaithfulness was committed against the reigning prince, and the guilty boyars were punished as traitors, by beheading and confiscation of the fortunes. The denouncement to the Porte gradually replaced starting with mid 16th century another deed of treason, more precisely “raising weapons against the Prince”, which could not be undertaken any more due to the diminution of the boyars’ military force and of the political situation of the country. We could say that it was the boyars’ new disloyal manner to get rid of the prince ruling the country. Except that the way to the Porte, difficult and costly, would not always end as the boyars wanted, as the interest of the Porte prevailed: a prince with an adequate authority, faithful to the Turks’ politics and boyars of the same kind.

---

59 Rezumat tradus de Coralia Costaș.

UN INVENTAR DE DOCUMENTE PRIVITOARE LA MOȘIA VOROVEȘTII A MĂNĂSTIRII SFÂNTUL IOAN ZLATAUST DIN IAȘI

Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU, Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI

În lucrarea de față ne propunem să aducem în atenția cercetătorilor preocupați de istoria lăcașurilor de cult din Moldova și a stăpânirilor acestora informațiile cuprinse într-un opis de documente aflat în fondul Mănăstirea Sf. Ioan Gură de Aur – Iași, păstrat la Arhivele Naționale București (pach. XXXVIII, doc. nr. 3). Inventarul, pe care îl publicăm¹ însoțit de câteva comentarii, este, după știința noastră, inedit, și conține rezumatele a 29 de documente privitoare la moșia Voroveștii, din ținutul Cârlișău, stăpânită, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de mănăstirea ieșeană². Datele cuprinse în acest inventar sunt deosebit de importante pentru înlăturarea confuziei pricinuite de faptul că, doar la câțiva kilometri spre est de Vorovești stăpâniți de mănăstirea Sf. Ioan Gură de Aur, se află un alt sat cu același nume, astăzi în comuna Miroslava din județul Iași, dăruit mănăstirii Galata de către ctitorul acesteia, Petru Șchiopul, în 25 februarie 1577³, în stăpânirea

1 Vezi **Anexa I** (facsimil) și **Anexa II** (transcrierea textului).

2 Pentru bibliografia mai veche referitoare la mănăstirea Sf. Ioan Zlataust, v. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 465-466. Pentru documentele privitoare la istoria acestei mănăstiri, de la ctitorire și până în anul 1800, v. Ioan Caproșu (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași* (în continuare: Ioan Caproșu, *Documente Iași*), vol. I-X (vol. I, în colaborare cu Petronel Zahariuc), Iași, 1999-2008, *Indici de nume, sub voce Sfântul Ioan Gură de Aur*, mănăstire. Contribuții recente la clarificarea unor aspecte ce țin de întemeierea lăcașului de cult ieșean și de litigiile de stăpânire cu alte mănăstiri au adus Petronel Zahariuc, *Date noi despre două vechi mănăstiri ieșene: Clatia și Dancu*, în *AIIX*, XLIII-XLIV, 2006-2007, p. 673-683, republicat în idem, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Iași, 2008, p. 53-64 și Cătălina Chelcu, *O biserică din secolul al XVII-lea: Sfântul Ioan Zlataust din Iași*, în *Monumentul*, VIII, 2007, p. 27-33.

3 Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente Iași*, vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, Iași, 1999, nr. 18, p. 28-29.

căreia va rămâne până în secolul al XIX-lea⁴. Această omonimie și faptul că pentru multă vreme amândouă satele au făcut parte, din punct de vedere administrativ, din ținutul Cârlișăturii, au determinat menținerea acestei confuzii în istoriografie⁵.

Prima atestare documentară a Voroveștilor este din 18 februarie 1456, când Petru Aron întărește protopopului Ioil și fiului său, Giurgea grămătic, mai multe sate și moșii, printre care Vorovești și Arpășești, la Cârlișătura, precum și trei locuri de moară⁶.

Mai târziu, în prima domnie a lui Petru Rareș⁷, Mișu portar de Suceava⁸ primește întărire pentru trei părți de sat din Vorovești, cumpărate de la Ilarion și sora sa Magdalina, copiii lui Dragoș Carăbă, nepoții Marușcii. Aceasta era descendentă din primii stăpâni ai satului, întrucât se arată că părțile de sat le avea cu „dresă de împărțală” de la Ștefan cel Mare. Prin același ispisoc, Mișu portarul primea întărire și pentru o altă cumpărătură, o prisacă din hotarul Voroveștilor, aproape de Pârâul Fântânilor, cu pomete, luată cu trei sute de zloți tătărăști de la Theofan, episcopul Rădăuților⁹. Ulterior, această bucată de moșie se va numi *Berescul* și va ajunge, la debutul veacului al XIX-lea, în stăpânirea stolnicesei Catrina Donici¹⁰, soția răposatului stolnic Sandul Ilie. Stolnicesa schimbă acest trup de moșie („ce din vechiu s-a numit La Fântâna Rece”), în 27 ianuarie 1809, cu două dugheni din Iași ale lui Costache Cantacuzino fost

4 În 1831, satul făcea parte din Ocolul Codrului, ținutul Iașilor (Corneliu Istrati (ed.), *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, Iași, 2009, p. 187).

5 În toate colecțiile și cataloagele de documente importante (Alexandru I. Gonța, *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625)*, *Indicele numelor de locuri*, ediție îngrijită și prefată de Ioan Caproșu, București, 1990, p. 282; *DRH, A. Moldova*, vol. II (1449-1486), întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, *Indice de nume*, p. 532; *CDM*, vol. III (1653-1675), întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca, Constanța Negulescu, Veronica Vasilescu, Cornelia Crivăț, București, 1968, *Indice de nume*, p. 667; *Ibidem*, vol. IV (1676-1700), întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca Tinculescu, Veronica Vasilescu, Constanța Negulescu, București, 1970, *Indice de nume*, p. 626), sub voce **Vorovești** se indexează, fără distincție, ambele sate cu acest nume.

6 *DRH, A. Moldova*, vol. II, nr. 56, p. 81-83.

7 *DIR, A. Moldova*, veacul XVI, vol. I (1501-1550), București, 1953, nr. 288, p. 323-324; *CDM*, supl. I (1403-1700), întocmit de Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tinculescu, Marcel Ciucă, Gabriela Bârceanu, București, 1975, nr. 83, p. 59 (datat: „cca 1530-1537 mai 2”); **Anexa I**, nr. 1 (cu data: 1540).

8 Pentru informații despre Mișu pârcălab de Hotin, apoi portar de Suceava, v. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 153-166 și *Indice*, p. 632, sub voce **Mișu** pârcălab de Hotin.

9 Prisaca fusese stăpânită anterior de Petru Vartic, care o vânduse episcopului Pahomie de Rădăuți (*CDM*, vol. V (1701-1720), întocmit de Veronica Vasilescu, Doina Duca-Tinculescu, București, 1974, nr. 319, p. 80-81).

10 **Anexa I**, nr. 29.

mare vornic¹¹. După mai puțin de trei luni, în 9 aprilie 1809, spătarul Iancu Miclescu răscumpără moșia Berescul de la vornicul Costache Cantacuzino, fiind alături de moșiile sale¹².

Stăpânirea pe cele trei părți de Vorovești curge, se pare, liniștită, până spre sfârșitul secolului al XVI-lea. În 17 ianuarie 1597, domnul Ieremia Movilă întărește cneaghinei Comna satul Vorovești, „însă în partea unde a ținut Mihul hatmanul”¹³. Un Nechita diac primea, la rândul său, confirmare de stăpânire, în 12 octombrie a aceluiași an, după ce câștigase o pricină pentru Vorovești cu un Dumitru panbucliu și soția acestuia¹⁴. Diacul Nechita vinde la 8 martie 1601 negustorului ieșean Done cele trei părți de Vorovești, cu loc de iaz și de moară și cu loc de prisacă, pentru care acesta primește și carte domnească de întărire la 13 martie¹⁵. După cum aflăm însă dintr-un suret din 27 martie 1602, diacul nu putea dispune singur de această moșie și folosise la vânzare zapise făcute „cu vicleșug”. Drept urmare, sora sa, Ana (fata Urâtei și nepoata Odochiei, soția lui Mihul hatman), împreună cu soțul ei, Grama aprod, are pără cu Nechita la domnie, obținând dreptul de a răscumpăra părțile din Vorovești¹⁶. Se pare că Grama aprodul și soția sa, Ana, au avut o fată, căsătorită cu un Gheorghe, ce ar fi încălcat, la un moment dat, cu stăpânirea sa, Voroveștii, o moșie vecină, numită Poiana Berescului, stăpânită de un oarecare Macsâm. Mărturia dată de megieși în privința hotarelor Voroveștilor arată, la un moment dat, că „hotarul Gramei” este ținut de călugării de la Sfântul Ioan. Informațiile sunt cuprinse într-un suret¹⁷ de pe o carte de la Radu Mihnea, datată însă numai cu veleatul, anume 7139 <1630 septembrie 1-1631 august 31>. Cum în acest interval, în Țara Moldovei, domnea Moise Moghilă, și nicidecum fiul lui Mihnea Turcitul, documentul apare ca îndoielnic, concluzie la care au ajuns și boierii ce judecaseră la Mitropolie, în anul 1819, una din pricinile de hotar ale mănăstirii Sf. Ioan Zlataust cu vecinii săi de moșie: „dar la cine au aflat acel suret și ce încredințare ave nu arată, pentru că la acel velet nu să vede să fi fost domn Radul vodă, nici să știe de era măn(ă)st(i)re Sv(ântul) Ioan făcută, căci precum să vede astăzi este în urmă zădită de domn(ul) Duca v(oie)v(o)d și nici

11 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 254.

12 *Ibidem*.

13 *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. IV (1591-1600), București, 1952, nr. 208, p. 155.

14 *Anexa I*, nr. 2.

15 *Ibidem*, nr. 3 și 4.

16 *CDM*, supl. I, nr. 207, p. 92; *Anexa I*, nr. 5. Nu știm cine este cneaghina Comna: ea ar putea fi nepoata de fiică a lui Mihiu, acea fiică a pârçalabului căsătorită cu comisul Petrașcu („cel tăiat, împreună cu Mihiu și cu alți boieri, de Petru Rareș, la 1541” – Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 154). În ceea ce privește celelalte personaje implicate în această pricină, se consideră că Urăta ar fi fost sora Odochiei (*Ibidem*, p. 153). Oricum, „atestarea nepoților lui Mihiu acolo înlătură eventuala presupunere că părțile acestuia fuseseră confiscate pentru hiclentie” (*Ibidem*, p. 166).

17 *Anexa I*, nr. 6.

să știe de au fost alta mai înainte”. În consecință, suretul prezentat „nu să socotești nici de un temei”¹⁸. În rezumatul actului se arată că originalul cărții domnești a lui Radu Mihnea fusese găsit „în scrisorile lui Gavriil uricariu”, probabil una și aceeași persoană cu acel Gavril arătat într-un zăpis din 1716 drept fiul lui Ilie mare spătar. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Enache, fiul lui Gavril uricar, apare implicat în niște tranzacții cu părți din Vorovești¹⁹. Mai adăugăm la acest „dosar” și informația că în anul 1686 era „fărămat” un zăpis pentru Vorovești²⁰, poate în legătură cu suretul îndoielnic amintit mai sus, prezentat de mănăstirea Sf. Ioan Zlataust.

Nu știm când anume au trecut cele trei părți de Vorovești în stăpânirea mănăstirii Sf. Ioan Zlataust din Iași. Dintr-o anafora din 10 decembrie 1819²¹, aflăm că, la cercetarea pricinii de stăpânire dintre mănăstirea ieșeană și vornicul Iancu Miclescu, nu era lămurit „când au intrat acele trei părți la măn(ă)st(i)re și cu ce chip iarăși nu să vede, zicând egumenul că aceli scrisori nu să află la măn(ă)st(i)re”; din alte acte prezentate de egumen, o hotarnică și două cărți de stăpânire din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, reieșea faptul că părțile în discuție „au trecut” la mănăstire de la soția unui Pascal staroste de negustori²², probabil prin danie.

În 9 octombrie 1664, Tudosie Dubău primea poruncă să hotărânicască stăpânirea mănăstirii Secul și a lui Iane vistiernic, câte o jumătate din a patra parte din Vorovești²³, fapt pe care logofătul Dubău îl aducea la îndeplinire la 31 octombrie în același an²⁴. Aceste două părți din Vorovești erau alese și dinspre „parte Gramii”, ce nu poate fi altul decât aprodul Grama, amintit mai sus. Așadar, la această dată, cele trei părți din Vorovești nu aparțineau mănăstirii Sf. Ioan Zlataust, care nu era amintită în hotarnica lui Dubău. După cum am arătat, în comunitatea monahală de la mănăstirea ieșeană se știa, la începutul secolului al XIX-lea, că Voroveștii trecuseră la sfântul lăcaș de la soția lui Pascal, așadar după moartea acestuia. Starostele de negustori Pascal trăia încă în 4 septembrie 1665²⁵, dar era trecut la cele veșnice în 12

18 *Ibidem*, nr. 26 și 29.

19 Gheorghe Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XIII, Huși, 1923, p. 53-54, 74-75.

20 *CDM*, vol. IV, nr. 1040, p. 236.

21 *Anexa I*, nr. 29.

22 Cunoaștem câteva lucruri despre acest negustor ieșean, care apare ca martor în Iași între 1646 și 1649 (Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc (ed.), *Documente Iași*, vol. I, nr. 328, p. 404; nr. 329, p. 405; nr. 355, p. 425; nr. 358, p. 427-428). Împreună cu soția sa, Agafia, primește întărire domnească, în 12 februarie 1647, pentru o serie de moșii cumpărate anterior, printre care o prisacă cu grădină și o poiană din satul Lungani, ținutul Cârlișăturii (*Ibidem*, nr. 336, p. 410-411). Ca fost staroste, semnează grecește ca martor la o vânzare în Iași, în 8 ianuarie 1664 (*Ibidem*, vol. II, *Acte interne (1661-1690)*, Iași, 2000, nr. 61, p. 63).

23 DJANI, colecția Documente, pach. CDLXI, doc. nr. 71.

24 *CDM*, vol. III, nr. 1087, p. 241; *Anexa I*, nr. 7.

25 Ioan Caproșu, *Documente Iași*, vol. II, nr. 89, p. 85.

iunie 1669, când Agafia, soția sa, arată că, „neavându cuconi noi în de noi din trupul nostru”, are acordul răposatului ei soț, lăsat cu limbă de moarte, de a dispune după dorință de averea lor²⁶. Pe Agafia Păscăloaia o găsim martor în Iași la 8 februarie 1676²⁷. De asemenea, la 5 iunie același an dăruia jumătate din Poiana Grecilor, din hotarul Voroveștilor, lui Sandul negustor din Iași și soției acestuia²⁸. Este posibil ca tot în anul 1676 să fi dăruit moșia sa, trei părți din Vorovești, mănăstirii Sf. Ioan Zlataust, pe care, putem presupune că o cumpărase anterior împreună cu soțul ei, la o dată pe care nu o cunoaștem, de la urmașii lui Grama aprodul și a soției sale Ana.

În secolul următor, moșia Voroveștii a început să fie numită și *Păscăloaia*, după soția fostului staroste de negustori. Între anii 1747 și 1749, călugării de la Sf. Ioan se află în pricină cu fiii lui Ilie pitar, care sunt acuzați că încalcă hotarul Voroveștilor (sau Păscăloaia) cu moșia lor, Berescul. Disputa se încheie printr-o învoială între Isaia ieromonah, episcopul mănăstirii, și fiii lui Ilie fost mare pitar, din 15 mai 1749, după care fiecare din părți urma să stăpânească după vechile hotare²⁹.

În 25 august 1757, o carte de întărire dată de Scarlat Ghica egumenului de la Sf. Ioan Zlataust pentru moșia Păscăloaia amintește și de un mitoc de pe cuprinsul moșiei³⁰, probabil un schit de lemn pus sub ascultarea mănăstirii ieșene, în jurul căruia se va așeza și un sat.

Cum pricinile de hotar cu stăpânii moșiilor din jur nu se încheiaseră, se cere o nouă hotărnicire, făcută de Ioan Meleghi vornic de poartă și Procopie dascăl la Mitropolie la 15 iulie 1763³¹. Această nouă alegere de hotare nu a rezolvat lucrurile, ba chiar le-a complicat, întrucât a alimentat pretențiile mănăstirii la o bucată de loc mai mare, dincolo de Dealul Mare, până în Stavnice și Șacovăț, și a născut un nou conflict cu Iancu Miclescu, stăpânul moșiei vecine, Păușești. Banul Andronache Donici este chemat să facă o altă cercetare de hotare, după actele prezentate de mănăstire. Cererile călugărilor nu se găsesc însă întemeiate, după cum se arată în mărturia redactată la 30 mai 1808³², la care se anexează și o „hartă de starea locului”. Această hartă se află astăzi la Biblioteca Academiei

26 Astfel, ea dăruiește acum lui Iancu negustor o pivniță și trei dugheni din Iași (*Ibidem*, nr. 259, p. 228-229; nr. 276, p. 250-251).

27 *Ibidem*, nr. 444, p. 402.

28 *Anexa I*, nr. 8. Cele din urmă informații, după știința noastră, despre Agafia Păscăloaia le avem din 20 ianuarie 1677, când dăruiește negustorului Pătrașcu o dugheană din Iași (Ioan Caproșu, *Documente Iași*, vol. II, nr. 466, p. 423).

29 *Anexa I*, nr. 9-14.

30 *Ibidem*, nr. 15.

31 *Ibidem*, nr. 24.

32 *Ibidem*, nr. 26.

Române³³, fiind însă datată în anul 1811³⁴. Coroborând informațiile oferite de documentele rezumate în opis³⁵, rezultă că planul moșiei a fost întocmit între 18 noiembrie 1807, când banul Andronache Donici era hotarnic la Vorovești, „care acum se numește Mitocul”³⁶, și 30 mai 1808, dată la care adeverea că dăduse spătarului Iancu Miclescu, pe lângă mărturia hotarnică, și harta de starea locului³⁷.

Litigiul de stăpânire cu spătarul Iancu Miclescu, stăpânul Păușeștilor³⁸, pentru moșia Vorovești, numită în documentele vremii și Mitocul³⁹, nu a fost însă stinsă. Vornicul Costache Conache este chemat să deslușească la fața locului această veche și încălțită pricină de hotar⁴⁰. Acesta întocmește și o mărturie hotarnică în 20 iunie 1817⁴¹, prin care sunt respinse ca neîntemeiate toate pretențiile mănăstirii Sf. Ioan Gură de Aur. Cum aceasta nu renunță la drepturile ce credea că i se cuvin, pe baza unei noi jalbe la domnie, Scarlat Calimah poruncește, la 16 octombrie 1818, o cercetare a marilor boieri la Mitropolie a acestei pricini⁴², care are loc la o dată ulterioară⁴³, anaforaua arătând că mănăstirea Sf. Ioan Zlataust trebuie „să-și stăpânească pâr-în opcina Dealului Mare”. În 6 noiembrie, domnul țării, din câte se pare, nu urmează concluziile raportului, întărind mănăstirii stăpânirea „peste o bucată de loc,

33 Aga Andronache Donici, *Mitocul ce s-au numit din vechi Vorovești*, plan ms. sub cota H. 2322 C LXXIII-11.

34 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 257.

35 *Anexa I*, nr. 26 și 29.

36 Biblioteca Academiei Române, *Creșterea colecțiilor*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 254; XX, 1912, ianuarie-septembrie, p. 155.

37 Din păcate, nu am avut acces la originalul hărții, beneficiind în schimb – prin amabilitatea dl. Mircea Ciubotaru, căruia îi mulțumim și pe această cale – de o copie de mână realizată în cadrul colectivului de redactare a *Tezaurului toponimic al României. Moldova*.

38 *Anexa I*, nr. 27; BAR, *Creșterea colecțiilor*, XX, 1912, ianuarie-septembrie, p. 140.

39 Satul cu acest nume apare în așa-numita *Condica liuzilor* din 1803 (Theodor Codrescu, *Uricariul*, vol. VIII, Iași, 1886, p. 334). Acesta era înglobat la 1816 în satul vecin Chirilești (Corneliu Istrati, *Condica Visteriei Moldovei din anul 1816*, Iași, 1979, p. 107; *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. 1, *Repertoriul istoric al unităților administrative teritoriale. 1772-1988*, partea 1, *A. Unități simple (Localități și moșii)*. A-O, București, 1991, sub voce *Mitocul*¹², p. 728).

40 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 258.

41 *Ibidem*, XX, 1912, ianuarie-septembrie, p. 141; v. și *Anexa I*, nr. 29. Hotărnicirea lui Costache Conache este amintită și de Paul Păltănea, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, 2001, p. 90. La nota 86, autorul face trimitere la o condică aflată la DJANI, colecția Documente, pach. CDXXXVIII, nr. 53, f. 98-99, unde însă nu se află nici o mențiune referitoare la moșia Vorovești.

42 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 259; *Anexa I*, nr. 28.

43 *Anexa I*, nr. 29. Anaforaua este rezumată în acest opis cu data de 10 decembrie 1819. În cazul în care nu este vorba de o eroare a celui ce a întocmit lista la câțiva ani după evenimente, se poate lua în considerare și faptul că judecata la Mitropolie se amânase în urma morții logofătului Balș, survenită după 16 octombrie 1818 (*Anexa I*, nr. 28 și 29).

peste Dealul Mare, din moșia Vorovești, care acum se numește Mitocul”⁴⁴. O posibilă explicație se poate găsi într-un hrisov din 29 aprilie 1820, prin care Mihail Grigore Suțu dăruiește mănăstirii Sf. Ioan Zlataust o bucată de loc „ce se ține de moșia Voroveștii pentru care era mănăstirea în pricină cu vornicul Iancu Miclescu, aflându-se acel loc domnesc”⁴⁵.

Cândva după 1820, an în care satul Mitocul apare încă în stăpânirea mănăstirii Sf. Ioan Zlataust⁴⁶, „moșia Mitocul, care din vechiu se numea Vorovești sau Păscăloaea”, trece în proprietatea vornicului Vasile Hrisoverghi⁴⁷, probabil prin vânzare, de la care, înainte de anul 1832, ajunge la vistiernicul Dimitrie Ghică⁴⁸. Satul Mitocul dispăre, iar moșia este înglobată în moșia vecină Hărpășești a vistiernicului Ghică⁴⁹. Pe baza datelor cuprinse în inventarul de documente privitoare la moșia Vorovești, considerăm, cu marja de aproximație impusă de o asemenea întreprindere, că fostul sat Mitocul se afla pe unul dintre platourile situate între actualele sate Hărpășești și Pădureni din comuna ieșeană Popești (v. **Anexa III**). Se remarcă faptul că o parte dintre elementele de toponimie minoră din actele rezumate în opis se regăsesc și astăzi în zonă, precum Valea/Pârâul Păscăloaia, Dealul Humăria, Pârâul și Dealul Chetrosu⁵⁰.

În ceea ce privește acea a patra parte din Vorovești care nu a intrat în stăpânirea mănăstirii Sf. Ioan Zlataust, putem spune că, după 18 februarie 1456, când întreaga moșie era întărită protopopului Ioil și fiului său Giurgea grămătic⁵¹, nu mai avem știri până în 31 octombrie 1664, când Tudosie Dubău alege și stâlpește hotarele acestei părți, în care stăpâneau, câte o jumătate,

44 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XX, 1912, ianuarie-septembrie, p. 162. În 28 iunie 1819 s-a dat o poruncă a Căimăcămiei către isprăvnicia ținutului Cârliștii pentru ridicarea sechestrului pus asupra moșiei Păușești, a vornicului Iancu Miclescu, de către logofătul Lupul Balș, care ținea în „orândă” moșia Vorovești a mănăstirii Sf. Ioan, fiind și vechilul acesteia (*Ibidem*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 259), probabil tot o consecință a disputei dintre cele două părți.

45 Theodor Codrescu, *op. cit.*, vol. VI, Iași, 1876, p. 220.

46 DJANI, fondul Vistieria Moldovei, dos. nr. 11/1820, f. 6v., 54r., 109r. Potrivit catagrafiei pentru ținutul Cârliștii din acest an, satul Mitocul apare ca „moșia la parte pădurii, alejveriș(u)l lăcuiitorilor cu cărătura de lemne de foc spre vânzare”.

47 Acesta mai stăpânea în ținutul Cârliștii satul Odaia Mădărjacul (*Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 177).

48 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XIII, 1909, octombrie-decembrie, p. 216.

49 *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. I, partea 1, sub voce **Mitocul**¹², p. 728; *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 178. Aici, prin hrisovul domnesc din 20 septembrie 1827, se întemeiază un târg, fiind „loc de bună îndemânare spre a să faci adunări de iarmaroace”, în număr de 12 în tot anul (Gheorghe Ghibănescu, *Documente*, în *Ioan Neculce*, fasc. 5 (1925), p. 230-231).

50 C. Chirița, *Dicționar geografic al județului Iași*, București, 1888, p. 61, 120, 169; v. și *România. Hartă topografică*, întocmită de Direcția Topografică Militară, Scara 1: 25.000, ediția 1985, foile L-35-31-C-b, L-35-31-C-d, L-35-31-D-a, L-35-31-D-c.

51 *DRH*, A. Moldova, vol. II, nr. 56, p. 81-83.

mănăstirea Secul și Iane Frâncul vistiernic al treilea⁵². Putem astfel presupune că stăpânirea a curs liniștită pe această parte din Vorovești, din momentul în care Marușca și, probabil, un frate sau o soră a ei își împărțeau, în vremea lui Ștefan cel Mare, această moșie. Cert este faptul că, în 28 septembrie 1645, Vasile Lupu întărește vistiernicului Gheorghe Roșca stăpânirea peste un sfert din jumătate de sat din Vorovești, cumpărată de la Moise, fiul lui Albici din Românești⁵³. Înainte de 9 octombrie 1664, Gheorghe Roșca dăruiește partea sa din Vorovești mănăstirii Secul⁵⁴, de la care, printr-un schimb, ajunge, în a doua jumătate a veacului următor, la banul Costache Sturza⁵⁵. Maria Sturzoaia, soția acestuia din urmă, vinde logofătului Lupu Balș această a opta parte din Vorovești și moșia Hărpășești înainte de 18 martie 1810⁵⁶. În stăpânirea lui Lupu Balș ajunge și cealaltă a opta parte din Vorovești⁵⁷, logofătul stăpânind astfel un sfert din Vorovești, ce se va numi și Chirilești⁵⁸, până în anul 1832, când este înglobat în satul Hărpășești⁵⁹.

Inventarul de documente referitoare la moșia Vorovești ne oferă o imagine destul de completă asupra curgerii unei stăpâniri din ținutul Cârlișturii, în zona Dealului Mare, la nord de obârșia râurilor Șacovăț și Stavnic, în perioada cuprinsă între secolele XV-XIX. Prin editarea acestui izvor documentar eliminăm orice confuzie legată de existența a două moșii cu numele *Vorovești*

52 DJANI, colecția Documente, pach. CDLXI, doc. nr. 71; *CDM*, vol. III, nr. 1087, p. 241; *Ibidem*, supl. I, nr. 818, p. 263; **Anexa I**, nr. 7.

53 *CDM*, supl. I, nr. 657, p. 218. În două dintre rezumatele din acest inventar (**Anexa I**, nr. 6 și 7) personajul în cauză apare sub forma „Albin”.

54 Stăpânirea mănăstirii pe această a opta parte din Vorovești nu a curs liniștită, întrucât frații Moise și Gavril, fiii lui Albici, mai vânduseră o dată ocina lor lui Iordache diac (*CDM*, vol. III, nr. 153, p. 55), acesta primind întărire pe această bucată de loc de la Antonie Ruset, probabil în urma unei judecăți, în 7 iunie 1676 (*Ibidem*, vol. IV, nr. 49, p. 36). Mănăstirea se judecase și cu Vasilie diacul, nepotul lui Iordache din Hărpășești, pierzând și de această dată, după cum arată cartea de judecată de la Constantin Duca din 15 ianuarie 1694 (*Ibidem*, nr. 1636, p. 364).

55 **Anexa I**, nr. 29.

56 BAR, *Creșterea colecțiilor*, XIX, 1911, octombrie-decembrie, p. 255; **Anexa I**, nr. 29.

57 După alegerea și stălpirea părții sale din Vorovești, din sus de hotarul Hărpășeștilor, din 31 octombrie 1664, vistiernicul Iane Frâncul primea și întărire de la Eustratie Dabija în 28 aprilie 1665. Din acest document aflăm că Iane primise danie această parte de moșie de la socrul său, preotul Gligorie de la Sf. Nicolae din Iași, acestuia fiindu-i dăruită de socrul său Alexandru Ciochină fost mare armaș și fiul lui Ursachie (*CDM*, vol. III, nr. 1159, p. 257; **Anexa I**, nr. 7).

58 Satul Chirilești apare în catagrafiele din 1803 (Theodor Codrescu, *op. cit.*, vol. VIII, p. 334), 1816 (Corneliu Istrati, *Condica Visteriei Moldovei din anul 1816*, p. 107) și 1820 (DJANI, fondul Visteria Moldovei, dos. nr. 11/1820, f. 12r., 83v.-84r., 109r.).

59 *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. I, partea 1, sub voce **Chirileștii**², p. 225; *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 178. Probabil că vistiernicul Dimitrie Ghica a cumpărat această parte din Vorovești de la Catinca și copiii surorii sale răposate, Elenco, după 3 februarie 1825, când aceștia o primeau moștenire prin diata tatălui lor, vistiernicul Iordache Balș (Theodor Codrescu, *op. cit.*, vol. XVI, Iași, 1891, p. 281).

în ținutul Cârligăturii, la doar câțiva kilometri una de cealaltă, în intervalul de timp amintit, dintre care una stăpânită în întregime de mănăstirea Galata, iar alta fiind în stăpânirea mănăstirii Sf. Ioan Zlataust (mai exact trei sferturi din aceasta), până la debutul veacului al XIX-lea. Pe de altă parte, documentele în cauză oferă și bogate elemente de toponimie minoră ale zonei, deosebit de utile cercetătorilor interesați de aceste aspecte de istorie locală.

***

Normele de transcriere și principiile de editare a acestui inventar de documente sunt aceleași cu cele folosite pentru textele românești din seria de zece volume de *Documente privitoare la istoria orașului Iași*⁶⁰, cu particularitatea ortografică a folosirii formei *sânt*, acceptată tacit în mediul academic, impusă ca unică soluție pentru a putea fi în acord cu realitatea oferită de documentele medievale românești.

Résumé

UNE LISTE DES DOCUMENTS CONCERNANT LE DOMAINE DE VOROVEȘTI, PROPRIETE DU MONASTERE DE SAINT JEAN CHRYSOSTOME DE IASI

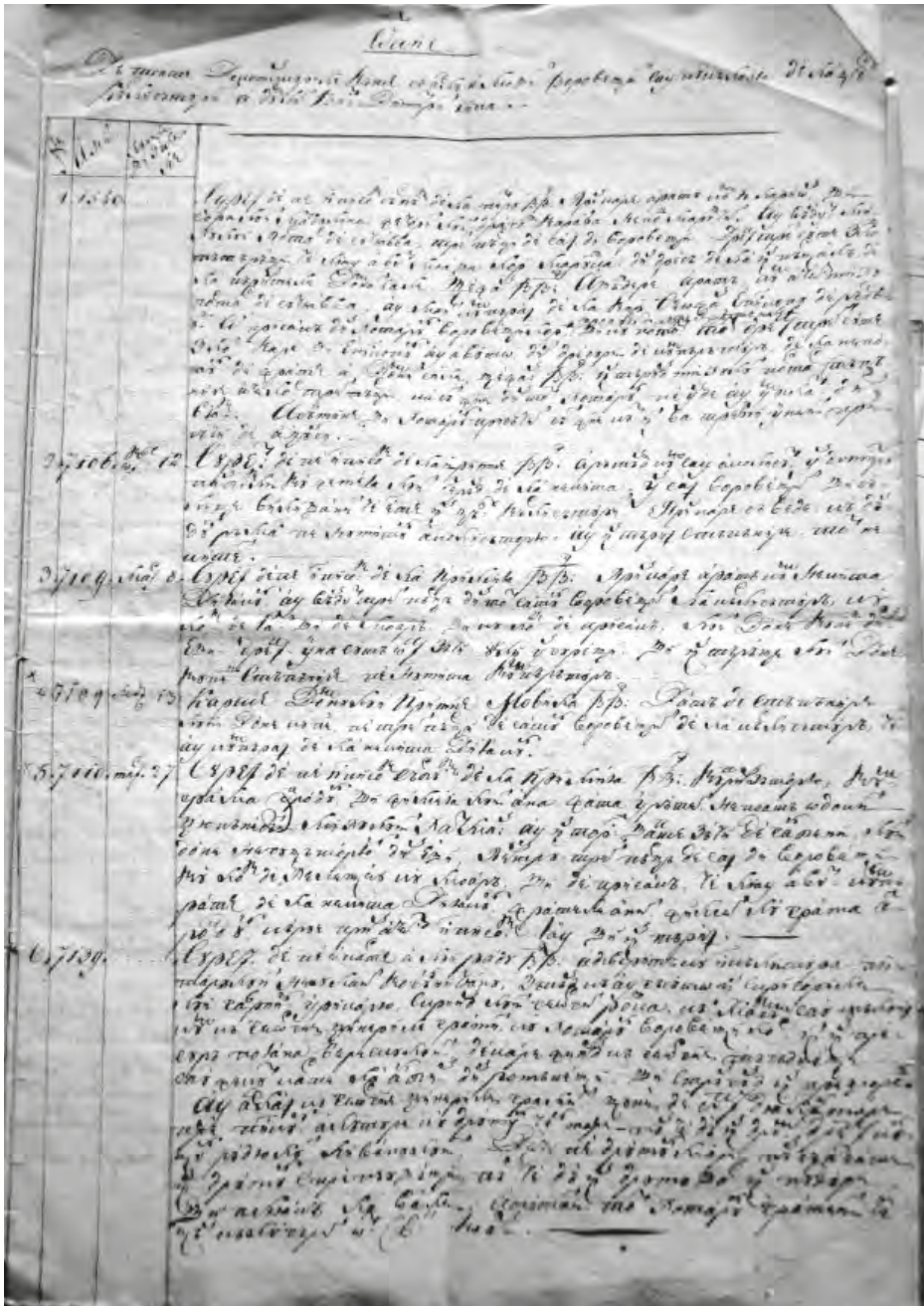
Cet ouvrage se propose de présenter quelques aspects concernant l'histoire du domaine de Vorovești (district de Cârligătura) et de ceux qui l'ont administré en tant que propriétaires jusqu'aux premières décennies du XIXe siècle, les moines du monastère de Saint Jean Chrysostome de Iași. Cette recherche est fondée sur une liste contenant 29 résumés des documents concernant l'histoire de la propriété de ce monastère sur un domaine donné par Agafia Păscăloaia pendant la seconde moitié du XVIIe siècle.

Les documents couvrent une période de plus de 280 ans, étant situés chronologiquement entre 1530 et le 10 décembre 1819, et représentent une source d'information sur divers aspects de l'histoire. A partir des données fournies par ces documents l'étude présente essaie de clarifier certains éléments concernant la manière dont la propriété s'est déroulée dans le village de Vorovești, à partir d'Ioail et son fils Giurgea, jusqu'aux propriétaires des siècles suivants: la monastère de Saint Jean Chrysostome de Iași, Vasile Hrisoverghi et Dimitrie Ghica. Les informations fournies par ces documents contribuent à l'enrichissement des données concernant la transmission de la propriété, les délimitations des frontières de ces domaines, les procédures observées par les instances juridiques pour résoudre certaines disputes patrimoniales, ainsi que l'importance des documents anciens nécessaires pour prouver le droit de détenir certains domaines et villages.

60 Cf. Ioan Caproșu, *Documente Iași*, vol. V, *Acte interne (1741-1755)*, Iași, 2001, *Introducere*, p. VI-VII.

Anexa I

Facsimil (fila 2 recto).

Anexa II

Opis de toate documenturile câte să află a moșii Voroveștii sau Păscăloaia, de la țin(u)t(ul) Cârlișăturii, a dum(nea)lui vist(iernicul) Dimitrii Ghica

No.	Anul	Lunile și zălile	
1.	1540	-	Suret de pe ispisoc sârbâsc de la Petru v(oi)v(od), prin care arată cum Ilarion și sora lui Magdalina, feciorii lui Dragoș Caraba, nepoți Marușcii, au vândut Mihului portar de Suceavva trei părți de sat di Vorovești drept trei sute zloți tătărăști, ce le-au avut moașa lor Marușca din dresă de [la] înpărțală de la părintele domnii sale Ștefan v(oi)v(o)d, așădere arată cum acest Mișu portar de Suceavva au mai cumpărat de la chir Theofan episcopu de Rădăuți o prisacă din hotarul Voroveștilor, aproape de Părăul Fântânilor, și un pomăt, tot drept trei sute zloți, care și episcopul au avut-o din dresuri de cumpărătură de la nepotul de frate a domnii sale Ștefan v(oi)v(o)d, întărind Mihului portar stăpânire acelor trei părți ca să-i fie din tot hotarul pe unde au umblat din veac, asămine și hotarul prisăcii să-i fie cât îi va trebui unei prisăci de ajunsu.
2.	7106 <1597>	oct(om) vr(ie) 12	Suret de pe ispisoc de la Irimie v(oi)v(o)d, arătând cum s-au acolisât un Dumitru panbucliu cu femeia lui cerând de la Nechita un sat Voroveștii și săliște Vilișanii ce este în țin(u)t(ul) Cârlișăturii, prin care să vede că, dându-s(e) rămas pe numitul acolisătoriu, au întărit stăpânire tot Nechitei.
3.	7109 <1601>	mart(ie) 8	Suret de pe ispisoc de la Irimia v(oi)v(o)d, prin care arată cum Nechita diiacul au vândut trei părți din tot satul Voroveștii, la Cârlișătură, cu loc de iaz și de moară, și cu loc de prisacă, lui Done cupeț din Ieși, drept una sută optzăci ugli ¹ ungurești, și întărăște lui Done cupeț stăpânire pe numita cumpărătură.
4.	7109 <1601>	mart(ie) 13	Carte domnului Irimie Movila v(oi)v(o)d, dată de stăpânire lui Done cupeț pe trei părți de satul Voroveștii, de la Cârlișătură, ce au cumpărat de la Nechita diiacul.
5.	7110 <1602>	mart(ie) 27	Suret de pe ispisoc sârbâsc de la Irimia v(oi)v(o)d, cuprinzătoriu cum Grama aprodul și fimeia lui Ana, fata Urâtei, nepoată Odochii, giupănesăi Mihului hatman, au întors șaptezăci de galbeni lui Done neguțătoriu din Ieși pentru trei părți de sat di Vorovești, cu loc de heleșteu cu moară și de prisacă, ce le-au avut cumpărate de la Nechita diiacul, fratele Anii, fimeii lui Grama aprodul, căruie prin acest ispisoc i-au și întărit.
6.	7139 <1630>	<septembrie 1 - 1631 august 31>	Suret de pe o carte a lui Radu v(oi)v(o)d, adevărită cu iscălitura pitarului Neculai Cogălniceanu, zăcând că au găsât-o în scrisorile lui Gavriil uricariu, scriind lui Gheorghie Roșca că Macsâm s-au jăluit cum că Gheorghie, ginerile Gramii, cu hotarul Voroveștilor îi înpresură Poiana Berescului, de care fiindcă Gheorghie tăgăduiește s-au făcut carte la Albin din Românești și strângând înpregiurași au aflat că Gheorghie, ginerile Gramii, țane de supt Dealul Mare prin piscul, alături cu Drumul cel Mare, pân-ce dă în drum drept colțul Rădiului Livanului, deci pe Drumul Mare pân-să abate în drumul spre Păușăști pân-ce dă în drumușor, în pădure, și pleacă la vale, atâta-i tot hotarul Gramei ce țin călugării ot Sv(ântul) Ioan.

7.	7173 <1664>	oc(tom) vr(ie) 31	<p>Suret di <pe> hotarnica lui Tudosâe Dubău, ce este acum în scrisorile pit(a)r(ului) Neculai Cogălniceanu, în care arată că viind călugării de la Sv(ânta) Mănăstire Săcului și Iene visternicul al triile cu carte mărie sale lui vodă, după care mergând la săliște Voroveștii, din țân(u)t(ul) Cârligături, supt codrul, unde strângând megieși buni de pinpregiur, arătându-li anume, au ales o parte de ocină ci au într-ace săliște, după cum le scrie dresăle, alegând Mănăstirei Săcului o giumătate din a patra parte, care le esti danie de la Gheorghii Roșca vist(iernic), iar visternicului îi este cumpăratură de la moșii săi Albin din Românești, și ace giumătate di parte ce au ales Mănăstirii Săcului este din gios, dispre parte Gramii, începând dintr-un ștejar² ce au fost cu bour vechiu, care fiind căzut s-au pus stâlpu di piatră, di acolo drept pe hatul cel bătrân, pe unde au umblat hotarul de demult, pi deasupra Piscului Galbăn, acolo iarăși s-au pus piatră, și drept la vale, pe din gios de izvoară în șas, s-au pus piatră, și drept piste șas și piste văduleț la deal pe margine șpinilor pi dispre codrul, pin săliște, s-au pus piatră, și drept piste rău și piste câmp în margine pădurii, pe din sus di drum, s-au pus piatră, și cu loc de prisacă, cu pomăt în păduri dispre apus, și pădure, s-au socotit să aibă imbi părțale hotar din margine până în văduleț și până în Poiana Zadrii de la Rogină, iar pe din sus până în parte vist(iernicului) Ene ce este însămnată, alegând și lui Ene vist(iernic), pe dresăle ce au avut de danii de la Alicsandru Ciuchină ci au fost armaș mari și de la fiul său Ursachi, iarăși giumătate din a patra parte, alătore cu a Mănăstirii Săcului pe din sus, însămnându-i-să mai gios un loc de prisacă în coastă s-au pus piatră, și drept la vale în șas s-au pus piatră, și drept la deal la un ștejar în coastă dispre răsărit, și drept la podișul dealului în țarina ce curată s-au pus piatră, și drept pin mijlocul țarinii pâră în pădure la un ștejar în care s-au făcut bour și s-au pus și piatră, și loc de prisacă dispre Arpășăști, și în pădure s-au socotit să aibă imbe părțale hotară până în valele² lor dispre răsărit.</p>
8.	7184 <1676>	iunii 5	<p>Agahiia Pascăloae din Ieși au dat danie giumătate din Poiana Grecilor din hotarul Voroveștilor, la Cârligătură, lui Sandul neguțătorul și soțiii sale din orașul Ieși.</p>
9.	7255 <1747>	iulii 14	<p>Carte de la domnul Grigori Ghica v(oi)e v(o)d, poroncitoare cătră Moissă Cocoranul biv vel pit(a)r ca să margă și să puie la cali moșia Pascăloae a Sv(ântului) Ioan pentru pricina de hotar ce are egumenul cu feciorii lui Ilii pitariul, de cătră care egumenul să jăluiește că cu moșie lor Berescul înpresoară moșia mănăstirii, dojanindu-l domnie pe numitul hotarnic că de atăta vreme rânduie și încă până acum, ci al doile i-au scris, n-au făcut nimica.</p>
10.	7256 <1748>	iunii 27	<p>Înștiințare cătră vel vor(ni)c(ul) Costache de la doi vornici de poartă, ce au fost rânduieți să hotărăscă moșie Pascăloae a Sv(ântului) Ioan Zlataust dispre moșie Berescului a dum(i)s(a)li pităroaiei a răp(o)s(atu) lui Ilii, la țân(u)t(ul) Cârligăturii, și din pricina că dum(nea)ei pităreasa ș-au mai cerut un soroc spre a-și căuta documenturi. de aceea au mai rămas.</p>
11.	7256 <1747> ³	<septembrie 1- noiembrie 21>	<p>Zapisul ce-l dă Sandul postelnicul la mâna părinților de la Sv(ântul) Ioan Zlataust prin care să chizlășuiesc că dacă pâră în doă săptămâni nu s-ar afla la hotărât(ul) ce să face dispre moșie sa Berescul, volnici să fii părinții a stăpâni unde au stăpânit și pâră acum.</p>
12.	7256 <1747>	noiemvr(ie) 21	<p>Carte domnească a lui Grigori Ghica v(oi)e v(o)d cătră Gheorghii log(o) f(ă)t de taină, poroncitoare ca să margă la moșie Pascăloae, de la țân(u)t(ul) Cârligăturii, a Sv(ântului) Ioan Zlataust din Ieși și să o hotărăscă dispre moșie Berescului a Sandului, feciorii pitariului Ilii, cu cari arată că-i înpresoară.</p>

13.	7256 <1747>	noiembrie 30	Carte domnului Grigori Ghica v(oie)v(o)d dată egumenului Sv(ântului) Ioan Zlataust din Ieși ca să stăpânească hotarul Păscăloaiei, moșie mănăstirei de la țân(u)t(ul) Cărligăturii, după cum au mai stăpânit-o, din vreme ce s-au trecut vreme hotărâtului, fiind iarnă, ce să ste pricina ce este între pităroaie a lui Ilii pără a fi vreme de hotărât, iar dijma ce este cu pricină să stei pără după hotărât și atunci să va da cui s-a căde.
14.	7257 <1749>	mai 15	Carte de învoială iscălită de Sandu postelnicu și Neculai, fi(i) lui Ili-c<e> biv vel pit(a)r, ce au dat-o lui Isaiia ieromonah, episcopul Sv(ântului) Ioan Zlataust din Ieși, în care arată că având pricină de hotar între Păscăloaie, moșie mănăstirei, și între moșie lor Berescul, ce sânt la țân(u)t(ul) Cărligăturii, supt codru, asupra cărie având câțiva hotarnici scoș(i) și neputând dovedi, adevă că-i înpresură mănăstire, la ce mai de pe urmă stând s-au învoit ca să stăpânească părinții tot pe acolo pe când trăie părinții noștri, de la acel cap de pisc drept spre amiazăzi asupra codrului, și iarăși drept spre miazănoapte până unde să înpreună cu hotarul Păușăștilor, moșie Miclescului, și acolo la acel cap de pisc este și bour sămn într-un stejar, și din bour în gios rămâne moșie Berescului, iar în sus moșie mănăstirei, și într-această învoială să rămăie.
15.	7265 <1757>	august 25	Carte domnului Scarlat v(oie)v(o)d, dată egumenului Sv(ântului) Ioan Zlataust din Ieși de stăpânire pe moșie Păscăloaie, unde este și mitocul, la țân(u)t(ul) Cărligăturii, să fie volnic a strânge toată dijma din țarin(ă), din fânaț, din prisăci, din grădin(i), din livezi și din tot locul, și lăcitorii să lucreză câte 12 zile pe anu, iar care n-ar lucra să dei câte doi lei după hotărâre testamentului.
16.	7267 <1758>	noiembrie 20	Carte domnului Ioan Theodor v(oie)v(o)d, pi jalba egumenului Sv(ântului) Ioan Zlataust din Ieși, poroncitoare cătră spăt(a)r(ul) Filip Catargiu să iai sama, și fiind cum jăluiește egumenul să împlinească dreapta pagubă, ce i-au fost făcut-o oamenii ce au fost fugit di tătari, în pâine și în fân.
17.	7268 <1760>	mai 26	Carte domnului Ioan Theodor v(oie)v(o)d, poroncitoare cătră Tănăsă Meleghi vor(ni)c de poartă ca să margă și să hotărască moșie Păscăloaie, ce are Sv(ântul) Ioan din Ieși la țân(u)t(ul) Cărligăturii, hotărându-o cu petre pe imbe părțile, dând și mărturie hotarnică.
18.	7268 <1760>	iunie 4	Carte domnului Ioan Theodor v(oie)v(o)d, dată egumenului Sv(ântului) Ioan Zlataust din Ieși di stăpânire pe moșie Păscăloaie de supt codru, la țân(u)t(ul) Cărligăturii, ca să-și iei dejma toată și din codru, din doagi, după cum sânt bourii și hotarale moșii din veac, așășdere să-și apere pădure și poienile de iarbă, care sânt braniște, cum și lăcitorii să dei câte un leu, iar care nu ar da bani să aibă a lucra șasă zăle de vară și șasă de iarnă pe un anu mănăstirei.
19.	1766	mai 7	Carte de la domnul Grigori Alexandru Ghica v(oie)v(o)d, dată egumenului Sv(ântului) Ioan Zlataust pi această moșie Păscăloaie și tot cu asămine cuprindere.
20.	1767	iunie 9	Carte domnului Grigori Ioan Calimah v(oie)v(o)d cătră Vasăle Balș biv vel med(elni)cer i Ioniță Gordul vor(ni)c de poartă și Ioniță Pilipovschi biv vel med(elni)cer, poroncitoare ca să margă la moșie satul Păscăloaie, din țân(u)t(ul) Cărligăturii, a măn(ă)st(i)rii Sv(ântul) Ioan Zlataust din Ieși, care hotărându-să alătore cu Păușăștii, moșie lui Gavril Miclescu, de care egumenul să jăluiește că-i face înpresurare o bucată de loc, cum și dispre alte părți iarăși să înpresoare, și li să scrie să margă și să o hotărască.

21.	7271 <1763>	iulii 5	Carte de la domn(ul) Grigori Ioan v(oie)v(o)d, poroncitoare cătră vor(ni) c(ul) de poartă și la Pricopi pisarul ca să margă la moșie Păscăloaie, din țin(u)t(ul) Cărligăturii, ce are mănăstire Sv(ântul) Ioan din Ieși, care s-ar fi înpresurat despre moșie jâcniceriului Sandul, și să o îndrepteză după dreptate, dând și mărturie hotarnică.
22.	<1763> ⁴	iulii 5	Ravaș iscălit de Neculai Cogălniceanul pitari, scriind cătră Costandin Tătărcuță ot Românești, fiindcă egumenul Sv(ântului) Ioan Zlataust au mers să-și hotărască moșie ce are la Păscăloaie, și din parte Cogălniceanului l-au rânduit pe acest Tătărcuță pentru că știia hotarul.
23.	7271 <1763>	iulii 15	Adeverința lui Costandin Tătărcuță, întru care arată că din poruncă pit(a)r(ului) Cogălniceanul, ci să pomenește mai sus, au urmat cu hotarnicii arătând sămnilii până unde s-au închiet în moșie Jorii.
24.	7271 <1763>	iulii 15	Mărturie hotarnică iscălită de Ioan Meleghi vor(ni)c de poartă și Procopie dascal la Mitropolii, în care să cuprindă că, din poronca domnului Grigori Ioan v(oie)v(o)d, mergând la moșia Păscăloaie, supt codru, din țin(u)t(ul) Cărligăturii, a Sv(ântului) Ioan Zlataust din Iași, fiind înpresurată dispre alți megieși răzâși, și strângând pe megieși și alți înpregiurași, arătându-i anume, din a cărora scrisori s-au dovedit că au fost înpresurate despre Ilii jâcniceriu, care cunosându-și greșala au stătut la învoială, după care mergând cu toții în capul Piscului Berescul, ci-i zăc și Groapa Lupului, și acolo în margine pădurii au pus piatră, și de acolo spre miazănoapte și alături cu acel loc de prisacă prin poiană pe culme Dealului Berescului în margine rădiului s-au găsât bour vechiu într-un stejar, puindu-să și piatră hotar, și întrând pin Rediul Berescului pe deasupra săciului prisăcii și ieșind din rădiu tot culme dealului în sus spre miazănoapte, viind în dreptul vâlcii unde să înpreună cu locul prisăcii Păușății a lui Gavriil Miclescu post(elnic), și acole în zare dealului s-au pus piatră, și tot spre miazănoapte alături cu moșie Miclescului și în margine pădurii, în răspintinile drumului, au găsât bour vechiu și au pus și piatră, și întrând drept pin pădure și cam chezăș, ieșind în margine poienii piste drumul ce vine de la Mitoc, lângă un pâlce de spini, s-au pus piatră, și de acole cam chizăș spre miazănoapte, pogorând prin poiană piste drumușorul ce să numește La Hrișcă, și acole din deal de doi stejari au pus piatră, și prin colțul poienii de la vale și drept pin humărie și la deal pin pădure în mijlocul cărie, lângă un colnic, s-au găsât într-un stejar bour vechiu și au pus piatră, iar de acole s-au întors spre apus tot la deal pin pădure, în margine cărie de cătră apus au găsât piatră, unde să înpreună alături moșie mănăstirii cu a Cogălniceanului, ce s-au numit a Uricariului, și drept pin poiană spre apus și pogorându-să din zare dealului pre un piscu și cam din gios de izvoară s-au găsât piatră hotar între moșie Cogălniceanului, și la vale prin hârtoape și în mijlocul șasului s-au găsât piatră hotar, și drept piste pârâu și la deal, prin mijlocul săliștii Păscăloaie s-au găsât piatră hotar în deal și piste o vâlcică și tot spre apus în margine pădurii s-au găsât piatră hotar, și drept prin pădure trecând Pârâul Calului au ieșit în Poiana Răvinii, unde să înpreună cu moșie Jorii, și acole în colțul moșii mănăstirei s-au făcut într-un stejar bour, și de acole s-au întors spre amiazăzi, alături cu moșie Jorii asupra codrului la deal în capu Piscului Ursului, unde s-au făcut bour într-un stejar, și pe Piscul Ursului în Dealul Mare, unde s-au făcut bour, și pre dealul Mare pogorând la vale drept piste scursurile Chetroasăi, și din scursuri la deal pre fața despre apus și drept deasupra în deal, lângă drumu ce merge pe deal, s-au făcut bour, și în curmezășul drumului drept la vale pin lunca Șacovățului până în apa Șacovățului de cătră Vasliu, unde să înpreună cu alte moșii, iarăși s-au făcut bour, și de acole pe apa Șacovățului spre răsărit până în moșie Miclescului, unde în margine Machedonului s-au făcut bour, și de

			acole din deal s-au întors spre miazănoapte alături cu moșie Miclescului pe multe răchitnii pre din sus, pogorându-să în apa Stavnicului, și acolo despre miazănoapte au făcut bour, și drept la deal prin codru și în zare Dealului Mare au făcut bour, și tot pe podiș alături cu moșie Miclescului în zare Dealului Mare de cătră răsărit s-au făcut bour, și pogorându-să drept la vale pe din gios de drumul vechiu s-au făcut bour, și la vale pin pădure au ieșit drept la capul Piscului Berescului, la Groapa Lupului, de unde au început întâiu a hotări.
25.	<17>94	iunii 8	Carte pah(a)r(nicului) Iancu Miclescu cătră preosfinție sa chirio chir Nicodim Sinadon, răspunzătoare asupra scrisorii ce priimisă, prin care să dizvinovățâști că cu moșie sa Păușăștii nu-i face nici o înpresurare moșii Păscăloaie a mănăstirei, și mai ales că acolo în parte de care să tânguiește preosfinție sa nu este loc de fâneț(ă) sau de altă, ce numai nește pădure.
26.	1808	maiu 30	Adeverință de pe o mărturie hotarnică iscalită de banul Andrunache Donici întru care arată că fiind rânduit să hotărăscă moșie Voroveștii, de la țin(u)t(ul) Cărligăturii, sau Mitocul, a măn(ă)st(i)rei Sv(ântul) Ioan din Leși, după cercetare ce au făcut la stare locului, cu cunoștința sa au găsat că dreptate este a spat(a)r(ului) Iancu Miclescu, căruia, pe lângă formalnică mărturie, i-au dat și hartă de stare locului, și spre știința mănăstirei i-au dat această însămnare de cele ce au aflat, deșărând povestire precum în gios să arată, că măn(ă)st(i)re cere ca cu Mitocul să să întindă piste Dealu Mare și piste Stavnic până în Șacovăț, cu cuvânt că așa merg și moșiile megieșite, sprijânindu-să pe lângă aceasta și cu hotarnica vor(ni)c(ului) de poartă Meleghie, la care n-au găsat cerire măn(ă)st(i)rei cu cale, pe temeiurile următoare: întâi, că din cetire hotarnicii lui Tudosă Dubău log(o)f(ă)t, după care urmează stăpânire și până acum, cuprinzătoare de o a patra parte din tot trupul Voroveștilor, din care osăbind Mănăstirii Săcului a opta parte, alături cu hotarul Mitocului, care cu schimb au trecut în stăpânire bănesăi Sturzoaiei, iar ceialantă giumatate din a patra parte au ales-o lui Iene vist(iernic) dispre Hărpășești, din care zăce că au înțales, că după analoghie aceștii a patra părți mai măsurând alte trei părți a mănăstirei, nu să suie încă nici păr-în Dealul Mare; al doile, că și hotarnica lui Meleghie vor(ni)c de poartă nu poate avè nici o tãrie, întâi că nu pomenește nimica de hotarnica lui Dubău log(o)f(ă)t, nici de scrisorile măn(ă)st(i)rei sau a megieșilor, al doile că nici este întărită cu hrisov după rânduială, al triile că nici lucrare n-au avut în vreme când să află și pe capătul moșii Milcineștilor satu Frumușălile, și pe capātu Păușăștilor satu Păușasca, și mai vartos că între alte scrisori a măn(ă)st(i)rii au găsat și o copii de pe o carte de la Radu v(oie)v(o)d din anii 7139 <1630 septembrie 1-1631 august 31>, din care zăce că s-ar înțalegi precum Gheorghie, ginerile Gramii, care avè moșie mănăstirei, să ție de supt Dealul Mare pre piscu, alături cu Drumul cel Mare, până ce dă în drum drept colțul Rădiului Livanului, deci pe Drumul Mare pără să abate în drum spre Păușăști, pără ce dă în drumușor în pădure și pleacă la vale, atăta-i tot hotarul Gramii ce țin călugării or Sv(ântul) Ioan, și că aceste n-ar da dreptate mănăstirei, ce Miclescului.
27.	1811	dec(hem) vr(ie) 4	Carte Divanului Cnejăii Moldavii cătră ispravnicii de Cărligătură poroncitoare ca să margă unul sau să rânduiască la moșie măn(ă)st(i)rii, Voroveștii, a Sv(ântului) Ioan Zlataust și cercetând să vadă dacă cu adivărat dum(nea)lui spat(a)r(ul) Miclescu înpresură moșie mănăstirei, atunce să porunceasă orândatoriului să contenească pân-ce să va hotări moșie și atunce s-a da părții ce va avè dreptate.

28.	1818	oc(tom) vr(ie) 16	Țădula domnului Alicsandru Scarlat Calimah v(oie)v(o)d, poroncitoare cătră veliții boieri ca să s(e) adune la Mitropolie să cerceteză jalba egumenului de la măn(ă)st(i)re Sv(ântul) Ioan Zlataust din Ieși, care să tânguiește despre moșie Păușăștii a dum(nea)lui Gavriil Miclescu, cu care îi face înpresurare la trei părți ce are măn(ă)st(i)re în Vorovești, și cu asămine jalbă s-au arătat și log(o)f(ă)t(ul) Lupu Balș, ce stăpâne<ște> a patra parte de Vorovești, pentru care amândoa jalbe să cerceteză și să înștiințază prin anafora.
29.	1819	dec(hem) vr(ie) 10	Anaforaua Divanului cuprinzătoare, că după poroncitoare de mai sus țădulă gospod, adunându-să la Sv(ânta) Mitropolie, unde față fiind dum(nea)lui vor(ni)c(ul) Miclescu și egumenul Sv(ântului) Ioan, și după înfătoșare hărții de stare locului intrând în cercetare scrisorilor, s-au încredințat că măn(ă)st(i)re are trei părți din Vorovești sau Mitocul pentru care socotind că are înpresurare, la 1807 noiembrie 18, au adus hotarnic pe vor(ni)c(ul) Andrunache Donici, și după cercetare făcută, prin mărturie sa ce au dat-o vor(ni)c(ului) Miclescu, arată că cetind o hotarnică vechi din 1713 <1664> oc(tom)vr(ie) 31, de la Tudosăie Dubău, cuprinzătoare pe o a patra parte din tot trupul Voroveștilor, întărită cu hrisov, și cu stăpânire urmată pe sămnile dispărțitoare, din care a patra parte, giuămate iera a Măn(ă)st(i)rei Săcului, care pe urmă au trecut supt stăpânire banului Costache Sturza, de la a căruie soție au trecut la răp(o)s(atul) log(o)f(ă)t Lupul Balș, și după ce s-au încredințat din aceasta socotița pomenitului hotarnic, au dat că, după analoghie acei a patra părți, cu asămine măsură să de și celelante trei părți ce sântu a măn(ă)st(i)rei, și unde să va împlini măsura, pără acolo să rămăie mulțămită măn(ă)st(i)re, care măsură au și făcut-o și s-au împlinit până supt Dealul Mare, la care vechilul măn(ă)st(i)rii mai întinzându-să a cere să treacă Dealul Mare și Stavnicul pără în Șacovăț, cât mergu Milcineștii a răp(o)s(atului) vor(ni)c Toader Balș și Păușăștii a răp(o)s(atului) vor(ni)c Miclescu, întemiindu-să pe o hotarnică noă a lui Meleghi vor(ni)c de poartă, di 44 de ani, care duce pe Vorovești pân-în Șacovăț, fără a pomeni de hotarnica ce veche a lui Dubău log(o)f(ă)t sau de alte scrisori, și neavând nici lucrare, pentru că în capătile ² moșiilor Milcineștii și Păușăștii să află sati cu nestrămutată stăpânire de stăpânii Milcineștilor și a Păușăștilor, n-au putut să puie nici un temei pe hotarnica lui Meleghi, cunoscând întindere măn(ă)st(i)re(i) și pără în Dealul Mare fără dreptate, cum pre larg arată mărturie, în care să cuprinde și cercetare ce au făcut pentru un loc de prisacă, ce iera a stolnicesăi Catrinii Donici, care să numește Berescul, și între alte scrisori arată că au aflat și un suret de pe o carte gosp(o)d de la domnu Radul v(oie)v(o)d din 1719 <1610 septembrie 31-1611 august 31> cătră Gheorghii Roșca, că un Macsâm s-au jăluit că s-au înpresurat de cătră Gheorghii, ginerile Gramii, cu hotarul Voroveștilor, arată și sămni anumi, și zăcând că atăta-i tot hotarul Gramii ce țan călugării Sv(ântului) Ioan, dar la cine au aflat acel suret și ce încredințare avē nu arată, pentru că la acel velet nu să vede să fi fost domn Radul vodă, nici să știe de era măn(ă)st(i)re Sv(ântul) Ioan făcută, căci precum să vede astăzi este în urmă zădită de domn(ul) Duca v(oie)v(o)d, și nici să știe de au fost alta mai înnainte, apoi și Dubău log(o)f(ă)t, când au mers după mulți ani în urmă de au ales parte Mănăstirii Săcului, arată că au ales-o despre parte Gramii, ce o țane Pascal starostile de neguțatori, fără să pomenească de măn(ă)st(i)re Sv(ântul) Ioan ceva, dar și când au intrat acele trei părți la măn(ă)st(i)re și cu ce chip iarăși nu să vede, zăcând egumenul că aceli scrisori nu să află la măn(ă)st(i)re, fără numai prin hotarnica lui Meleghie, precum și doă cărți de la domni Theodor v(oie)v(o)d din 17268 <1760> iunii 4 și Grigori Ghica Alicsandru v(oie)v(o)d din 1766 maiu 7, dată măn(ă)st(i)rii de stăpânire, din care s-ar înțalege

		<p>că de la fimeia acelu Pascal ce-l pomenește hotarnica lui Dubău au trecut la măn(ă)st(i)re, și ace copie de pe carte pomenită a domnului Radu vodă nu să socotești nici de un temeu; în urmă, la 1817 iunii 20, cu carte domnească ducând hotarnic pi dum(nea)lui vor(ni)c(ul) Conache ca să hotărăscă moșie Voroveștii au întrebat pe dum(nea)lui log(o)f(ă)t(ul) Lupul Balș pentru ace a patra parte ce o stăpâne dum(nea)lui, care să numește Chirileștii, tot dum(nea)lui fiind vechil și măn(ă)st(i)rii, ca să arăte care-i sânt pretențiile dum(nea)lui și care a măn(ă)st(i)rei, și au răspunsu că măn(ă)st(i)re cere potrivit cu hotarnica lui Meleghie, cu cuvânt că de vreme ce Păușăștii este alături cu Mitocul nu să cuvine la codru să să lășască și să cuprindă și locul ce este în dreptul Mitocului din Dealul Mare și până în Șacovăț, iar cu ceialantă a patra parte cere ca cu capătul despre răsărit să cuprindă o poiană ce să numește Mitoaie, care iarăși vor(ni)c(ul) Miclescul o stăpânește, după care intrând în cercetare începi mai întâiu de copia ace numită de la Radul vodă, piste a căruie sâmne cunoștiiința dum(nea)lui au dat că spre răsărit Voroveștii nu pot a să întinde mai mult, cum nici de supt Dealul Mare; al doile, că hotarnica lui Dubău și că pe cât este ace a patra parte pe atăta să s(e) de și celelante trei părț(i), cum și pentru Poiana Mitoaie, ce o stăpânește dum(nea)lui vor(ni)c(ul) Miclescu cu hotarul unui loc de prisacă din hotarul Oneștilor, după trei ispisoaace și o carte domnească arătată cu veleturile lor ce au văzut la dum(nea)lui vor(ni)c(ul), socotiința dum(nea)lui au dat că nu poate dum(nea)lui log(o)f(ă)t(ul) să o cuprindă cu ace a patra parte, căci ar fi pominit-o Dubău log(o)f(ă)t, cum au pomenit și de Poienița Zandrii în capătul despre apus; au cercetat și pentru locul ce stăpânește dum(nea)lui vor(ni)c(ul) Miclescu în dreptul Voroveștilor, din Dealul Mare piste Stavnic și păr-in Șacovăț, și cu margine din sus păr-in Pârăul Chetrosul, pe care loc este și satul Păușasca, asupra căruie au arătat dum(nea)lui vor(ni)c(ul) un ispisoc sărbăscu de la Petru v(oie)v(o)d din 6964 <1456> fevr(uarie) 18, de când sânt trecuți 363 ani, întăritoriu unui Ioil protopopol și fiului său, pan Giurge gramaticul, între alte și un loc de pustiiu la Fântâna Bervințoaii, ca să-ș(i) așază sat și fânaț, și pe Șacovăț un loc de moară unde va pute să și-o facă, și pe Stavnic asămine, zăcând că hotarul acelor pustietăț(i) să fie în cât vor pute apuca și a să hrăni îndestul, și că din zăsăle acelu ispisoc nu i-au rămas dum(nea)lui indoială că acel loc de codru, pe carile este satul Păușasca, sânt pustietățile acele pomenite în ispisoc osăbit de Păușăști și cu învechită stăpânire, și că Voroveștii nu pot a să întinde mai mult decât numai supt Dealul Mare, și că hotarnica lui Meleghi nici o lucrare n-au avut, surpându-să de scrisorile vechi, rămâne răsufat(ă), și că măn(ă)st(i)re să cunoască mulțămire că este îngăduită de o lasă cu stăpânire până în opcina Dealului Mare, cum pre larg arată mărturie ce au dat dum(nea)lui vor(ni)c(ului) Miclescu, și mai întrebând pe egumenul cu ce vroiește a să mai înpotrivii la aceste, au răspunsu întâiu că acel ispisoc de la Petru v(oie)v(o)d ce pominește de Fântâna Bervințoaii nu este dovedit că ar fi la locul acela, cum și de mori în Stavnic și în Șacovăț ar fi diosăbit numai locurile, iar nu și loc pustiiu să-ș(i) așază sat și fânaț pe cât ar pute apuca, pomenind și de alte moșii la Nistru și la Suceava, al doile că Dubău log(o)f(ă)t ar fi ales ace parte din Vorovești numai pe cât era câmpu, iar codrul ar fi rămas neînpărțat, al 3-le că însuș(i) cărțile domnești ce s-au dat mănăstirei de stăpânire dau puteri să stăpânească pădure de chereste și să apere și codrul de doage, și în scurt după hotarnica lui Meleghi, dar cu aceste nu să cunoscu îndestul a i să împlini cerire, întâiu că și ispisocul lui Petru vodă încredințază stăpânire ace învechită a neamului boierilor Miclești la locul acela, macar de au și avut un nume de Păușăști, al doile Dubău</p>
--	--	--

		<p>log(o)f(ă)t, ace a patra parte din Vorovești nu arată că au ales-o numai din câmp și codrul ar fi rămas neîmpărțat, ce mai ales dă curată înțelegere că lungul moșii Vorovești este de la răsărit către apus, și împărțând ace a patra parte în două, zâce pentru capătul cel dispre apus că în pădure s-au socotit să aibă amândoă părțile hotar, din margine pâr-în văduleț și pâr-în Poiana Zadrii de la Rugină, cum și la capătul despre răsărit, că pădure s-au socotit să aibă amândoă părțile hotar pâră în Vale(a) Leilor, de care mărturii a lui Dubău zâc boierii hotarnici că le-au găsat sămnile de față și că după acele să s(e) urmeză și stăpânire, și al triile că însuș(i) cărțile acele domnești, cum și mărturie lui Meleghi, arată că moșie mănăstirei iera supt codru, care hotarnică piste Dealul Mare spre Șacovăț niciodată n-au avut lucrare și cu adevărat înprotiva celor vechi scrisori nu poate să ste, ce rămân <d>⁵oborate, puindu-să temeiu pe hotarnica lui Dubău, ca pe cât este ace a patra parte cu asămine măsuri să s(e) de și celilante trei părți a măn(ă)st(i)rei, cu care macar că nu agiungu în opcina Dealului Mare și acel loc după ispisocu vechiu dreptate agiută a-l lua dum(nea) lui vor(ni)c(ul) Miclescu, dar fiindcă însuș(i) dum(nea)lui vor(ni)c(ul) au răspunsu că n-au avut stăpânire nici dum(nea)lui nici părinții dum(nea)lui nu-l pretinderisăști, ci mănăstire să-ș(i) stăpânească pâr-în opcina Dealului Mare.</p>
--	--	--

DANIC, Mănăstirea Sfântul Ioan Gură de Aur - Iași, pach. XXXVIII, doc. nr. 3, hârtie, 7 f. nenumerotate.

1 Greșit, în loc de „ughi”.

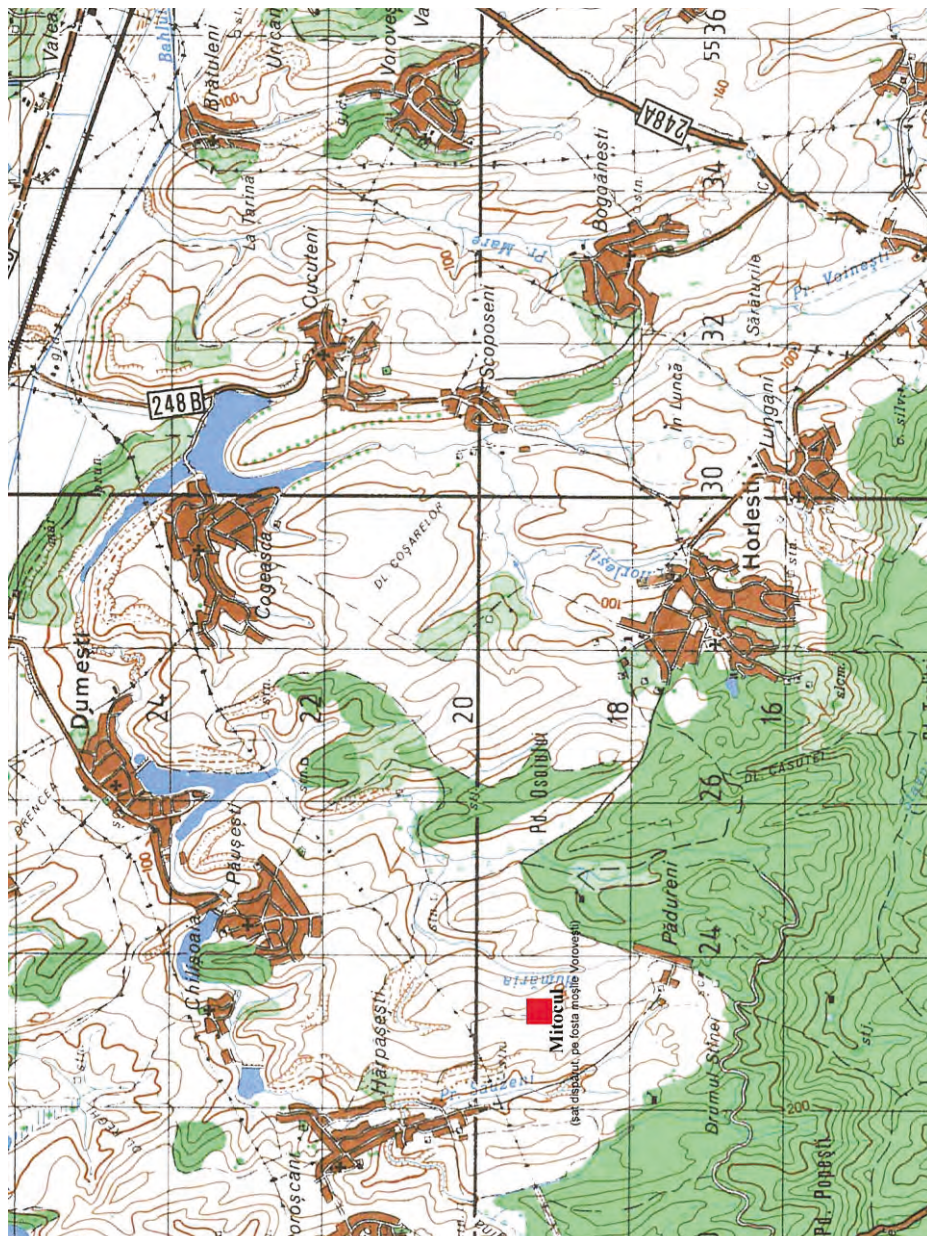
2 Așa în text.

3 Dată după cartea domnească din 21 noiembrie 1747, rezumată în acest opis la nr. 12.

4 Data de an, după documentele rezumate în acest opis la nr. 23 și 24.

5 Omis.

Anexa III

România. Hartă topografică, întocmită de Direcția Topografică Militară, Scara 1:100.000, 1996, foaia L-35-31 (Iași-1), zona 35 T.

FRANCISCUS BLANCHUS: *DICTIONARIUM LATINO-EPIROTICUM, ROMÆ 1635*¹

Evalda PACI

1. Frang Bardhi (Franciscus Blanchus)

Questo dizionario bilingue rappresenta la prima attestazione od opera di carattere lessicografico nella tradizione della storia della lingua albanese scritta. Dal punto di vista cronologico segue la pubblicazione nel 1555 del *Messale* di Giovanni Buzuku, l'opera di Luca Matranga (1592)², le prime pubblicazioni delle più importanti opere tradotte e curate di Don Pietro Budi nel 1618-1621 (*Dottrina Christiana, Speculum confessionis e Rituale Romanum*)³ e il *Cuneus prophetarum* di Pietro Bogdani (Patavii, 1685)⁴. È stato realizzato da un sacerdote albanese, di nome *Frangu i Bardhë*, nella forma latinizzata *Franciscus Blanchus*⁵, alunno prima del Collegio di Loreto, poi del Collegio della Propaganda, il *Collegium Urbanum*, fondato nel 1626 dal papa Urbano VIII per

- 1 Il titolo completo dell'opera è il seguente: *Dictionarium Latino-Epiroticum una cum nonnullis usitatoribus loquendi formulis. Per R. D. Franciscum Blanchum, epirotam Coll. De Propaganda Fide Alumnum*. Ne diede la traduzione in albanese lo studioso Pashko Geci in *Frang Bardhi dhe fjalori i tij latin-shqip, Studime filologjike* n.2, 1965: *Fjalor latin-shqip bashkë me disa mënyra shprehjeje që përdoren ma shpesh. Hartue prej Frang Bardhit, nxënësit shqiptar të kolegjit „De propaganda Fide”*.
- 2 L. Matranga, *E mbsuame e krështerë*, edizione critica dei testi manoscritti e a stampa (1592) a cura di M. Mandalà, Salvatore Sciascia editore, Caltanissetta, 2004.
- 3 R. Ismajli, *Tekste të vjetra*, Dukagjini, Prishtinë, 2000.
- 4 P. Bogdani, *Cuneus prophetarum*, edizione critica curata da Anila Omari, Edizioni Mësonjëtorja, Tirana, 2005.
- 5 M. Roques, *Le dictionnaire albanais de 1635*, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1932, *Introduction*, 23: *Frangu i Bardhë est né en Zadrima, sans doute vers la fin de l'année 1606. Il était neveu de Georgius Blancus, celui qui fut évêque et archevêque d'Antivari. Frangu fut admis comme élève au Collège illyrien de Lorette, puis il entra en 1633 au Séminaire ou Collège de la Propagande, le Collegium Urbanum, fondé par Urbain VIII en 1626 pour l'éducation ecclésiastique des jeunes étrangers qui se destinaient à évangéliser leur pays natal.*

l'educazione religiosa dei giovani stranieri che sarebbero poi stati incaricati a seguire l'evangelizzazione nel loro paese di nascita⁶.

Dai documenti reperiti si deduce che l'ordinazione diaconale dell'autore del *Dictionarium* sia avvenuta prima del suo trasferimento al Collegio Urbano. La sua ordinazione sacerdotale è avvenuta tra il 19 marzo e il 30 maggio 1635. Infatti, il 19 marzo 1635, egli chiede di esser ordinato sacerdote „*sine dimissorialibus et extra tempore*”, con lo scopo di servire il prima possibile nelle vesti e veci sacerdotali al suo paese natale⁷.

Si tratta di un'ordinazione realizzata in specifiche condizioni legate certamente alle circostanze storiche dell'Albania dell'epoca. Dal 1632, lo zio di Franciscus Blanchus avrebbe chiesto alla Congregazione l'autorizzazione di far rientrare il nipote in Albania e strettamente legata a questa richiesta vanno menzionati anche i suoi ripetuti tentativi per creare una nuova sede vescovile nelle zone di Pulat e Dukagjini⁸.

La Congregazione comunque, benchè la preparazione dei sacerdoti albanesi presentasse una necessità urgente e molto seria vista la minaccia dell'occupazione ormai esistente ottomana in Albania, non era intenzionata ad approvare il rientro del giovane in patria prima della conclusione degli studi teologici. Ma fu costretta a una decisione tale da un evento improvviso: dopo la morte (maggio 1635) dell'arcivescovo di Antibari Pietro Masarecco, Giorgio Bianchi (Georgius Blanchus) venne nominato a presiedere questa sede. Nel frattempo, la Congregazione fu costretta a nominare al suo posto il nipote Franciscus, che seguiva gli studi di teologia presso il Collegio della Propaganda.

6 Sul trasferimento di Franciscus Blanchus dal Collegio di Loreto a quello Urbano e sui suoi confratelli troviamo delle note informative nel cosiddetto *Compendio cronologico* compilato nel 1636 dal rettore stesso di questo Collegio. Si tratta appunto del *Compendio cronologico* del Collegio Urbano di Propaganda Fide fatto da Bernardino Larizza Sacerdote di San Girolamo della Carità di Roma. L'attività del Collegio sarebbe iniziata a giugno 1633, proprio tre anni prima della pubblicazione del *Dictionarium*. Il nome di Franciscus Blanchus appare tra gli alunni del Collegio Urbano, nella forma *Francisco Bianco* Albanese diacono diocesi Sapatense.

7 M. Roques, *op. cit.*: *Franciscus, qui n'avait reçu que le diaconat lorsqu'il entra au Collège Urbain, dut recevoir la prêtrise entre le 19 mars et le 30 mai 1635; à cette dernière date, en effet, il signe „D. Frangu i Bardhë” la préface de son Dictionarium, et dans les procès-verbaux de la 202-ème congrégation de la Propagande, du 19 mars 1635, nous trouvons enregistrée une demande de sa part en vue d'obtenir d'être ordonné prêtre „sine dimissorialibus et extra tempore (Arch. Propagande, Acta, 10 (19 III 1635))”.*

8 *Ibidem*, 24-25: *L'ordination rapide de Franciscus avait sans doute pour but de permettre son retour le plus prompt possible en Albanie, et peut-être sa nomination immédiate à un évêché. En effet, son oncle Georgius, l'évêque de Sappa, qui dès 1632, avait fait près de la Congrégation une démarche pour obtenir la création d'un nouvel évêché dans la région des Pulati et des Dukagjin, avait demandé, en 1634, l'autorisation pour son neveu de rentrer en Albanie.*

2. *Il Dictionarium latino-epiroticum*

Franciscus Blanchus avrebbe avuto l'idea del *Dictionarium* già quand'era studente nel Collegio di Loreto. Continuò poi con la traduzione dei vocaboli latini raccolti appena si trasferì nel Collegio Urbano (1633). Nel realizzare questa impresa ebbe anche l'incoraggiamento del segretario della Congregazione della Propaganda. La Congregazione decise sulla pubblicazione del *Dictionarium* e così il 30 maggio 1635 Blanchus ottenne l'*approbatur* di Mark Scura, episcopus Stephanensis⁹.

Nella sua *Prefatio* in albanese e nella dedica rivolta ai cardinali della Congregazione¹⁰, egli tende a spiegare le ragioni che l'hanno spinto a compilare un'opera di tali dimensioni. Egli aveva come scopo anche di rendere facile il lavoro di chi volesse scrivere in lingua albanese degli opuscoli utili all'educazione religiosa dei credenti. Ma l'opera doveva servire specialmente ai sacerdoti albanesi che praticavano i riti religiosi e dovevano adoperare il *Messale*, il *Rituale Romano* e altri libri liturgici necessari per lo svolgimento della loro missione religiosa¹¹.

Il *Dictionarium* fu oggetto di studio anche da parte di studiosi stranieri, tra cui anche Mario Roques, il quale nel 1932 pubblicò per la prima volta dopo quasi 300 anni una versione anastatica della prima edizione avvenuta nel 1635. La versione curata da Roques contiene una vasta *Prefatio*, ricca di commenti e considerazioni su alcuni aspetti importanti della pubblicazione del *Dictionarium*, il suo contenuto concreto, le competenze dell'autore nel campo della lessicografia latina, il lessico latino adoperato per la composizione dell'opera ecc.

9 Vedi anche *Dictionarium latino-epiroticum*, Romae, 1635, per R. D. Franciscum Blanchum, VI: „Nos Fr. Marcus Scura Episcopus Stephanensis, iussu Reverendissimi P. F. Nicolai Riccardii Sac. Pal. Apost. Mag. legimus ac perpendimus librum hunc, qui inscribitur *Dictionarium latino-epiroticum*, a Perillustri D. Francisco de Blancis Epirota, Collegii de Propaganda Fide Alunno professore theologico, elaboratum, illudque non solum Epirotis, sed etiam aliis externarum linguarum studiosis, iucundum aequae, atque, utile visum est. Romae 30 Maii 1635”.

FR. MARCUS SCURA EPISC. STEPHANEN.

10 Sulla citazione della dedica del suo lavoro agli Eminentissimi Cardinali della Propaganda vedi anche G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, Palermo, 1932, 80.

11 *Ibidem*, 80: *Col suo Dizionario inoltre l'autore volle rendere più agevole l'opera di coloro che intendevano tradurre qualche libro in albanese per la propagazione della fede in Albania. Ma la ragione principale, ripete, per cui mise mano a quest'opera fu l'ignoranza dei sacerdoti i quali spesso non intendevano il latino dell'Ufficio e della Messa; e siccome, a detta di Catone, legere et non intelligere negligere est, così essi non comprendendo o fraintendendo le parole delle rubriche commettevano gravi errori e peccati. Fino a che non c'era mezzo per riparare a questa deficienza, continua il Blanco, si poteva scusare l'ignoranza, ma con la pubblicazione del suo Dizionario non più, e cita in proposito il passo di S. Giovanni (15, 22): Nunc autem excusationem non habent de peccato suo.*

3. *Cenni sul contenuto del Dictionarium*

Come si è già menzionato prima, il *Dictionarium* di Blanchus contiene non solo vocaboli in latino spiegati o tradotti in albanese e in diversi casi in alcune lingue (possiamo affermare che ci sono anche delle traduzioni in lingua turca, fatto che ci fa pensare che l'autore fosse a conoscenza anche di quest'ultima lingua), ma anche dei proverbi oppure sentenze le quali nella maggior parte dei casi vengono tradotte in più lingue. Si tratta del *capitolo VII*, intitolato dall'autore *Prouerbia & sententiae Epirotarum*, in cui si trovano circa 113 proverbi¹². L'autore comunque in questo capitolo ha scelto di mettere per primo il detto in albanese, per poi darne la versione tradotta in latino e a volte in italiano¹³. Egli ha messo per primo uno dei dieci comandamenti, che in albanese dell'epoca sarebbe: *Vece tene Zone ažeroign / Veçë Tënëzonë adhëroinj*¹⁴ (traduzione latina *Præter Deum neminem colo*). Le traduzioni latine dei proverbi sono circa 58, mentre ci sono anche delle traduzioni in lingua turca, anche se in minor numero rispetto a quelle tradotte in latino e in italiano. Queste traduzioni in lingua turca spesso accompagnano quelle già date in latino o in italiano: *Ego Dominus, & tu Dominus: interim quis curabit equum?* Turcice, *Turghift: Be gelebi, fe gelebi Alt khim kafchar?* Queste due traduzioni in latino e in lingua turca accompagnano la versione albanese *Hu fisnich e ti fisnich e caste kalit cusi stie? / Hu fisnik e ti fisnik e kashtë kâlit kush i shtie? E quella in italiano Io sono nobile, & tu sei nobile: ma chi darà il fieno al Cauallo?*¹⁵.

Blanchus mette in fondo anche una *Admonitio de erroribus*,¹⁶ nella quale accenna anche a dei possibili errori che può contenere l'opera, dovuti a volte anche a chi ha eseguito la stampa del *Dictionarium*: *Tue mos dijtune stampatorete ghiuhene e arbenesce, ndoonesse une i emendonje e i nderegne fiallete, perfferiu nchežeine e feieine mbe dissa uisse; praštù disa error ghi muita i ndereghia e i vuna gižže basche, e mundeni me i getune chetu perfundi me te gnefunat; e te tierete i lae urtisse saai, ghi ti emendogne paa nyterime, e paa eaa; flafschesctù, perje udob chifte cusc me stremeneuem buëete e me scundune cryete mbe vepera te tiereue, maa me vum dorene mbe pendet, e me fietune pach, hoc opus hic labor, sicuur me žane*

12 Un pregevole commento a questo capitolo contenente i proverbi si trova in F. Bardhi, *Fjalori latinisht-shqip 1635*, edizione critica curata da E. Sedaj, Edizioni Rilindja, Prishtina, 1983, 56-58.

13 Vedi ad esempio *Ata te mire ghi te baisc sgignesse, Tinezot ia ban/ Ata të mirë gjë të baish fëjnjësë, Tinëzot ia ban*, tradotta in italiano *Quel bene che fai al proffjimo, à Dio fai. Così anche Scoghi kaa sume arësye/ Shogji kâ shumë arësye*, accompagnata dalla traduzione in italiano *Il vicino ha molta ragione*.

14 Si può notare anche il fatto che nella versione albanese Blanchus ha rispettato l'uso della prima persona singolare del verbo *adoro, adorare*.

15 B. Demiraj, *Dictionarium latino-epiroticum (per R. D. F. Blanchum)*, Romæ, 1635, 215 25, Botime Françeskane, Shkodra, 2008, 527.

16 *Ibidem*, 543.

*cheto festijr iane, e scume vete chifne me sterguem crabete e me ξane se smundign, e fiam i eoti: itaque mite corrige*s. Particolarmente interessante il trattamento delle preposizioni nel *Dictionarium* di Blanchus, nel quinto capitolo, dal titolo *De prepositionibus Epiroticis, fere omnes prepositones anteponuntur nominibus, sunt vero eiusmodi*¹⁷.

Per ogni preposizione trattata o citata l'autore riporta anche degli esempi d'uso negli appositi sintagmi preposizionali. Blanchus sostiene che la preposizione albanese *mb* (*mb gjjell/ ad calum, mb zemërë/ ad cor, mb giuhë/ ad linguam*) sarebbe l'equivalente della preposizione latina *ad*. Bisogna notare che egli adopera anche il termine *particula* per segnare la preposizione.

Oltre alle preposizioni, Blanchus ha riportato anche le interiezioni, definite tutte con la terminologia apposita latina. Il *Capitolo VI* è dedicato appunto alle interiezioni ed è intitolato *De interiectionibus*: Dolentis: *hai hai hei; vaeme; heu*; Ridentis: *ha ha, he he*; Irridentis: *pa fuco, pa fuco si ban, fi ξote*.¹⁸; Fastidientis: *Sco, fco tutie, fco me te malecuemit* (trad. it. *vai via di qui*); Approbantis: *bucure, aferim*¹⁹; Admirantis: *allaha allaha, pa chechyre pa chechyre...* (trad. it. *ma guarda un po', guarda un po'...*).

Il *Dictionarium* di Blanchus merita particolare attenzione da diversi punti di vista: le forme presenti in albanese dell'epoca possono essere raffrontate con quelle del *Messale* (1555) o delle opere degli autori successivi, tra cui anche con quella di Pietro Bogdani, autore del *Cuneus Prophetarum*, Patavii, 1685. Le forme nominali presenti nel *Dictionarium* in molti casi conservano la stessa tipologia di quelle corrispondenti nel *Messale* di Buzuku (1555) o nel *Cuneus Prophetarum* di Pietro Bogdani (1685). Si tratta di forme grammaticali analitiche, nella maggior parte diverse da quelle corrispondenti in albanese moderno, anche per il fatto che durante le fasi successive evolutive in albanese seguì una tendenza alle forme sintetiche, dominanti tuttora nel sistema nominale della lingua albanese. Gli aggettivi sono una delle parti del discorso le più interessanti, anche se non trattati in modo particolare dall'autore nell'*Appendice del Dictionarium*²⁰.

Dal confronto con le voci latine corrispondenti si nota la diversità tipologica tra le forme aggettivali sintetiche latine e quelle analitiche tipiche dell'albanese, esistenti tuttora in albanese moderno: *pinguis: i maaime/ i maimë* (98 26);

17 *Ibidem*, 505.

18 La traduzione italiana sarebbe: *ma tu guarda come agisce, cosa dice...*

19 Significherebbe proprio: *bravo, bravissimo*.

20 Riguardo agli aggettivi, bisogna notare che si tratta di una delle parti del discorso più frequenti nell'opera. Nel *Dictionarium* l'aggettivo offre possibilità di studio sia dal punto di vista della struttura morfologica che da quello dell'uso in diversi sintagmi nominali che sono delle traduzioni degli appositi sintagmi in lingua latina.

pravus: *i keich, i paaſciſim/ i keiq, i pāshīshim* (108 26)²¹; *primæuus*: *i rij/ i rī* (109 9)²²; *probroſus, vituperofſo*: *i cmuem/ i çmuem* (110 4); *procerus*: *i ghiate/ i giatë* (110 12); *properus*: *i cpierte/ i cpiertë* (113 14); *protervus*: *i leſcuem/ i lëshuem* (114 20); *providus*: *i urte/ i urtë* (114 26); *prudens*: *i dittune, i urte/ i ditunë, i urtë* (115 6)²³; *pulcher*: *i bucure/ i bukurë* (116 7); *putidus*: *i chielbete/ i qelbëtë* (117 7); *rapidus*: *i cpierte/ i çpiertë* (122 19); *reſtrictus*: *i ſtreite/ i ſhtrejtë* (132 27); *reus*: *i keich/ i keiq* (134 26)²⁴; *rubicundus*: *i cuich/ i kuiq* (136 20)²⁵; *reſtrictus*: *i ſtreite/ i ſhtrejtë* (132 27); *robuſtus*: *i forte/ i fortë* (135 26); *ſiniſter*: *i ſtemangte/ i ſhtëmangtë* (154 1); *ſuavis*: *i amble/ i amblë* (161 14); *ſublimis*: *i nalte/ i naltë* (163 5); *ſubtilis*: *i holle/ i hollë* (164 22); *ſylveſter*: *i egre/ i egrë* (169 9); *tener, molle*: *i gnome/ i njomë* (172 21); *tenuis*: *i hole, i uoghele/ i hollë, i vogëlë* (172 23); *validus*: *i forte/ i fortë* (179 2); *vaſtus*: *i maſ/ i madh* (179 22)²⁶; *velox*: *i cpierte, i giale/ i çpiertë/ i gjallë* (180 11); *verax*: *i vertete/ i vërtetë* (181 5); *exoticus*: *i huei/ i huei* (23 24)²⁷.

Blanchus ha dato delle spiegazioni perifrastiche per l'aggettivo latino *præcipuus*, accompagnato dalla voce italiana *ottimo*: *S kaa ſcioich, i mire fort/ s kã ſhoiq, i mirë fort* (104 12), così anche per l'aggettivo *hydropicus*: *ai ghi nuche nghignete vijt/ ai gji nukë nginjetë ujit* (32 15)²⁸.

In diversi casi egli ha tradotto lo stesso aggettivo latino con due diverse forme analitiche. La forma aggettivale *peſſimus* (97 11) è stata tradotta sia con la forma *ma i cheich/ ma i keiq* che *ſcume i cheich/ ſhumë i keq*²⁹.

Riguardo alcuni aspetti della traduzione degli aggettivi e sostantivi nel *Dictionarium* è il caso di fare le seguenti osservazioni:

1. Alcuni aggettivi latini sono stati tradotti con sintagmi preposizionali: *Quadrimus*: *n cater vietſc/ n katër vietsh* (118 1); *rurallis*: *n catundit/ n katundit* (137 22); *terrenus*: *n çeu/ n dheu* (173 13); *laneus*: *n leſſci/ n leshi* (45 20).

2. Per qualche aggettivo latino si dà più di una possibile traduzione in albanese: *severus*: *i çarete, i egre, i jçenuesçim/ i tharëtë, i egrë, i idhënueshim* (151 15).

3. Alcuni sostantivi latini sono stati tradotti con sintagmi nominali

21 Il sintagma seguente attira l'attenzione per la questione dell'impostazione dell'aggettivo rispetto al sostantivo determinato. Sembra che l'ordine sia lo stesso del sintagma latino corrispondente: *I keich nierij/ I keiq nieri*, traduzione del sintagma *pravus homo* (108 27).

22 Vedi anche la forma sostantivata *i pari*, come traduzione della voce latina aggettivale *primus* (109 15); *princeps*: *i pari i çeut, eot i maſç/ i pari i dheut, zot i madh* (109 16); *priscus*: *i mocim/ i moçim* (109 18).

23 Vedi anche la voce *Prudentia*: *vrtia/ urtia* (115 7).

24 Vedi *i cheich nierij/ i keiq nieri*, traduzione del sintagma nominale *reus homo* (134 27).

25 Vedi anche *rubellus*: *i cuiçç/ i kuith* (136 20).

26 *I maſ/ I madh* è stato tradotto anche l'aggettivo latino *vehemens* (180 4).

27 B. Demiraj, *op. cit.*, 161: *I huei/ I huei*, traduzione della voce latina *hospes* (32 3).

28 *Ibidem*, 161.

29 *Ibidem*, 291.

composti dal nome e l'aggettivo in funzione determinativa: *sapa: vene e eieme/ venë e zieme* (141 19); *sapor : cafsce e sciscime/ kafshë e shishime* (141 22); *sapphirus: guur i paacmuem/ gūr i pāçmuem* (141 23); *scalper: hecure i mprefune/ hekurë i mprefunë* (143 10); *scropha: doffa plache/ dosa plakë* (145 17); *senex: plach i motfcim/ plak i motshim* (148 23); *simultas: micheffii e rrefcime/ miqësi e rreshime* (153 21); *sinistra: dora e stemangte/ dora e shtëmangtë* (153 29);³⁰ *smaragdus: guur i uerçe, i paacmuem/ gur i verdhë i pāçmuem* (154 20); *solitudo: vend i screte/ vend i shkretë* (155 20); *vitium: vefi cheich/ ves i keiq* (184 25); *unigenitus: bijr i veteme/ bīr i vetëmë* (186 14).

La questione della traduzione delle voci latine nel *Dictionarium* è molto più ampia, non riguarda solo il sistema nominale o quello degli aggettivi. Questa questione si presenta assai complessa e merita una particolare attenzione poichè da quest'ultima si percepisce meglio anche la diversità oppure l'assomiglianza (quando si presenta in modo oggettivo) tra alcuni fatti o caratteristiche tipologiche che riguardano tutte e due le lingue, sia il latino che l'albanese dell'epoca in cui Blanchus compilò il *Dictionarium*. La diversità tipologica si può evidenziare anche nei riguardi delle voci verbali confrontate: *lat. donare: me fale/ me falë* (21 11); *lat. edere: me grane/ me granë* (22 9); *lat. eicere: me nziere iaste/ me nxierrë jashtë* (22 12); *lat. sanare: Me scendoscune/ me shëndoshunë* (141 17); *lat. Sarcire: me chiepune/ me qepunë* (141 26); *lat. sauciare: me plaguem/ me plaguem* (142 25); *lat. scabere: me cruem/ me kruem* (143 6); *lat. scribere: me scruem/ me shkruem* (145 8); *lat. segregare: me daam/ me dām* (147 21); *lat. seminare: me mbiele/ me mbiellë* (148 6); *lat. separare: me daam/ me dām* (149 8); *lat. sepelire: me voruem/ me voruem* (149 9); *lat. serare: me mberfcele/ me mbërshelë* (150 12); *lat. solvere: me zgiçune/ me xgidhunë* (155 27); *lat. spargere: me perderçune/ me përderdhunë* (157 2); *lat. spoliare: me bdeshune/ me bdeshunë* (158 7); *lat. stringere: me sterguem/ me shtërguem* (160 24).

Diversi sostantivi latini sono stati tradotti da Blanchus con sintagmi nominali: *lat. Sanctuarium: veni i urateuet/ vendi i uratëvet* (141 1); *lat. Sandapila: vigte e bdekunet/ vigtë e bdekunet* (141 3); *lat. Sapa: vene e eieme/ venë e zieme* (141 19); *lat. Sapor: cafsce e sciscime/ kafshë e shishime* (141 22); *lat. scalper: hecure i mprefune fort/ hekurë i mprefunë fort* (143 10); *lat. scalptor: ai ghi pret e ciaan gure/ ai gji pret e çān gurë* (143 12); *lat. Sceptrum: scopi i regit oò i perandorit/ shkopi i regjit o i perandorit* (143 27); *lat. scheda: carte e scruemel/ kartë e shkrueme* (144 1); *lat. micheffii e rrefcime/ miqësi e rreshime* (153 20); *lat. Sonipes: kaale i cpeite/ kālë i çpeitë* (156 9); *lat. Succidia: miçc i krypune, larç/ mish i krypunë, lardh* (165 8).

Per la tradizione degli studi dei testi scritti in lingua albanese Il *Dictionarium*

30 *Sinistra* dovrebbe essere un uso sostantivato dell'aggettivo femminile *sinistra*, mentre il maschile *sinister* si trova sempre nello stesso paragrafo, 154 1.

latino-albanese del 1635 rappresenta il *primum opus* della lessicografia albanese. Egli offre degli argomenti interessanti e dei dati linguistici utili agli studi della filologia e della morfologia storica della lingua albanese rimanendo comunque una delle pubblicazioni più significative per la storia dei testi scritti in questa lingua. Il *Dictionarium* comunque è da ritenersi un'opera particolare anche per la presenza in qualche capitolo di informazioni utilissime sulle denominazioni geografiche di diversi luoghi e paesi dell'Albania dell'epoca.

E comunque anche in questo caso, come per le versioni probabili adoperate dal Buzuku per la traduzione dei testi di catechismo o brani dalla *Bibbia* che si trovano nel suo *Messale*, si suppone sempre quale siano stati i modelli lessicografici che Blanchus potrebbe aver usato nel corso del suo lavoro per la compilazione della sua opera. Rimane pur sempre una questione che merita particolare attenzione e riguardo alla quale bisogna tenere presente anche la formazione specifica dell'autore, le circostanze ed il luogo dove si è realizzata la sua opera e le lingue straniere che egli conosceva meglio.

Un prezioso contributo sono gli studi approfonditi compiuti sul lessico del *Dictionarium* (Kolë Ashta, *Leksiku historik i gjuhës shqipe*, III, Shkodra, 2000) e le edizioni critiche realizzate ultimamente. La prima riproduzione del *Dictionarium* (1932) fu realizzata dallo studioso Mario Roques, il quale riuscì a pubblicare nello stesso anno anche un opuscolo pregevole molto utile agli studiosi ai giorni d'oggi: *Recherches sur les anciens textes albanais*, (Paris, 1932). Mario Roques ci fornisce inoltre un'ampia *Prefatio* in cui tratta minuziosamente i documenti che riguardano diversi momenti della vita e della formazione di Blanchus. Le edizioni critiche successive sono avvenute molti anni dopo. Nel 1983 fu pubblicata a Prishtina un'edizione critica curata ed aggiornata da Engjëll Sedaj³¹ e altre due furono realizzate in Albania negli ultimi anni. Una pregevole edizione critica realizzata in Albania e pubblicata di recente contiene la *Prefatio* di Mario Roques (1932) ma tradotta in albanese dallo studioso Willy Kamsi³².

31 F. Bardhi, *op. cit.*

32 B. Demiraj, *op. cit.* Su quest'ultima edizione critica vedi anche E. Paci, Bardhyl Demiraj: *Dictionarium latino-epiroticum (Romae 1635), Per R. D. Franciscum Blanchum*, Botime Françeskane, 2008, *Hylli i dritës*, 1, 2009, 187-195. Una ristampa anastatica del *Dictionarium* con la stessa prefazione di Roques tradotta da Willy Kamsi e introduzione di Ledi Shamku-Shkreli è stata pubblicata nel 2006 dalla casa editrice Çabej, Tirana.

Résumé

FRANCISCUS BLANCHUS: *DICTIONARIUM LATINO-EPIROTICUM, ROMÆ 1635*

Le *Dictionnaire latino-epiroticum* de 1635 de Frang Bardhi (alias Franciscus Blanchus) est la première édition lexicographique de l'histoire de l'albanais écrit. Il représente un monument de l'albanais écrit et contient des vocables traduits surtout du latin en albanais. Blanchus a aussi employé des formes proverbiales d'expressions utilisées en albanais de son époque, cherchant à les confronter avec des expressions ou locutions latines, parfois italiennes et turques. Il y a aussi une tradition d'études sur le *Dictionarium* de Blanchus. On mentionne la discussion sur le pays natal de l'auteur (Roques, Shuteriqi, Rrota, Sedaj etc.), les études sur le lexique du *Dictionarium* (Kolë Ashta, Geci, Sedaj etc.). Ces études traitent même les aspects principaux du *Dictionarium*: la sélection réalisée par Blanchus sur le lexique contenu dans son ouvrage et aussi la correspondance des équivalents albanais aux lemmes latines (on sait que sur les lemmes latines il y a plusieurs exemples dans le *Dictionnaire*). On a traité ici la question de la traduction correcte des adjectifs latins en albanais, des syntagmes nominaux qui ont été traduits par Blanchus et aussi le traitement sur les prépositions et d'autres catégories grammaticales, surtout indéclinables.

BIBLIOGRAFIA

- Blanchus F., *Dictionarium latino-epiroticum*, botime Çabej, Tiranë, 2006.
 Buzuku Gj., *Meshari*, (ed. critica realizzata da E.Çabej), Tirana, 1968.
 Çabej E., *Shqipja në kapërcyell/ Epoka dhe gjuha e Gjon Buzukut*, edizioni Çabej, Tirana, 2006.
 Demiraj B., *Dictionarium latino-epiroticum (Romae 1635), Per R. D. Franciscum Blanchum*, Botime Françeskane, Shkodër, 2008.
 Ismajli R., *Tekste të vjetra*, Dukagjini, Prishtinë, 2000.
 Paci E., *Çështje të sistemit mbiemëror në Fjalorin latinisht-shqip të F. Bardhit(1635)*, *Filologji*, Prishtina, 2010.
 Riza S., *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*, edizioni Toena, Tirana, 2002.
 Riza S., *Vëpra 4*, edizioni ASHAK, Prishtina, 2004.
 Roques M., *Recherches sur les anciens textes albanais*, Librairie orientaliste P.Geuthner, Paris, 1932.
 Rrota J., *Per historinë e alfabetit shqip (dhe studime tjera gjuhësore)*, Botime Françeskane, Shkodër, 2005.

IMAGINEA BIZANȚULUI ÎN CRONOGRAFELE CU CIRCULAȚIE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

Eliza ILIE

În ciuda decalajului cronologic care desparte perioada de înflorire culturală premodernă din Țările Române de existența fizică a statului bizantin, istoria Imperiului Romeilor era destul de bine cunoscută la noi în mediile cărturărești și asta datorită circulației intense a unor compendii de istorie universală numite *cronografe*. Temeinica răspândire a acestora în întreg spațiul locuit de români dovedește interesul deosebit pentru istoria universală, interes care, deși apare relativ târziu, se dovedește a fi un autentic act de cultură, ca rod al setei de cunoaștere, al neastâmpărului intelectual ce frământa o serie de minți luminate.

Circulația lor în timp și spațiu reflectă popularitatea de care s-au bucurat aceste adevărate enciclopedii populare. În primul rând trebuie spus faptul că acestea s-au răspândit în toate cele trei țări române în zeci de manuscrise cuprinse în intervalul dintre anii 1620 și jumătatea secolului al XIX-lea. Preponderența manuscriselor în dauna tipăriturii se explică și prin faptul că tiparul era rezervat încă, la acea epocă, cărții religioase. Răspândirea lor denotă că ele erau apreciate de un public numeros, nu numai ca sursă de informație istorică, cât, mai ales pentru farmecul literar al legendelor și povestirilor din cuprins, multe dintre ele cu caracter apocrif. Lectura lor era permeabilă, accesibilă, și îmbina în mod fericit componenta laică cu cea teologică, ceea ce le-a asigurat succesul în mediul clerical, mai ales. Totodată, multe au fost copiate pentru boieri, de la cei mai modești până în rândul figurilor proeminente ale acestei clase, iar numeroase dintre manuscrise au fost copiate la comandă domnească. Cu precădere în Țara Românească, acestea au fost lecturate și în mediile orășenești și negustorești de către știutorii de carte pentru care un asemenea gen de lectură constituia un mijloc de plăcută și instructivă recreere spirituală. Pentru mulți boiernași și târgoveți mărunți, lipsiți de posibilitățile unei pregătiri intelectuale superioare, cronografele reprezentau un gen de

manuale rudimentare de pe care învățau să scrie și să citească și de unde își însușeau o sumă de cunoștințe din domeniul istoriei¹.

Originile acestor texte sunt bizantine și sud-slave, ele fiind parte integrantă a influenței Bizanțului asupra culturii române. Istoria elaborării acestora este o istorie a compilațiilor pentru că primii creatori, precum Ioan Malalas, Georgios Synkellos, Patriarhul Nichifor al Constantinopolului, Georgios Monachos, Simeon Magistrul sau Constantin Manases s-au inspirat la rândul lor din literatura antică greco-latină². Totodată, dat fiind caracterul lor enciclopedic, cronografele conțin adăugiri numeroase ale compilerilor și traducătorilor diverși care prelungesc conținutul și informația istorică până aproape de contemporaneitatea proprie.

Primele cronografe bizantine care au pătruns la noi au fost în versiuni slave, datorate filierei medio-bulgare și sârbești prin care treceau. Această influență sud slavă a fost încununată în 1620 de traducerea călugărului Mihail Moxa care, luând cunoștință de cronică lui Manases dintr-o versiune medio-bulgară foarte răspândită în Peninsula Balcanică în secolele XIV-XV, o traduce. Traducerea lui Moxa este mai mult o prelucrare originală, dar are meritul de a fi deschis calea traducerilor de cronografe din slavonă în limba română. P. P. Panaitescu o consideră un unicat ce intervine într-o lungă perioadă de întrerupere a evoluției istoriografiei muntene, a literaturii bisericești în general și a tiparului³. Cu toate acestea, cronograful lui a avut o circulație foarte redusă la români, până la noi ajungând numai șapte manuscrise⁴.

În schimb, cronografele române traduse direct din limba greacă au constituit cele mai agreate lecturi. Ele au avut ca izvor, pe de o parte, cronograful mitropolitului Dorotei al Monembasiei, iar, pe de altă parte, acel al învățatului cipriot Matei Cigala (Kigalas). Primul dintre ele a avut cea mai largă răspândire, circulând într-un număr de șapte manuscrise dintre care unul provine din Transilvania⁵.

Cronograful lui Dorotei al Monembasiei narează mai întâi evenimente de la facerea lumii până la Ptolemeu Filadelful, stăruind mai mult asupra istoriei evreilor și mai puțin asupra aceleia asupra babilonienilor, perșilor, macedonenilor, continuă cu istoria războiului troian, cu istoria Romei de la Enea până la împărații romani și bizantini, cu istoria sultanilor până la Murad

1 Gabriel Ștrempele, *Cronograf*, tradus din grecește de Pătrașco Danovici, vol. I, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempele, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, 1998, p. XXXVII.

2 G. Mihăilă, *Între Orient și Occident. Studii de cultură și literatură română între secolele al XV-lea - al XVIII-lea*, București, 1999, p. 65-85.

3 P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 199.

4 Doru Mihăescu, *Cronografele românești*, București, 2007, p. 50.

5 Paul Cernovodeanu, *Cronografele de tipul Dorotei*, în *Studia bibliologica*, III, 1969, p. 136.

al III-lea (1574-1595), cu lista patriarhilor ecumenici până la al treilea patriarhat a lui Ieremia al III-lea și se încheie cu fragmente disperate: un rezumat în proză a cronicii Moreii, o relatare despre sinodul de la Florența (1439), o narațiune despre cucerirea Brusei de către Orhan, o alta despre întemeierea Veneției, urmată de o listă a dogilor, dusă până la 1623, iar, în edițiile mai noi, o narațiune despre trecerea moaștelor lui Constantin cel Mare la Constantinopol și despre inscripția de pe mormântul lui, o listă a dregătoriilor curții bizantine.

Istoria acestei compilații, cronograful de tip Dorotei, este destul de încurcată și se întinde pe câteva secole. Compilația a fost realizată de către mitropolitul Dorotei al Monembaziei⁶ în primele decenii ale secolului al XV-lea după texte aparținând cronicarilor bizantini Constantin Manases, cu împrumuturi din Teophanes, Ghiorghios Kedrenos, Ghiorghios Monachos, Ioannes Zonaras. În țară a fost adus de un alt mitropolit al Monembasiei, Ierotei, la curtea lui Petru Șchiopul. De aici pornește inițiativa primei tipăriri a scrierii ce are loc la Veneția în 1631 cu cheltuiala lui Apostol Țigara, fratele lui Zotu Țigara, ginerele lui Petru Șchiopul. Numeroasele ediții ulterioare⁷ fac din această compilație cea mai răspândită carte printre greci din întreaga perioadă a stăpânirii otomane, manualul lor istoric cel mai în vogă în epoca respectivă. Cronograful a fost tradus în rusă în 1665, arabă în 1667, gruzină, la începutul secolului al XVIII-lea și română. Traducerea românească a fost realizată 50 de ani mai târziu, fiind ulterioară edițiilor venețiene, deși tipăriurile în limba greacă au circulat și la noi.

Versiunea românească a cronografului Dorotei reprezintă opera succesivă a mai multor autori. Textul ei se întrecește cu ajutorul mai multor manuscrise sau părți de manuscrise, realizate în mai multe etape. Prima traducere a fost realizată de către preotul Vasile Grid de la biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, care la 1684 a tradus fragmentul autograf ce formează partea a treia, cea mai întinsă din manuscrisul *Sigmaringen 5*, apoi de către un necunoscut, ce a tradus prima parte, păstrată în ms. 3556 BAR, copiat în 1687 la Bezead, Dâmbovița și, ulterior, de către alți traducători care au completat variantele

6 O problemă controversată legată de cronograf rămâne aceea a autorului. D. Russo, N. Lebedeva și Gy. Moravcsik vorbesc, fie de Dorotei al Monembasiei, trăitor în secolul al XVI-lea, fie de un alt Dorotei neatestat, dar presupus a fi trăit cu 150 de ani mai devreme, fie de Ierotei al Monembasiei care face o vizită la curtea lui Petru Șchiopu, prilej cu care aduce manuscrisul grecesc în Moldova. cf. Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 96-97.

7 Edițiile 1637, 1654, 1676, 1681, 1684, 1691, 1743, 1750, 1761, 1763, 1781, 1786, 1792, 1798, 1806, 1814, 1818 sunt toate venețiene. Dintr-o trecere în revistă a tuturor acestor ediții cu semnarea lor în diferite biblioteci europene rezultă că cinci sunt reprezentate în bibliotecile din Moscova și Sankt Petersburg, iar în bibliotecile din România sunt reprezentate nu mai puțin de zece ediții. A fost tradus de timpuriu și în slavonă, la curtea țarului Alexis Romanov; (vezi *Studiul introductiv* semnat de Paul Cernovodeanu, în Gabriel Ștrempele, *op. cit.*, p. XXXIX).

românești cu diferite fragmente. S-a răspândit succesiv în Moldova, Țara Românească prin copii manuscrise timp de peste un secol și jumătate (de la 1660 – 1670 până la 1837).

Cronograful de tip Cigala (Kigalas) a fost tradus după compendiul tipărit la 1637 de către parohul bisericii grecești San Giorgio din Veneția, Matei Cigala din Cipru (ante 1642). Acest cronograf constituie o compilație alcătuită după cel al lui Dorotei, având la bază cronică din 1570⁸, texte transpuse în greaca populară din cronicarul bizantin Kedrenos și pasaje din *Turcograetia* a lui Martin Crusius. Spre deosebire de cronograful Dorotei, cel al lui Cigala este mult mai prolix și mai pedant, cuprinzând fragmente disparate, insuficient sudate, multe cu caracter autonom. Printre aceste fragmente enumerăm: disputa teologică a Papei Silvestru cu evreul vrăjitor Zamvri, istoricul celor șapte sinoade ecumenice, lista cronologică a dogilor Veneției, metoda de a afla date calendaristice cu ajutorul mâinilor (fără titlu), despre moaștele Sfântului Constantin cel Mare și literele ce au fost scrise pe mormântul său, lista dregătoriilor bizantine. Opera nu s-a bucurat de o mare popularitate, cunoscând numai două ediții venețiene, dar a cunoscut o singură traducere în românește pe care o datorăm mitropolitului Dosoftei. Această traducere este, însă, un mixaj, o prelucrare cu omisiuni, adaosuri sau reflecții personale, în care numai partea de istorie romană și bizantină mai poate fi urmărită de la un cap la altul în originalul grecesc, restul aparținând mitropolitului. Traducerea cronografului de către mitropolitul Dosoftei s-a realizat în Moldova, înainte de 14 mai 1685, dată notată la sfârșitul narațiunii istorice, adică într-o perioadă anterioară exilului polon. Manuscrisul a fost luat în Polonia, și completat cu știri privitoare la istoria Moldovei despre uricul lui Roman-Vodă, despre felonul și moaștele Sfântului Ioan Gură de Aur, despre Ștefan cel Mare, Alexandru cel Bun, Vasile Lupu, despre turci, despre calvini și luterani, etc.⁹ Această traducere s-a păstrat într-un singur manuscris, copia moldovenească din 1731-1732 a lui Gavril diacul.

Cronograful cel mai popular, dintre toate cele cunoscute în versiuni românești, după cum o dovedesc cele circa 70 de copii manuscrise păstrate până astăzi, este așa numitul cronograf Danovici. Conținutul este de fapt o nouă traducere a cronografului Cigala mai apropiată prin conținut de original în comparație cu traducerea mitropolitului Dosoftei, dar cu pasaje intercalate pe alocuri din cronică lui Dorotei al Morembasiei. Baza traducerii o reprezintă două ediții venețiene în limba neogreacă din secolul al XVII-lea (1637,

8 Cronică din 1570 reprezintă prima încercare mai serioasă a istoricilor post-bizantini de a elabora o lucrare istoriografică. Ca bază la această lucrare au servit cronografele mai vechi traduse din bizantină în greaca populară, care circulau printre călugări precum și cronică lui Manases (D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. I, București, 1938, p. 57).

9 Doru Mihăescu, *op. cit.*, p.172.

1650) ce cuprindeau textul în combinația Cigala-Dorotei. Textul tălmăcirii aparține logofătului și diacului „de grece” Pătrașcu Danovici și s-a păstrat în manuscrisul 3517 BAR care datează din a doua jumătate a secolului al XVII-lea¹⁰. În legătură cu acest manuscris s-au creat multe controverse legate, în principal de paternitatea traducerii. Cu toate acestea, documentul reprezintă izvodul de pe care s-au copiat manuscrisele ulterioare, mai întâi un manuscris aflat în orașul ucrainean Harkov, realizat înainte de 1689, manuscrisul Sigmaringen 5 din 1678¹¹, și, ulterior, celelalte 53 de copii cu o largă răspândire în Moldova, Țara Românească și Transilvania. Conținutul prototipului urma schema cronografului lui Matei Cigala, contaminat cu tipul Dorotei, adică începea cu facerea lumii și istoria biblică, continuând cu expunerea domniilor ultimilor împărați babilonieni, apoi persani din dinastia Acheminilor, cu istoria lui Alexandru cel Mare și întemeierea regatului Lagizilor din Egipt, până la războiul troian inclusiv. Se tratau ulterior începuturile statului roman și domniile primilor regi, apoi se trecea la sfârșitul republicii și instaurarea imperiului, cu șirul împăraților până la Constantin cel Mare, după care urma prezentarea domniilor împăraților bizantini și căderea Constantinopolului; narațiunea se încheia cu istoria sultanilor otomani până la Murad al IV-lea în 1624. A doua parte a cronografului cuprindea o serie de texte disparate, în majoritate cu conținut etic-religios existente numai în cronograful lui Cigala din care copiile ulterioare au păstrat numai ceea ce diecii respectivi au considerat că îi interesa pe cititori.

Chestiunea autorului sau a autorilor continuă să ridice semne de întrebare, mai ales că ms. 3517 BAR este urmată de copia sa fidelă, ms. 86 BAR care este completat cu file conținând cuprinsul, foaia de titlu și însemnarea copistului care lipsesc din original. Astfel, dintr-o copie ulterior dată, pe prima foaie nenumărată se află însemnarea copistului, însemnare ce poate fi completată cu aceea din manuscrisul din 1683 aflat acum la Harkov: „Și-i scrisă și prepusă aciastă carte de pre limba grecească pre limba de înțeles românească, scrisă de... și plecatu tuturor Pătrașco Danovici, ce am fostu odată suptu vlastiia luminăteii și blagocestivii domniei Moldovei logofăt al treilea și gramatic de crisoare grecească”¹². Unii cercetători au contestat paternitatea traducerii

10 O copie fidelă a ms. 3517 BAR este ms. 86 BAR comandat de marele vistier Toderașcu Cantacuzino și încheiat a fi copiat la 22 iunie 1689 de diacul Gavril din Bălțațești, Neamț pe cheltuiala lui Iordache Cantacuzino. Familia Cantacuzinilor sprijinea efectuarea traducerilor din interes pentru a-și dovedi descendența imperială, argumentându-și prin aceasta indirect drepturile la tronul muntean și cel moldovean în pofida altor partide și familii boierești autohtone. Alexandru Stănciulescu Bârda, *Cronografele – elemente ale influenței bizantine la români*, în *Mitropolia Banatului*, XXX, 1980, nr. 4-6, p. 276.

11 Iulian Ștefănescu, *Cronografele de tipul Danovici*, I, în *RIR*, IX, 1939, p. 57-63.

12 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, p. XLIII.

logofătului Danovici și au atribuit-o mitropolitului Dosoftei¹³, identificat ca fiind și autorul traducerii cronografului Cigala. Nu este exclus ca și Nicolae Spătarul (Milescul) să fi avut vreo legătură cu acest cronograf din moment ce există dovada unor preocupări ale sale referitoare la scrieri de această natură în interpolarea la *Cartea cu multe întrebări...*, din 1661 conținând fragmente ale unor texte ce intră în structura așa numitului cronograf Danovici, fragmente ale căror traducere i se datorează¹⁴.

Din manuscrisul 3517 BAR derivă arhetipurile copiilor ce au circulat în Țările Române, clasificate de I. Ștefănescu în 5 grupe, clasificare reluată și detaliată de Paul Cernovodeanu¹⁵. Fiecare grup de manuscrise corespunde unui spațiu geografic bine determinat: tipul A în Transilvania, tipul B în Țara Românească, tipurile C, D, E în Moldova, relevând unitatea culturală a întregului spațiu românesc, reflectată, însă, prin diversitate. Manuscrisele au fost copiate de diverși copişti, fiind împărțite în mai multe subgrupe, corectate și traduse acolo unde mai aveau slavonisme. Cu cât variantele sunt mai noi, cu atât ele se îndepărtează de original prin variante și prelucrări complete și prescurtate. Acest lucru reflectă, pe de o parte interesul pentru conținutul lucrărilor și nevoia de a le adapta la un public din ce în ce mai larg, iar, pe de altă parte, justifică pretenția unor copişti de a fi socotiți traducători direcți¹⁶.

Au circulat în spațiul românesc și alte tipuri de cronografe sau lucrări cu același caracter de sinteză de istorie universală. Este vorba de *Cronograful* tradus de grămaticul Staicu direct din slavonă și cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului, alcătuit între 1681 și 1703 pe baza unor izvoare apusene, bizantine și post bizantine. Conținutul acestora din urmă se oprește la viața și faptele lui Iacov, fiul lui Avraam și mai conține și o anexă despre idolii elinești. Aceste cronografe nu au atins, nici măcar pe departe, popularitatea cronografelor de proveniență neogreacă¹⁷.

Interesul istoriografic pentru aceste scrieri s-a manifestat încă din secolul trecut și cunoaște o recrudescență chiar în perioada recentă după cum o

13 N. A. Ursu, *Traducerea cronografului numit „tip Danovici” poate fi o lucrare de tinerețe a lui Dosoftei* în vol. *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVI-lea. Studii filologice*, Iași, 2003, p. 139.

14 În cel mai recent studiu pe tema cronografelor, Mioara Dragomir aduce câteva argumente solide în sprijinul ideii că însuși Nicolae Milescu ar fi fost traducătorul cronografului de tip Danovici, Mioara Săcrieru Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517)*, Iași, 2007, precum și Alexandru Mareș, *Interpolarea din Cartea cu multe întrebări a lui Nicolae Spătarul (Milescul). O chestiune de paternitate*, în *Studii și cercetări lingvistice*, anul XL, 1989, nr. 2, p. 147-154.

15 Paul Cernovodeanu, *Filiația cronografelor românești de tip Danovici*, în *BOR*, nr. 9-10, 1987, p. 180-196.

16 Idem, *Filiația cronografelor de tip Danovici*, în *BOR*, nr 7-8, 1988, p. 119.

17 Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 266.

dovedesc ultimele publicații¹⁸. Însuși principele Carol I a făcut o donație orașului său natal, constând în actualul manuscris Sigmaringen 5, după ce îl primise la rândul său dintr-o mănăstire din țară. Studiul acestui manuscris la Muzeul princiar din Sigmaringen a fost făcut de Mozes Gaster, care îl datează din 1690. Acesta remarcă și sursa ca fiind o traducere a Synopsisului neogrec al lui Dorotei al Morembasiei, apoi publică un scurt fragment în *Crestomație Română*. Tot Moses Gaster reușește să determine existența a două tipuri de cronografe românești: *tipul Danovici*, socotit a fi o compilație de texte grecești și slavone și tipul Dorotei care ar fi fost tradus numai după originalul grecesc.

Studiul cronografelor a fost făcut și de istoricul literar bucovinea Gh. Sbiera, care a avut cunoștință de mai multe cronografe de tip Danovici, fără a aduce nici o informație nouă¹⁹.

Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, ne spune că “Βιβλίον ιστορικόν...” s-a redactat la sfârșitul secolului al XVI-lea de Ierotei de Monembasia la îndemnul domnitorului român Petru Șchiopul și al lui Zotu, Spătarul Țigara și s-a tradus „foarte târziu” în românește²⁰. Iorga cunoștea numai copiile din 1799 și 1810 și nu făcea referire la manuscrisul Sigmaringen publicat de Gaster.

Un considerabil progres în studierea cronografelor neogrecești din istoriografia română se datorează, fără îndoială, bizantinologului Demostene Russo, mai întâi în lucrarea *Elenismul în România*, apoi prin cursurile de istoriografie greco-române susținute la Universitatea din București și care au fost publicate postum în volumul I din *Studii istorice greco-române*²¹. Savantul a reușit să clarifice problema acestor cronografe, izbutind să deosebească cele trei tipuri aparte: Dositei, Cigala și Danovici, izvoarele și circulația lor pe baza edițiilor tipărite la Veneția în 1631 și 1637 și a manuscriselor depistate, precum și prin ordonarea rezultatelor predecesorilor.

De asemenea, Iulian Ștefănescu își aduce contribuția la studiul cronografelor în articolul amintit, stabilind în mare filiația manuscriselor și prototipurile²². Studiul se bazează pe cercetarea a 26 de manuscrise existente în Biblioteca Academiei la acea dată.

O contribuție substanțială în problema cronografelor luate în discuție se datorează și istoricului literar Nicolae Cartoian. El face o trecere sumară în revistă a izvoarelor bizantine folosite drept surse pentru cronografe în lucrarea de sinteză *Istoria literaturii române vechi*, precum și a cronicarilor români care

18 *Ibidem*, precum și Mioara Săcrieru Dragomir, *op. cit.*, *passim*.

19 Gh. Sbiera, *Mișcări culturale la românii din stânga Dunării*, Cernăuți, 1897, p. 245.

20 N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, București, 1901, p. 26.

21 D. Russo, *op. cit.*, p. 53-100.

22 Iulian Ștefănescu, *op. cit.*, p. 1-77; idem, *Opere istorice*, vol. I, ediție îngrijită de D. Bodin, București, 1942.

le-au folosit drept surse de inspirație²³. Marele merit al lui N. Cartoian, constă, însă, în identificarea așa-numitor fragmente autonome care au fost extrase din cronografe dintre care multe au pătruns și în folclorul românesc. În primul rând, în articolul *Legendele Troadei în literatura veche românească*, N. Cartoian remarcă un fragment desprins din cronografele de tip Danovici, care a avut o circulație în Țările Române în secolele XVIII-XIX, pe când textul cuprins în cronograful Dorotei fragmentul nu a cunoscut o astfel de circulație.

Bizantinologul Vasile Grecu a editat în 1921 și 1923 două piese cu caracter religios și laic extrase din manuscrisul 86 de tip Cigala, iar scriitorul Emil C. Grigoraș, admitând numai valoarea literară a cronografelor scoate la lumina tiparului câteva legende din conținutul lor.

După Al Doilea Război Mondial istoricii reiau controversesele în jurul unor chestiuni încă neelucidate, legate de cronografe: problema traducerii cronografului de tip Cigala, care ar fi, după unii istorici, făcută direct din grecește sau după un intermediar slavon, apoi problema mitropolitului Monembasiei Dorotei, confundat de Al. Piru cu urmașul său Ierotei, tot mitropolit al Monembasiei ce a vizitat Moldova în timpul domniei lui Petru Șchiopu.

În *Istoria literaturii române* a lui G. Ivașcu se face doar o mențiune extrem de sumară despre supremația cronografelor traduse din grecește care cunosc o răspândire excepțională. Și aceasta pentru că savantul insistă asupra operelor literare originale din tezaurul literaturii române, cronografele fiind considerate simple traduceri din grecește sau slavonă, fără contribuția spiritului autohton românesc²⁴.

Un nou impuls în cercetarea cronografelor în această perioadă a fost dat și de Emil Turdeanu, care, examinând manuscrisul nr. 5 de la muzeul Hohenzollern din Sigmeringen ajunge la concluzia că, prin singularitatea sa, este, poate, varianta cea mai apropiată, în prima sa parte, de original (ms. 3517), dar și cea mai veche copie (1678) de cronograf Danovici, cunoscută până azi. Prima parte este cu autor necunoscut iar a doua e continuată de popa Vasile Grid din Șcheii Brașovului printr-un cronograf de tip Dorotei, tălmăcit de dânsul și încheiat în 1864 pe cheltuiala gocimanului Ion Buburuzea.

Dar cele mai consistente cercetări au fost efectuate de reputatul istoric Paul Cernovodeanu care s-a și ocupat, de altfel de editarea celui mai complet manuscris de tip Dorotei, ms. 86, împreună cu Gabriel Ștrempel²⁵. Contribuția lui Paul Cernovodeanu este esențială în ceea ce privește atribuirea copiștilor, datarea manuscriselor și filiația acestora. Astfel, pentru manuscrisele de

23 N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1942.

24 G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, București, 1969, p. 66.

25 Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol I, II, București, 1988.

tip Danovici, cele mai răspândite în toate cele trei țări române, cercetătorul a stabilit existența a 53 de copii manuscrise ce nu includ și fragmentele cu circulație separată. Ele sunt împărțite în cinci grupe corespunzând ariei de răspândire: tipul A pentru Transilvania, B pentru Țara Românească și tipurile C, D, E pentru Moldova²⁶.

De asemenea, Paul Cernovodeanu a stabilit după însemnările copiștilor și după cei care plăteau pentru reproducerea textelor, mediile sociale în care au circulat cronografele. Mai ales pentru Țara Românească savantul remarcă popularitatea de care s-au bucurat acestea pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. Dacă, în prima perioadă a regimului fanariot, cronografele au atras atenția în special boierilor munteni, a egumenilor, a ierarhilor bisericești, odată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea acestea continuă să se răspândească mai cu seamă în rândul clericilor și târgovețimii mărunte pentru care mai constituia, încă, o lectură plăcută și instructivă²⁷. În Moldova au circulat mai puține manuscrise și numai în mediile elitiste.

Cronografele, fiind în egală măsură opere istorice și literare, au stârnit și interesul filologilor pentru că dezvăluie amănunte interesante legate de limbă și stil. Astfel, Dan Simonescu în monografia *Cărțile populare în literatura românească* reproduce fragmente din textul cronografelor privind istoria biblică, cea a începuturilor Romei și a unor împărați bizantini și redă integral legenda Troadei²⁸.

Mai recent, Doru Mihăescu face o comparație între diferitele manuscrise, completând informația deja existentă cu amănunte legate de terminologie și limbă. După părerea autorului, avem de-a face în cazul cronografului Dorotei, nu numai cu doi, ci cu trei traducători, cel de-al treilea fiind identificat în persoana lui *Neculae sin Mihalache clucerul* a cărui operă s-a păstrat în copia din ms. 1126 din 1778. De asemenea, filologul încearcă să rezolve chestiunea paternității traducerii cronografului de tip Cigala-Dorotei. După Paul Cernovodeanu, traducerea ar aparține tretilogofătului Pătrașcu Danovici, al cărui nume îl găsim în ms. 86 BAR, copie identică cu manuscrisul 3517 BAR, rămas incomplet. În schimb, N. A. Ursu consideră că întregul cronograf Danovici reprezintă o traducere necunoscută a lui Dosoftei din anii tinereții sale²⁹, de la începuturile puțin cunoscute ale activității sale literare. Aceeași părere este împărtășită și argumentată din punct de vedere lingvistic și de Doru Mihăescu³⁰. O altă opinie, neargumentată în totalitate, ar fi că însuși

26 P. Cernovodeanu, *op. cit.*, 1987, p. 181.

27 P. Cernovodeanu, *op. cit.*, 1988, p. 118.

28 I. Chițimia, D. Simonescu, *Cărțile populare în literatura românească*, II, București, 1938, p. 25.

29 N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 222.

30 Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 174-242.

Nicolae Milescu Spătarul ar fi autorul traducerii cronografului de tip Danovici care ar fi put fi tradus în timpul domniei lui Gheorghe Ghica (1658-1659) în Moldova și a lui Ștefăniță Vodă între anii 1659-1661 și a fost imediat răspândit prin copiile comandate de către boierii Cantacuzini³¹. Nu trebuie trecută cu vederea străduința de a se realiza ediții critice ale cronografele care au circulat în spațiul românesc, în special pentru cronograful lui Mihail Moxa³², care reprezintă prima carte de istorie universală tradusă în limba română³³, până la cronograful de tip Danovici cu cea mai largă răspândire în spațiul românesc³⁴.

Desigur, mai persistă încă îndoiala dacă cronografele pot să fie considerate simple traduceri sau părți integrante ale culturii românești. Mulți istorici și filozofi ai istoriei care au încercat să lege cultura românească de marile curente de cultură și gândire europene, precum umanismul sau iluminismul nu au luat deloc în considerație aceste scrieri. Cert este că ele au constituit principalul izvor de inspirație pentru multe legende, povestiri, poeme, texte cu caracter anecdotic cu largă circulație în mediile intelectuale și populare românești. Mai mult decât atât, acestea au oferit cronicarilor români prețioase știri privitoare la istoria națională, la istoria popoarelor vecine, precum și un model istoriografic.

Însuși termenul de *cronograf* s-a încetățenit în vocabularul oamenilor de cultură români și a fost utilizat chiar și pentru letopisețe locale din Principate. Astfel, la Biblioteca Academiei Române pe f. 1 a manuscrisului românesc 53 este scris „Hronografu care să chieamă moldovenește scrisoare anilor” (1766). În acest “hronograf” este cuprins Letopisețul lui Miron Costin, al lui Neculce și al lui Nicolae Costin³⁵. O altă nuanță a noțiunii de *cronograf* este și aceea de culegere de cronici și letopisețe, uneori în mod fragmentar, privitoare la o anumită perioadă, domnie sau eveniment. A se vedea în acest sens *ms. rom.* 58 BAR unde sunt colecționate cronici privitoare la Nicolae Mavrocordat, ca și cea a lui Nicolae Costin sau Radu Popescu. De asemenea o variantă a Letopisețului Cantacuzinesc avea drept titlu „*Viața Domnului Mateiu Basarab Voievod după hronografu cel de obște ce să află aicea și scriere pentru domnia lui până la sfârșit*”.

Letopisețele înseși, începând cu cele de la curtea lui Ștefan cel Mare, sunt considerate variante ale așa-numitor cronici scurte din secolul al IX-lea care

31 Mioara Săcrieru Dragomir, *op. cit.*, p. 119 – 158.

32 Moxa Mihail, *Cronica universală*, Ediție critică, studiu introductiv, note și indice de G. Mihăilă, București, 1989.

33 Paul Cernovodeanu, *Preoccupations en matiere d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII et XVIII siècles*, în *RRH*, IX, 4, 1970, p. 684.

34 Manuscrisul 86 este editat de G. Ștrempel în *op. cit.*, cuvânt înainte și studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, 1988, iar manuscrisul 3517 BAR de către Mioara Săcrieru Dragomir, *Hronograf de'nceputul lumii*, Iași, 2007.

35 La fel pentru manuscrisele românești 103, 104, 125 și 139 BAR; Alexandru Stănculescu Bârda, *op. cit.*, p. 279.

încep cu *Chronographikon syntonom* al lui Nikephoros I. Acestea se înscriu într-un anumit curent de elaborare a acestor cronici scurte³⁶, curent ce începe din Bizanț și cuprinde și literatura sârbească³⁷.

Alături de texte fundamentale de cult, răspândite în numeroase manuscrise, de scrierile teologice, morale, juridice, filozofice, filologice și literare propriuzise, în Țările Române au fost copiate și traduse o serie de cronici bizantine în traduceri și prelucrări slavone, ce dădeau o imagine destul de bogată și variată, ce-i drept, uneori legendară, a marilor epoci din istoria omenirii, privind Orientul apropiat, Imperiul Roman și cel Bizantin, precum și a Peninsulei Balcanice în ansamblul ei. Preocupările pentru istoria universală se disting la autorii de anale care introduceau date relative legate de importante evenimente externă în cadrul cronicilor interne, fie în strânsă legătură cu evenimentele din Țările Române descrise, fie sub forma unor digresiuni în care fragmentele erau preluate din surse străine³⁸.

Această activitate de pionierat în domeniu istoriografic avea să fie continuată odată cu dezvoltarea literaturii române și apariția scrierilor în limba română. Cu toate acestea, continuă raportarea permanentă la schema bizantină tradițională ce operează în etape până în secolele XVII-XVIII. O adevărată culme a acestei scheme o reprezintă apariția *Cronicii universale* a lui Mihail Moxa ce are ca model compilația lui Manases și alte cronici sud-slave. Astfel se dezvoltă acest gen istoriografic în lucrări din ce în ce mai elaborate, numite *Historii*, dar care în epocă poartă tot denumirea românească de *letopisește* sau *cronici*. Uneori cronografele traduse vin să completeze fundalul de epocă despre care vorbesc letopiseștele românești. Informațiile culese din cronografe au fost inserate în operele autohtone în funcție de erudiția, concepția, spiritul critic și capacitatea de asimilare a fiecărui autor.

Cronografele însele apar în literatura română la date destul de apropiate unele de altele (cronograful lui Mihail Moxa este datat 1620 fiind cel mai vechi, cronograful Dorotei are o dată sigură pentru că din spațiul românesc a pornit inițiativa tipăriturii venețiene din 1631, iar pentru cronograful Kigalas

36 Cea mai importantă este *Cronica* anilor 1296-1417 atribuită cărturarului bizantin Ioan Chortasmenos (1379-1436), cu o traducere în manuscrisul slavo-român nr. 116 din 1554-1561 de la Biblioteca Academiei de Științe a Republicii Ucraina. Vezi D. Năstase, *La chronique de Jean Chortasmenos et le dernier siècle d' historiographie byzantine*, în *Σύμμεικτα*, 8, Atena, 1989.

37 Tudor Teoteoi, *Preliminares à l'étude de la tradition Byzantine chez les chroniqueurs du Moyen Age roumain*, în *RESEE*, tom XXXIV, 1996, nr. 3-4, p. 232.

38 Doru Mihăescu, în prefața ediției critice a Cronografului lui Moxa, face o enumerare detaliată a manuscriselor slavo-române, majoritatea aflate la Biblioteca Academiei Române, care se transcriau adesea împreună cu cronicile interne alcătuite în cancelariile domnești sau prelucrate în mănăstiri. Aproape toate acestea, cu excepția cronicii lui Gheorghe Armatolos și a *Veații regilor și arhiepiscopilor sârbi* au intrat într-o măsură mai mare sau mai mică în țesătura *Cronicii universale* a lui Mihail Moxa. Mihail Moxa, *Cronica universală*, p. 8.

datarea este incertă, oscilând între 1637 și 1650). În ceea ce privește cronograful Danovici, este chiar uimitor că la scurt interval după moartea logofătului Pătrasco Danovici (1682 sau 1683), traducerea pe care a efectuat-o apare într-un număr așa de mare de exemplare. Faptul denotă, desigur, interesul contemporanilor pentru cronografe (conștienți că nu puteau aștepta o tipărire a scrierii) și, spre deosebire de cazul în care lucrarea ar fi fost tipărită, numărul ridicat al manuscriselor reprezintă o unitate de măsură în care se reflectă atitudinea oamenilor de cultură ai vremii³⁹.

Ampla difuziune pe care o cunosc cronografele în Țările Române este dată în parte de forma atractiv literară sub care acestea erau prezentate, iar, pe de altă parte, de accentele protestatate dirijate contra dominației otomane și de o reală compasiune *vis-à-vis* de populațiile creștine din Balcani căzute sub dominație otomană. Privite din acest punct de vedere, dar, evident la un nivel inferior, cronografele se pot afilia tendințelor antiotomane manifestate într-o literatură istorică de traducere, circulând în manuscris și ale cărei trăsături specifice urmau să se cristalizeze în secolul următor⁴⁰.

Luându-și în serios condiția de ocrotitori și de urmași ai civilizației bizantine, românii sunt cei care favorizează răspândirea acestui tip de scriere în lumea postbizantină a secolelor XVI-XVIII și chiar inițiază răspândirea cronografelor în limba neogreacă, cu contribuția, desigur, a boierimii de aceeași origine refugiată în spațiul românesc. În această perioadă, în societatea românească gusturile se împart, iar moravurile bizantine, grecești iau treptat locul celor slavone. La curțile domnești se înmulțesc cărturarii greci, refugiați din Bizanțul cucerit. Apar școli de limbă și cultură greacă, iar copiii claselor de elită sunt instruiți în conformitate cu noile influențe. Se împărtășea din astfel de opere publicul aristocrat al societății românești și toți acei refugiați ai lumii bizantine. Pentru satisfacerea unor astfel de gusturi, din ce în ce mai rafinate, era nevoie de o literatură adecvată, de aceea asistăm la o adevărată inundație de tipărituri grecești și în traduceri românești și slavone după diferite cronici, satire, poeme, cărți religioase, cărți de slujbă, lucrări cu conținut filozofic și moral, traduceri din Sfinții Părinți și scriitori bisericești și chiar pamflete sau piese de teatru⁴¹. În acest context trebuie situată și circulația acestor cronografe, alături de alte opere de o certă probitate științifică, multe dintre ele parvenite din lumea bizantină⁴². Dat fiind faptul că aceste scrieri își propuneau să fie

39 Mioara Săcrieru Dragomir, *op. cit.*, p. 25.

40 P. Cernovodeanu, *op. cit.*, 1970, p. 695.

41 Cornelia Papacostea Danielopolu, *Literatura în limba greacă în Principatele Române (1774-1830)*, p. 43.

42 Pe lângă sursele poloneze și occidentale din care s-au ispirat cronicarii români, cele mai importante texte bizantine care au circulat la noi sunt Ioan Malalas din Antiohia (sec. VII), Gheorghe Synkellos (sec. VII-IX), Gheorghe Armatolos (sec. IX), Simeon Magistrul

istorii exhaustive ale lumii întregi, compilând tot ce se putea găsi la vremea respectivă cu privire la evoluția istorică a omenirii, este firesc ca ele să fie folosite drept sursă de informație de către cronicarii români pentru istoria propriului neam. O parte din mențiunile despre români sunt culese din surse bizantine sau turcești, adeseori rămase necunoscute până astăzi, altă parte este alcătuită de traducători sau copişti, pe baza propriilor cunoștințe, ei înșiși fiind contemporani cu multe din evenimentele descrise. În această perioadă de afirmare constantă a tendințelor novatoare, se reafirmă fenomenul integrării conștiente și exagerate a tradiției bizantine, ceea ce presupune că *se voia a se afișa această tradiție pentru a pune mai bine în valoare un manifest politic*. La ora actuală, acest fenomen, evident pentru secolele XVII-XVIII este privit de istoriografia românească ca o recuperare a Bizanțului, ce devine mai puternic, cu cât ne îndepărtăm de existența reală a acestuia⁴³.

*

Am stabilit anterior că scrierile de tip cronograf care au circulat în Țările Române în secolele XVII-XVIII reprezintă principalele surse de cunoaștere de către mediile culturale românești a istoriei Bizanțului, dar și a istoriei universale în general. Mai mult decât atât, pentru cei care le-au citit, ele reprezintă un model de scriere istorică caracterizată prin bogăția informației, acuratețe, limbaj accesibil, amploarea descrierilor, predilecția pentru descrierea faptelor și caracterelor umane, scoaterea în evidență a unor personalități excepționale, în special ale unor împărați, interesul pentru unele curiozități și fenomene ale naturii, toate integrate universului religios și supuse viziunii moral-creștine a autorilor. Acestea sunt, de fapt, și trăsături ale literaturii bizantine în general, trăsături care au fost transmise și istoriografilor români.

În elaborarea unui studiu care să releve câteva elemente de imagine a Bizanțului desprinse din cronografele medievale trebuie avute în vedere două aspecte. În primul rând este vorba de intervenția personală a traducătorului în actul traducerii și a diferiților copişti care nu s-au mulțumit cu simpla copiere, ci au simțit nevoia elaborării unor ajustări, a unor actualizări, a unor explicații suplimentare, a unor digresiuni personale ce denotă trecerea prin

---

și Logofătul (sec. X), Ioan Zonaras și cronică lui Constantin Manases din care s-au extras numeroase date și informații privitoare la istoria spațiilor vecine, apoi *Viața și traiul Sfântului Nifon*, patriarhul Constantinopolului, extras din lucrarea biografică a lui Gavril Protul de la Sfântu Munte. Ulterior A. A. Vasilescu remarcă fragmente din opera lui Sphrantzes, în *Cronica Țării Românești* a lui Radu Popescu. Din același autor se inspiră și Dimitrie Cantemir. Tratatul patriarhului Ghenadios Scholarios se citea în secolul al XV-lea la Cetatea Albă. Despre alte opere bizantine cu circulație în spațiul românesc, în P. Cernovodeanu, *op. cit.*, 1970; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1942; A. A. Vasilescu, *Un cronicar bizantin utilizat de autorul istoriilor domnilor Țării Românești*, în *Convorbiri literare*, XLVIII, 1914, p. 1085-1092.

43 Tudor Teoteoi, *op. cit.*, 1996, p. 236.

filtrul personal de gândire în actul copierii și al traducerii. Aceasta, cu atât mai mult cu cât unii copiiști și compilatori aveau pretenția de a fi considerați ei înșiși autorii scrierilor, în ciuda notei de umilință pe care o denotă predosloveniile și însemnările finale. În maniera personală de elaborare a traducerilor credem noi că am găsit formulări care să reflecte trăsături proprii ale mentalității românești, ale unor viziuni personale și specifice ale istoricografilor români, cu privire la istoria spațiilor și popoarelor din zonă și ale Imperiului Bizantin în special.

Al doilea aspect este legat de însuși conținutul cronografelor și de procesul prin care cititorii unor astfel de opere și-au însușit aceste conținuturi, transformându-le în achiziții și bunuri culturale proprii. Acest proces de integrare la nivel cultural și al mentalităților este extrem de dificil de urmărit în ansamblul culturii românești, în funcție de practicile de lectură și de conveniențele culturale și sociale. Dovada principală a integrării numeroaselor informații, a faptelor, legendelor și învățămintelor din conținutul cronografelor în circuitul cultural al românilor o reprezintă numărul mare de manuscrise, de obicei impresionante ca volum, care au circulat în toate cele trei Țări Române începând cu 1620 și până la jumătatea secolului al XIX-lea. Filiația manuscriselor denotă interesul mare în copierea acestora, diversitatea mediilor sociale în care se realiza lecturarea, scopul lecturii, dar și asocierea cu alte cărți, documente și produse culturale. Mai interesant este fenomenul desprinderii unor fragmente care s-au răspândit autonom, integrarea altora în alte opere literare românești, precum și circulația unor fapte, legende și povestiri la nivelul literaturii orale și al folclorului, care dovedesc un efort de selectare a conținutului cronografelor în funcție de preferințe, de interese, de valoarea formativă a acestora. Astfel, ca dovadă familiarizării românilor cu astfel de scrieri avem și dovezi ale prelucrării unor fapte cu caracter legendar din conținutul cronografelor și pătrunderea lor în circuitul literaturii orale. Fenomenul se realizează după mecanismele logicii gândirii populare. Faptele, legendele și fenomenele rămân cu caracterul lor de exemplaritate, iar localizările, datările și personajele își pierd identitatea. Rezultatul acestor transformări este, credem noi în măsură să ofere câteva date care ne-ar putea permite să reconstituim în parte viziunile, cunoștințele și atitudinile românilor din Evul Mediu față de Bizanț, un corp politic și o civilizație plină de controverse, dar care le-a marcat indubitabil propria lor istorie.

În cartea *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea*, Alexandru Dușu limpezește o confuzie care dominase multă vreme presuposițiile exegeților: ce se scrie/tipărește nu trebuie echivalat în mod indistinct cu ce se citește. Scrisul a fost multă vreme pus în slujba îndeplinirii unei funcții, investit cu o autoritate recunoscută în viața colectivității, deoarece reflectă condițiile

îndeplinirii unui *officium* - cel princiar, cel ecleziastic, cel aristocratic⁴⁴. În spiritul istoriei mentalităților se prefigurează două personaje care contribuie la actul de cultură și ale căror trăsături reflectă constituirea în imaginarul colectiv a unei entități politico-istorice precum Bizanțul: *scriitorul și cititorul*. Ambele personaje, însă, nu fac abstracție de contextul ideologico-politic, dar, mai ales cultural în care are loc dialogul.

Din analiza pe textul cronografelor pe care au făcut-o numeroși lingviști în comparație cu textul original⁴⁵ se observă două trăsături fundamentale ale traducătorilor: pe de o parte, dorința de a comunica într-un mod cât mai clar faptele descrise în original, iar, pe de altă parte, de scoatere în evidență a virtuților de scriitor ale traducătorului, tendința acestuia de a-și exprima atitudinea față de cele relatate, de a pune probleme și de a le dezlega, iar aceste trăsături caracterizează textul cronografelor în întregime. De altfel, e o particularitate a istoriografiei bizantine, aceea de a vedea în orice material existent, în orice gând, în orice lucru așternut odată în scris un bun obștesc pe care scriitorul e liber să și-l însușească, să-l prelucreze, să-l transforme după concepția proprie⁴⁶, iar această trăsătură, spunem noi, a fost însușită cu prisosință și de istoriografii români.

Întrucât își semnează manuscrisul în două locuri, avem toate motivele să-l considerăm pe călugărul Mihail Moxa drept traducătorul *Cronicii universale*. Scrierea are patru izvoare principale, inegale ca întindere: *Cronica* lui Constantin Manases⁴⁷, *Cronografa pe scurt* a patriarhului Nichifor, cu completări ulterioare până la 1242, *Cronica anilor 1296-1413*, atribuită lui Ioan Chortasmenos și, în sfârșit, o variantă a *Letopisețelor sârbești noi* (1355-1490).

44 Alexandru Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea. Studii și texte (1700-1821)*, București, 1968, p. 29.

45 În analiza pe textul istoric în traducere românească m-am folosit de două ediții critice ale cronografelor: *Cronica universală* a lui Mihail Moxa, ed. G. Mihăescu, București, 1989, precum și cronograful de tip Danovici, editat de G. Ștrempel, *Cronograf, tradus din grecește de Pătrașcu Danovici*, București, 1999.

46 Gyula Moravcsik, *Clasicism în literatura bizantină*, în vol. *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 153.

47 De menționat că autorul, Constantin Manases, este un scriitor bizantin trăitor în secolul al XII-lea, ce făcea parte, ca și predecesorul său, Zonaras, din cercul Irinei, soția sevastocratorului Andronic, fratele împăratului Manuil I Comnenul (1143-1180), căreia îi închină această impunătoare operă poetică în versuri „politice” (iambi de 15 silabe cu cezură pe silaba a 8-a), ce relatează istoria lumii de la *Facere* până la anul 1081. Este vorba, deci, de un scriitor care exprimă poziția oficială a curiei imperiale bizantine cu glorificarea dinastiei Comnenilor; Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 14. Sursele de inspirație a lui Manases în ceea ce privește partea Imperiului Roman de Răsărit au fost scriitorii bizantini timpurii precum Ioannes Lydos (490-565), *Despre magistraturile poporului roman*, Ioannes Antiocheos (o cronică universală până în 610), Pseudo-Simeon, o prelucrare a operei lui Simeon Magistrul și Logofătul ce mergea până la anul 963 și o cronică ce a servit drept bază lui Zonaras și Teodor Scutariotes; *FHDR*, I, p. 266-267; II, p. 354-357, 490-495; III, p. 406-441; IV, p. 80-81.

În funcție de aceste patru izvoare, scrierea lui Moxa se împarte în două părți. Prima, cea mai amplă, cuprinde capitolele 1-92, până la *Epilogul* aparținând călugărului oltean și are ca izvor exclusiv cronica lui Manases. A doua parte cuprinde capitolele 93-99 și, după cum mărturisește traducătorul, „de acum s-au scos dentr-alte izvoade de aceeaș împărăție”. Din acest conținut fragmentele privitoare la istoria Imperiului Bizantin ocupă capitolele 35 (*Împărăția lui Constantin, marele împărat întâiu în creștini*) până la sfârșit, capitolul 99, intitulat *De Țarigrad* în care se povestește cucerirea Constantinopolului de către turci. Este vorba de partea cea mai consistentă și mai detaliată a cronicii. De remarcat este că, urmând cu fidelitate cronica lui Manases, Moxa a tratat istoria Imperiului Bizantin ca pe o continuare firească a Imperiului Roman urmărindu-se ca un fir roșu principiul dinastic. Astfel, capitolul 34 se intitulează *Împărăția Constei, tatăl lui Constantin împărat*, iar cel ulterior, *Împărăția lui Constantie, feciorul lui Constantin*.

Principala preocupare a lui Moxa a fost fidelitatea traducerii, dar și comprimarea acesteia, autorul sărind peste unele capitole, completând altele cu informații din capitolele sărite, mai ales în ceea ce privește detaliile despre istoria creștinismului. Acolo unde cronica lui Manases prezenta lacune, expunerea se încheie succint și întrucâtva confuz cum se întâmplă cu capitolul *Împărăția lui Mihail, fiul lui (Constantin) Ducas și Împărăția lui Nichifor Botaniatul*, împărat care nu mai este menționat de traducătorul român. Cronicarul bizantin Manases a mai adăugat și câteva cuvinte de laudă la adresa dinastiei Comnenilor, sub ale căror auspicii și-a scris cronica – cuvinte pe care, însă, în mod justificat, Moxa nu le mai traduce⁴⁸.

Pentru partea a doua a cronicii, Moxa a stabilit el însuși 6 titluri: 94: *Împărăția lui Cantacozinu*; 95: *Cum au trecut turcii marea de au luat împărăția*; 96: *Împărăția lui Cal(o)ian* și 97: *Împărăția lui Manoil Paleolog*, urmând cu fidelitate cronica lui Chortasmenos. În sfârșit, extrasele din *Letopisețul sârbesc nou* și din alte surse între care *Letopisețul de la Putna*, sunt grupate în două capitole: 98; *Împărăția lui Mahmet, fiul lui Murat* și 99; *De Țarigrad sau De Țarigrad, cum l-au luat turcii*.

După cum însuși mărturisea în *Epilog*, Mihail Moxa a utilizat mai multe izvoare, pe care le-a folosit în mod diferențiat⁴⁹. El a preluat integral pasajele care corespundeau punctului lui de vedere, le-a omis pe cele care-i lezau ideile și concepțiile religioase, le-a rezumat pe cele mai puțin importante. Astfel, spirit monahal, autor printre altele și al Pravilei de la Govora⁵⁰ și al unui Liturghier, Moxa se ferește a relata cu amănunte viața monarhilor păgâni și înclinările lor

48 Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 43.

49 După Doru Mihăescu sursele identificate, în vremea lui I. Bogdan ca fiind în număr de 4-5 ajuns acum la 13; Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 30.

50 Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 39.

pasionale, dar descrie cu religiozitate asediul Ierusalimului.

În ceea ce privește începuturile Imperiului Bizantin, faptele împăraților, ca de altfel întregul mers al faptelor istorice, sunt văzute ca rezultatul unei lupte între Dumnezeu și Diavol pentru că împăratul Constantin, „însuș împărat întâiu creștinesc... și abătu de surupă casele idolilor și astupă capiștile unde purta elinii șfara dracului și le sfârși toată spurcăciunea lor” (f. 48), iar Iulianus Apostatul „se lepădă de Dumnezeu și părăsi legea creștinească, deci se lipi de dracul și rădică arme și războaie spre Hristos” (f. 49). Atât Moxa cât și Manases rămân, deci, tributari filosofiei tipic medievale despre mersul istoriei, concepție aflată sub semnul religiosului, dar și al luptei dintre bine și rău.

Uneori ies în evidență limitele informației și ale spiritului critic la Moxa, pentru că, sub influența originalului, Țarigradul este numit „al nostru tron” (f. 99-100), aceasta fiind o prelucrare *tale quale* a pasajului din Manases.

Modificările pe care traducătorul român le realizează față de izvoarele folosite se fac de multe ori în sensul actualizării terminologiei. Astfel nobilii sunt *boieri*, iar fii de împărați sunt *coconi*, atât la bizantini cât și la celelalte popoare, precum otomanii. Dregătoriile poartă denumirile specifice Țărilor Române: *vicvod* (în sensul de conducător de oaste), *postelnic*, etc. Dregătoria bizantină de *parakimomen*, păzitor al împăratului în timpul nopții este tradusă prin cuvântul *postelnic*.

Aproape în totalitate, sunt prezente înlocuirile *perșilor* cu *turcii*. Cred că nu mai putem vorbi de o substituție sub impactul actualității, ci pur și simplu, în concepția oamenilor de cultură români din Evul Mediu, a cronicarilor, istoriografilor și publicului larg, *perșii* sunt urmașii turcilor. Exemple: la f. 56 avem pe „Izdigherd” (gr. Ἰσδιγέρδης)⁵¹, regele perșilor numit de Arcadius, după unele surse, tutore a lui Teodosius, e denumit „domnul turcesc”. Un alt împărat, Marcian „eșise cu grecii că le prăda turcii țara” (f. 60). Perșii sunt înlocuiți cu turcii în toate situațiile, neexistând apelativul de *perși* în traducerea românească, deși ea există în intermediarul slavon.. Este, deci, observabilă înlocuirea intenționată de către traducătorul român. Motivele înlocuirii sunt, fie o percepție eronată a românilor despre spațiul geografic al Asiei Mici unde în timpuri istorice diferite se instalează diferite popoare, traducătorul român operând în sensul actualizării cunoștințelor din acel spațiu⁵², fie denumirea

51 Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 143.

52 E o practică curentă a istoriografilor medievali numită manie arhaizantă, aceea de a înlocui denumirile unor popoare contemporane cu acelea ale popoarelor antichității tritoare în acel spațiu, dar înlocuirea se petrece și în sens invers, acela de a înlocui denumirile unor populații din vechime cu numele popoarelor contemporane autorului, nu după criteriul genetic, ci după cel geografic; Gyula Moravcsik, *Bizantinoturcica*, II, Berlin, 1958; *FHDR*, II, 1970; S. Brezeanu, *Les Roumânes et le silence des sources, dans le millenaire obscur*, în *RRH*, XXI, 1982, nr. 3-4, p. 388-395.

numeroaselor popoare asiatice drept turci sub impactul mental al dominației turcești asupra Țărilor Române. Un alt exemplu de înlocuire a denumirii perșilor cu turcii se relevă în capitolul despre domnia lui Iustinian: „iar de sulița lui Velizarie se spărie Hozroi domnul turcesc”, în original Χοσροῦς ὁ Περσαρχῆς (Chosroes al perșilor), iar în intermediarul slavon Хозрон. Deși etnia e clar exprimată în grecește și slavonă, călugărul român preferă să utilizeze denumirea consacrată în cultura românească aceea de *turci*. Moxa generalizează etnonimul de *turci*, transferându-l și la alte popoare care atacă Constantinopolul: „atunci se întâmplă oaste cu turcii”, în original Ἀγάρηνους δε πειρατας și slavonă агарыны же развоиникъ „pirații agareni”, în fapt arabii care se pregăteau să atace Constantinopolul în 715⁵³.

Referirile la profetul Mahomed sunt însoțite tot de apelativul de turci: „atunci se ivi pre lume Mahmet, cela ce au tocmit lege turcilor și năvălise mulțime de *sărăcini* la Țarigrad” (f. 82). Denumirea coruptă a *sarazinilor* e o preluare *ad litteram* din originalul grecesc și intermediarul slavon, dar, Moxa nu renunță la substituirea consacrată când e vorba de arabi. Acolo unde sunt menționate grupuri de populații necunoscute călugărului român, el se mulțumește să preia denumirea din original (sarazini, maniheii, agarenii), dar când e vorba de perși sau de arabi, popoare familiare traducătorului, acesta recurge la înlocuirea denumirii etnice, ceea ce denotă cam pe unde se situează limitele cunoștințelor geografice în cazul cărturarului nord-dunărean. Înlocuirea reflectă o concepție istorică personală a lui Mihail Moxa ce poate fi extinsă prin generalizare la o pleiadă de cărturari români⁵⁴. Ea are în vedere criteriul geografic (perșii, arabii și turcii locuiesc în același spațiu situat la granițele răsăritene ale Imperiului Bizantin), criteriul istorico-genetic (probabil, în concepția oamenilor de cultură din Evul Mediu, perșii sunt urmașii turcilor) și criteriul religios (mahomedanismul practicat atât de arabi cât și de turci). Însă, spre deosebire de perși, care sunt înlocuiți în toate cazurile cu denumirea mai sus menționată, arabii mai poartă la Moxa denumirea de *cărăimani*. Adevărații turci, turcii selgiucizi poartă în cronica originală a lui Manases denumirea de agareni ἐκ τῆς Ἀγαρ⁵⁵.

Dorind să aducă opera bizantină în actualitate și să o facă mai ușor de înțeles, Moxa eludează criteriul cronologic și face din dușmanii răsăriteni ai bizantinilor *turci*, indiferent de epoca în care aceștia atacau Imperiul. Traducătorul român a efectuat în mod conștient această înlocuire, motivul fiind probabil și ridicarea impactului emoțional al scrierii pentru că în

53 *Ibidem*, p. 166.

54 Ultimele interpretări în studiul: Constantin I. Ciobanu, *Aseziul Constantinopolului în pictura post-bizantină din Moldova*, în *Sud-Est. Artă, Cultură, Civilizație*, nr. 48, februarie, 2002.

55 Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 200.

imaginarul românesc, turcii reprezintă dușmanii prin excelență⁵⁶. Dorind să dea întregii sale opere o viziune integratoare și efectuând comprimări, Moxa pune față în față protagoniștii și dușmanii, adică *bizantinii* (grecii în opera lui Moxa) și *turcii*. În orice caz, această înlocuire prezentă de la pictura bisericească la romanul popular necesită o abordare mai aprofundată.

Bulgarii sunt denumiți Șchei (!) în toate cazurile în care se face referire la ei, deși copiile slavone ca și cele grecești folosesc denumirea corectă. Pentru neamurile vestice, catolice se generalizează denumirea de *frânci*, denumire existentă atât în manuscrisele grecești, cât și în cele slavone. Se pare că istoriografia bizantină a conservat termenul și l-a transmis și istoriografilor români: „anii 6710, luară frâncii Țarigradul de la greci și l-au ținut 62 de ani. Și de frica frâncilor pomeniră grecii pre papa la jărtăvnic” (f. 141). Pentru evenimentele apropiate de contemporaneitatea proprie, cum ar fi cruciada de la Varna, și pentru care Moxa avea informații și din alte surse apar și denumiri ale popoarelor occidentale: germani, albanezi s.a.

Referirile la domnia a lui Iustinian îi oferă lui Mihail Moxa prilejul de a clarifica pentru cititor distincțiile între Imperiul Roman de Răsărit și vechile teritorii ale Imperiului Roman. Locuitorii din partea răsăriteană sunt grecii, iar cei din apus „rumânii” în sensul de romani. La fel ca și Dosoftei, traducătorul cronografului de tip Cigala, Moxa utilizează termenul „rumân” nu numai cu sensul de român, dar și cu sensul de „roman”⁵⁷. Oricum Moxa e destul de confuz în exprimare, mulțumindu-se să denumească cele două structuri politice după capitale *Rîm* și *Țarigrad*. În același timp călugărul oltean dă dovadă că și-a însușit în mod participativ ideea de „translatio imperii”. După cum se știe, istoriografia bizantină însăși folosește pentru Constantinopol denumirea de Noua Romă. Fără să întâlnească apelativul la Manases, dar familiarizat cu ideea, Moxa folosește pentru Roma expresia „Rimul cel bătrân”, expresie pur românească ce reflectă preluarea conștientă de către elita românească a concepției politice bizantine de continuitate din vechiul Imperiu Roman.

De asemenea concepția politică de superioritate a Bizanțului față de statele satelit ortodoxe din răsăritul Europei apare în izvoarele bizantine în termenii specifici medievalității răsăritene și este preluată fără rezerve în traducerea românească: „El văzu Cantacozinu că nu-i va putea opri (pe turci n. a.), deci *poronci* la Alexandru domnul șcheilor (bulgarilor n. a.), și la Uroș, domnul sârbilor, și la Ugleș dispot, și la craiul Vâlcașin, ca să-i tremită oști într-ajutoriu. Ei nu vrură, ce-i răspuseră: Apără-te cum știi!”. Referirea se face la momentul cuceririi cetății Gallipoli din martie 1354 și trecerea turcilor în partea

56 „Raportarea la *altul absolut* poate oricând să dea seama de ce anume i se întâmplă omului sau unei întregi comunități în istorie, reușind astfel să dețină rolul unui apriori ultim al conduitei noastre”. Ștefan Afloroaie, *Lumea ca reprezentare a celuiilalt*, Iași, 1994, p. 7.

57 Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 43.

europăeană a Imperiului. De această dată, sursa lui Mihail Moxa este cronică lui Chortasmenos care prezintă lucrurile din punctul de vedere al unui bizantin. Astfel se minimalizează culpabilitatea împăratului Ioan Cantacuzino și se mărește aceea a conducătorilor statelor din Peninsula Balcanică, state aflate, conform concepției bizantinilor, în relație de vasalitate cu Bizanțul și a căror îndatorire era să apere Bizanțul. Cărturarul român subscrie la această părere și atenuează refuzul statelor balcanice prin maniera traducerii⁵⁸.

Denumirea politică a statului Bizantin în traducerea românească e *Împărăția grecească* (f. 65) sau *Țara grecească* (f. 66) de cele mai multe ori. Apare și numele propriu Vizantiia ca o personificare „văzu atunci Vizantiia zi bună și slobodă, până fu Mihail împărat, că era om bun și înțelept. (...). Atunce văzu puțină vreme țara grecească mare răpaos și multă pace și alinată viață fără valuri” (f. 72). Denumirile etnico-politice sunt constante pe tot parcursul traducerii: „600 de ani de când au îmblat spata grecească pen țara turcească” (f. 80), citat cu referire la recuceririle din timpul lui Heraclius.

În ceea ce privește elementele din cotidianul vieții bizantine, multe dintre ele sunt comune și românilor și oamenilor medievali în general, dar multe elemente diferă, ca rezultat al modului specific de viață, luând forma diferitului, al curiozității până la miraculos. Spre exemplu, la traducătorul român lipsește un întreg pasaj din Manases în care se reflectă strălucirea curții constantinopolitane. Necunoscând și neputând să-și imagineze împărăteasca strălucire bizantină, Moxa introduce în cadrul povestirii o notă mai simplistă, monahală, raportată la cunoscut⁵⁹.

Alt fapt istoric descris prin raportare la cunoscut este chiar căderea Constantinopolului, eveniment care a avut un impact emoțional puternic în epocă în întreaga Europă și care a fost relatat în cronici cu lux de amănunte beneficiind și de descrieri ale contemporanilor, chiar ale martorilor oculari⁶⁰. Dar, la călugărul român, consecințele politice ale prăbușirii Bizanțului sunt relatate într-o manieră concisă, și mai familiară „Deci, deaca luă turcii cetatea de la greci, ei le tăiară împăratul și pre toți boiarii și toate capetele, și slăbi toată puterea grecească” (f. 154). După cum se observă, evenimentul nu este înzestrat de către traducătorul român cu importanța cuvenită. Totuși, ideea de translație a puterii imperiale răzbate, iar consecința este explicarea într-o manieră tipică medievală a dominației otomane: „De-acia scris Mahamet în toate laturile, pre la crai, pre la domni, pre la voievozi de se mărturisi împărat, că până atunce se chema beghi. *Deci, de atunce se tot sfădesc cu toate țările și nu au răzbun, ce tot lărgesc de toate părțile*” (f. 154).

58 Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 207.

59 Margareta Ștefănescu, *Influența traducerii mediobulgare a Cronicii lui Manases asupra literaturii româno-slave și române vechi*, în *Arhiva*, XXIV, 1927, nr. 3-4, p. 176.

60 Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ediție critică de Vasile Grecul, București, 1958.

Interesantă este preluarea din Manases a unei metafore privitoare la moarte pe care Moxa o traduce foarte frumos în română: „deaca-ș dede Iustinian (Iustin I n. a.) datorita datornicului și lipi lutul de țărână...” (f. 67) sau „Cerșu-l pământul la Iraclie împrumutul și-l de-te” (f. 81). Alte completări ale textului lui Manases, neexistente în original, aduc cronografele o oarecare apropiere de mediul social românesc. Astfel, împărăteasa Irina (780-802), care și-a orbit fiul, a fost exilată în insula Lesbos și a sfârșit hrănindu-se „ca o văduvă săracă pe la ușile altora”, expresie a pedepsei dumnezeiești pe care a primit-o. Vorbele de înțelepciune din opera bizantină sunt completate cu alte proverbe de către traducătorul român, izvorâte din înțelepciunea populară: „adevăr iaste pentru muiare au intrat și binele în lume (trad. Din Simeon Magistrul și Logofătul), *cum ai zice: Pentru Eva răul și pentru Precista Maria Binele*”⁶¹. Sau, există o adăugare a călugărului oltean despre împăratul Isac Comnenul, adăugare ce trimite la vechi proverbe din înțelepciunea românească: „care-și tunse părul împreună cu năravul și prinse viață călugărească” (f. 134).

În ceea ce privește relatarea unor aspecte desprinse din cotidianul bizantin cu similitudini și în mediul românesc se remarcă traducerea unui fragment din Manases în care se justifică golirea tezaurului imperial de către Mihail al III-lea: „Mihail se îndeletnicea cu jocurile, făcea vârtelniță și se făcea sechirașu, de îmbla cu carul cu 4 cai, prindea cumătri, boteza fiini, cununa până svârși și lăsa visteariul pustiu, bea de se îmbăta” (f. 109). Sunt fragmente care descriu omul bizantin în cotidianul său, deși aici se face referire la un împărat, și sunt, în același timp, pagini de o uimitoare generalitate. De asemenea, prin a patra căsătorie, Leon cel Înțelept „multe lucrure bune au tocmit, și de a patra nuntă carele va călca legea” (f. 119) – aluzie la tradiția ortodoxă care acceptă trei căsătorii. Astfel de fragmente trebuie să fi fost familiare atât copiștilor români, cât și cititorilor, de unde marea popularitate de care s-au bucurat cronografele. De observat că elementele de cotidian, precum *momentele de trecere*, sunt comune mediului românesc ca și celui bizantin. Morala creștină funcționează în ambele spații pentru că, de multe ori scriitorii bizantini, Manases, Zonaras, Simeon Magistrul văd o pedeapsă dumnezeiască în suferințele unor personaje care au păcătuit, iar traducătorul român le întărește spusele. Uneori plasticitatea traducerii lui Moxa ne oferă imagini de o uimitoare familiaritate, desprinse, parcă, din mediul călugăresc în care trăia cărturarul român: „și Foca (Nichifor Phokas n. a.) se foarte păziia de Dumnezeu, că purta deasupra căftan de aur, iară pe lângă piiale cămașe de lână. *Și așternutul lui era de olovrne, el se culca jos pe rogojină, și psaltirea nu-i trecea în zi (...)*. De aici-l păziră de-l găsiră durmind jos pre un țol, și-l junghiară acolea!” (f. 193).

În general, completările, puține câte sunt, privesc mai ales domeniul religios,

61 Propoziție adăugată de Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 178.

dar în mod foarte plăcut este legată partea de liturgică de evenimentul istoric de către un cărturar foarte bine informat. *Imnul Acatist*, neexistent în original, dar pe care Moxa îl reproduce (f. 800), este însoțit de povestea miracolului făcut de Fecioară. Comentariile călugărului român sunt referitoare în principal tot la partea de religie și morală. Astfel, Leon Armeanul, inițiatorul mișcării iconoclaste este caracterizat de Moxa drept „vrăjmașul creștinilor, răsipitoriul icoanelor și al legii”. Fraza exprimă și un sentiment de solidaritate cu autorul operei bizantine, care și el este plin de invective la adresa împăratului iconoclast, dar și conștiința apartenenței la aceeași comunitate, care trăiește sub aceleași legi și practică aceleași ritualuri. E vorba de comunitatea religioasă, dar care, potrivit concepției medievale, însuma toate celelalte aspecte, inclusiv cel juridic, sau, mai degrabă normativ, „al legii”.

Cronograful tradus de Mihail Moxa după un intermediar slavon pomenește și de români și de lupta lor împotriva otomanilor. Sursa originală este aceeași cronică „...pe scurt”, pe care Dumitru Năstase o atribuie lui Ioan Chortasmenos⁶², dar intermediarul slavon de pe care a copiat Moxa conține numeroase prescurtări și omisiuni. Din păcate pentru noi, și traducătorul român este fidel aproape întru totul copiei sale slavonești și nu arată că se referă la propriul neam. Nu putem desprinde din cele câteva modificări ale frazei sau din metafore vreun punct de vedere personal al traducătorului apropo de raportul *identitate-alteritate*. Conștient, totuși, de referirile la propriul popor, Moxa traduce din copia slavonă etnonimul „vlahi” prin rumâni. Atunci când se referă la campania lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească Moxa utilizează denumirea din documentele interne, deși sursa, Letopisețul sârbesc, utilizează denumirea de Vlahia⁶³. Relatările luptelor din Peninsula Balcanică, printre care se află căderea țaratelor bulgare și a statului sârb, precum și bătălia de la Rovine și cruciada de la Varna sunt descrise în rezumat și fără să permită digresiuni personale. Ca o excepție, Moxa introduce în ultimul capitol despre căderea Constantinopolului o scurtă informație despre întemeierea Moldovei „atunci s-au început a descăleca Țara Moldovei”⁶⁴ (f. 154) a cărei sursă pare să fi fost Letopisețul de la Putna.

Din aceeași cronică, Letopisețul moldovenesc a preluat Moxa și informațiile referitoare la papa Formosus, pe care le interpolează în traducere în momentul în care descrie momentul încoronării lui Carol cel Mare. Încoronarea lui Carol cel Mare este văzută în epocă, ca și mai târziu ca o adevărată schismă politică, ea reprezentând din punctul de vedere al bizantinilor o uzurpare a titlului imperial. În original la Manases avem: „Astfel legătura cea veche dintre cetăți

62 D. Năstase, *op. cit.*, p. 389-404.

63 Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 217.

64 *Ibidem*, p. 219.

(Roma și Constantinopolul n. a.) s-a rupt”. Traducătorul român găsește însă momentul potrivit pentru o completare: „iară după moartea lui Leont, stătu papă unul ce venise cu Carul den Șpania (Carol cel Mare n. a.), de-l chema Formos. Acela scoase întâiu eresa latinească, și de atunci s-au lepădat grecii de râmleni. Și de acii au avut svadă multă *maica cu fata* de-au intrat între iale sabiia, de s-au împărțit și s-au tăiat”. După cum se observă, este una din puținele intervenții ale lui Moxa în textul lui Manases. Completarea textului original constă în menționarea papei Formosus, papă care a fost mai întâi episcop de Porto, apoi legat papal în Bulgaria (866-867), și a devenit papă în 891⁶⁵. Ca primă observație punem la traducătorul român, deplasarea accentului de pe semnificația politică a evenimentului, prea complexă și greu de deslușit de către Moxa, un călugăr dintr-un spațiu îndepărtat și aflat la mai mult de o jumătate de mileniu distanță de evenimentele descrise, pe semnificația religioasă a actului din 800 și a evenimentelor ce au urmat. Din punct de vedere istoric, încoronarea lui Carol a fost prima expresie a ruperii Occidentului de Imperiul Bizantin, dar, din perspectiva călugărului român, actul politic este văzut mai mult ca o adevărată schismă între cele două biserici și nu între cele două cetăți.

De asemenea, menționarea papei Formosus este legată probabil de cunoștințele lui Moxa despre acest papă, cunoștințe care vin pe linia unei tradiții istorice despre însăși originea românilor sau despre tendințele papalității de a-i converti pe vlahi la catolicism⁶⁶. Menționarea papei Formosus poate fi legată de existența unui climat mental în care mai răzbăteau încă ecouri ale conciliului florentin⁶⁷. După unele tradiții cu destul de intensă circulație în secolul al XVI-lea „vechiul Formos ar fi începătorul ereziei latine”⁶⁸.

Totuși, respectând canoanele scrierii, traducătorul nu leagă în mod evident istoria poporului român de istoria universală și nu își face un scop din a relata informații despre propriul neam. Acest lucru îl vor face cronicarii moldoveni care vor polemiza în jurul ideii despre originea românilor.

Examinarea paralelă a câtorva fragmente a cronicii lui Manases cu traducerea făcută de Mihail Moxa o conduce pe Margareta Ștefănescu la concluzia că opera lui Moxa nu trebuie socotită o simplă compilație din Manases ori din alți

65 Harald Zimmermann, *Papalitatea în Evul Mediu*, Iași, 2004, p. 90-91.

66 Despre tradiția românească a pontificatului lui Formosus, D. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în vol. *Lui Titu Maiorescu omagiu*, București, 1900, p. 620-631.

67 Ovidiu Pecican, *Realități imaginate și ficțiuni adevărate în Evul Mediu Românesc. Studii despre imaginarul medieval*, Cluj-Napoca, 2004.

68 Pasajul apare în cronică de la Novgorod scrisă în 1471, *apud* A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române din secolele XV-XVIII*, București, 2001, p. 147. În același context istoric și climat mental putem pune și apariția cronicii slavo - moldovenești din cuprinsul cronicii ruse Voskresenski, în 1512 care relatează o legendă etiologică despre apariția românilor în spațiul de la răsărit de Carpați, apariție pe care o pune tot în contextul schismei dintre ortodocși și catolici.

autori, ci o „compunere conștientă, rezultatul unei munci în jurul unor idei și sentimente predominante: religiozitatea și morala”⁶⁹. Modul în care a realizat această prelucrare ne ajută să-i înțelegem ideile, ne permite să-i remarcăm talentul artistic și cunoașterea, în general bună, a limbii mediobulgare, în ciuda unor sporadice greșeli sau inexactități de traducere.

Deși nu a avut o răspândire prea mare (șapte copii manuscrise), spre deosebire de cronograful de tip Danovici, traducerea lui Mihail Moxa survine într-un moment de început al dezvoltării noastre culturale, când istoriografia români abia începuseră să-și pună probleme legate de propria identitate, de locul istoriei neamului românesc în circuitul istoriei altor spații și de aceea intervențiile personale nu sunt prea numeroase. Jumătate de secol mai târziu, va fi rolul cronografulor traduse direct din grecește să îmbogățească înzecit cunoștințele de istorie universală ale românilor și să le lărgască viziunile despre lume. Își face loc un nou mod de interpretare a istoriei pe baza unei concepții de sinteză în care întreaga desfășurare a istoriei omenești este plasată în cadrul unor cicluri istorico-geografice.

Originalele cronografulor traduse la noi direct din grecește (Dorotei, Cigala) au apărut inițial în tipărituri venețiene imediat după moartea compilerilor lor, adică cronograful Dorotei în 1637 și cronograful Cigalas în 1650.

După părerea lui N. Iorga, cronograful lui Dorotei al Monembasiei reprezintă punctul de vedere și interpretările critice ale unui cleric în primul rând la adresa emigrației grecești de după dezastrul din 1453⁷⁰. El crede că toate nenorocirile care au cuprins vechiul Imperiu se datorează păcatelor romeilor și îndepărtării lor de la dreapta credință, criticând în același timp și emigrația grecească pentru indiferența ei față de biserică. În contrast, vorbește cu respect despre vechii sultani și chiar despre Mahomed al II-lea care ar fi arătat înainte de cucerire multă simpatie locuitorilor Constantinopolului „Care era plin de răutate și perfidie”, nelipsind, totuși, binecunoscuta plângere a tragediei din 1453. Aspectele pozitive cu care sunt investiți sultanii nu trebuie să ne mire, deoarece cronograful a fost scris într-o perioadă în care dominația turcească era deja acceptată, poate și pe fondul colaborării dintre Patriarhia Ecumenică și Poartă. Mai mult, în multe opere sultanul este privit ca succesori legitimi ai basileilor. În cronograf, Episcopul Monembasiei laudă virtuțile de justițiar ale lui Murad al III-lea, interesul său pentru știință „stăpânul turc se interesează de cronologie, de astronomie, dar e împiedicat să aducă înnoiri din cauza sfetnicilor săi habotnici”⁷¹, dar devine lunatic, zgârcit și stricat atunci când pune să se profaneze mănăstirea Pammakaristos. Crearea patriarhiei de Rusia

69 Margareta Ștefănescu, *op. cit.*, p. 150-186.

70 N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, trad. Liliana Iorga Pippidi, București, 2002, p. 88.

71 *Ibidem*, p. 89.

este văzută de autor ca o mare greșeală, poate și datorită faptului că ar fi dorit pentru sine acest scaun patriarhal⁷². Crearea unei patriarhii într-o țară așa de mare și de puternică „ar fi să se împartă biserica și să se creeze un alt șef, o mare schismă”. Acestea sunt câteva ecouri despre un Bizanț decăzut, văzut prin ochii unui simplu călugăr care căuta ocrotire la confracții săi, „arhonții” laici, unii dintre ei înrudiți, după cum am văzut și cu domnii români. În rest, cronica lui Dorotei al Monembasiei urmează ca narațiune pe urma cronicii lui Martin Crusius.

Traducerea cronografului de tip **Kigalas** aparține fără îndoială mitropolitului Moldovei, Dosoftei. Ea este însoțită de numeroase comentarii și note marginale din care putem încheia chiar unele percepții personale ale traducătorului, fie numai prin atitudinea aprobatoare sau dezaprobatore față de unele fapte, iar aceste concepții sunt de mare importanță în închegarea unei imagini a Bizanțului la nivelul mentalului românesc. Traducerea a fost precedată de versuri originale despre istoria Moldovei pe care Dosoftei le-a alcătuit în pribegia sa, sortindu-le poate unei tipărituri românești pe care nădăjduia să o mai scoată la lumină. Din acestea transpare nostalgia pentru țara părăsită și pentru vremi pașnice pe care el nu le-a cunoscut și care singure pot chezașui Moldovei starea ei firească de pământ binecuvântat⁷³. Versurile evocă motivul zădărniceii slavei pământești și al egalității oamenilor în fața morții. Enumerând elemente de măreție și putere pământească de-a lungul istoriei Dosoftei menționează pe strămoșii greci și romani:

„unde-a a elinilor împărații și cezarii
și-a Râmului avgusti, bogați, puternicii și tarii”.

Sursa de inspirație o constituie tragedia *Erofile*, cea mai vestită producție a literaturii dramatice cretane, poem a cărui traducere este efectuată tot de către Dosoftei.

Cele mai consistente adnotări și intervenții sunt cele în care se fac paralele între faptele istorice cu privire la istoria Imperiului Bizantin, mai ales în ceea ce privește lupta cu ereziile și propria luptă pe care o duce mitropolitul împotriva calvinilor. Frazele epatează prin violența lor de limbaj, greu de acceptat și de închipuit la un cleric, care se pare că nu era deloc „blând ca un miel” după cum spunea Ion Neculce. De altfel, comentariile care se fac în textul cronografului mărturisesc tocmai motivația și concepția religioasă și culturală a lui Dosoftei: apărarea purității și integrității ortodoxiei⁷⁴. La începutul capitolului privitor

72 *Ibidem*, p. 90.

73 Al. Elian, *Dosoftei, poet laic*, în V. Muntean (ed.), *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași, 2004, p. 122.

74 Autoritățile ecleziastice și laice din Țara Românească și Moldova, cărturari, clerici și mireni și-au asumat responsabilitatea apărării întregii spiritualități românești, după cum o demonstrează tipăriturile din anii 40 ai secolului al XVII-lea, cu un declarat sau abia ascuns

la împăratul bizantin Constantin Copronimul, fiul împăratului, de asemenea iconoclast Leon Isaurul, după pasajul în care se arată că „acesta spurcat, luând împărăție și păgânăție tătâni-său vru să întrecă pre tată-său cu răutate și nu numai ce era iconoboreț, ce și asupra svinților și asupra lui Dumnedzău născătoarei mare hulenii grăie, și să didesă tot după farmici și curvii spurcate asălghești”, Dosoftei comentează: „Mă mier de Calvin și de Liuter cum nu ș-au învățat pre calvinii și pre liuterii lor și spurcări aselghicești, precum i-au învățat alalalte păgânăciuni acestui spurcat Constantin Copronim. Că cu acesta Constantin împărat să laudă calvinii c-au strâns săbor di la Asia și di la Greție de-au tocmit legea pe care o știu calvinii cum scrie la catehizmul lor, că nu ni-au lăsat nici una niocărâtă: icoanele moștiile svinților, ruga lor și ruga Precistii, svânta cruce, svânta liturghie, postul, călugăria, ruga bisericii și alalalte sfinte taine. Să le plătească Dumnedzău cu catehizmul lor și să le facă partea cu acela Constantin împărat, cu care or să amăgească proștii.” (f. 230, ms). Un alt comentariu privitor tot la calvini se găsește la sfârșitul relatării din același capitol despre Copronim împărat, și în acela despre împărăția lui Constantin și a mamei sale Irina pe marginea unui pasaj în care este relatat faptul că acești împărați, înfruntând ereziile au proclamat dreapta credință. Comentariul lui Dosoftei este chiar imperativ: „crăpi calvinii” (f. 238). În capitolul despre împărăția lui Teodosie cel Mic, după relatarea minunii cu cei șapte tineri din Efes pe care i-a înviat Dumnezeu după 370 de ani, spre a dovedi ereticilor că există înviere și că toți morții vor învia la a doua venire a lui Hristos, apoi adormind din nou, i s-au arătat în vis împăratului spunând: „să ne lași trupurile să stea pre pământ gios, unde ne-au adormit sângur Dumnedzău”, Dosoftei comentează: „dară unde-s calvinii ereticii carii dzic că svinții nu știu nimic de noi. Dară aceștia cum știură de grăiră în vis împăratului” (f. 169).

O adnotare foarte interesantă este legată tocmai de originea românilor: Țara Moldovei și Ardealul și Țara Românească, acest loc de pământ să chiumă Misia până la Dunăre. Aflat-am citind, cum fiul lui Constantin împărat, Consta au purces asupra vlahilor, adecă rumânilor celor de pe Dunăre, să-i bată căce să rocoșise pre împărăție. Și i-au potolit”. Aici mitropolitul introduce pentru prima dată în istoriografia română numele de Misia, nume pe care istoricii bizantini îl dădeau Daciei postromane. Termenul este folosit la Dosoftei cu aceeași accepție⁷⁵.

Cronograful presupus a fi tradus de către **Pătrașco Danovici** este o

---

caracter polemic ori de reafirmare a ortodoxiei: *Carte ce să chiumă răspunsul împotriva catehismului calvinesc* a mitropolitului Varlaam, dar și *Cazania* din 1643 a aceluiași, precum și *Șapte taine a besearecii, Mysirio sau Sacramen*. Alte inițiative ale cărturarilor laici și ale prelaților dovedesc din plin această atitudine; D. H. Mazilu, *Studii de literatură română veche*, București, 2002, p. 21.

75 Ion Radu Mircea, *Mitropolitul Dosoftei, istoric al românilor*, în *MI*, an IX, nr. 8, p. 46-49.

combinație între Cigalas și Dorotei, care, la rându lor au compilat din Manases, Kedrenos, Skylitses și Zonaras, *Cronica anonimă* din 1570, dar și autori antici precum Dio Cassius sau Josephus Flavius, mai ales în ceea ce privește capitolele de istorie romană și romano-bizantină. Nu știm, însă, dacă traducătorul și compilatorul român a utilizat pentru traducere exemplarele tipărite la Veneția sau copii manuscrise grecești contemporane, care circulau în Moldova epocii lui Vasile Lupu⁷⁶.

Textul cronografului de tip Danovici este luat ca punct de referință în cercetarea noastră despre imaginea Bizanțului din două motive: este o compilație a celor două cronografe menționate anterior și este varianta cu cea mai mare răspândire în spațiul românesc⁷⁷. În ceea ce privește traducerea, autorul nu s-a mai mulțumit cu reproducerea fidelă a textului ca și predecesorul său, călugărul Mihail Moxa, ci a adăugat numeroase amănunte luate din alte texte, încă neidentificate⁷⁸, precum și din propria experiență. Cu siguranță, traducătorul în limba română a fost un vizitator al Constantinopolului, dovadă fiind numeroasele amănunte și descrieri de martor ocular care nu se găsesc în originalul grecesc. Mai mult, traducătorul recurge la actualizarea unor aspecte cum ar fi obiceiurile de curte, pe care le găsește transferate „precum au luat obicină și turcii împărați de la împărății creștini” (f. 181)⁷⁹.

La fel ca și cronograful tradus de călugărul Mihail Moxa și compilația Danovici, numită așa după presupusul traducător, este o carte de istorie universală în care prezentarea faptelor, ca și succesiunea cronologică, urmărește principiul dinastic. De altfel, înaintea textului Cronografului care începe la fila 17, copistul român a așezat un rezumat al lui, un fel de cuprins foarte larg în care împărțirea pe capitole se face în funcție de domniile care s-au succedat în împărățiile prezentate. În ceea ce privește istoria Bizanțului, rare sunt glavele (capitolele) care cuprind două domnii a doi împărați diferiți, cum este cazul glavei 173 (f. 332): „Împărăția lui Alexandru, fratele lui Leon și a lui Constantin, ficiorul lui Vasile Machidon”. În acest fel, în centrul relatării se află personalitatea împăratului, iar în fața ochilor cititorului se înfățișează

76 Cel mai devreme putea fi tradus *Hronograful den începutul lumii* în anul 1650; Mioara Săcrieru Dragomir, *op. cit.*, p. 21.

77 În selectarea și prelucrarea datelor legate de imaginea Bizanțului am folosit ediția critică realizată de Gabriel Ștrempel după manuscrisul 86 BAR, cu text incomplet, dar, fiind copie fidelă după ms. 3517 BAR, cea mai veche și mai apropiată copie de originalul traducerii. Reamintesc că acest tip de cronograf este o compilație Cigala-Dorotei, deci conține textul complet al tuturor tipurilor care au circulat la noi.

78 N. A. Ursu îl consideră pe mitropolitul Dosoftei, drept autorul traducerii cronografului de tip Cigala – Dorotei, iar versurile par o adăugire a acestuia preluată din alte surse, Dosoftei, *Opere*, vol. I *Versuri*, ediție critică de N. A. Ursu, studiu introductiv de Al. Andriescu, București, 1978, p. 492.

79 Mioara Săcrieru Dragomir, *op. cit.*, p. 123.

diverse caractere ale celor care au ocupat tronul imperial, ceea ce apropie, într-o oarecare măsură, cronografele de literatura parenetică, foarte populară printre elitele românești, din secolul al XVIII-lea mai ales.

Glava (capitolul) 124 din manuscrisul nr. 83 BAR este consacrată în întregime istoriei lui Constantin cel Mare. Sunt descrise amănunțit faptele de vitejie și cele de cucerire ale marelui împărat, ridicarea Constantinopolului, aflarea sfintei cruci la Ierusalim de către maica lui Constantin, Elena, ce a înălțat acolo Biserica Sf. Mormânt, combaterea ereziei lui Arie în primul sinod ecumenic. Impactul vieții și faptelor lui Constantin cel Mare asupra cititorilor de cronografe Danovici a fost deosebit, de vreme ce în secolul al XVIII-lea, până la începutul de secol XIX, acest capitol a circulat autonom în 11 manuscrise în toate țările române în afara versiunilor desprinse din sinaxarele bizantine, mineele medio-bulgare și ceti-mineul slav al mitropolitului Dimitrie al Rostovului.

În glavele 125-208 sunt cuprinse atât sfârșitul unității împărăției romane, cât și istoria Imperiului Roman de Răsărit de la moartea lui Teodosie I cel Mare (395), până la Zenon (476-491), f. 214 și a Imperiului Bizantin până la domnia lui Manuel al II-lea Paleologul (1391), f. 355, incluzând figurile și faptele notorii ale unor împărați vestiți ca Iustinian I (527-565), f. 206-227, Heraclius (610-641), f. 236-244, Vasile I Macedoneanul (867-886), f. 309-317, fiul său, Leon al VI-lea cel Înțelept (886-912), f. 317-324, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, (913-920), f. 333-338, Alexios I Comnenul (1081-1118), f. 348-349, sau Mihail al VIII-lea Paleologul (1261-1282), f. 352, care a izgonit pe suveranii latini din Constantinopol. Ordinea succesiunii este prezentată în maniera letopisețelor medievale, cu numărarea anilor, în toate cazurile, autorul neuitând să precizeze gradul de rudenie, dacă acesta exista între predecesor și urmaș, asocierile la domnie încă din timpul vieții (f. 212), relațiile împăratului cu supușii de rang și cei de rând (f. 227).

Judecarea și categorisirea unui împărat în bun sau rău nu se face în funcție de realizările politice, ci în spiritul mentalității medievale, în funcție de morala creștină: sunt extrem de huliti împărații apostatați, cei iconoclaști și cei eretici, și apoi criticați împărații fățarnici, avari, cei care nu făceau milostenie oamenilor bisericii, cei leneși și petrecăreți și, mai ales, cei tirani, cum este cazul lui Phocas „tiran și muncitor de oameni” (f. 236). E condamnată mândria: „și-l înșela firea că mai cu minte de dânsul nu iaste altul în toată lumea” (f. 248), ca în cazul lui Iustinian al II-lea. În cazul în care împărații încalcă legea creștină și dogma ortodoxă, autorul nu se sfiște să-i numească de-a dreptul antihriști: „în al treilea an de împărăția lui i s-au născut fiu și lui Antihrist povață...” (f. 257) ca în cazul împăratului iconoclast Constantin Copronimul.

Portretele împăraților spun multe despre optica autorilor, puncte de vedere

împărtășite cu prisosință de copişti, traducători și cititori, de unde și succesul de care s-au bucurat aceste scrieri, nu numai în lumea grecească ci și în mediile românești. Textul cronografelor este realizat într-un retoric știut, acela biblic, ceea ce-l face ușor de parcurs și de interpretat de către cititorii secolelor XVII-XVIII, care, chiar dacă erau supuși în parte influențelor reformei și a altor curente culturale înnoitoare, interpretau încă lucrurile în maniera ortodoxă tradițională. Astfel, calitatea pe care trebuie să o cultive împăratul în viziunea compilatorilor este aceea de *mimesis theou*. Morala politică, religioasă – idealistă și pragmatică – e pusă sub semnul teologiei creștine. Autorii nu se străduiesc prea mult să explice sursa puterii imperiale, ea fiind justificată numai de voința divină în unele cazuri, iar în altele, mai ales în cazul schimbărilor de dinastie, de câteva întâmplări miraculoase cu caracter stereotip printre care și motivul vulturului⁸⁰. Iată cum explică împăratul Vasile I Macedoneanul preluarea puterii fiului său, Leon cel Înțelept: „Pentr-aceasta și tu, fiule nu te înșala să te încredzi împărăției, nice ficiilor tăi; că împărăția (puterea imperială n. a.) și cinstea iaste pofritoare în ceastă lume tuturor *iară apoi iaste cui o dă Dumnedzău* și să agonisește cu trudă mare și cu vărsare de sânge până a să așezare neștine într-u dânsă. Iară tu, fiule și fii tăi o ați aflat fără nice o trudă și osteneală” (f. 317). Această justificare a preluării puterii imperiale de către un împărat, el însuși uzurpator ne introduce chiar în inima imaginarului social legat de reprezentările fundamentului de legitimitate. Ele apar perfect justificabile în societatea românească a secolelor XVII-XVIII, societate caracterizată prin dese schimbări de domnie. Un fapt deosebit de interesant este relatarea unei tradiții în care își găsesc justificarea multe din fărădelegile contemporanilor cititori: „Nu-ș aducea aminte cum va eși el (Leon al VI-lea) sânгур de în curți și să margă atâta loc pre întunerec sau să nu-l întâmpine vriun nebun sau vriun bat să-l lovească, sau măcar și de în boierii săi, de-l vor întâmpina, să vor face a nu-l cunoaște: și *cine îl va ucide, acela va sta împărat până în dzăuă, ca așa era tocmala pre atunce la împărății creștini...*” (f. 322).

Dar de conduita morală a împăratului depinde bunăstarea supușilor. Uneori venirea la putere a unui împărat nemilos și crud e văzută ca o pedeapsă divină: „Feace-să împărat în osăbirea lui Dumnedzău pentru păcatele noastre, Leon Isavrul” (f. 254). În alte cazuri divinitatea trimite nenorociri asupra poporului pentru faptele rele ale împăratului: „și trimiă Dumnedzău moarte mare și boale grialie în oameni și alte pedepse, tot pentru faptele cele rele ale împăratului” (f. 270).

Îndemnul urmării modelului suprem al divinității în fiecă clipă străbate

80 Despre semnificațiile simbolului vulturului în Tudor Teoteoi, *L'aigle imperial en tant que les motifs littéraire et source d'histoire comparée*, în *Etudes Byzantines et post-byzantines*, IV, 1991, p.181-185.

explicit ori subînțeleș întreaga lucrare. Funcția încredințată de divinitate împăratului crează drepturi și obligații de a căror îndeplinire el dă seama în fața lui Dumnezeu. Astfel, împăratul este legislator și judecător asemenea lui Hristos, însă el trebuie totodată să fie conștient de micimea lui de conducător și de om între oameni, să fie capabil de umilință și supunere, să-și plece fruntea în fața ultimei instanțe de judecată și lege, înaintea celui ce i-a dat sceptrul, făcându-l păstor peste popoare. Astfel, la nivel general, cronografele au înfățișat cititorilor **imaginea monarhului ideal**, având în fundal proiecția unui stat puternic, cu inerentele lui slăbiciuni vremelnice, care însă nu amenințau serios existența a unui stat întemeiat pe dogma creștină ortodoxă, asimilată într-atât încât a reușit să biruie ereziile de peste veac. Într-un cuvânt, un stat care trăia pe fundamente proprii și al cărui împărat, delegat în această putere de însuși Dumnezeu, avea datoria de a menține ordinea universală, *taxis tou kosmou*.

Uneori, în cazul unor împărați, principiile eticii creștine sunt încălcate de morala pragmatică. Astfel este justificată, se pare, și abominabila faptă a împărătesei Irina, care deși și-a orbit propriul fiu și a ucis pe ceilalți membri ai familiei, a făcut-o în numele puterii imperiale. Caracterizarea finală din cronograf este pozitivă, justificată fiind de efortul acesteia pentru restaurarea cultului icoanelor: „că ia mult au trudit pentru creștinătate și pentru lege” (f. 279).

În contrast puternic, uneori, cu portretul unor reprezentanți ai puterii imperiale ne apare **imaginea idealizată a bisericii ortodoxe**, privită în ansamblu, ca instituție. Biserica este așezătoare de tradiții și pravile respectabile peste timp: „și dacă sosiră la Patriarhie cântară Svânta Liturghie. Pre toți ereticii și iconoboretăi au anathematisât, iară pre cei pravoslavnici și blagocestivi i-au cinstit. Și de pre atunci să țâne acesta praznic ce să dzâce Nedelea pravoslavnaa <= Dumineca Ortodoxiei> în Dumineca întâiu a postului și să va chema așa în veci” (f. 145). Cei care participă la sinoadele ecumenice, preoții și arhieriei dătători de lege, poartă permanent apelativul de „Sfinți oteți”, expresie pur românească folosită ca un leitmotiv de-a lungul întregului text, iar cei care își dau viața în lupta împotriva ereziei, chiar și cei care suferă urgiile împăraților eretici, sunt trecuți în rândul sfinților și al mucenicilor. De altfel, în fragmentele în care este vorba despre biserică, despre sinoadele ecumenice și despre morala creștină în general, intervențiile traducătorului român sunt cele mai dese, constând în completări cu pasaje din Biblie, din cântările bisericești, din predici, pilde și vieți de sfinți⁸¹. În ansamblu, traducerea cronografului cu

81 În ediția critică de pe care lucrăm sunt sesizabile aceste intervenții prin redarea lor în limba slavonă în locurile în care traducătorul a găsit potrivit. Numele sărbătorilor, unele expresii de uz curent în epocă sunt redată în aceeași limbă pentru a facilita înțelegerea de către cititorul român al secolelor XVII-XVIII, pentru care limba maternă cultă era încă încărcată de slavonisme. Se observă și o timidă încercare de introducere a termenilor de origine latină: „și

intervențiile de rigoare, ne apare chiar ca o **mărturisire de credință ortodoxă** din partea traducătorului. În acest context legătura strânsă dintre împărat (figura providențială aleasă de Dumnezeu) și biserică (privită ca un reflex al puterii divine) este una de interdependență, în care ascensiunea spirituală revine acesteia din urmă, iar rolul practic de îndeplinire a învățăturilor ei revine împăratului. Orice încercare din partea puterii imperiale de încălcare a acestei relații și de legiferare în materie de dogmă (pravile) este puternic admonestată. Uneori relația împărat biserică este redată în termeni expliți: „cum nu-i dat împăraților să se amestece la lucruri beserecești, ce numai la acele mirenești iar arhierilor și preoților iaste dată să cumpătedză și să poarte greul a sfintei besereci. Si-ncă cu tot adevărul, tu care ță-i voia să întorci pe dos și să străci uceniile cele de întâiu a svintei besereci carele svintăi oteți cu trudă multă le-au întărit și le-au aședzat?” (f. 266).

Îndemnul urmării modelului suprem al divinității în fiecă clipă străbate, explicit ori subînțeleș, întreaga lucrare. Funcția încredințată de divinitate împăratului crează drepturi și obligații de a căror îndeplinire el dă seama în fața lui Dumnezeu. Astfel împăratul este legislator și judecător asemenea lui Christos, însă el trebuie, totodată, să fie conștient de micimea lui, de condiția sa de om între oameni, să fie capabil de umilință și supunere în fața ultimei instanțe de judecată și lege, înaintea celui ce i-a dat sceptrul făcând-l păstor peste popoare⁸².

Pe lângă trăsăturile ale căror sursă este morala creștină sunt apreciate, deși nu în egală măsură, virtuțile laice, tipic umane, precum iubirea și prietenia deschisă, știința de carte, chiar filosofia, dar și virtuțile ostășești, viclenia, strategia. Cu toate acestea, în cronografe nu apar acțiuni politice cu caracter mai pronunțat, modalități practice de conducere a statului, de purtare a negocierilor, nici un fel de exemple de diplomatie specific bizantină și nici referiri prea detaliate la relațiile cu suveranii vecini și ale țărilor care ar fi putut fi partenere în realizarea misiunilor politice.

Cele mai interesante date prin care se reconstituie imaginea Bizanțului oferită de cărturarii români, se vădesc, însă, în utilizarea terminologiei etnicopolitice. Deși în originalul cronografului, Kigalas își intitulează propriul stat cu denumirea consacrată, „**ton Romaion Basileia**” această expresie nu se găsește

---

fu chemat la pretoria acecă șfat”, iar uneori traducătorul român se disociază de terminologia greacă: „cumu le dzic grecii varvari”. Mai multe exemple din toate celelalte cronografe în D. Mihăescu, *op. cit.*, unde se face o analiză detaliată din punct de vedere lingvistic în funcție de evoluția limbii române.

82 Distincția trăsăturilor pozitive și a încălcărilor de pravile apropie cronografele și de literatura parenetică din acest punct de vedere. Lucrările după acest model din cultura românească trebuie să fi avut în vedere și aceste portrete de împărați; Simona Nicolae, *Model și replică în mediul imperial bizantin*, în *SECE*, Buletin, VII, 1997, p. 91-104.

în nici un pasaj din cronograful Danovici. Denumirea statului bizantin în limba română este „împărăția grecească”, „împărăția creștină”, „țara grecilor”, dar nici o denumire oficială, deși diferitele provincii ale Imperiului, puțin sau deloc familiare traducătorului român se denumesc cu numele consacrate oficial: „iar când se umplură al treilea an de la împărăția lui (Heraclius n. a.) persăi călcară rău în țările grecilor și luară locul cela de să chemă *Dara* și toată *Mesopotamiia*, adecă locu dintre ape și toată *Siriia*” (f. 234); „și biruiră pe greci și le-a luat *Armenii*, *Capadochiia* și *Galatia* și *Paflagoniia*. Și veniră de agiunsără până la *Halchidona*, împotriva Țarigradului” (f. 235).

În privința Apusului catolic, Danovici preia din originalul grecesc expresia „Romanii” (f. 266), dar refuză cu obstinație acordarea acestei denumiri Imperiului Bizantin. Este evident că traducătorul român eludează în mod voit terminologia după variantele din originalul grecesc. Formulările politice, utilizate de către copiiștii români, printre care și aceea a statului și împărăției bizantine, sunt cele consacrate deja în istoriografia românească în general, de la care atât Moxa, cât și mitropolitul Dosoftei, traducătorul cronografului de tip Kigalas, precum și Pătrașcu Danovici și ceilalți copiiști nu pot face excepție. Astfel, formularea „împăratul grecilor” apare și în Anonimul Bălenilor, iar Grigore Ureche mai folosește expresia „capii Țarigradului”. Apelativul cel mai utilizat de traducătorul român este cel consacrat în istoriografia românească „împăratu creștinescu”. Expresia apare și la Grigore Ureche: „daca au dobânditu Trația toată, ș-au întorsu inima spre Țarigradu. Și întâiu au socotitu să apuce de Tesaliia, Machidoniia, Foțida și de Atica și de Misiia, ce le zicem acuma sârbii și ilirii, ce-i chiamă Bosna și tribalii ce-i poreclim bulgarii. Mai apoi au încunjuratu în 8 ani Țarigradul și auzind că vine oastea ungurească și franțozască, pre carii împăratu creștinescu i-au adus și i-au chematu întru ajutoriu, temându-se de atâta oaste, au părăsitu Țarigradu de a-l baterea și au sârguitu de au eșitu înaintea acei oști la Nicopolea”⁸³.

Se remarcă, de la început, ezitarea istoriografilor români de a da o denumire politică concretă statului bizantin. Motivele pot fi diverse: fie cărturarii de la nord de Dunăre ezită a numi drept împărăție romană (*ton Romaion Basileia*) un imperiu de limbă și cultură greacă, fie lunga agonie a statului bizantin și cuceririle progresive fac din Imperiu un fenomen politic greu de încadrat în limitele statalității din concepția românilor.

Însă, chiar dacă se dovedește ezitant în privința terminologiei politice, traducătorul cronografelor se solidarizează perfect cu ideea misiunii imperiale de apărare a creștinătății și a ortodoxiei împotriva dușmanilor din afară (păgânii) și dinăuntru (ereticii). Atunci când împăratul se detașează de această sfântă îndatorire, el este imediat admonestat, expresia favorită a traducătorului

83 *Apud* Dan Horia Mazilu, *Noi despre ceilalți. Fals tratat de imagologie*, Iași, 1999, p. 71.

fiind aceea de „*călcătoriu de lege*”. Legea cea ortodoxă, devine, astfel, un semn capital al diferenței, care funcționează și în raporturile *identitate – alteritate*. Astfel, istoria Bizanțului devine o istorie a dreptei credințe, dușmanii statului sunt și aceia ai divinității, ei fiind categorisiți ca atare și de traducător, cititor și de consumatorul de cultură din spațiul românesc.

Imaginea de ansamblu pe care traducătorul și-o însușește în urma prelucrării textului cronografului este aceea a împărăției creștine prin excelență atacată în mod constant de armatele păgâne. Fie din răsărit (arabii, perșii, turcii), fie din apus (frâncii) sau de la nord (bulgarii, slavii, slovenii), toți sunt denumiți cu apelativul *păgâni*: „iară când se umplură cinci ani de împărăția lui să rădicară agarinenii, adecă turcii și cu sarachinenii și cu alte limbi cu putere mare (...). Și *păgânii* aceștea bătea Țarigradul den afară” (f. 246). Victoria Bizanțului este o victorie a dreptei credințe, iar înfrîngerile și atacurile sunt consecințele păcatelor lumești ale norodului și ale conducătorului: „și îmbla sus pe zidiuri, încungiurând Țarigradul cu cântări și cu lacrimi, cu post și cu osârdie mare ca să-i izbăvească Dumnedzau și să-i mântuiască, să-i scoată de supt groaza acelor limbi păgâne și varvare” (f. 255). Această viziune escatologică este comună istoriografiei bizantine și românești.

Este posibil ca tradiția istoriografică română să fi recepționat un fenomen care caracterizează chiar mentalitatea bizantină în ultimele secole de existență ale imperiului, precum și perioada care a urmat imediat căderii Constantinopolului. De la începutul secolului al XIII-lea, mai ales după cruciada a IV-a, când începe degringolada imperiului măreț de odinioară și sub presiunea catolicismului, o reacție puternică se naște în mentalitatea bizantină: **ideea ortodoxă** devine punctul central al ideologiei imperiale. Moștenitori ai unor ecouri peste timp, românii nu au avut decât să amplifice această idee și să o transmită în formă mai simplă și mai puternică, substituind, pur și simplu la nivel terminologic, formula politică cu cea religioasă, *împăratul bizantin*, devenind *împăratul creștin*.

Mai erudit decât predecesorul său, călugărul Mihail Moxa, Danovici preia *ad litteram* denumirile etnice ale popoarelor cu care bizantinii vin în contact și care sunt înregistrate ca atare de istoriografia oficială imperială. Denumirile de popoare, mai ales cele migratoare, nu i s-au părut ceva exotic cronicarului român, deși nu știa nimic despre ele pentru că în prima parte a scrierii este redat episodul amestecării limbilor din Turnul Babel, iar din Cigala este preluată lista acestor limbi și popoare. Traducerea acestor seminiții este greoaie, tălmăcitorul căznindu-se să găsească în românește echivalentul numelor unor popoare dispărute din antichitate și al altora moderne⁸⁴. Superioritatea împărăției bizantine se relevă din mai multe caracterizări ale acesteia: una este

84 Paul Cernovodeanu, *Studiu Introductiv*, în Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, p. LIV.

suprapunerea cu instituția bisericească, iar a doua puterea militară. Disprețul față de neamurile vecine, aflate pe un stadiu inferior de civilizație, reiese și din critica la adresa unor împărați care plătesc stipendii bulgarilor: „dece această necinste ce-au venit asupra grecilor fost-au pentru nebuniia împăratului, căce că împăratul să pleasă răsăritul și apusul de-i da bir și să teame de puterea lui. Iară el cu nesocotința sa, să pleca de da biru varvarilor, bulgarilor, pre carii nice o împărăție în samă de nemic nu-i țânea; ce unele ca acestia aduce graba și mândrețale” (f. 247).

Traducătorul român subscie și chiar întărește concepțiile cronicarului bizantin cu privire la elementele de alteritate. Principalul criteriu de identificare al străinului rămâne, fără îndoială, criteriul religios, în spiritul mentalității tipic medievale. În aceste condiții, perșii, arabii, turcii, neamurile păgâne și barbare, precum bulgarii înainte de Boris - Mihail⁸⁵, sunt dușmanii prin excelență. Dar tot exponenți ai alterității și dușmani rămân și cei aparținători aceluiași neam, dar care se îndepărtează de dogma ortodoxă. Nu există invective mai puternice sau mai puțin puternice pentru păgâni decât acelea pentru eretici. Lupta împotriva ereziei este o misiune sfântă, iar cei care o îmbrățișează ajung în rândul sfinților și al mucenicilor. Paginile în care se descrie opoziția bizantinilor împotriva iconoclasmului sunt pline de o mare încărcătură sufletească, cu exemple de miraculos, iar în traducerea românească apar numeroase completări cu termeni arhaici românești ca dovadă a sensibilității mediului cărturăresc românesc față de problema iconoclasmului: „Dece împărate cum socotești, au n-au fost darul a sfântului chip al lui Hristos, de au făcut această ciudesă? Nu-s sfinte și cinstite chipurile svintelor icoane? *Cum și în ce chip să ne închinăm acestora svinte chipuri a lui Hristos și-a Preacuratei Maicei Sale ș-a tuturor svinților ! dară Împărățiaia ta, căce calci cinstea svintelor icoane și dzâci că sânt bodzi și idoli? Ce să înțalegi și să audzi, o, împărate cum alțai sânt bodzâi celora ce să închină lor ca unui Dumnedzău și altele sânt chipurile svintelor icoane ce ne închinăm noi. Liubezno țealuim a ne slujebnim iaco Bogovu <cu dragoste le sărutăm și nu slujim ca lui Dumnezeu>*” (f. 259). Ultimele fraze din fragment sunt o adăugire a traducătorului român și au rolul de a da o explicație suplimentară într-o problemă de dogmă. Prin această completare, traducătorul cronografului a considerat că trebuie să răspundă unei probleme pe care o recunoaște și la nivel personal și la nivelul reprezentărilor sociale: contradicția dintre scrierile Vechiului Testament despre idoli și închinarea în fața icoanelor.

În ultimele decenii de existență ale Imperiului Roman de Răsărit mai apare un tip de dușman, anume supusul împăratului încă necreștinat, practic vechiul

85 Ulterior, în textul original se recunoaște calitatea imperială a țarului Simeon tot cu ajutorul simbolului vulturului (nota 80, *op. cit.*).

grec politeist⁸⁶. Acesta este denumit cu apelativul de *elen*, termen folosit nu cu semnificația lui etnică, ci cu cea religioasă⁸⁷: „că să potolisă goana creștinilor despre eleni și despre alți iritici” (f. 153) sau „începuse (Iulianus Apostatul n. a.) a-și arăta firea că iaste elen adevăratu” (f. 174). Etonimul cu conotația specifică se găsește atât la Dorotei cât și la Cigalas și este preluată ca atare de traducătorul român. În cronicile românești, precum și la Mihail Moxa, se face distincție între *elenii* cei vechi și *grecii* cei noi, creștini.

Deși istoriografia bizantină utilizează termenul de *romei* atunci când se referă la propriul neam, iată că istoriograful român folosește în traducere denumirea de *greci*, etnonim utilizat în Evul Mediu nu numai de occidentul catolic, ci de neamurile negrecești, dar aflate în aria de spiritualitate ortodoxă. Este vorba de o raliere la tradiția istoriografică de factură slavonă care refuză să preia, de asemenea, denumirea de *romei*. Este interesant că, deși în mare măsură cultura de factură slavonă este tributară celei bizantine, aceasta preluând elemente de mult mai mare subtilitate, s-a refuzat în mod flagrant utilizarea terminologiei etnice și politice (termenul *ρωμαιοι* mai exact) pe care bizantinii și-o dădeau ei înșiși, chiar de către popoarele din așa numita „oikumene”⁸⁸.

De multe ori, traducătorul își exprimă atitudinea față de subiectul narat și față de unele personaje, ca în fragmentul următor: „iară (spurcatul) Sarvar, (fiind într-agiutor cu oșteli sale lui Horsoi au purces spre Țarigrad) să bată Țarigradul cu arapii (lui cei negri și ciudaț). Și viind spre Țarigrad, multe orași și sate au strâcat, (cânela păgân)”. În Kigalas: „și Savaros venit în Țarigrad să-l atace cu arabii, multe orașe și țări din răsătit au stricat”⁸⁹. În acest fragment, adăugirile au menirea de a completa portretul unor personaje cu care mediile românești erau deja familiarizate, iar completarea se face chiar cu clișee de imagine existente în imaginarul românesc: „cânela păgân” sau, mai des

86 Distincția dintre *eleni* și *greci* pe criterii religioase se vedește și în celelalte copii ale textului Cronografului. Astfel, manuscrisul nr. 772 BAR are următorul titlu „Letopiseț scos din carte grecească pre limba românească ce spune istorii foarte frumoase alese din Biblie începând de la urzitul lumii, câți împărați izrailiteni au fost și apoi împărații *elinești și greci* și cei turcești...”: Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, 1988, p. 116.

87 Odată cu epoca lui Iustinian I se promulgă legi discriminatorii pentru păgânii din imperiu, păgâni care în actele oficiale purtau denumirea de *eleni*. Termenul se încetățenește în cultura bizantină în condițiile în care denumirea oficială a supușilor împăratului era aceea de *romei*. În ciuda umanismului bizantin și a revigorării valorilor elenismului, conotația negativă a termenului de *eleni* va persista până la sfârșitul Bizanțului.

88 Într-o perspectivă mai largă, Nicolae Șerban Tanașoca pune acest refuz pe seama rivalității dintre români, ca urmași ai latinității orientale și *romei* ca urmași ai grecilor creștinați și supuși autorității politice a Bizanțului. „Il y a là un echo lointain et meconnu de l'ancienne hostile entre latins et hellenes”. termenul de *greci* ar fi fost popularizat, spune autorul de vlahii înșiși, ce de la sud de Dunăre, desigur, pe care la rândul lor l-au transmis slavilor și bulgarilor. Vezi Nicolae Șerban Tanașoca, *L' image byzantine des roumains*, în *RESEE*, tom XXXIV, 1996, nr. 2-3, p. 255-261.

89 *Ibidem*, p. 46.

„câinele spurcat” în balada populară românească. Completarea are și rolul de a familiariza pe cititor cu protagoniștii faptelor descrise, de a aduce în actualitate informația. În aceeași manieră se folosesc și numeroase figuri de stil, precum comparația „și se tăbărâră penpregiurul Țarigradului (ca broaștele și ca lăcustele) pe la poarte ce de Aur și până la Poarta de la Vlaherne”.

Glosele explicative apar prin susținerea unui cuvânt grecesc insuficient de clar cu termenul în română, slavonă sau turcă, tocmai pentru a întări o luare de poziție: „De ce și aceasta *tigoare de împărat* întări pre această treabă ca să o scoată la cap. Și începu împăratul a strânge ca să facă săboară ale lor mincinoasă ca să străce legăturili și aședzăturili (ce au trudit de au făcut acei svinț oteț)” (f. 252). În originalul grecesc: „și a făcut soboare mincinoase, a învățat să răstoarne cu acestea sfintele învățături”.

În privința spațiului geografic se remarcă efortul cărturarului de a traduce pe înțelesul cititorului în limba română numele de regiuni. Multe dintre acestea, care sunt familiare cărturarilor români, din alte scrieri și care se raportează la spațiul geografic mai apropiat sau mai îndepărtat, poartă denumirea consacrată în istoriografia românească, fie că acestea se află sub stăpânire bizantină, sau sunt ocupate de alte structuri politice. Este cazul Adrianopolului, care poartă denumirea de *Odrii*, al Siracuzei, numită *Sărăcusa*, al *Chizăcului* sau a regiunilor din nordul Mării Negre, unde traducătorul intervine cu explicații „și-i trimisără în urgie în ostrovul Hersonului adecă la *Crâm*” (f. 244).

Relațiile politice ale împăraților bizantini, elemente ale ierarhiei între state sunt traduse în românește prin folosirea terminologiei de actualitate, mai ales prin prisma relațiilor cu Imperiul Otoman cu scopul înțelegerii de către cel care citește. Astfel, arată în traducere românească instituirea statutului de *foederati* aplicat unor populații de la nord de Dunăre de către Constantin cel Mare: „Și câți au mai scăpat s-au închinat să fie șerbi lui Constantin Țariu și să-i dia haraci, ca unui împărat mai mare...” (f. 169v).

Tendința de a echivala dregătoriile străine, de cele mai multe ori printr-o glosă, constituie o constantă a întregului cronograf. În unele locuri traducerea este directă, iar în altele traducătorul român intervine cu explicații: „împăratul a trimis acolo la cetate pre un boiar al său, anume Andreiu; cuvicularie i să chema boeriia”. Glosarea dregătoriilor de la curțile străine este și o caracteristică a operelor originale românești, precum la Miron Costin: „împăratul nemțăscu [...] a orânduit cu oștile pe un ghegeneral al său adecă hatman”⁹⁰, constituind și o dovadă a erudiției autorului.

Tocmai această calitate de erudit, i-a determinat pe mulți cercetători să conteste faptul că tretil-logofătul Pătrașco Danovici ar fi autorul traducerii

90 Antonio de Guevara, *Ceasornicul domnilor*, traducere din limba latină de Nicolae Costin, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1976, p. 49.

cronografului. Cert este că această traducere s-a făcut nu numai de către un personaj erudit, ci și de către un cunoscător al realităților social-politice ale timpului său și de către un vizitator al Constantinopolului. De multe ori, fapte și situații de viață cotidiană, ceremonialuri și descrieri sunt explicate prin raportări la realități contemporane autorului. Intervențiile se fac prin expresia „cumu-i dzice în zilele noastre”. În Kigalas și Dorotei de Monemvasia se amintește de o coloană ridicată de împărat pe care erau scrise câteva versuri: „și atunci au ridicat coloana cu mari cheltuieli”⁹¹. Varianta în românește este mult mai amplă, pomenind de un al doilea stâlp pe care traducătorul îl compară cu cel din insula Rodos: „așijdere au mai rădicat împăratul Constantin ș-alt stâlp zădit de-n temei încă mai mare și mai înalt de acesta care să vede și până astădz în Țarigrad, mare și minunat, în locul ce să cheamă Avrat Pazar turcește, cum am dzâce la «târgul de muieri». Și pre acela stâlp sânt săpate în marmure oameni călări împlătoșat, cu sulețâle pren mâni și cu pevețe ce să văd ca aidoma și are și acela slove de carte grecește, ce nu să văd de apur ce-i înalt...” (f. 156). Fragmentul continuă cu relatarea versurilor închinată lui Constantin și cu descrierea colosului din Rodos. Această completare la textul original spune multe despre personalitatea traducătorului, dovedind faptul că el a fost un cunoscător al spațiului geografic unde au loc faptele descrise, poate chiar din contactul cu realitatea (descrierea cu amănunte a coloanei și prezentarea exactă a amplasării, numirea în turcește și glosarea în română). Mai mult, ca și în alte locuri, traducătorul face digresiuni independente de original pentru comentarii: „Este minune mare stâlpul acesta să-l vadzâ un om și să-l prăvască”.

Descrierea întemeierii bisericilor, precum aceea a Sfintei Sofia este completată cu astfel de relatări. „Acolea unde punea diiaconul Svânta Evanghelie de cetia era pusă o piatră ce o adusă ră împăratul de la Samarii de la Puțul lui Iacov ce fusese ședzut Dumnezeu pre dânsa, când au fostu grăitu cu samariteana de pre gura puțului. Și acia piatră iaste și până astădzi pusă sus unde să închină împăratul turcescu astădzi”(f. 219). Fragmentul e un exemplu de împletire a miraculosului cu cotidianul, într-un spațiu prin excelență creștin, desfășurat parcă pe trei planuri: al timpurilor biblice imemorabile, al celei mai strălucite epoci din istoria creștinătății și al timpurilor de decadență contemporane traducătorului. Cărturarul conștientizează strălucirea ceremonialului pe care îl descrie, minunându-se el însuși prin expresia „cu litii și cântări cât cine le va putea spune?”, dar găsește el însuși explicația escatologică a nimicniciei din timpurile contemporane: „Iară împărăteasa Teodora s-au apucat ș-au făcutu, dăosăbi de împăratul beserecă prea frumoasă, pre hramul Svintilor Apostoli, care iaste in zâua de astădzi de-i dzicu mecitu lui sultan Mehmetu, carele au luatu Țarigradul de la greci și împărîția pentru păcatele noastre” (f. 129).

91 Mioara Săcrieru Dragomir, *op. cit.*, p. 67.

Alte descrieri de ceremonial se raportează la elemente de cotidian specifice societății românești a secolelor XVII-XVIII: „iar într-o dзі dzāsă spurcatul împărat de să să facă *cum ar hi bulciu* (bâlci n. a) să să strângă oameni mulți și năroade la ipodrom ce să chieamă acmu Atmeidan”. În traducere se utilizează clișee specifice istoriografiei românești, termeni consacrați care nu se găsesc în originalul grecesc, dar care completează traducerea în manieră pur românească: expresia „greime de oaste”, tigoare de împărat, „și scăpă împăratul cu puțâni oameni”, „unde se făcea târgoviștea”, etc.

Elementele care prezintă condiția umană a omului bizantin se relevă din numeroasele pilde și întâmpări cu caracter anecdotic legate de justiția omenească, problema inegalității averilor, a raportului dintre adevăr și minciună, a trădării (una din cele mai des întâlnite), a neputinței omului în fața vitregiei naturii (cutremure, furtuni, etc.). Întreaga dizertație legată de condiția umană se construiește tot pe tipare biblice și pornește de la păcat în dubla lui ipostază: aceea a greșelii inițiale din raiul primordial, mântuită prin botez și aceea a greșelii perpetue și fără de leac pe care omul o săvârșește, devenind rob al păcatului, în ciuda faptului că natura umană trebuie să urmeze calea binelui.

Copiile ulterioare ale cronografului de tip Danovici se îndepărtează și mai mult de original prin variante și prelucrări complete și prescurtate. Modificările au îngăduit copiștilor multe licențe, mai ales în variantele mai apropiate de începutul secolului al XIX-ea, când se manifestă în mod vizibil pretenția unor copiști de a fi considerați traducători direcți⁹². Câteva capitole suferă numeroase prescurtări, altele sunt împărțite în mai multe subgrupe, sunt corectate textele acolo unde mai erau slavonisme. Numele copiștilor și comanda scriiturii spun multe despre interesul suscitât de aceste scrieri. Majoritatea copiilor de cronografe difuzate în Țara Românească, Moldova și Transilvania timp de aproape două secole au fost executate în diverse mănăstiri precum Hurezi, Cernica, Căldărușani, Văratec etc., fiind foarte apreciate în mediile clericale luminate cărora le aparțineau personalități de talia lui Vasile Grid din Șcheii Brașovului, Clement, arhidiaconul scaunului mitropolitan al Moldovei, mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei, mitropolitului Antonie al Moldovei, abatelui Rafael de Buzău, protopopului Sava Popovici din Rășinari Sibiuului și alții. Cei mai mulți dintre copiști sunt clerici, copiile aparținând bibliotecilor Mitropoliei Moldovei, Bisericii celor 40 de Sfinți, mănăstirii Secu, etc. În mediul laic ele au fost copiate la comanda unor boieri, constituind un soi de enciclopedii la nivel popular, mult gustate atât în rândul mării boierimi⁹³

92 Cele mai multe modificări privesc, chiar selectarea conținutului pe care copistul a dorit să-l redea. Unele manuscrise sunt interesate doar de istoria biblică, altele merg până la căderea Constantinopolului (ms. 4698 BAR), altele cuprind doar extrase, mai ales din învățături și din legendele apocrife; Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, 1987, p. 180-196.

93 Printre cei care au avut inițiativa copierii cronografelelor se numără: Ilie Cantacuzino (1693),

cât și în mediul social de mijloc. Spre exemplu, copiiștii au scris la comanda unor familii precum Buhuș, Canano, Cantacuzino, Drăghici, Duca, Sturza, Ursachi, etc. Manuscrisul 1766 BAR, copiat de Bogasierul Tudor sin Petre Giurgiuvean în 1781 are numeroase însemnări ce atestă circulația sa intensă în rândul clericilor și târgoveților de rând din mahalaua Colței din București, iar un alt manuscris e scris parțial de mâna lui Ion Neculce. Dacă în prima parte a epocii fanariote, ele s-au bucurat de atenția boierilor munteni și moldoveni, a egumenilor de mănăstiri, a ierarhilor bisericii, odată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, ele continuă să se răspândească mai cu seamă în rândul clericilor și al târgovețimii mărunte, pentru care mai constituia o lectură instructivă. Creditul de care s-au bucurat se datorează și caracterului lor accesibil. Ele au fost și un soi de manuale rudimentare de pe care au învățat să scrie și să citească clericii, ca și un îndrumător spiritual și de recreere⁹⁴.

Fragmentele care au circulat autonom sunt cele care au trezit în mod deosebit interesul cititorilor români. Ele au cunoscut o circulație independentă în cadrul unor manuscrise miscelane, fiind extrase numai din cronografele de tip Danovici. Conținutul acestor fragmente a fost selectat în funcție de interesul cititorilor, ele atrăgând prin insolitul întâmplărilor descrise. În ceea ce privește partea de istorie bizantină, au fost extrase cu precădere fragmente privind viața lui Constantin cel Mare, sanctificat de biserică pentru faptele sale. Textul privitor la acest împărat se detașează de textul cronografului, împletindu-se cu numeroase legende apocrifă și texte hagiografice⁹⁵. Ceilalți împărați ale căror vieți au făcut obiectul unor texte care au circulat independent de cronografe sunt Mauricius, prezentat drept victimă a greșelilor sale, Foca Tiranul, Vasile I Machedon (Macedoneanul) și Leon al VI-lea cel Înțelept⁹⁶. Aceste extrase n-au beneficiat însă de o circulație independentă, figurând aproape întotdeauna în

---

Dimitrie Ursachi (1703-1705), marele logofăt Sandu Sturdza (1737) în Moldova, marele vistiernic Matei Fălcoianu, marele sardar Constantin Comăneanu în Țara Românească la care trebuie adăugați boieri de rang inferior oficiali ai armatei, comandanți de mercenari, ca și numeroși cunoscători de carte chiar din rândul orășenilor de rând negustori de blănuri sau de bumbac, hangii, vânzătorii, vezi Paul Cernovodeanu, *Vision de Byzance dans les cronographes*, în *Actes du XIV-eme Congres de Byzantinologie*, Bucharest, 1971, p. 533.

94 Un inventar amănunțit al copiilor care au circulat, a copiiștilor și a comanditarilor pentru toate cele trei țări române avem în Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, 1987, p. 180-196.

95 Pentru versiunile vieții lui Constantin cel Mare derivând din sinaxarele bizantine, mineele mediobulgare și ceti-mineul slav al lui Dimitrie al Rostovului și prelucrările lui românești, avem studiul lui Iulian Ștefănescu, *Legendele Sf. Constantin în literatura română*, în *RIR*, I, 1931, p. 251-297.

96 Domniile lui Mauricius și Phocas sunt incluse în Ms. 63 BAR din sec. XVIII aparținând popii Gavril din Broșteni, ms. 1264 BAR, copiat de Samoil Dascălul din Hârșovița și ms. 5208 BAR, copiat de Toma Andriiaș pe vremea domniei lui Constantin Ipsilanti, în alte trei manuscrise cu circulație în Țara Românească, precum și manuscrisul 3399 BAR, codicele Matei Voileanu din Transilvania; vezi Paul Cernovodeanu, *Fragmente autonome din cronografele de tip Danovici*, în *RITL*, nr. 3-4, an 45, 1997.

acele codice care conțineau și viața lui Constantin cel Mare.

Numărul mare al manuscriselor și circulația lor intensă în mediile cele mai diverse dă credibilitate faptului că textele cronografelor constituie sursa pentru multe din legendele și faptele memorabile care au circulat în cultura scrisă și orală, multe dintre ele fiind legate și de imaginea Bizanțului în mentalul românesc⁹⁷. Gradul de popularitate al anumitor legende a depășit cu mult simpla lectură a cronografelor, ele ajungând la nivelul unor întâmplări cu caracter anecdotic, transferabile de la o creație la alta, de la literatura scrisă, la cea orală și de la creația orală la bun achiziționat al mentalului colectiv românesc ca parte a „viziunii despre lume” a grupurilor din societatea secolelor XVII-XVIII. În procesul transferării de la o creație la alta sau de la un tip de creație la altul, legendele și faptele își pierd amănuntele care le fac identificabile (nume, locații, datări). De altfel, faptul istoric descris și popularizat printr-o operă cu caracter istoriografic, dar și literar cum sunt cronografele, trebuie privit dintr-o dublă perspectivă: aceea a faptelor exterioare cu mai mare sau mai mică acoperire în realitatea istorică, precum și al rațiunilor și proiecțiilor mentale care le-au generat⁹⁸. În concepția consumatorilor de cultură români, fie știutori, fie neștiutori de carte, filtrul selecției datelor oferite de textul cronografelor este puterea acestora *de a schimba caractere prin pildele și exemplele oferite*. Astfel predoslovenia unui Cronograf se încheie cu îndemnul adresat cititorului: „că vei putea cu învățături și arătări ce spun la această pisanie, a-ți îmblânzi firea (...). Să pliniți desăvârșit lucrul acesta, cetindu și ascultându cu sănătate”⁹⁹. De menționat este că două din copiile cronografului lui Moxa continuă cu fragmente de istorie românească. Istoria națională nu mai reprezintă o înșiruire a faptelor însemnate, ci, după modelul oferit de cronografe, un inventar accesibil de *pilde*, căpătând în interpretarea istoriografilor secolelor XVI-XVII un caracter exemplar¹⁰⁰.

Dintre elementele din textul cronografelor cu un impact mai puternic asupra imaginarului specific românesc care au depășit bariera impusă de simpla lectură a textelor se remarcă imaginea Constantinopolului, ca centru religios, politic, economic și al spectacolului cotidian, apoi povestirile despre diferiți eroi apărători ai creștinătății împotriva ereziilor, dramatismul căderii Constantinopolului și explicația în termeni etico-religioși a dominației turcești.

Uneori contextul istoric este acela care scoate în evidență fapte și evenimente descrise de cronografe. Deși sunt inspirate de scrieri cu caracter istoric, ulterior, sursa acestor întâmplări se pierde, ele rămânând ca un stereotip la nivelul

97 Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 36.

98 Mircea Vasilescu, *Iubite cetitoriule, Lectură, public și comunicare în cultura română veche*, București, 2001, p. 56.

99 Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, 1959, p. 99.

100 Dan Horia Mazilu, *Literatura română în epoca renașterii*, București, 1984, p. 109.

mentalului colectiv. Astfel, dintre portretele de împărați sunt câteva exemple care au depășit nivelul de popularitate datorat numai lecturii cronografului. Este vorba despre martiriul împăratului Mauricius din 602, împărat decapitat de tiranul Phocas, după ce a asistat la moartea celor trei fii ai săi. Popularitatea fragmentului în mediul cultural românesc se datorează, în parte¹⁰¹, și paralelei cu faptul istoric al uciderii domnitorului Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, decapitat de către sultan după un ritual asemănător împăratului bizantin, unsprezece secole mai târziu. Similitudinile dintre supliciile celor doi domnitori au condus și la contaminarea povestirilor, cea a lui Mauricius circulând în fragmente separate chiar înainte de moartea domnitorului român. Atât de cunoscută a fost în secolul al XVIII-lea în Țara Românească moartea eroică a împăratului Mauricius și atât de impresionată a fost toată suflarea românească de tragedia similară a lui Constantin Brâncoveanu încât un rapsod popular, rămas, din păcate anonim a avut inițiativa unei contaminări creatoare între ambele povestiri¹⁰². Trecerea subiectului până la nivelul folclorului românesc demonstrează că scrierile de tipul cronografelor au suferit o schimbare de funcție. Privite la început ca sursă de informație istorică, ele au continuat să circule prin numeroasele copii pe care le-am menționat în calitate de *culegeri de povestiri cu caracter literar*¹⁰³.

Întemeierea Constantinopolului este însoțită de elemente miraculoase în toate relatările medievale. De cea mai mare popularitate se bucură însă legenda creștină a prezenței îngerului care îl conduce pe împărat spre trasarea granițelor, legendă prezentă și în cronograf. Aceasta este însoțită, însă, și de explicația întemeierii orașului pe un amplasament deja locuit, vechea colonie grecească Byzantion, și astfel apare o altă legendă, aceea a unui vultur (simbol imperial prin excelență) care duce mâncarea meșterilor tocmiți de împărat pentru

101 Moartea dramatică a domnitorului Constantin Brâncoveanu îngăduie și altor concari români să se inspire din opere aparținând istoriografiei bizantine care povestesc supliciul lui Mauricius. Astfel, Theophilact Simocata este utilizat drept izvor de către Radu Popescu în *Istoriile domnilor Țării Românești*. La fel ca și anonimul creator al baladei românești, cronicarul român preia de la scriitorul bizantin o povestire cu caracter stereotip și anume crizele pe care le face o persoană aflată la zeci de kilometri depărtare (în cazul nostru Păuna Cantacuzino, soția lui Ștefan Cantacuzino), exact în momentul decapitării, boala fiind văzută ca o pedeapsă divină. Vezi Tudor Teoteoi, *op. cit.*, 1996, p. 229-130.

102 Este vorba despre episodul ascunderii unui fiu de-al împăratului de către doica acestuia care și-a oferit propriul fiu în speranța salvării seminței împărătești. Episodul s-a regăsit într-o baladă românească despre Constantin Brâncoveanu care circula în zeci de variante pe teritoriul Țării Românești. Sursa poate fi chiar cronograful românesc din ms. 1264 BAR, cronograf ilustrat, unde, în locul împăratului, e reprezentat portretul domnitorului român. Vezi Adrian Fochi, *Contribuții la studierea cântecului despre moartea lui Constantin Brâncoveanu*, în *Memoriile Secției de Științe filologice, Literatură și arte*, Seria IV, tom V, 1984, p. 123-133.

103 Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, vol. I, partea a II-a, București, 1978, p. 406.

ridicarea cetății la Vizantia. Considerat cel mai important act al domniei lui Constantin¹⁰⁴, legenda întemeierii cetății este prezentă și în creația originală românească, dar însoțită de cu totul alte aspecte, nu acela al îngerului, ci acela al zidurilor care se ridicau singure¹⁰⁵. Totodată în textul cronografului se subliniază importanța politică a ridicării cetății prin enumerarea denumirilor orașului în spiritul terminologiei politice utilizate în epocă: „și dacă săvârși cetatea i-au pus numele pre numele său, *Constantina grada* și *Râmul cel nou*”, denumiri în expresie românească și slavonă pe care și le însușește și traducătorul român.

Mai numeroase sunt amănuntele care au supraviețuit la nivelul culturii populare legate de episodul căderii Constantinopolului. De data aceasta, fragmentele descrise de cronograf se împletesc cu alte opere literare care descriu acest eveniment cu mare impact emoțional. Este vorba, în primul rând, de diferite compilații provenind din literatura slavo-rusă cu circulație intensă în secolul al XVIII-lea în Principatele Române. La originea lor stă un prototip îndepărtat *Повесть о Царьград* atribuită lui Nestor Iskander sau Alexandru, prezumtiv participant la căderea orașului în 1453, aflându-se în oastea lui Mahomed al II-lea¹⁰⁶. Cu precădere ultimul episod din îndelungata istorie a Bizanțului pare să-i fi impresionat pe cititorii români, pentru că numărul de copii ale scrierii mai sus menționate este relativ mare (23 de copii) circulând în diverse variante în Moldova, Țara Românească și Transilvania, iar după același mecanism secvența din text a circulat până la nivelul povestirilor cu caracter oral¹⁰⁷.

Privind lucrurile dintr-o perspectivă integratoare, se spune că mentalitatea colectivă și durata lungă atenuază distincțiile nete dintre „cultura înaltă” și „cea populară”. Importantă devine în acest caz definitivarea unui punct de vedere față de *scriere, traducere și copiere* ca procese care determină producerea și receptarea textelor literare și care decid asupra plasării lor pe un plan sau altul,

104 Paul Lemerle, *Istoria Bizanțului*, traducere de Nicolae Șerban Tanașoca, București, 1998, p. 27.

105 Legenda ridicării Constantinopolului apare într-o baladă românească din colecția lui Nicolae Densușianu a cărei sursă rămâne încă necunoscută, deși există posibilitatea ca această să fie de proveniență cultă. Vezi N. Densușianu, *Vechi cântece și tradiții populare românești texte poetice din răspunsul la chestionarul istoric (1893-1897)*, studiu introductiv și note de I. Opreșan, București, 1985, p. 183.

106 Textul a fost remaniat ulterior de diferiți interpolatori care au dezvoltat narațiunea inițială care se limita la evenimentele din 1453 și i-au adăugat o introducere povestind istoria fondării orașului de către Constantin cel Mare pe care au împrumutat-o din *Annales ecclesiastici* (1587-1607) a cardinalului Cezar Baronius și din *Archontologia cosmica* (1642) a istoricului german Johann Philipp Abelin care insista asupra măreției capitalei de pe Bosfor și a monumentelor și a ceremoniilor religioase la care a asistat; vezi Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, 1971, p. 533.

107 Vasile Grecu, *La chute de Constantinople dans la litterature populaire roumaine*, în *Byzantinoslavica*, XIV, 1953, nr. 1, p. 55-59.

asupra mecanismelor care intervin în „lectură” și „interpretare”. În definirea aspectelor ce țin de mentalul colectiv, importante sunt utilizarea formulilor și expresiilor convenționale, standardizarea temelor, amplificarea unor aspecte până la impresia unei obositoare redundanțe pentru standardele moderne. Valorile, imaginile, structurile expresive s-au aflat multă vreme într-un fel de prezent continuu, activat în funcție de context.

CONCLUZII

Interesul suscitât pentru lumea mirifică a Bizanțului – centrul spiritual al Orientului ortodox spre care Țările Române au fost atrase în toate timpurile prin fecunda influență pe care acesta o va exercita în domeniul artei și al culturii, se accentuează în cursul secolelor XVII-XVIII prin lectura cronografelor. Prezent în cadrul mecanismului *translatio imperii* (cronografele fiind compendii de istorie universală ce mergeau de la facerea lumii), Bizanțul e descris într-o manieră integratoare dominată de „miracolul creștin” la care se adaugă prezentarea faptelor după principiul dinastic, dar cu accent pe unele evenimente istorice determinante (întemeierea Constantinopolului, schisma, erezia iconoclastă, conciliul de la Florența, etc).

Vicisitudinile și relele care abundau în cursul domniilor unor împărați ai Bizanțului și al căror sfârșit tragic era foarte frecvent, au oferit un subiect de reflecție asupra vanităților acestei lumi și o explicație a tulburărilor politice pe care cititorii și ascultătorii secolelor XVII-XVIII o trăiau ei înșiși.

Încărcate de un puternic spirit religios și servind credinței, numeroasele intervenții cu caracter moralizator ale traducătorilor români, multe dintre ele fiind citate biblice prezentate în slavonă, conferă un puternic caracter de *paideea* acestor scrieri, în scopul formării caracterelor după dreapta credință și „lege” cu care vechii bizantini și românii medievali se simt solidari deopotrivă.

Spre deosebire de alte scrieri, multe dintre ele de sorginte bizantină, compilațiile de istorie universală numite cronografe au mai puțin o funcție militantă de susținere a spiritului poporului aflat sub dominație turcă, și mai mult una de informare și familiarizare a cititorilor munteni, moldoveni și transilvăneni cu prestigiul și strălucirea curții bizantine, suscitându-le admirația pentru eroica luptă de apărare a sfintei cetăți împotriva dușmanilor din afară și a ereziilor dinăuntru.

Lectura cronografelor, fie de proveniență neogreacă, fie după intermediar slavon, a servit cronicarilor români precum Miron Costin, Radu Popescu, Stolnicul Constantin Cantacuzino, arhiepiscopul Vasile Grid, Ion Neculce și alții nu doar să-și perfecționeze cunoștințele în domeniul istoriei Bizanțului, dar să le și utilizeze în operele lor. De asemenea, intensa răspândire în

manuscris a acestor opere, precum și lectura lor publică până la nivelul păturilor sociale modeste a permis circulația independentă a unor pilde, motive, fapte și întâmplări cu caracter moralizator care au devenit achiziții la nivelul mentalului colectiv, al imaginarului românesc și viziunii noastre despre lume. Multe dintre ele se încadrează mentalităților diferitelor categorii sociale în perioada de amurg a Evului Mediu pentru care încă obediența față de biserică și față de suveran constituiau constante imuabile, prezentate ca reguli de conduită și comportament.

Din perspectiva socială, am putea spune că aceste modele comportamentale au constituit tocmai structura de rezistență a mentalităților autohtone în interiorul cărora tradiția de factură bizantină a jucat un rol esențial. Sursa acestora se găsește chiar în concepția „universalismului creștin”, specific civilizației române medievale și care a dovedit o lungă rezistență până la înlocuirea acesteia cu o nouă viziune istorică situată la originea epocii moderne.

Abstract

THE IMAGE OF BYZANTIUM IN THE CHRONOGRAPHS HAVING CIRCULATED THROUGHOUT THE ROMANIAN SPACE

Acquiring a holistic image of Byzantium inspired by the medieval representations of the Romanian society can not be achieved without understanding chronographs. These compilations of universal history are veritable public encyclopedias, whose presence in Moldavia, Walachia and Transylvania is proven today by dozens of manuscripts, usually in large volumes, kept in collections in Romania and abroad. These manuscripts are dated to a period starting before the 1620s and ending after the mid-nineteenth century.

The importance of chronograph in terms of creation of knowledge and representation of the sequence of “possessions and kingdoms” (political possessions) is given by the fact that they were the main source of inspiration for many legends, stories, poems, anecdotes with wide circulation in the Romanian intellectual and public life. Also, they offered Romanian chroniclers precious news regarding the national history, the history of neighboring nations and a historiographic model.

The chronographs reading brings out a series of clichés, symbols and stereotypes about the Byzantine State and its civilization, submitted to Romanian readers. Among them lies the “*translatio imperii*” idea, which furthers that the Byzantine State is the natural follower of the Roman Empire, but at the same time is granting legitimacy to the Ottoman sultan after the conquest of Constantinople. There also persists the eschatological theme regarding the fall of Byzantium, which is caused by Christians’ sins, from the authors and copyists point of view.

The ethnic and political terminology is updated in translation under the impact of

---

the new realities specific to seventeenth – eighteenth centuries, the most convincing evidence being the replacement of Persians with Turks. It is also interesting to observe the functioning of the “otherness” mechanisms, which seems to be ordered by religious criteria. The others, represented in chronographs as pagans or heretics, are the old polytheistic Greeks, occidental catholic nations which are called Latins, and also Byzantine iconoclasts strongly condemned by the authors’ compilations. In the vision created by iconoclastic disputes, metropolitan bishop Dosoftei, interpreter for the Kigalas chronograph, finds examples that will be used in his own struggle against Calvinism.

In general, the chronographs offer the readers an idealized image of the Byzantine Empire, of the imperial authority and church. So, chronographs generally show readers **the ideal monarch’s image**, having in the background the projection of a strong State with its inherent temporal weakness, of a state based on the orthodox Christian dogma, assimilated in a way that managed to overcome the heresies of all times.

Such representations were transmitted to the Romanian reader. From a social perspective, we might say that these behavioral patterns were the resistance structure for the local mentalities in which the Byzantine tradition played a key role.

MONUMENTE PUBLICE. CONSTRUCȚII IDENTITARE ÎN ROMÂNIA MODERNĂ (1866-1918). STUDIU PRELIMINAR*

Liviu BRĂTESCU

Privită mai mult din perspectiva transformărilor înregistrate în plan economic și/sau politic, modernizarea societății românești a presupus și un interesant proces desfășurat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în plan artistic. Fenomenul monumentelor publice din spațiul românesc nu a reprezentat niciodată doar o chestiune de gust artistic, ci și un fapt de societate, el manifestându-se ca o etapă importantă a procesului de europeanizare pe care statul român îl cunoaște după 1859. Dincolo de discursurile apărute în întregul secol XIX ce au avut în centrul atenției lor ritmul și modelul modernizator pe care România trebuia să-l urmeze, monumentele publice apărute la nordul Dunării erau, prin întreaga poveste a existenței lor, o dovadă clară a preluării modelului francez de cultură și civilizație. Parisul fusese la mijlocul secolului al XIX-lea nu doar locul în care o mare parte a clasei politice românești își formase o anumită cultură și educație politică, ci și cadrul în care descoperiseră, așa cum sugerează și Ioana Beldiman¹, atracția pentru „arta solemnă a marmurei și bronzului”, dar și „semnificația statuilor purtătoare de ideologie”. Chiar dacă spre deosebire de Franța, în România nu vom putea vorbi de o epocă a statuomaniei, putem totuși observa cum, treptat, la București, dar și în restul

---

* Studiul de față face parte din proiectul bursier postdoctoral nr. 89/1.5/S/61104 intitulat *Discurs literar-artistic și construcție identitară în secolele XVI-XX* cu tema individuală *Liberali versus conservatori: monumente publice și memorii concurente în România modernă (1866-1914)*. Rândurile următoare nu se doresc a fi decât o punere în temă a unui subiect care a preocupat într-o măsură destul de mică istoriografia românească și anume modul în care statuile și monumentele publice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea contribuie la formarea identității naționale și a articulării unui discurs public identitar

1 Ioana Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848-1931) gust artistic, modă, fapt de societate*, București, 2005.

țării, particulari și reprezentanți ai administrației locale² intuiesc faptul că statuile pot avea un anumit rol în cadrul constituirii ideologiei naționale³.

Premiza de la care pornește demersul nostru este aceea că după izolarea politică, economică și culturală față de Europa Occidentală, existență până la jumătatea secolului al XIX-lea, preluarea modelului francez în mai multe domenii de activitate nu putea să ocolească maniera de realizare a monumentelor publice de către sculptorii francezi în condițiile în care operele acestora sunt în preajma revoluției de la 1848 și în anii următori o prezență constantă a vieții cotidiene pariziene. Prezenți la Paris în această perioadă, liderii politici români asimilau nu doar ideile iluministe ce urmau a fi aplicate în România, ci și mai multe reguli de civilizație occidentală, din care urmau să facă parte și acțiunile de consacrare a memoriei unor oameni politici remarcabili prin ridicarea unor statui pentru aceștia⁴. Puțini poate, au intuit în acele clipe că și o racordare de acest tip la „Europa” va genera numeroase controverse. Întreaga desfășurare de forțe din jurul monumentelor publice românești ne permite să le privim ca pe adevărate spectacole.

La jumătatea secolului al XIX-lea, „pasiunea pentru Franța” și dorința de a evada, măcar din punct de vedere cultural, dintr-o lume care părea complet închisă, lua diferite forme de manifestare. Dacă unii cu anumite posibilități materiale reușeau să cumpere de la Paris, sculpturi de interior și diferite gravuri, alții se mulțumeau doar cu educația primită în casa părintească din partea unor profesori francezi stabiliți în Principatele Române. Spațiul românesc începea să aibă în această perioadă destule biblioteci care ofereau tinerilor șansa familiarizării cu un univers intelectual pe care unii și-l vor desavârși în capitala Franței⁵. Întrebarea care apare este aceea referitoare la resorturile ce au stat la baza deciziei unei părți importante a clasei politice românești de a găsi modalități prin care personaje importante ale istoriei naționale să fie transformate în modele demne de urmat de întreaga societate. Dificultatea cea

2 *Despre Barbu Stirbey. Recunoașteri și mărturii*, București, 1913, p. 7-43; Emil Ioachimovici, *O pagină din istoria politică a României*, M. C. Epureanu, București, 1913, p. 93-113.

3 Paul A. Pickering, Alex Tyrrell, *Contested sites: commemoration, memorial and popular politics in nineteenth century Britain*, Aldershot, 2004; Stéphane Gerson, *The pride of place: local memories & political culture in nineteenth-century France*, London, 2003.

4 Michael Garval, *A Dream of Stone - Fame, Vision, and the Monument in Nineteenth-Century French Literary Culture*, College Literature, 2003, p. 86-87; Patricia Mazon, *Germania Triumphant: The Niederwald National Monument and the Liberal Monument in Imperial Germany*, în *Germany History*, 2000; Krystyna von Henneberg, *Monuments, public space, and the memory of Empire in modern Italy*, [http:// muse. jhu. edu](http://muse.jhu.edu).

5 Lucrări precum cele aparținând lui Ulysse de Marsillac (*Bucureștiul în secolul XIX*, traducere de Elena Rădulescu, București, 1999) și Emanoil Haği Mosco (*București. Amintirile unui oraș. Ziduri vechi, fânțe dispărute*, București, f.a.) sugerează existența, cel puțin în București, a unei atmosfere favorabile dezvoltării gustului artistic și a existenței unui mediu în care apariția statuilor unor lideri politici și nu doar a lor nu mai reprezintă o surpriză.

mai mare constă în faptul că în acel moment lipsea societății românești nu doar o tradiție a acestor statui, a ecvestrei eroice, istoriste, ci și o școală românească de sculptură, fapt care va da artiștilor francezi o mare libertate de manifestare⁶.

Noul regim politic, instalat la 11 februarie 1866, înțelegea foarte repede nu doar necesitatea stopării contestațiilor interne și internaționale existente la adresa sa într-un interval scurt de timp, ci și formarea unui sentiment dinastic. „Strategia” a presupus, pe de-o parte, prezența constantă a prințului Carol de Hohenzollern la diferite manifestări publice și plasarea lui în continuarea marilor voievozi ai neamului încă din primele intervenții parlamentare, și nu numai⁷. Anul 1866 statua, în același timp, o altă practică și anume aceea a manifestărilor publice în care dincolo de prezența masivă a statului pe întreaga lor desfășurare, însemnele religioase deveneau un element comun. Putem spune chiar că dincolo de controversele produse de evenimente precum cele din 1874, 1883 sau acela din 1912, ultimul prilejuit de inaugurarea statuii lui A. I. Cuza, prezența fenomenului religios în spațiul public nu avea să fie vreodată constată⁸. În condițiile în care asistăm după 1866 la trasarea unui adevărat fir roșu între domnitori cu o popularitate deosebită și noul monarh, apariția statuilor unor personaje istorice precum Ștefan cel Mare sau Mihai Viteazul nu era o surpriză. Cu toate acestea, competițiile politice și încercarea de a câștiga un minim de capital simbolic din asocierea, într-o formă sau alta, cu cei amintiți deja, din partea diferiților lideri⁹ transformau momente precum cele invocate anterior, din ocazii de manifestare a solidarității, în prilej de apariție a unor dispute obișnuite putere-opoziție.

Momentul în care avea să apară ideea ridicării unei statui fostului domnitor A. I. Cuza, coincidea cu declanșarea unui spectacol desăvârșit. Protagonistii noului conflict politic dar nu numai, depuneau pe parcursul mai multor ani o impresionantă energie în vederea demonstrării oportunității sau nu a omagierii „domnitorului Unirii” într-un mod aparte¹⁰. Dincolo de simpatia sau antipatia

6 Faptul că proiectul statuii lui I. C. Brătianu a fost câștigat de Ernest Dubois în detrimentul artiștilor români a fost puternic criticată de Nicolae Iorga, în Nicolae Iorga, *Pictură și statui naționale*, în *Semănătorul*, nr. 18, 4 mai 1903, p. 288.

7 Dimitrie Brătianu, primarul capitalei, către Carol I la intrarea în București: „Ți-am dat coroana lui Ștefan și a lui Mihai, de azi înainte străbunii tăi, redă-i și tu antica ei splendoare. Fă din această frumoasă țară, sentinela înaintată a libertăților moderne, bulevardul nebiruit al civilizației occidentale”, în Constantin Răutu, *I. C. Brătianu – Omul, timpurile, opera (1821-1891)*, Turnu-Severin, 1940, p. 89.

8 Dacă am avea în vedere numai exemplul inaugurării statuii lui Ștefan cel Mare putem observa cum toate manifestările din ziua de 5 mai 1883, dar și cele din zilele precedente sunt marcate de slujbe religioase desfășurate la Mitropolie, DJANI, Fond Rectorat, 12 martie, fila 11, 6 aprilie, fila 12, 22 aprilie, fila 15.

9 *Regele Carol I al României. Cuvântări și scrisori*, Tomul I, 1866-1877, București, 1909, p. 375.

10 Andi Mihalache, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea Dinastiei Hohenzollern*, Cluj-Napoca, 2007, p. 163.

față de un fost șef de stat, atmosfera devine încordată la începutul secolului al XX-lea dintr-un motiv aparent neimportant, și anume acela al modului în care se reușea fixarea pentru posteritate a contribuției pe care o avusese un lider politic la modernizarea societății românești¹¹. Încercarea aceasta producea, la rândul ei, numeroase controverse într-o societate aflată în căutarea stabilității politice.

Demarat în 1874 prin inaugurarea statuii lui Mihai Viteazul (proiect inițiat la 1865, dar întrerupt în urma abdicării lui Alexandru Ioan Cuza), realizată de sculptorul Albert Carrier Belleuse, procesul de mobilizare a conștiinței naționale cuprindea în anii următori și o încercare de remodelare a zonei centrale a Bucureștiului, în care fusese amplasată statuia „primului unificator”¹². Amplasarea în apropierea ecvestrei lui Mihai Viteazul a încă două monumente pentru doi fondatori de instituții moderne: Ion Heliade Rădulescu (1879) și Gheorghe Lazăr (1886) nu reprezenta o surpriză pentru o societate tot mai atentă la detalii. În același timp, în cazul statuii lui Mihai Viteazu nu poate fi ignorată existența unei legături între conflictele dintre studenții liberali și reprezentanți ai guvernului conservator din toamna lui 1874 din fața Universității bucureștene și intensificarea planurilor unor cercuri politice ce aveau ca obiectiv declanșarea unor acțiuni în vederea obținerii independenței¹³.

Inaugurarea statuii lui Ștefan cel Mare de la Iași din 1883, se desfășura, la rândul ei, într-un moment de maximă contestație politică la adresa guvernului liberal condus de I. C. Brătinau¹⁴ fiind folosită în cadrul unei lupte politice ce avea ca obiectiv demonstrarea existenței unei particularități a Moldovei comparativ cu Țara Românească și care trăda orgolii, motivații politice regionale dar și ambiții culturale. La fel ca și în cazul statuii lui Ștefan cel Mare, cea a lui Mihai Viteazul făcea parte din categoria statuilor cu o încărcătură istorică deosebită și tocmai de aici numeroasele dispute¹⁵. Ultima, se integra unei viziuni de perspectivă politică amplă, ca și efortului de transformare urbanistică a centrului Capitalei.

Moda pariziană, în care arterele de circulație și piețele se cereau marcate prin statui menite să înfrumusețeze și să educe într-un anumit spirit era, în felul acesta, prezentă și în capitala tânărului stat român chiar dacă, pentru

11 *Telegraful, Adevărul, Timpul* publicau texte laudative la adresa lui I. C. Brătianu și a rolului acestuia la modernizarea României, care sunt preluate în *Românul*, 7 mai 1891, p. 2.

12 Ioana Beldiman, *op. cit.*, p. 198.

13 I. Scurtu, *Carol I*, Iași, 2010, p. 89.

14 Anastasie Iordache, *Dumitru Brătianu. Diplomatul, doctrinarul liberal și omul politic*, București, 2003, p. 322.

15 D. Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I*, București, 1921, p. 206; *Regele Carol I al României. Cuvântări și scrisori*, p. 375; I. Scurtu, *op. cit.*, p. 89.

moment, rămânea la stadiul de intenție¹⁶. Ecoul inaugurării unor statui precum cea a lui Mihai Viteazul și a lui Ștefan cel Mare în egală măsură, era datorat existenței deja a unei anumite percepții asupra acestora în cadrul opiniei publice românești alimentată și de discursurile politice rostite după 1866, în care cele două personaje istorice erau invocate în numeroase rânduri. În aceste condiții, întreaga construcție ceremonială¹⁷ avea toate șansele să-și atingă obiectivele propuse.

De un fenomen al statuomaniei, precum este cazul Franței după 1870, datorită intervenției energice a statului în revigorarea sentimentului național, nu putem vorbi în cazul românesc¹⁸. Cu toate acestea, societatea românească se pregătea și ea, cu ajutorul unor ziare precum „La Roumanie” și „L'Independance Roumaine”¹⁹, care informau mereu despre ce se întâmpla în Franța în domeniul artistic, pentru un fenomen la fel de interesant și anume acela al declanșării unei veritabile competiții politice între lideri trecuți într-o lume în care te aștepti să nu mai aibă loc confruntări ideologice.

Analiza discursului cultural și politic cu privire la receptarea unor figuri ale panteonului național în societatea românească și a reacțiilor pe care le provoacă, ne permite să vedem modul în care autoritățile statului român gestionează evenimentele inaugurale și maniera în care urmașii unor oameni politici precum I. C. Brătianu²⁰, Mihail Kogălniceanu²¹, Lascăr Catargiu²² sau Alexandru Lahovary²³ încearcă să contribuie la transformarea acestora în adevărate modele de lideri politici pentru generațiile viitoare. Câștigul unor asemenea acțiuni urma să aparțină, în primul rând, formațiunilor politice în

16 Ioana Beldiman, *op. cit.*, p. 198.

17 Alois Riegl, *Le culte moderne des monuments*, în *Socio-Anthropologie*, nr. 9, 2001, p. 1.

18 În spațiul românesc statuile apar mai mult ca urmare a unor inițiative particulare: *Despre Barbu Stirbey. Recunoașteri și mărturii*, p. 7-43; Emil Ioachimovici, *op. cit.*, p. 93-113; Al. Lahovary, *Discursuri politice, 1881-1896*, București, 1905.

19 *L'Independance Roumaine*, martie - septembrie 1902, publică mai multe texte despre întreaga dezbateră din societatea românească din jurul statuii lui I. C. Brătianu.

20 *Observatorul*, 18, 20 mai 1903, p. 1; *Voința Națională*, 18 mai 1903, p. 1.

21 Dispariția liberalului moldovean o lună mai târziu provoacă o stare de emoție la fel de mare la nivelul întregii țări, semnele cele mai vizibile fiind înregistrate la Iași, DJANI, fond Rectorat, rola 38, dosarul 592, fila 154, 177, 178, 180, 187, 280, 281.

22 *Observatorul* (ziar declarat liberal, publică în cursul anului 1903 mai multe texte în care elogiază personalitatea lui Lascăr Catargiu. Ziarul liberal critică membrii Partidului Conservator implicați în acțiunea de ridicare a unei statui în onoarea acestuia pentru întârzierea inaugurării ei, acuzându-i, în același timp, de furtul banilor strânși prin colecta publică.

23 Remarcat prin echilibrul și diplomația sa, dispariția lui Al. Lahovary (1840-1897) a produs o puternică emoție în societatea românească. Inaugurarea unei statui a liderului conservator, la 17 iunie 1901, avea să devină un moment de solidaritate a clasei politice românești pentru că liberalii și conservatorii apreciau pozitiv activitatea desfășurată de acesta, Al. Lahovary, *op. cit.*, p. 35-38.

care aceștia activaseră.

Inițiativa apariției statuiilor „oamenilor de seamă” dispăruți în urmă cu mai mult sau mai puțin timp devine, după 1870, o chestiune ce ținea de domeniul politic, dar și de cel artistic și avea să se bucure de o audinență tot mai mare. Participarea la un spectacol de tipul celui presupus de inaugurarea unei sculpturi era expresia dezvoltării unei vieți culturale aparte²⁴, dar și a unui spectacol ce datora totul existenței unor regizori abili, cărora nu le scăpa din vedere nici un detaliu²⁵. Apariția unor statui, precum cea a lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, într-o perioadă în care România începea să se raporteze în mod diferit decât o făcuse până atunci la vecinii săi, dovedea faptul că elita politică românească își însușea ideea de funcție instructivă a sculpturii, arta socială fiind menită să consolideze afirmarea identității naționale. Întregul spectacol capătă o semnificație aparte din moment ce regele era cel care patrona comitetele pentru ridicarea statuiilor naționale (1874, 1883, 1903 a lui I. C. Brătianu). Acesta a fost probabil și motivul pentru care reprezentanți ai administrației locale și centrale, iar într-un caz - cel al statuii lui A. I. Cuza - chiar regele Carol I vor fi, nu doar prezenți la momentul inaugural, ci vor încerca să controleze întreaga desfășurare a evenimentului. Dacă avem în vedere ceea ce se întâmplă în cazul ridicării unor statui pentru lideri precum Alexandru Lahovary (1901), Lascăr Catargiu (1907), I. C. Brătianu (1903), Gh. Gr. Cantacuzino (1904), vedem cum moștenitorii lor politici reușesc să pună în scenă spectacole la fel de interesante precum cele realizate în 1874 și 1883. Ceea ce se poate observa în toate aceste cazuri este faptul că, dincolo de tendința urmașilor de a le asigura un prim loc pe scenă personajelor emblematice ale istoriei naționale, există o speranță evidentă de a realiza, ulterior, un transfer de capital dinspre cel omagiat public, către inițiatori²⁶. Când facem o astfel de afirmație avem în vedere faptul că apropierea de momentul în care cel omagiat dispăruse din viață, putea face ca unele din gesturile și acțiunile sale politice, controversate la un moment dat, să fie reaminte tocmai în timpul festivităților organizate în onoarea sa²⁷. Atentă la ceea ce se întâmpla în capitală, provincia lua și ea parte la mărețul spectacol. Lideri locali ai diferitelor formațiuni politice, alături de edilii mai multor orașe, devin preocupați, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, de consacrarea ca figuri tutelare a unor oameni politici legați, într-un fel sau altul, de acea localitate²⁸. Fără să știm dacă avem de-a face cu o manifestare a orgoliului local sau un

24 Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 31.

25 *Ibidem*, p.189.

26 *Românul*, 7 mai 1891, p. 2.

27 În ziarul *Națiunea* din 8 iunie 1891, p. 1, se arată că moartea lui I. C. Brătianu va duce, datorită modului autoritar în care a condus Partidul Național Liberal, la destrămarea acestuia.

28 Paul A. Pickering, Alex Tyrrell, *op. cit.*

fenomen asemănător celui existent în Anglia și Franța din aceeași perioadă, sesizat de istorici precum Paul A. Pickering și Alex Tyrrell, putem observa și în spațiul românesc tendința de a da importanță în egală măsură și statuiilor „regionale”²⁹.

Un spectacol așa cum era inaugurarea unei statui presupunea, de fiecare dată, existența unui număr mare de participanți, dat fiind faptul că organizatorii doreau, printre altele, să sublinieze existența unei legături „profunde” între populație, guvern și rege. Ceea ce devine evident în urma vizionării spectacolului³⁰ organizat de autorități este faptul că avem de-a face cu o tipologie diferită a persoanelor care participă la eveniment și cu o divergență deosebită a impresiilor pe care le provoacă acesta. Percepțiile variate sunt justificate ținând cont de experiența de viață diferită, cultura politică existentă și, nu în ultimul rând, nivelul de așteptare variat pe care participanții îl au de la o asemenea sărbătoare.

Nu lipsit de importanță este și modul în care cel onorat prin ridicarea unui monument public reușește să fie prezent în rândul celor care îi recunosc valoarea, meritele și contribuie, în mod direct, la ipostazierea sa într-un veritabil model pentru urmași³¹. El rămâne practic într-o stare latentă, fiind gata să reinvie când cei pe care i-a lăsat în viață au nevoie de ajutorul lui.

Indiferent de epoca în care au trăit eroii, comunitatea nu îi roagă să intre în acțiune, mulțumindu-se doar cu lecturarea testamentului politic pe care aceștia îl lasă și pe care își iau angajamentul să-l păstreze și să-l transmită mai departe³². Amintirea cuiva nu poate fi întreținută prea mult prin serbări, oricât de entuziaste ar fi ele. Pretinzând la nesfârșit că nimic nu s-a petrecut în mod real, că mortul atât de respectat, rămâne printre noi în ciuda dispariției sale fizice, se realizează, de fapt, primii pași spre normalizare, adică spre uitare³³.

Chiar dacă manifestările publice de după 1866 reușesc să mobilizeze categorii diverse și un număr foarte mare de cetățeni, fapt care tradează o atracție considerabilă a serbărilor oficiale, o astfel de situație nu excludea existența unor momente tensionate, în care pasiunile politice apar în prim plan³⁴. Remarcabilă devine și capacitatea regimului politic de la București de a pune în funcțiune, după venirea lui Carol I pe tronul României, un aparat de propagandă atât de eficient încât să mențină un interes constant pentru discursuri grave, elogii și gesturi de autocompătimitate³⁵. Eveniment de

29 *Despre Barbu Știrbey. Recunoșteri și mărturii*, p. 7-43; Emil Ioachimovici, *op. cit.*, p. 93-113.

30 Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 31.

31 *Românul*, 7 mai 1891, p. 2.

32 *Voința Națională*, 12 mai 1891.

33 Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 31-32.

34 C. Sălăvăstru, *Discursul puterii*, Iași, 1999.

35 În cazul inaugurării statuii lui Ștefan cel Mare, în circulara Guvernului se recomandă și

sărbătoare în viața orașului modern, dezvelirea unei statui însemna, ca și astăzi, desfășurarea unui ceremonial în mai multe faze, în ambianța unei scenografii festive.

Dacă ar fi să vorbim despre scenografia unor evenimente precum cele din anii 1874, 1883 sau 1912, trebuie să știm că fiecare grupare politică importantă avea propria strategie de raportare la ideea ridicării unei statui. Pentru a exemplifica, amintim aici prima acțiune comemorativă menționată deja, respectiv inaugurarea statuii lui Mihai Viteazul. Spre deosebire de liberali, deosebiți de încântați de posibilitatea punerii în practică a proiectului din 1865, conservatorii, principalul factor guvernamental la 1874, preocupați de o îmbunătățire a relațiilor cu Austro-Ungaria, aveau mari rețineri în acceptarea organizării unor astfel de manifestări pentru că știau capacitatea de mobilizare și de potențare pe care o putea avea pentru discursurile politice românești imaginea unui domnitor de talia lui Mihai Viteazul. Atent la direcția în care evolua societatea românească, Carol I nu doar că îl prezenta pe Mihai Viteazul ca un model de conducător datorită contribuției lui la „apărarea și autonomia țării”, dar decidea, la 5 septembrie 1877, ca tunurile de la Plevna să fie așezate de ambele părți ale statuii acestuia³⁶. Remarcabilă este, în viziunea noastră, maniera în care liberalii reușesc să câștige nu doar această competiție politică simbolică, ci și pe aceea din 1883, generată de inaugurarea statuii lui Ștefan cel Mare din Iași. Dezvelirea acesteia era ocazia de utilizare, în folosul propriu, a unui simbol vechi, într-un cadru ceremonial nou. Pentru liberali, dar și pentru Carol deopotrivă, ceremonia inaugurării statuii era mijlocul cel mai nimerit pentru exprimarea statutului lor de conducători. La fel ca și echipa guvernamentală din jurul lui I. C. Brătianu, Carol I știa că sentimentul de siguranță al populației putea fi mărit în condițiile punerii în scenă a unor simboluri istorice și politice de mare anvergură, așa cum era Ștefan cel Mare. Prin statuia lui Ștefan, apărută într-un moment de puternice constestații politice la adresa guvernului liberal, dar și a suveranului chiar, tradiția își demonstra forța constructivă, iar trecutul reînviat apărea ca o mixtură în care se amestecau, deopotrivă, nostalgia, frustrarea și satisfacția. Aspectul de loisir, prezent și el, făcea parte din scenografia comemorării, fără a-i fi o componentă definitorie, fiindu-i însă deosebit de util, deoarece dădea certitudinea că omul venea la comemorări de bună voie, nu din obligație pentru a consuma selectiv un spectacol cu mesaje pentru toate gusturile și opiniile³⁷. Receptarea ritualului

participarea tuturor elevilor din școli (DJANI, fond Prefectura, dosar 96, 1883, 8 mai, filele 19, 20). Pe 2 iunie 1883, rectorul cerea profesorilor Universității din Iași să meargă împreună cu el pentru a-l saluta pe șeful statului, vezi DJANI, fond Rectorat, dosar 483, 1882-1883, filele 3, 4.

36 I. Scurtu, *op. cit.*, p. 89.

37 *Românul*, 8 mai 1891, p. 1.

politic în registrul divertismentului nu însemna bagatelizarea acestuia, omul extrăgând din el sentimentul că este stăpân pe convingerile sale și că participă relaxat, nelăsându-se manipulat.

Cu mici excepții, datorate unor dificultăți menționate deja, ridicarea statuilor unor lideri politici precum Lascăr Catargiu, Alexandru Lahovary, I. C. Brătianu avea să cunoască anumite etape devenite standard: comenzi publice, concurs de proiecte, formarea unui comitet, subscripție publică și o implicare serioasă a celor care făceau parte din gruparea politică în numele cărora activaseră³⁸. Un alt element comun tuturor acestor evenimente este maniera prin care, în ciuda momentului de solidaritate aproape națională pe care-l reprezintă moartea unora din liderii politici³⁹ care vor beneficia de monumente publice, în momentul în care apare ideea unui proiect de acest tip, vechile rivalități reapar, deși cel vizat părăsise deja scena politică⁴⁰. Trecând peste toate hărțuilelile partinice, Carol I reușea să inițieze o strategie imagistică de lungă durată, o politică de echilibru simbolic între prezentul și trecutul românilor.

Indiferent de mobilizările făcute de autorități, un spectacol de tipul celui la care ne referim ar fi putut rămâne necunoscut în destule cazuri publicului larg, dacă nu ar fi beneficiat de un sprijin susținut din partea presei românești⁴¹. Din acțiunea de popularizare vor face parte și cronicile plastice publicate la începutul secolului al XX-lea în „La Roumanie” de Jules Brun, pentru a da numai un exemplu.

Privite în ansamblu, intervențiile ce au loc în momentul inaugurării statuilor liderilor politici ne arată faptul că există mai multe discursuri și comportamente aparent contradictorii⁴². Fără a le aminti într-o ordine a importanței lor, ele sunt: pierderea unui om politic, declarată imediat ca fiind ireparabilă și apoi disimularea morții sale, sub acoperirea festivităților civice și funerare, care certificau ideea că viața merge înainte, iar cei rămași în viață continuă opera personajului aflat în discuție. Apariția discursului patrimonial trebuie localizată în tensiunea existentă între cele două orientări, miza acestor festivități era sensul existenței comunitare, căutat chiar în resuscitarea legăturilor și a continuității temporale cu perioada în care defunctul se afirmase.

Statuile nu vorbesc singure, ultima ceremonie organizată lângă pedestal

38 Al. Lahovary, *op. cit.*, p. 31.

39 *Românul*, 7 mai 1891, p. 1; *Viitorul*, 22 mai 1921, p. 1.

40 Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 150-160.

41 *Voința națională*, 7 mai 1891, p. 2; *Românul*, 8 mai 1891, p. 2.

42 Al. Lahovary, *op. cit.*, p. 38; Emil Ioachimovici, *op. cit.*, p. 93; Nicolae Bălănescu, *Eugeniu Carada*, București, 1937, p. 380.

fiind aceea care decide semnificația cea mai recentă a monumentului⁴³. Comemorările sunt efectul unor concepții teatrale pe care politicianul le aducea în stradă, transferându-le din sfera esteticului în aceea a consumului public. Odată acceptată premiza că statuile nu sunt doar portrete tipologice, ci și psihologice, suntem desigur tentați să admitem și o altă realitate potrivit căreia ele reflectă, direct sau involuntar, gusturile și sensibilitățile celor care le ridică. Subtextul lor nu este doar acela naționalist, ele dându-ne indicii despre geneza eului modern prin raportare la corp, artă și posteritate. În egală măsură, trebuie apoi să acceptăm că, pentru unii oameni, statuile au rolul de a evoca, iar pentru alții doar de a decora. Plecând de la motivația lor, vom putea descoperi că există trei tipuri de statui: a) *consensuale*, când inaugurarea este rodul unui acord negociat, dar unanim asupra personalității omagiate; b) *reparatorii*, când se ridică un monument pentru eroi față de care ne simțim vinovați; c) *de frondă sau opoziție*, când se știa că acea statuie sfida regimul în exercițiu, fiind utilizată ca reproș indirect la adresa contemporanilor, a adversarilor politici⁴⁴.

Cunoscând faptul că statul are, în general, tendința de a fabrica sărbători și de a utiliza anumite simboluri pentru a-și justifica, printre altele, existența, anii 1874, 1883, 1912 ș. a. pot fi considerați exemple pentru modul în care societatea participă la serbări publice, politizate prin chiar faptul că există o repetiție a lor, iar autoritățile nu lipsesc niciodată⁴⁵. Mobilizarea care are loc cu prilejul evenimentelor invocate deja ne duce cu gândul la faptul că reprezentanții guvernului în teritoriu, dar și cei de la centru, credeau că pentru un segment tot mai important din populație, motivul sărbătorii devenea unul neinteresant și insipid în condițiile acutizării, în preajma inaugurării unor statui, a conflictului dintre liberali și conservatori. Există, în același timp, și o încercare din partea celor de la putere, ca prin organizarea unor astfel de manifestări să se legitimize în fața electoratului⁴⁶, să atragă într-un fel simpatia de care se bucura în societatea românească regele Carol I.

Ridicarea la o putere superlativă a întâmplărilor cotidiene și transformarea lor în epopei naționale se face nu doar de dragul jocului politic, ci mai cu seamă pentru a oferi poporului senzația că se întâmplă ceva important și că acel ceva important este rodul strădaniei puterii. Multiplicarea sărbătorilor naționale era folosită de liderii politici pentru a-și oferi cât mai multe prilejuri de a ieși pe scenă și de a interpreta cât mai multe roluri populare. Privite din punct de vedere artistic, statuile liderilor politici oglindeau o anumită evoluție a gustului pentru artă și frumos, reflectând, în egală măsură, schimbarea mentalităților la nivelul factorilor decizionali din societatea românească.

43 *Observatorul*, 20 mai 1903, p. 2.

44 Andi Mihalache, *op. cit.*

45 C. Sălăvăstru, *op. cit.*, p. 39.

46 DJANI, fond Prefectura Iasi, dosar 51/1903, fila 1-3.

Abstract**PUBLIC MONUMENTS. THE IDENTITY CONSTRUCTS IN MODERN ROMANIA (1866-1918). PRELIMINARY STUDY**

Considered rather from the perspective of the transformation undertaken in the economic or political field, the modernization of Romanian society also involved an interesting process in the artistic field unfolded in the second half of the 19th century. The phenomenon of public monuments in the Romanian areal never meant just a matter of artistic taste but also a reality of the society, manifested as an important step in the Europeanization process which the Romanian State has acknowledged after 1959. Beyond discourses on the rhythm and modernization model that Romania should follow, marking the whole 19th century, through their existential story, the public monuments built north of the Danube were a clear proof of the adoption of the French culture and civilization model that followed the previous political, economical and cultural isolation from Occidental Europe.

IDENTITĂȚI NAȚIONALE ȘI CONFLICT IDEOLOGIC ÎN CARICATURILE ȘI GRAFICA RĂZBOIULUI RECE (1950-1955)

Paul NISTOR

Războiul Rece, devenit vizibil mai ales prin crizele politice, tensiunile diplomatice și cursa înarmărilor, a fost purtat și cu arme mai rafinate care, deși folosite în plan secund, aveau o eficiență remarcabilă. Bătăliile desfășurate în domeniile militar, politic și economic au fost dublate de un front propagandistic, acolo unde ideologiile Estului sau Vestului își permiteau experimente și jocuri ale minții, care să capteze încrederea indivizilor țintă. Și această dimensiune, însă, uza de strategii la fel de dure precum cele din zonele high politics, iar utilizarea propagandei albe, a propagandei negre și a subpropagandei avea rolul de a introduce confuzie prin distorsionarea adevărului și evidențierea unor realități relative¹.

În tot acest peisaj de rivalitate politică și ideologică, folosirea umorului ca subspecie a propagandei a avut avantajele sale pentru inițiatori. Fiind capabil de a furniza nuanțe interesante, de la grotesc la extravagant, comicul a demonstrat că are funcții sociale complexe, reușind să impună mai facil modelarea atitudinilor și credințelor oamenilor, decât metodele brutale de pervertire a minții. Propaganda prin umor lua o formă suficient de umană într-o epocă sumbră, astfel încât să fie mai ușor acceptată de diferite segmente sociale². Eludând într-un fel încrâncenarea politicului, comicul își folosea cu eficiență funcția ludică, impunând pseudo- valori, sentimente și false modele. Deși percepută în primă fază ca un joc de idei, implicarea graficii umoristice în strategiile ideologilor comuniști a tins și ea, la fel ca alte forme de propagandă, să indice cu severitate care erau axiomele oficiale de adevăr și moralitate ale regimului. Afirmând deschis că doar parodia răul, caricaturile politice și

1 Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*, London, 1992, p. 8-10.

2 *Umorul. Cea mai ieftină terapie*, Timișoara, 2008, p. 40-43.

grafica vremii se împregneau ele însele de rău și, încercând a-l exorciza declarativ, doctrinarii români mai mult se încărcău ei înșiși cu sentimente negative, transformându-le în valori cu suficient impact pentru populație³. Într-un tandem malefic, artistul și ideologul sugerau indivizilor o variantă oficială de interpretare a aceluia prezent politizat. Aceștia deveneau nu doar generatori ai umorului, ci și profeți ai societății, care ofereau chei pentru interpretarea prezentului și viitorului.

Caricaturile au fost utilizate cu succes, mai întâi în decredibilizarea rivalilor politici interni în diferite țări, așa cum arată cazuri celebre din băătăliile politice⁴. Apoi, s-a considerat că ele ar trebui să fie la fel de utile în cazul unor conflicte internaționale sau adversități dintre civilizații⁵. Inamicul trebuia prezentat drept barbar, crud, înfiorător și era de preferat ca el să inspire ură și nu amuzament⁶. Era important ca adversarul să fie identificat într-o zonă externă, ca parte a răului, un rău ce se cerea exorcizat. Impunerea acestei imagini asigura și o legitimare a violenței deoarece prezența răului însemna automat și necesitatea exterminării sale⁷.

În acest context, se poate constata și evoluția perfidă a propagandei comuniste est-europene care a inventat rivali, i-a creionat în detaliu, chiar când aceștia nu existau. Liderii politici au folosit nevoia oamenilor de un inamic extern pentru mobilizarea populară⁸, pentru conservarea unui potențial al ostilității naționale, dar și pentru un transfer de ură de la vechii adversari (Germania), către cei noi - occidentali⁹.

Evident, de fiecare dată, pericolul extern era prezentat prin clișee grosiere, inamicul era vizualizat doar ca întreg, nu avea deloc părți bune, nu avea nici o latură umană¹⁰. Era însă generator de violență și agresivitate, era imoral, iar

3 Jean-Mark Defays, *Comicul*, Iași, 2000, p. 13.

4 Isabel Simeral Johnson, *Cartoons*, în *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 1, No. 3, July 1937, p. 38-42; Chang-Tai Hung, *The Fuming Image: Cartoons and Public Opinion in Late Republican China, 1945 to 1949*, în *Comparatives Studies in Society and History*, Vol. 36, No. 1, January 1994, p. 123.

5 Eberhard Demm, *Propaganda and Caricature in the First World War*, în *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No. 1, January 1993; Petra Kuppinger, *Review*, Fatma Müge Göçek (ed.), *Political Cartoons in the Middle East*, Princeton, N. J., 1988, în *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 32, No. 4, November 2000.

6 *Ibidem*, p. 185.

7 Mark Poindexter, *ABC's: The Path to 9/11, Terror-Management Theory and the American Monomyth*, în *Film & History*, July, 1, 2008, p. 57.

8 Shoon Kathleen Murray, Jason Meyers, *Do People Need Foreign Enemies?*, în *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 5, October 1999, p. 555-556.

9 Rune Ottosen, *Enemy Images and the Journalistic Process*, în *Journal of Peace Research*, Vol. 32, No. 1, February 1995, p. 99.

10 Paul Coman, *Reading about Enemy: School Textbook Representation of Germany's Role in the War with Britain during the Period from April 1940 to May 1941*, în *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 17, No. 3, 1996, p. 333.

esticii - „personajul bun”, aveau voie să amenințe, pentru că o făceau în numele dreptății (justiției internaționale)¹¹.

Într-un asemenea imaginar violent, pacea și războiul constituiau teme de bază ale desenelor cu rol propagandistic. De cele mai multe ori în istoria umanității artiștii se raportau la aceste teme doar pentru a sublinia cinismul și cruzimea¹² și arareori se ajungea la o filosofie a moralității vizuale¹³. Efectul mesajului din grafica de război trebuia să fie dur, simplu și direct acesta fiind și cazul românesc. O tabără „dorea” pacea, alta „lucra” pentru un război care putea să aducă să un profit capitalist.

Descifrarea trecutului cu instrumente „neconvenționale” a fost făcută încă din a doua jumătate a secolului XX. În ansamblul tehnicilor de analiză a istoriei, caricaturile politice au fost acceptate ca surse importante care pot dezvălui credințe și prejudecăți, situații politice, conflicte și strategii, sau fragmente din evoluția unor personalități publice¹⁴. Transpunând idei abstracte în cadre concrete, grafica umoristică folosea aluzii, sugestii și stereotipuri, și prelua credințe populare pentru a le utiliza în comunicare, cu scopul transmiterii unor mesaje politice. În timpul Războiului Rece, doctrinarii comuniști au intenționat să manipuleze opiniile publicului larg din țările est-europene, controlând emoțiile și sentimentele oamenilor. În acest sens, caricaturile formau atitudini politice, deși aparent porneau de la umor și critică socială. Mai mult decât atât, caricaturile direcționau agresivitatea maselor și construiau psihoze naționale¹⁵, inventând rivali de moarte. Comuniștii au reușit să exploateze eficient diferențele între caricaturile destinate politicii interne și cele externe¹⁶ și, mai ales, să găsească o cale pentru a îmbina caricatura politică cu cea socială¹⁷.

Concentrând mai multe simboluri vizuale într-un *super simbol*, caricatura și

- 11 David R. Spencer, *Visions of Violence. A Cartoon Study of America and War*, în *American Journalism*, 21(2), 47-48, Spring 2004, p. 52-55.
- 12 Brian Keith-Smith, *Review*, Wolfgang K. Hünig, *British and German Cartoons as Weapons in World War I: Invectives and Ideology of Political Cartoons. A Cognitive Linguistics Approach*, Frankfurt a. M., Peter Lang, 2003, în *The Modern Language Review*, Vol. 99, No. 3, July 2004, p. 858.
- 13 Chang-Tai Hung, *War and Peace in Feng Zikai's Wartime Cartoons*, în *Modern China*, Vol. 16, No. 1, January 1990.
- 14 Michael P. McCarhty, *Political Cartoons in the History Classroom*, în *The History Teacher*, Vol. 11, No. 1, November 1977, p. 29-32; Samuel J. Thomas, *Teaching America's GAPE (Or Any Other Period) with Political Cartoons: A Systematic Approach to Primary Source Analysis*, în *The History Teacher*, Vol. 37, No. 4, August 2004, p. 425-427.
- 15 Victor Alba, *The Mexican Revolution and the Cartoon*, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. IX, January 1967, p. 121.
- 16 W. A. Coupe, *Observations on a Theory of Political Caricature*, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 11, No. 1, January 1969, p. 90-91.
- 17 Lawrence H. Streicher, *On a Theory of Political Caricature*, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. IX, No. 4, July, 1967, p. 432.

grafica politică s-au impus ușor, peste granițe etnice și lingvistice, furninzând mesaje clare, adeseori chiar brutale, înțelese însă rapid de toți receptorii, de la oamenii simpli la elitele naționale.

Impactul progresiv pe care artiștii și caricaturiștii l-au avut în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea asupra publicului, precum și influența pe care au început să o exercite prin modelarea atitudinilor politice, au ridicat opera lor nu doar la rang de artă, ci și la stadiul de izvor istoric. Specialiștii au decis că imaginile nu conțineau doar doze însemnate de cinism și de umor, ci și indicii despre politicieni, credințe și prejudecăți ale epocilor, ideologii și atitudini față de rivalii interni sau internaționali. Rolul și ingeniozitatea demonstrate de numele mari ale domeniului¹⁸ – Hogarth, Leech, Gillroy, Philipon, Daumier, Thomas Nast – au făcut ca la final de secol XIX și început de secol XX să fie editate primele colecții și analize ale caricaturilor politice – Graham Everitt, *English Caricaturists and Graphic Humorists of the Nineteenth Century* (London, 1886), James Parton, *Caricature and Other Comic Art* (New York, 1877), John Grant-Carteret, *L'Histoire, La Vie, Les Moeurs et La Curiosité* (Paris, 1928). Au urmat, spre mijlocul secolului XX, lucrări fundamentale care încercau să ofere o privire de ansamblu asupra întregului fenomen: A. Nevins, F. Weitenkamp, *A Century of Political Cartoons* (New York, 1944), D. Low, *British Cartoonists, Caricaturists and Comic Artists* (London, 1942), W.A. Coupe, *The German Illustrated Broadsheet in the Seventeenth Century* (Baden-Baden, 1966/1967).

După cel de-Al Doilea Război Mondial, abundența referințelor despre impactul avut de caricatura politică a făcut necesară apariția unor analize mai complexe asupra mesajului transmis prin imagini umoristice. Studiile lui Victor Alba¹⁹ și W. A. Coupe²⁰ asupra legăturilor dintre *cartoons* și unele revoluții moderne (din Mexic și din Germania) au dat naștere la dezbateri referitoare la rolul graficii și organizarea ostilității și agresivității maselor. Plecând de aici, Lawrence H. Streicher scria în 1967 un studiu – *On a Theory of Political Caricature*, completat în 1969 de W. A. Coupe – *Observations on Theory of Political Caricature*²¹. Cei doi au lansat în dezbatere și analiză o serie de teme importante: distincția dintre caricatura politică și cea socială, unicitatea caricaturilor ca forme de artă, simbolistica deformării și exagerării,

18 Herbert M. Atherton, *Political Prints in the Age of Hogarth: A Study of the Ideographical Representation of Politics*, Oxford, 1974; David Kunzle, *History of the Comic Strip*, Los Angeles, London, 1973.

19 Victor Alba, *op. cit.*

20 W. A. Coupe, *The German Cartoon and the Revolution of 1848*, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. IX, January 1967.

21 Lawrence H. Streicher, *On a Theory of Political Caricature*, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. IX, No. 4, July, 1967; W. A. Coupe, *Observations on a Theory of Political Caricature*, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. XI, No. 1, January, 1969.

rolul propagandistic, credibilitatea și adevărul caricaturilor, rolul și evoluția caricaturiştilor, al publicațiilor care îi găzduiesc și al publicului receptor. În timp, s-au adăugat detalii despre psihologia caricaturii, deontologia artistului, efectele punitive sau umoristice ale satirii grafice, ajungându-se până la lucrări de genul: Kenneth Try Rivers, *Transmutations: Understanding Literay and Pictorial Caricature* (Lanham, 1991) sau John A. Lent, *Cartoonists, Works and Characters in the U.S. through 2005: An International Bibliography* (Westport, 2006).

Rușii au avut experiențe destul de timpurii în probleme de război imagologic (al imaginilor) cu Vestul, pe care să le transmită tuturor țărilor est-europene trecute la comunism. Astfel, în timpul Războiului Crimeii apare lucrarea lui Gustave Doré – *Histoire pittoresque, dramatique et caricaturale de la Saint Russie*²² și numeroase caricaturi în „Punch”-ul britanic, la care rușii contraatacă cu desenele lui Nikolai A. Stepanov și V. Beliaev²³. Chiar și în timpul Războiului Rece, occidentalii cunoșteau importanța propagandistică a caricaturilor sovietice dintr-o serie de lucrări editate în Occident – *Out of the Crocodile's Mouth. Russian cartoons about the United States from Krokodil* (Washington D.C., 1950), *Soviet Humor – Stories and Cartoons* (London, 1950), *The View from Red Square. A Critique of Cartoons from Pravda and Izvestia, 1947-1964* (New York, 1966), în care era prezentată o grafică ideologizată care pur și simplu descalifica America și pe aliații ei. Mai mult, se cunoșteau intervențiile directe ale C. C. al P. C. U. S., care concediasă redactori și reorganizase revista Krokodil, dar îi recunoscuse meritele în bătălia ideologică pe termen lung²⁴.

În timp ce Partidul Bolșevic fusese de acord că umorul era o armă ideologică eficientă, chiar Lenin ceruse expres ca arta să servească propaganda, fără a se inventa umor de dragul umorului și artă pentru artă²⁵. Dar se pare că desenatorii sovietici nu erau nicidecum inovatori pe domeniul lor, ci mergeau pe tradiția occidentală a lui Hogarth, Gillray sau Daumier²⁶. Maeștrii sovietici Efimov, Ganf, Eliseev erau însă adevărate modele pentru caricaturiştii români – Ioan Doru, Nell Cobar, Eugen Taru, Cik Damandian, Rik Auerbach –, care copiau tehnicile, temele dar și brutalitatea mesajului sovietic²⁷. Misiunea propagandistică extinsă a caricaturilor politice românești se vedea și din decizia

22 David Kunzle, *Gustave Dore's History of Holy Russia: Anti-Russian Propaganda from the Crimean War to the Cold War*, în *Russian Review*, Vol. 42, No. 3, July 1983.

23 Anthony Cross, *The Crimean War and the Caricature War*, în *The Slavonic and East European Review*, Vol. 84, No. 3, July 2006, p. 473-478.

24 *On the Magazine Crocodile*, în *Soviet Studies*, Vol. 2, No. 2, October 1950, p. 201.

25 David Low, *Krokodil Cartoonists*, în *Soviet Studies*, Vol. 2, No. 2, October 1950, p. 164.

26 *Ibidem*, p. 169.

27 Virgil Țărău, *Caricatură și politică externă. România anilor 1950-1951*, în Liviu Țărău și Virgil Țărău (ed.), *România și relațiile internaționale în secolul XX*, Cluj Napoca, 2000, p. 220.

luată de comuniști de a grupa în albume și expoziții cele mai reprezentative lucrări. Acestea primeau și explicații sub formă de texte în engleză și franceză, lăsând să se înțeleagă astfel că vizau, ca influență, și mediul extern²⁸.

Există puține preocupări românești pentru analiza caricaturilor sau graficii politice, și subliniem că acest domeniu este încă în stadiul de pionierat pentru România. Amintim, printre cei care deschid studiul acestui domeniu, pe Alexandru Florin Platon, Andra Fătu-Tutoveanu și chiar pe cei care au investigat caricaturile de la începutul Războiului Rece românesc: Virgil Țărău²⁹ și Paul Nistor³⁰.

Pentru a stabili care a fost aportul graficii în conturarea identităților naționale în imaginarul românesc postbelic, am ales aproximativ 100 de caricaturi (în majoritate) și grafică politică din ziarul „Scânteia”, officiosul Partidului Comunist Român. Imaginile au fost selectate din perioada 1950-1955 și privesc subiectele politice și sociale care constituiau nucleul propagandei vizuale a regimului comunist. Intenționez să urmăresc mai multe direcții de analiză: cum sunt prezentate identitățile naționale europene în timpul Războiului Rece, câte imagini reveneau inamicilor și câte esticilor, dacă au fost caricaturizate și personaje reale sau simbolice reprezentând România, U.R.S.S. sau blocul estic, în ce măsură au apărut și desene pozitive care înfățișează pe rivalii occidentali ai României, care au fost teme majore abordate în propaganda vizuală din „Scânteia”, ce personaje/țări aveau preeminență în cadrul imaginilor și care era doza de violență/agresivitate indusă cu ajutorul imaginilor încărcate de simbolistică ideologică.

La fel de importantă va fi și stabilirea detaliilor cu ajutorul cărora s-au dat nuanțele distincte ale diverselor identități naționale, particularismele locale, personaje reprezentative pentru anumite națiuni. Toate acestea vor fi interpretate cu ajutorul literaturii de specialitate, după modelele oferite deja de cazurile analizate de cercetătorii occidentali sau români care s-au ocupat anterior de subiecte similare.

Caricaturile și grafica politică din ziarul „Scânteia” din anii 50 au fost utilizate metodic ca instrumente care puteau schița o nouă identitate națională în interiorul tânărului stat comunist. Aproape obligatoriu, elementele de identitate socialistă, prezentate vizual, îmbinau ceva din tradiție, din fondul deja cunoscut de popor, cu noile direcții impuse de regimul Dej. Astfel, vigoarea românească a țăranilor și muncitorilor se plia pe detalii care insistau pe ideea de muncă, de pace, de încredere în sine și în viitor, de optimism, progres și construcție a unei noi societăți.

28 *Ibidem*.

29 *Ibidem*.

30 Paul Nistor, *Imaginea adversarului în caricaturile Războiului Rece*, în Andi Mihalache, Silvia Marin (coord.), *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia*, Iași, 2010.

La scară europeană, avem suficiente exemple de imagini naționale, construite firesc, pe baza unor stereotipuri populare sau, dimpotrivă, datorită unor comenzi ideologice. O națiune văzută prin ochii alteia poate fi ceva amuzant uneori sau poate încărcat de gravitate în anumite situații. Astfel, irlandezii, văzuți de americani sau englezi, apar ca oameni needucați, bețivi și săraci, deținători ai unor slujbe mizere – bucătari, menajere, zidari³¹. Americanii erau prezentați ca dominatori de către englezi³², rasiști și abuzatori de către mexicani³³, iar imaginea lor în ziarele sovietice din prima etapă a Războiului Rece se condensa în cele mai nocive simboluri: Ku-Klux-Klan-ul, gangsteri, militariști, capitaliști avari³⁴. Înțelegem din aceste exemple că atunci când se dorește macularea imaginii unei națiuni, se procedează brutal la reducerea caracteristicilor acelei națiuni către viciile și tarele elementare. Așa s-a procedat și în cazul românesc, când comuniștii au intenționat să „dezvăluie” oamenilor simpli personalitatea „hidoasă” a popoarelor occidentale.

Și în cazul studiat de noi, deoarece identitatea și alteritatea erau legate intrinsec, ideologii P.C.R.-ului au ținut să prezinte o străinătate agresivă și periculoasă, care și ea își definea forme noi, postbelice, dar total opuse identităților socialiste, încă incipiente. Mai mult, prin antiteză cu caracteristicile occidentalilor, și mai puțin prin etichete explicite, românii, în particular, și esticii, în general, căpătau elemente de personalitate pozitivă.

De notat faptul că imaginile au fost folosite în mod diferit pentru manipularea politică, pentru generarea de atitudini și pentru creionarea de identități naționale sau de grup. În timp ce însușirile negative ale națiunilor și alianțelor vestice erau exagerate și hiperbolizate în caricaturi politice – arme cu mult mai eficiente pentru inventarea unui tip de prestigiu simbolic malefic, virtuțile Estului și ale României erau redată exclusiv prin desene, schițe și grafică încărcate cu seriozitate, ce țineau distanța față de domeniul caricaturii și ridiculizării. În plus, imaginile dedicate inamicilor copleșeau numeric pe cele destinate „lagărului socialist”, în acest fel creându-se impresia că Răul occidental, omniprezent, presa permanent asupra unui stat estic pacifist.

Arta grafică ideologizată, inserată în ziarul „Scânteia”, între 1950-1955, nu are foarte multe trimiteri la identitatea națională a celor implicați în rivalitățile Războiului Rece. Existau preferințe către alte detalii și se constată o translare

31 Jennifer K. Hardy, *The Caricature Of The Irish In British And U.S. Comic Art*, în *The Historian*, Vol. 54, Issue 2, December 1992.

32 Allen McLaurin, *America Through British Eyes. Dominance and subordination in British political cartoons of the 1940s*, în *Journalism Studies*, Vol. 8, No. 5, 2007.

33 Stephen D. Morris, *Exploring Mexican Images of the United States*, în *Mexican Studies*, Vol. 16, No. 1, Winter 2000.

34 Alexander Dallin, *America Through Soviet Eyes*, în *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 1, Spring 1947.

a atenției dinspre identitățile naționale către identități de grup sau de clasă. Totuși, în destule cazuri sunt identificabile elemente de culoare națională care permit cititorilor să facă distincția între națiunile occidentale și cele răsăritene europene.

Concentrându-ne mai întâi pe caricaturile politice putem vorbi de preferința artiștilor români de a ridiculiza pe liderii politici și militari ai Vestului. În fond, șefii de stat și de guvern erau meniți a încarna o națiune întreagă, iar caracteristicile personalității lor sunt echivalate abil cu însușirile națiunilor. Truman reprezintă întreaga Americă, Churchill – Regatul Unit, Adenauer – Germania, Plastiras – Grecia. Metonimia e forțată inteligent și toate viciile și caracteristicile negative ale liderilor sunt transferate țărilor respective, care decad în ochii publicului român³⁵. Era facil să se condenseze caracteristicile negative ale liderilor cunoscuți și ușor identificabili și să fie prezentate ca aparținând tuturor americanilor, francezilor sau germanilor. Orice greșeală politică a liderilor era o gafă a popoarelor și chiar a Vestului, ca întreg³⁶.

La o privire simplistă, am spune că imaginile participau activ la crearea identităților naționale prin supradimensionarea unor virtuți unice sau prin simplificarea și denaturarea altor trăsături³⁷. Evident, imaginile străinilor au rădăcini adânci, poate chiar istorice, într-o societate, dar ele sunt într-o continuă mișcare. În cazul nostru, imagini pozitive sau neutre au fost transformate în simboluri negative prin exacerbarea urii către anumite popoare sau prin legarea lor simbolică de criminali contemporani³⁸. De multe ori îi întâlnim pe americani plasați lângă foști ofițeri naziști sau chiar lângă Hitler³⁹. Nu trebuie să ne surprindă această violență vizuală deoarece masele, receptorii caricaturilor, aveau nevoie de un naționalism și de o alteritate rudimentară⁴⁰. Apoi, la fel ca și în cazul indivizilor sau grupurilor care își construiesc identitatea prin stereotipuri și prin activarea ostilității și a temerilor față de dușmani, și națiunile folosesc aceleași impulsuri, doar că o fac cu instrumente mai rafinate – media, limbaj, discursuri⁴¹. Chiar și în cazul special studiat de noi, putem afirma că istoria caricaturii excelează prin discriminare rasială,

35 Brian Keith-Smith, *op. cit.*, p. 858.

36 *Scântea*, 9 septembrie 1950, 16 martie 1951, 24 octombrie 1951, 9 iulie 1952.

37 Christina Michelmores, *Old pictures in New Frames. Images of Islam and Muslims in Post World War II American Political Cartoons*, în *Journal of American and comparative cultures*, January, 1, 2000, p. 37; Sidney Tarrow, *Paradigm Warriors: Regress and Progress in the Study of Contentious Politics*, în *Sociological Forum*, Vol. 14, No. 1, March 1999, p. 73.

38 Rune Ottosen, *op. cit.*, p. 98.

39 *Scântea*, 24 ianuarie 1951, 14 ianuarie 1954.

40 Rhys Jones, *Relocating nationalism: On the Geographies of Reproducing Nations*, în *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 33, Issue 3, July 2008, p. 325.

41 Judith A. Howard, *Social Psychology of Identities*, în *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, 2000, p. 371-372.

identitară, religioasă, afirmând mai întotdeauna superioritatea unei națiuni asupra altora⁴².

Percepțiile asupra inamicului contează enorm. Percepțiile negative pot lua naștere din interpretări greșite sau din distorsionări voite⁴³. O țară care se deschide și intră în contact cu rivalii își poate schimba părerea despre aceștia, o țară care se închide, dimpotrivă, poate conserva mai bine imaginile terifiante. Deși mai multe decenii s-a spus că aceste percepții asupra inamicilor contează enorm pentru deciziile unei națiuni, către finalul secolului XX unii cercetători au stabilit că imaginea inamicului e mai puțin importantă și, din contra, alte detalii – sociale, culturale – contează în mod fundamental⁴⁴. Apoi, nu întotdeauna alteritățile și clișeele negative ale adversarilor ar fi o problemă în sine, ci doar atunci când ele sunt însoțite și de un anumit nivel de insecuritate resimțit de cei ce se simt amenințați, real sau fictiv, din exteriorul granițelor⁴⁵.

Identitatea națională a protagoniștilor caricaturii politice din „Scânteia” este redată prin câteva detalii de efect: elemente vestimentare din porturile sau moda națională, meserii su activități intrate în imaginarul general ca având un anumit specific local sau regional, și chiar simboluri naționale, din care, evident, cele mai multe sunt coborâte la nivelul de penibil.

Din prima categorie fac parte pălăriile specifice ale americanilor, englezilor și francezilor, în principal. Redingota și fracul aristocratic al francezilor, în principal, uneori și al liderilor americani⁴⁶. Națiunile balcanice aliate ale Vestului oferă desenatorilor români posibilități mai mari de redare a exotismului local. Astfel, politicienii turci apar îmbrăcați cu șalvari și iminei, purtând fes și haine largi⁴⁷, grecii sunt prezentați în portul național – cu *foustanella* (fustă), *segoumi* (vesta brodată), *gonatares* (jartiere pentru picioare) și *tsarouhia* (pantofi cu ciucur)⁴⁸.

La domeniul activității și personaje care definesc anumite națiuni, cel mai frecvent apar *business-man*-ul și bancherul american, foarte rar burghesia balcanică⁴⁹. Oamenii de afaceri occidentali, prezentați în ipostaze exclusiv

42 David Keane, *Cartoon Violence and Freedom of Expression*, în *Human Rights Quarterly*, Vol. 30, No. 4, November 2008.

43 Noel Kaplowitz, *National Self-Images, Perception of Enemies, and Conflict Strategies: Psychopolitical Dimensions of International Relations*, în *Political Psychology*, Vol. 11, No. 1, March 1990, p. 54-55.

44 Michele G. Alexander, Shana Levin, P. J. Henry, *Image Theory, Social Identity, and Social Dominance: Structural Characteristics and Individual Motives Underlying International Images*, în *Political Psychology*, Vol. 26, No. 1, February 2005, p. 27-29.

45 Mark Schafer, *Cooperative and Conflictual Policy Preferences: The Effect of Identity, Security, and Image of the Other*, în *Political Psychology*, Vol. 20, No. 4, December 1999.

46 *Scânteia*, 22 martie 1951, 5 iunie 1951, 10 octombrie 1952.

47 *Ibidem*, 11 decembrie 1952, 15 aprilie 1953.

48 *Ibidem*, 9 iulie 1952, 11 decembrie 1952.

49 *Ibidem*, 25 martie 1951, 22 iulie 1952, 22 septembrie 1953.

negative, mai întotdeauna finanțează ilegalități contra Estului sau contra păcii generale. Adeseori, imaginile lor sunt însoțite de semnele dolarului, băncilor și chiar a sângelui, care în mod cinic este plasat lângă bani și ideea de profit⁵⁰.

În desfășurarea și evoluția imaginilor referitoare la identități observăm cu adevărat punerea în practică a ideii conform căreia națiunile sunt comunități imaginate, iar legăturile naționale – un construct social, pasibil de permanentă schimbare⁵¹. Astfel, comuniștii își permiteau să facă inginerii sociale pentru a reface identitățile locale, pe de o parte, și pentru a modifica identitățile occidentalilor, în imaginarul esticilor, pe de cealaltă parte. Noile identități ale statelor comuniste erau forjate prin discurs și imagini, care făceau apel direct la sentimente și emoții, atașament patriotic și de clasă. Mai ales în acele vremuri de turbulențe internaționale, când se inventau dușmani, noii lideri politici ai României știau că atașamentul față de națiune poate fi manipulat în sens pozitiv. Existând o relație directă între identitatea etnică și stima de sine⁵², doctrinarii P. C. R. încercau să ofere motive reale sau imaginare de creștere a prestigiului național, și prin raportarea la străini.

Nu pot lipsi însemnele naționale, e drept, vidate de conținut sau cu o simbolistică chiar distorsionată. Drapelele britanic și american, echivalente ale imperialismului, flutură peste tot și stigmatizează orice demers de normalitate⁵³. Prin sugestii bine gândite, aceste drapele sunt și însemne ale imperialismului și colonialismului. Apoi, leul britanic apare mai ales în roluri ridicole, umilit de americani. Jigărit, pansat, rănit, leul britanic e doar umbra gloriei de altă dată a Albionului și e mai mereu la cheremul „Unchiului Sam”⁵⁴. Acesta din urmă reprezintă America, dar figura lui nu mai e cea severă și gravă din timpul primului Război Mondial, ci e una grotescă, machievelică, care țese intrigi și declanșează războaie.

Un gest constant al desenatorilor estici a fost acela al compromiterii simbolurilor naționale ale națiunilor occidentale: drapele, embleme, personaje istorice. Acestea reprezentau identitatea națională în sensul cel mai larg acceptat și proiectau imaginea unor țări spre lumea largă⁵⁵. Lovirea directă în totemurile moderne ale națiunilor echivala cu dezonorarea inamicilor și cu coborârea simbolurilor naționale la nivelul ridicolului.

În schimb, în mod curios, Franței îi era redată demnitatea de către

50 *Ibidem*, 6 februarie 1950, 4 iunie 1950, 15 aprilie 1951, 2 octombrie 1953.

51 Thomas C. Davis, *Revisiting Group Attachment: Ethnic and National Identity*, în *Political Psychology*, Vol. 20, No. 1, March 1999, p. 26.

52 Judith A. Howard, *op. cit.*, p. 375.

53 *Scânteia*, 10 octombrie 1952, 1 septembrie 1951, 11 octombrie 1952, 26 octombrie 1952.

54 *Ibidem*, 6 februarie 1950, 10 ianuarie 1953.

55 Karen A. Cerulo, *Symbols and the World System: National Anthems and Flags*, în *Sociological Forum*, Vol. 8, No. 2, June 1993.

graficienii români, după ce Parlamentul de la Paris se opunea planului american de Comunitate defensivă europeană (Armata europeană). Franța este personificată, după moda Libertății lui Delacroix, într-o femeie tânără și puternică, purtând boneta frigiană, semn al tendințelor de autonomie⁵⁶. De multe ori, Franța-femeie este în dispută cu un Adenauer purtând cască nazistă. Pentru compromiterea noii Germanii, mai toți miniștrii vest-germani sunt prezentați ca fiind purtători de zvastică sau ascunzându-se în spatele unei căști militare – simbolul Wehrmachtului⁵⁷. Aceste simboluri naționale, din trecutul îndepărtat sau recent, probabil erau recunoscute ușor de cititorul român. Reținem însă că ele primesc o încărcătură exclusiv negativă chiar dacă unele, vreodată, au avut și un alt prestigiu în lumea românească.

Disputa ideologică a Războiului Rece nu va pune totuși în valoare diferențele naționale, ci va prefera o confruntare în numele identității de grup – Vestul versus Estul, sau a identității de clasă – muncitori și țărani versus oameni de afaceri și bancheri. Trecerea în plan secund a identităților naționale va reprezenta un avantaj pentru aparatele de propagandă deoarece, cel puțin în diversele forme ale artei grafice, identitățile de clasă și de grup erau abia în formare și de aceea au permis inventarea unor configurații aproape nelimitate de trasături pentru un inamic care trebuia desființat în ochii umanității și ca prestigiu simbolic.

Identitățile de clasă sau de grup, care îi privesc pe occidentali, sunt exclusiv circumscrise Răului și sunt puse permanent în antiteză cu cele care țin de Bine, ale esticilor. Mai în toate domeniile se crează câte un binom unde răul e o etichetă lipită pe vestici și binele o constantă a europenilor răsăriteni. Astfel pacifismul e opus militarismului și violenței⁵⁸, construcția pașnică e inversul distrugerii, crima și agresiunea au în oglindă munca și educația⁵⁹. Metaforele sunt atât de brutale și irup din desene cu atâta forță, încât cititorul aproape că nu mai e lăsat să opteze. De multe ori însă, mesajul nu e unul rafinat și complex, ci rudimentar și agresiv. Doctrinarii și graficienii comuniști nu sunt preocupați de finețe interpretativă, ci urmăresc doar o persuadare a publicului printr-o avalanșă de mesaje grosolane, dar excesiv de puternice.

În acest tablou general, americanii, francezii, englezii, iugoslavii sau grecii primesc aceleași trasături de caracter. Există slabe diferențieri, și acestea sunt prezente în special la imaginile care îi indică pe americani sau cele dedicate lui Tito⁶⁰, aceste personaje fiind plasate în vârful unei ierarhii a repulsiei, trasate de artiștii estici. Astfel, ideile predominante în „personalitățile” occidentalilor

56 *Scântea*, 29 septembrie 1953, 9 iulie 1954, 2 septembrie 1954.

57 *Ibidem*, 2 octombrie 1952, 9 iulie 1954, 5 septembrie 1954, 25 martie 1955.

58 *Ibidem*, 8 martie 1950, 16 septembrie 1950, 13 martie 1951, 1 martie 1952.

59 *Ibidem*, 7 aprilie 1951, 31 decembrie 1951, 21 noiembrie 1952.

60 *Ibidem*, 12 februarie 1950, 4 iunie 1950.

sunt următoarele: agresivitatea, violența, crima, viclenia, cupiditatea, imoralitatea, cruzimea, cinismul. Americanii apar, suplimentar, în postură de dominatori, finanțatori ai Vestului, cei ce își umilesc chiar și aliații, făuritori de planuri sângeroase și capitaliști cinici care îi înarmează oriunde în lume pe agresori⁶¹. Tito, la rândul lui, poreclit „Călăul”, este însoțit mereu de un topor din care picură sânge și este arătat ca un trădător față de vechii tovarăși de drum⁶².

Conturarea unei noi și puternice identități național-comuniste folosea nu doar regimurilor, ci și indivizilor. Atașamentul la o puternică identitate etnică este corelat cu o înaltă stimă de sine, este de părere J. Phinney⁶³, și satisface măcar trei necesități umane fundamentale, după J. E. Mack: dorința de apartenență, o preocupare pentru supraviețuire și o preocupare pentru sensul valorilor⁶⁴. În diverse studii referitoare la rolul identităților și diferențelor în relațiile internaționale, specialiști precum De Lameter, Katz, Kelman, Terhune, Brewer, Kowalski, Wolfe, au analizat tipurile de atașament și implicare ce îi țin pe indivizi legați de națiunile lor. Astfel, relația individului cu comunitatea națională este valorizată în diferite moduri: emoțional, personal, normativ, acoperind o plajă largă, care se extinde de la ocupație/familie/patrie/locuri ale memoriei, până la chestiuni care țin de implicarea socială și cariera profesională⁶⁵.

Metafora corpului și figura umană sunt și ele exploatate la maxim pentru a spori efectul negativ al caricaturalului. De cele mai multe ori trupurile vesticilor sunt schimonosite, pentru a transmite ideea de oameni nevolnici, meschini sau plini de vicii. Micșorate sau subțiate față de scara normală, adeseori corpurile poartă și însemnele păcatului: cocoșe, negi, bube⁶⁶. Doar atunci când sunt prezentați ca și agresori războinici, vesticii sau Tito, devin niște uriași atotputernici, o hiperbolizare a răului interior. Figurile inamicilor lagărului socialist sunt cufundate și ele în plăgile cele mai negre ale sufletului, denotând viclenie, răutate, avariție, cruzime. Ca o contrapondere, esticii apar mai mereu cu fețe luminoase și priviri senine, în atitudini mobilizatoare și învingătoare, iradiind optimism și încredere de sine⁶⁷. Războiul propagandistic este, în acest fel, total inegal și, cel puțin în interiorul României, occidentalii pierd orice șansă de a fi incluși într-un registru uman firesc. Prin asociere și cu diverse animale care stârnesc repulsie (broaște, șerpi, șobolani, bufnițe), rivalii

61 *Ibidem*, 8 martie 1950, 10 februarie 1951, 13 martie 1951, 31 iulie 1954.

62 *Ibidem*, 18 februarie 1951, 12 aprilie 1952.

63 Judith A. Howard, *op. cit.*, p. 375.

64 Thomas C. Davis, *op. cit.*, p. 29.

65 *Ibidem*, p. 29-32.

66 *Scântea*, 16 martie 1951, 31 decembrie 1952, 1 iunie 1955.

67 *Ibidem*, 4 martie 1951, 18 martie 1951, 31 decembrie 1954, 29 decembrie 1955.

estului sunt transferați într-o zonă insalubră a subumanului⁶⁸.

Dacă este să ne referim la imaginile care îi reprezintă pe români sau pe cei din țările comuniste, vom constata, în primă fază, că ele evită zona caricaturii și sunt redade doar prin desene simple, dar grave. Cei care semnaseră această grafică nu sunt niște oarecare... Nu oricine îi poate desena pe învingători și pe „oamenii noi” ai Estului, ci doar artiștii care sunt agreați în mod special de regim, precum Adina Paula Moscu și Jules Perahim. Statele comuniste nu sunt reprezentate de lideri politici sau militari, ca în cazul țărilor capitaliste, ci de oameni simpli, adesea necunoscuți, cu care poporul trebuie să se identifice⁶⁹. Scenele în care sunt prinși „oamenii noi” nu sunt alese la întâmplare ci spun ceva prin ele însele. Astfel, îi observăm pe români în mijlocul unor tablouri de muncă sau în dezbateri egalitare, uneori ne sunt prezentați celebrând partidul sau înfruntând forțele oarbe ale naturii⁷⁰.

Cu mare frecvență sunt prezentate anumite tipologii umane și pături sociale: eroul, activistul, părintele, muncitorul, țăranul, minerul. Propaganda este împinsă până acolo încât sub flamura drapelului P. C. R. apare familia unită, iar o mamă care își ține copilul în brațe, simbol al viitorului, arată țăarii întregi cum trebuie să se voteze la urne⁷¹. Indivizii sunt însoțiți adesea de obiecte care sugerează munca și construcția unei noi societăți: ciocanul, tractorul, strungul, războiul de țesut, combina.

Portul oamenilor ori e unul tradițional românesc, în cazul femeilor sau al țăranilor, ori unul muncitoresc. Salopeta stă bine lângă ie și maramă, lângă căciulile românești și cămășile simple bărbătești⁷². Vestimentația națională, simplă dar decentă, devine o virtute prin comparație cu fracurile și uniforme militare în care graficienii comuniști îi îmbracă pe vestici. De reținut că în aceste imagini nu apar categoriile instruite din România, ci membri ai păturilor pe care se baza Partidul Comunist Român. Apelul la oamenii simpli indică cu exactitate și cui îi era adresat acest gen de propagandă destul de facilă și cu mesaj exprimat în clar.

Caracteristicile esticilor sunt exclusiv pozitive: disponibilitatea și entuziasmul muncii, sinceritatea, dialogul, bunătatea, hărnicia, dorința de pace, firea de învingători. Acești oameni sunt surprinși în atitudini speciale: mereu optimiști, plini de energie, într-o veșnică mobilizare, cu maximă încredere de sine. Binele socialist se împlinește prin ipostaze care înnobilează: munca creatoare, educația care iluminează masele, lupta pentru pace, șantierele. Figurile românești sunt senine și transmit o fericire interioară deplină. Metafora

68 *Ibidem*, 8 februarie 1950, 14 februarie 1950, 11 ianuarie 1951, 31 decembrie 1952.

69 *Ibidem*, 29 decembrie 1951, 4 ianuarie 1952, 3 ianuarie 1953, 31 octombrie 1954.

70 *Ibidem*, 31 martie 1951, 5 ianuarie 1952, 30 februarie 1952, 2 februarie 1952, 19 martie 1955.

71 *Ibidem*, 20 decembrie 1953.

72 *Ibidem*, 4 martie 1951, 5 ianuarie 1952, 30 aprilie 1953, 31 octombrie 1954, 6 mai 1955.

corpului redă și ea superioritatea omului trăitor într-un regim comunist, față de indivizii nefericiți ai capitalismului. Corpurile sunt armonioase și bine clădite, brațele – simbolul muncii și activității, sunt puternice și neobosite, ochii – inteligenți, frunțile – înalte, iar atitudinile umane – mai mereu triumfătoare⁷³. Hilar spus, parcă și indivizii neînsuflețiți din aceste desene erau conștienți de misiunea „nobilă” pe care o aveau și de vremurile „glorioase” pe care le traversau.

Regăsim, în propaganda vizuală comunistă, date clare referitoare la imaginea de sine a unei națiuni sau percepțiile asupra inamicului, detalii care influențează strategiile de conflict. Aceste construcții imaginare, rezultat al valorificării psihologiei cognitive și abisale, interpretate în manieră behavioralistă, ne conduc la ideea că atitudinile politice pot fi generate de nevoi, emoții, percepții, credințe și chiar de mediul în care evoluăm. În plus, apare ideea unui ego extins, care, plecând de la persoană, include noțiunea și simbolurile naționale⁷⁴. Din acest motiv, în mod automat, o îmbunătățire a imaginii naționale, ar conduce și la creșterea nivelului stimei de sine și nu doar la consolidarea prestigiului regimului politic din acel moment.

Imaginile de sine ale națiunii au, fără doar și poate, o dimensiune culturală și de multe ori sunt date de percepțiile comunității asupra propriei istorii. Există tentația de a privi în exterior către alții, pentru definirea propriului comportament, dar, în același timp, contează cum oamenii își văd istoria, ce lecții au învățat, care le sunt aspirațiile, ce cred despre scopurile naționale, dar și despre propriile puteri și limite⁷⁵. Nu de puține ori, îmbunătățirea imaginii de sine presupune o strategie pe termen lung, de folosire a unor imagini morale (virtuți, dorința de pace, apelul la adevăr) astfel încât să crească prestigiul perceput și să fie îndepărtată teama de umilință în relațiile internaționale⁷⁶.

*

În condițiile tensionate ale Războiului Rece s-a creat o relație specială între imagini, caricaturi, atitudini naționale și strategii politice. Deși pleca de la înțelegeri populare și percepții simpliste, grafica umoristică a ajutat intensiv la conturarea imaginilor țărilor occidentale în imaginarul națiunilor estice. Impactul vizual considerabil pe care îl aveau aceste produse ale propagandei conducea, probabil, la articularea, peste granițe politice și lingvistice, a unor opinii despre rivalii din Vest. Mesajul imaginilor clama redarea adevărului și, în afara rolului mobilizator al artei, constatăm și maniera în care se articulau formule naționaliste, combinate cu respingerea modelelor modernizării de tip

73 *Ibidem*, 22 decembrie 1951, 4 ianuarie 1952, 3 ianuarie 1953, 30 aprilie 1953, 31 octombrie 1954, 19 martie 1955.

74 Noel Kaplowitz, *op. cit.*, p. 42-43.

75 *Ibidem*, p. 47.

76 *Ibidem*, p. 48-50.

occidental.

Temele recurente sunt utilizate din plin în imagini, tocmai pentru a fixa mai bine anumite „caracteristici” negative ale occidentalilor⁷⁷. Astfel, se abuzează de teme precum: dominația Vestului, pace și război, capitalismul agresiv, militarismul american, falsa democrație apuseană, etc. Dintre toate acestea, anti-americanismul făcea o notă distinctă⁷⁸, devenind nu doar o ideologie ci o amprentă de ură permanentă. Pentru a puncta mai bine figura agresorului, Uncle Sam este ales dintre toate emblemele Americii și exploatat într-un registru al maleficului, al minții bolnave care urzește permanente comploturi. Disputa Est - Vest se mai poate urmări – indirect – și pe clivajul dintre modernizare și stagnare economică și socială, la fel ca și în cazul altor ciocniri de civilizații (Islam - Occident)⁷⁹. Estul se arată conservator, precaut față de asaltul banilor, băncilor, industriei capitaliste, mulțumindu-se să se păstreze într-o rețineră atentă față de modernizarea propusă de Vest.

Analiza acestui tip de grafică politică conduce la idea că alteritatea era adusă în prim plan doar prin diferite tactici ale violenței culturale. Se simte că aceste caricaturi organizau și direcționau ostilitatea maselor, plăsmuiau iluzii și construiau psihoze naționale. Pentru a-și prezenta superioritatea, românii uzau abundent de diferențierele tip „noi și ceilalți”, unde ceilalți erau portretizați într-un registru eminent negativ. Violența din imaginarul românesc, consolidată ideologic, permitea demonizarea străinilor și lansarea unor false stereotipuri naționale, profesionale și „de clasă”. Prin îmbinarea detaliilor sociale cu cele etnice, desenul propagandistic comunist transla ura și repulsia de la anumite pături sociale la anumite națiuni. În acest mod, etniile și statele occidentale se încărcau de vicii și tare imaginare ori reale, iar românii erau premiați cu cele mai virtuozose însușiri. Identitățile naționale erau împănate, de-a valma, cu trăsături sociale sau de caracter, care, după caz, le înnobilau sau, din contra, le depreciau.

77 Yeshayahu Nir, *U. S. Involvement in the Middle East Conflict in Soviet Caricatures*, in *Journalism Quarterly*, Vol. 54, No. 4, Winter 1977, p. 700-702.

78 David Ryan, *Americanisation and anti-Americanism at the periphery. Nicaragua and the Sandinistas*, in *European Journal of American Culture*, Vol. 23, No. 2, 2004, p. 112.

79 Petra Kuppinge, *op. cit.*, p. 572.

Abstract

NATIONAL IDENTITIES AND IDEOLOGIC CONFLICT IN THE CARICATURES AND THE GRAPHICS OF THE COLD WAR (1950-1955)

In order to determine what was the contribution of graphics in shaping national identities in the Romanian post-war imagery, we chose approximately 100 caricatures (mainly) and political graphics from "Scântea" newspaper, the Romanian Communist Party's official newspaper. The images were selected from within the period 1950-1955 and refer to political and social issues which comprised the core of visual propaganda of the communist regime. The paper follows several directions of analysis: the number of images (percentage) showing the enemy and if real or symbolic characters representing Romania, USSR or the Eastern block were caricaturized, to what extent positive cartoons presenting Romania's Western rivals appeared, what were the major themes addressed in the visual propaganda from "Scântea" newspaper, what characters/countries were preeminent in such images and which was the aggressiveness dose induced by the images loaded with ideological symbolism.

The analysis of this type of political graphic leads to the idea that otherness was brought to front only through different tactics of cultural violence. It is understandable that these cartoons organized and directed the hostility of the masses, creating illusions and forging national psychosis. In order to display their superiority, the Romanians used ample distinctions such as "us and others", where the others were portrayed in an entirely negative registry. The violence of the Romanian imaginary, ideologically strengthened, allowed the demonization of the foreigners and the launching of false national, professional or "class" stereotypes.

PICTORUL GIOVANNI SCHIAVONI ȘI ACTIVITATEA SA DIN MOLDOVA (1837-1844)

Sorin IFTIMI

Giovanni Schiavoni făcea parte dintr-o renumită familie de artiști plastici din Veneția. El era fiul cel mai mic al lui Natale Schiavoni (1777-1858), „il pittor delle grazie”, devenit, după 1840, profesor de pictură la Academia din Veneția¹. Sub îndrumarea acestuia din urmă avea să își aprofundeze studiile de pictură, la Veneția, ieșeanul Gh. Șiller. Fratele lui Giovanni a fost Felice Schiavoni (1803-1881) – numit în epocă și „Rafael al Veneției” – cel care a dat lecții de pictură Dorei d’Istria (Elena Ghica, 1828-1888), lăsându-ne și un portret al acesteia². Giovanni Schiavoni, mezinul familiei, a fost însă cel care a exercitat o influență directă și decisivă asupra evoluției artelor plastice din Moldova. El a fost cel mai talentat profesor de pictură de la clasa ce funcționa în cadrul Academiei Mihăilene din Iași. Printre discipolii săi s-au numărat pictorii George Lemeni, Gheorghe Năstăseanu, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare și Gheorghe Șiller. Datorită valoroasei sale creații și a activității didactice desfășurate, lui Giovanni Schiavoni i-au fost dedicate până acum mai multe studii de către istorici de artă români precum H. Blazian, G. Oprescu, Lucia Dracopol-Ispir, Gheorghe Macarie și Adrian-Silvan Ionescu³.

1 Luigi Sernagiotto, *Natale e Felice Schiavoni. Vita, opere, tempi*, Venezia, 1881, 640 p.

2 Radu Ionescu, *Dora d’Istria: o elevă uitată a lui Felice Schiavoni*, în *SCIA*, X, 1963, nr. 3, p. 472-480. Un portret al Dorei d’Istria la Armand Pommier, *M-me la comtesse Dora d’Istria*. Avec un magnifique portrait, gravure anglaise d’après F(elice) Schiavoni, Paris, 1863, 100 p.

3 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, București, 1939 (text publicat anterior în revista *Studii Italiene*, V, 1939, p. 117-128 + planșe); idem, *Trei tablouri noi de Giovanni Schiavoni*, în *Lumină și culoare*, mai 1946, p. 59-60; George Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, ed. I, București, 1943; ed. II, București, 1984, p. 56-59; Lucia Dracopol-Ispir, *Giovanni Schiavoni (1804-1848)*, în *Timpul*, nr. 519, 12 oct. 1938, p. 2; Eadem, *Tot despre Giovanni Schiavoni*, în *Timpul*, nr. 540, 2 noiembrie 1938, p. 2; Gh. Macarie, *Giovanni Schiavoni – destin de artist; un pictor italian răstăcit pe străzile Iașului*, în vol. *Interferențe spirituale româno-italiene*, Iași, 2002, p. 67-77; Adrian-Silvan Ionescu, *Mișcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*, București, 2008, p. 55-57.

Giovanni Schiavoni s-a născut la Trieste (iulie 1804) și a luat primele lecții de pictură de la tatăl său, Natale. În 1814, pe când familia sa se afla la Milano, el a studiat pictura în atelierul lui Luigi Sabatello. În 1816 Natale Schiavoni a fost invitat să lucreze pentru Curtea Imperială de la Viena, iar cei doi fii ai săi l-au însoțit, urmând cursurile Academiei de Arte Frumoase din capitala Imperiului. Familia s-a stabilit la Veneția, după 1821, iar cei doi frați au continuat să studieze la Academia de Belle-Arte de acolo. Natale Schiavoni a cumpărat Palazzo Giustiniani, clădire cu istorie bogată, aceasta fiind casa în care au crescut și s-au format Felice și Giovanni. Achiziționarea unui palat impozant, construit în secolul al XV-lea, situat pe Canale Grande, arată că Natale câștigase o adevărată avere din lucrările executate la Viena, sub protecția cancelarului Metternich. Această clădire avea să găzduiască, mai târziu, și pe Richard Wagner, care a compus aici, în 1858-1859, al doilea act din opera sa *Tristan și Isolda* (fig. 1).

Giovanni Schiavoni, mai puțin cunoscut în Occident, a revenit recent în atenția publicului italian cu prilejul redescoperirii unei lucrări de tinerețe: *La Madonna di Ca' Foscari*. Este vorba despre o pictură murală de la Palatul Giustiniani din Veneția, „redescoperită” în 2005. Fresca se găsea pe fațada din curtea interioară a palatului, într-o nișă situată deasupra ușii. În mai 2010, pictura a fost extrasă din *situ*-ul ei pentru investigații și restaurare (după ce a mai trecut printr-o asemenea operațiune în anii '60). Fresca era atât de deteriorată, încât inițial s-a crezut că ar putea fi o pictură murală din epoca Renașterii. Cercetarea istorică și documentară realizată de Maria Celotti și Francesca Bisutti, a ajuns la concluzia că lucrarea a fost realizată de Giovanni Schiavoni⁴ (fig. 3).

În 1829, Natale Schiavoni a inițiat un concurs de familie, un fel de „examen de maturitate” artistică pentru fiii săi, în cadrul căruia fiecare dintre cei trei pictori trebuiau să realizeze câte o pânză de mari dimensiuni (5x3 metri), cu subiect de inspirație religioasă. În felul acesta Natale își pregătea fiii pentru comenzile cu adevărat importante pe care ei le-ar fi putut primi în viitor. Lui Giovanni i-a revenit tema *Schimbarea la față al lui Isus* (*Transfigurarea lui Christ*), aceasta fiind prima sa lucrare de dimensiuni impozante⁵.

Natale Schiavoni a realizat două frumoase portrete de tinerețe ale fiilor săi, Felice și Giovanni. Deși Giovanni a stat în atenția istoricilor de artă români,

4 Maria Celotti, *Un affresco nel cortile. La Madonna con il Bambino di Giovanni Schiavoni*, în *Cafoscari. Rivista universitaria di cultura*, Veneția, 3, XIII, 2009, p. 14-15 (cu o foto a lucrării); Alexandrina Mititelu, *Rapporti culturali romeno-veneziani*, în *Acta Philologica*, tom III, Romae, Societatea Academică Română, 1964. Primul care a atribuit această frescă lui Giovanni Schiavoni a fost Luigi Sernagiotto (1881). (Lucia Dracopol-Ispir, *Tot despre Giovanni Schiavoni*, p. 2; H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, p. 36).

5 Lucia Dracopol-Ispir, *Tot despre Giovanni Schiavoni*, p. 2.

înfațișarea sa nu este încă bine stabilită în literatura noastră de specialitate. H. Blazian a reprodus pe coperta valoroasei sale lucrări un portret considerat a fi al acestuia⁶. Istoricul de artă Maria Celotti (Veneția), cu prilejul recente vizite făcute la Iași⁷, ne-a atras atenția însă că acel portret îl reprezintă pe pictorul Felice Schiavoni, fratele lui Giovanni. Domnia sa ne-a pus la dispoziție o reproducere alb-negru a portretului autentic al lui Giovanni Schiavoni, care este cel lucrat de Natale Schiavoni. Portretul a fost reprodus și de Maria Celotti într-un articol publicat în anul 2009⁸ (fig. 2).

Giovanni și Felice au revenit la Viena în 1833, când erau pe deplin formați ca artiști, probabil pentru a vedea în ce măsură ar putea să își desfășoare cariera artistică în capitala Imperiului Habsburgic. Piața artistică era probabil supra-saturată de talente, încât cei doi au realizat că nu au nici o șansă de a face carieră pe această piață a artei extrem de concurențială. La întoarcerea în Veneția, Felice a continuat să lucreze pe lângă tatăl său, construindu-și treptat propria carieră, în timp ce Giovanni și-a mărturisit intenția de a pleca spre Rusia, în încercarea de a cuceri o nouă clientelă și de a-și clădi singur o bună reputație artistică.

Nu capitala Moldovei, ci Odessa a fost orizontul visat de Giovanni Schiavoni, cel mai important port din nordul Mării Negre. Localitatea a fost întemeiată de Ecaterina cea Mare, după Pacea de la Iași (1792). Orașul s-a dezvoltat cu rapiditate, mai ales sub cei doi guvernatori francezi: ducele de Richelieu (1803-1814) și contele de Langeron. Între 1814 și 1859 orașul a beneficiat de statutul de *porto-franco*, devenind cel mai important port pentru exportul de cereale din Imperiul Rus către Europa. Această activitate economică a asigurat prosperitatea și dezvoltarea spectaculoasă a orașului în primele decenii ale secolului al XIX-lea. În privința mărimii, Odessa ocupa locul al patrulea în Imperiul țarist (după Moscova, St. Petersburg și Varșovia); era însă cel mai cosmopolit oraș din întreg imperiul. Orașul avea o arhitectură mai mediteraneană decât cea din celelalte orașe rusești, fiind foarte puternic influențată de arhitectura franceză și cea italiană. Potrivit lui Pușkin, aerul Odesei era plin de toată Europa, limba vorbită era franceza și existau gazete europene pentru citit. Acest oraș nou, prosper, în plină expansiune era ținta inițială a speranțelor lui Giovanni Schiavoni. Aici spera tânărul pictor să găsească destule comenzi, care să îi asigure bunăstarea și chiar faima. Pictorul a lucrat la Odessa timp de trei ani (1834-1837) înainte de a decide să vină la Iași.

6 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, 1939, p. 36.

7 Maria Celotti, *Giovanni Schiavoni între arta venețiană, filosofia europeană și activitatea la Iași (Giovanni Schiavoni: tra arte veneziana, pensiero europeo e attività a Iași, capitale della Moldavia)*, conferință susținută la 17 mai 2010, la invitația Lectoratului de Italiană al Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

8 Maria Celotti, *op. cit.*, p. 15 (portretul pictorului).

Nu cunoaștem, totuși, nici o lucrare a sa provenind din această etapă a carierei.

Este greu de crezut că Giovanni Schiavoni a ajuns din întâmplare în capitala Moldovei. Apariția sa la Iași în momentul în care profesorul Johann Müller cerea îngăduința de a elibera catedra de pictură ne arată că tânărul artist a fost invitat în urbea de pe malul Bahluiului, probabil de către Gheorghe Asachi. Deși nu se cunosc documente în acest sens, credem că „referendarul Epitropiei Școalelor Publice” a căutat în mod special, la Odessa, un succesor valoros pentru amintita catedră academică. Scurta notă din 21 noiembrie 1837, publicată în „Albina Românească” (revista lui Gh. Asachi) nu oferă detalii, ci doar consemna, foarte sumar, că „D. Schiavoni, zugrav de portreturi și de istorie, de curând sosit în această politie, s-au numit profesor de zugrăvitură la Academie”⁹. Este mai curând o informație, privitoare la noul statut al lui Giovanni Schiavoni, decât o reclamă adresată amatorilor de artă.

După cum s-a remarcat, deși Giovanni era recomandat, în „Albina Românească” drept portretist, acesta pare să nu fi căutat în mod special comenzi de această natură. Este adevărat că a avut neșansa ca, înaintea sosirii sale la Iași, să fi poposit în capitala Moldovei talentatul pictor Josef August Schoefft (1835-1837), care a luat „crema” comenzilor din partea apropiaților domnitorului Mihail Sturdza. În același timp, portretistul consacrat al Iașilor era italianul Niccolo Livaditti, stabilit aici încă din 1832.

Cele dintâi lucrări executate de Giovanni Schiavoni la Iași, despre care avem astăzi cunoștință, par a avea rolul de *captatio benevolente*. Prima lucrare datată, dintre cele realizate la Iași, este cea care înfățișează *O ceremonie la Academia Mihăileană (8 noiembrie 1837)*. Este o pictură de mari dimensiuni, reprezentând pe domnitorul Mihail Sturdza însoțit de înalții ierarhi, marii boieri, consuli, reprezentanții corpului ofițeresc și profesorii de la Academie, în total câteva zeci de personaje. Lucrarea merită o analiză specială, cu prilejul altui studiu, de aceea nu ne vom opri acum asupra sa. Ea este readusă în atenția iubitorilor de artă de către profesorul Gheorghe Macarie, chiar în paginile volumului de față.

Un gest de recunoștință a pictorului a fost, probabil, realizarea portretului lui Gheorghe Asachi, nedatat, dar despre care se admite că a fost pictat prin 1837-1838¹⁰. Lucrarea pare să confirme rolul esențial pe care l-a avut Asachi în aducerea lui Schiavoni la Iași și instalarea sa la catedra de pictură a Academiei. Una din primele sale lucrări de la Iași a fost și portretul lui Charles Maisonabe, rectorul Academiei Mihăilene, aflat în prezent într-o colecție particulară din Franța (reprodus de H. Blazian).

9 *Albina Românească*, nr. 92, din 21.XI.1837.

10 *Catalogul Galeriei Naționale. Pictura. Secolul XIX*, vol. I, coord. Georgeta Peleanu, autori Paula Constantinescu, Ștefan Dițescu, București, 1975, p. LX.

Portretul lui Gheorghe Asachi (ulei pe pânză, 74x60 cm) a făcut parte din colecția Pinacotecii ieșene, numărându-se printre lucrările restaurate de C. D. Stahi, înainte de 1900¹¹ (fig. 4). Iscălitura lui Schiavoni se află pe piciorul șevaletului din prim-plan; lucrarea nu este datată de artist. Opera este expusă astăzi la Muzeul Național de Artă al României. Pictura nu are nici o inscripție privitoare la personajul portretizat. Pe vremuri, I. Bianu a crezut că pânza poate fi un autoportret al lui Giovanni Schiavoni, variantă exclusă ulterior de H. Blazian. Privind portretul de tinerețe al pictorului, realizat de Natale Schiavoni, putem aduce un argument în plus pentru înlăturarea acestei ipoteze inițiale. Lucrarea a reținut atenția mai multor autori, care au analizat-o succesiv, formulând mai multe observații demne de reținut¹². S-a remarcat mai ales modul în care obiectele din odaie contribuie la realizarea portretului, definind universul spiritual al cărturarului cu multiple preocupări, mai ales în domeniile artistice și umaniste¹³. Prezența, pe perete, a gravurii *Ștefan cel Mare în fața Cetății Neamțului*, datorată lui Gheorghe Asachi, dă greutate acestei identificări. Formulăm, totuși, o nedumerire: Asachi se născuse la 1788, ceea ce înseamnă că în anul 1837 el avea aproape 50 de ani. Bărbatul din portret are însă înfățișarea unuia de 35-40 de ani. Chipul se potrivește, ce-i drept, cu ceea ce se credea a fi înfățișarea lui Gheorghe Asachi din tinerețe. Stă mărturie pentru aceasta portretul pe care i l-a făcut lui Asachi în 1826 (cu zece ani mai devreme), pictorul Josef Bayer¹⁴. Într-un recent catalog, acest portret, proaspăt restaurat, nu mai apare însă sub numele lui Gheorghe Asachi, ci fără identitate, fiind denumită *Portret de bărbat* (fig. 5).

S-a remarcat faptul că, deși era un bun portretist, Giovanni Schiavoni nu a căutat, în mod special, asemenea comenzi, în primul an de ședere la Iași. S-ar putea zice că s-a lăsat absorbit cu totul de activitatea sa didactică. Totuși, faptul că el preda doar trei zile pe săptămână și că a respins solicitarea Epitropiei de a preda în fiecare zi, arată că artistul își rezervase timp și pentru pictură. Nu a ieșit însă la iveală, deocamdată, nici o altă lucrare a sa care să poată fi datată în anii 1837-1838.

11 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, p. 26.

12 *Ibidem* (autorul nu descrie pânza, aflată pe atunci la Iași, ci o copie aflată la Cabinetul de Stampe a BAR); *Catalogul Galeriei Naționale. Secolul XIX*, 1975, nr. 144, p. LX-LXI; Adrian Silvan Ionescu, *Mișcarea artistică...*, p. 56.

13 Modul în care a fost concepută opera amintește de cunoscuta lucrare a lui Th. Aman, *Vechiul Regim* (Muzeul de Artă Iași).

14 Portretul de tinerețe atribuit lui Gheorghe Asachi se află astăzi în colecția Muzeului de Artă din Ploiești. Vezi volumul *Figuri de arbiviști: Gheorghe Asachi (1788-1869)*, coord. Gheorghe Ungureanu, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1969, planșele anexe. Lucrarea apare și în catalogul expoziției *Portretul în pictura primitivă românească. Creație și restaurare*, coord. Adina Rențea, Muzeul Național Cotroceni, București, 2008. Este o pictură pe pânză (91x66 cm), de Josef Bayer, numită însă *Portret de bărbat*.

După doar un an de activitate la Academie, pe neașteptate, Giovanni Schiavoni a cerut Epitropiei Școalelor din Moldova să îl elibereze de sarcinile didactice, pentru a putea realiza o călătorie de lucru în Rusia. Nu este vorba despre o vacanță, ci despre o demisie definitivă. Astfel, în septembrie 1838, Giovanni Schiavoni a plecat la Odessa și apoi, s-a spus, la St. Petersburg, în căutare de comenzi mai însemnate. Schiavoni știa deja ce este și ce poate oferi Odessa, orașul în care lucrase timp de trei ani (1834-1837). Este foarte probabil că s-a dus pentru o comandă sigura și însemnată; altfel nu credem că ar fi renunțat la catedra pe care o dobândise la Iași. Din păcate, nu cunoaștem nici o lucrare realizată de Giovanni la Odessa și nici în capitala Rusiei. În acest timp, unul din posibii săi clienți de la St. Petersburg, marele duce Alexandru, vizita Veneția (septembrie 1838), fiind portretizat, în uniformă militară, chiar de Natale Schiavoni (130x98 cm). Cu același prilej, marele duce a comandat lui Felice Schiavoni o lucrare de mari dimensiuni, *Moartea lui Rafael* (3,25x2,56 m), la care acesta va lucra, cu intermitențe, datorită împrejurărilor, vreme de două decenii. Abia în 1859 opera a fost livrată comanditarului, pe când acesta se afla pe tronul Rusiei, ca împăratul Alexandru II.

Din ceea ce se cunoaște, Giovanni Schiavoni a pictat doar la Iași, nu și la București. Cu toate acestea, în caietul său de schițe se află și portretul în creion al pictorului italian Carlo Viale, despre care se știe că a pictat doar la București, fără a vizita Moldova. Este posibil ca întâlnirea celor doi să fi avut loc la Odessa, după cum nu este exclusă nici o vizită necunoscută a lui Schiavoni în capitala Munteniei.

*

În aprilie 1839 Giovanni Schiavoni se afla din nou la Iași, unde mitropolitul Veniamin Costachi l-a angajat pentru a picta o serie de icoane mari pentru monumentală catedrală mitropolitană, aflată pe atunci în construcție. Aceasta era, în sfârșit, o comandă de mari dimensiuni, la care Giovanni Schiavoni spera de multă vreme. Este foarte probabil că acest contract l-a adus pe talentatul pictor din nou la Iași. Nu credem că acesta a revenit întâmplător în capitala Moldovei și apoi, tot din întâmplare, i s-a oferit contractul de către Mitropolie. Dacă prima dată pictorul a fost adus, de la Odessa de către Gheorghe Asachi, referendarul Epitropiei Școalelor, a doua oară el a fost adus de mitropolitul Veniamin Costachi. Nu este vorba doar de pictarea catapetesmei, așa cum s-a afirmat uneori, în studiile mai vechi. Subiectele și dimensiunile celor 10 icoane pictate pe lemn de Giovanni Schiavoni arată că acestea nu se încadrau în iconografia și arhitectura catapetesmei. Opt dintre aceste icoane, care au trecut prin colecția Pinacotecii ieșene, se păstrează astăzi la biserica Toma Cozma

din Iași¹⁵. Schiavoni a pictat aceste icoane în stilul academist, de coloratură italiană, potrivit cu arhitectura înnoitoare a monumentale Catedrale, și ea desprinsă de tradițiile conservatoare ale epocii.

Ca urmare a acestui contract, Giovanni Schiavoni s-a așezat mai temeinic în capitala Moldovei, întemeindu-și chiar o familie, căsătoria având loc la 24 iulie 1840. Este un indiciu al faptului că pictorul se decisese să se stabilească definitiv la Iași, perspectivele arătându-se luminoase pentru viitorul său artistic, iar confortul material fiind asigurat. La 30 septembrie 1941, Schiavoni a fost chemat din nou profesor la Academie. Aceasta a fost perioada cea mai fertilă a activității sale în Moldova.

Acum, în aprilie 1840, Schiavoni a realizat cele două portrete ale vornicului Th. Burada și soției sa Maria (n. Isăcescu). Nu a fost doar o simplă comandă, ci probabil și o chestiune de afinități. Dincolo de cariera publică în înalte demnități, care l-au făcut să urce, rând pe rând, rangurile boierești, Th. Burada era un remarcabil profesor de chitară și pian, autorul primei metode de predare a muzicii în limba română; în tinerețe, Th. Burada vizitase Italia, și chiar orașul natal al lui Giovanni, Triest (1827), menționând, în amintirile sale că în oraș „teatru se află doar unul, foarte mare și frumos, în care pot încăpea 3500 de persoane”. Într-o monografie dedicată acestui personaj se arată că „împreună, vreme de trei decenii, soții Burada vor sta în fruntea inițiativelor cultural-artistice din capitala Moldovei. Un pension de «nobile demoasele» (1831), o școală pentru copiii Țiganilor robi și a săracilor din Sărărie (ambele cu serioase cursuri de muzică), un cor bărbătesc la biserica Sf. Atanasie și Chiril, un salon de muzică clasică permanent deschis pentru melomani și muzicienii profesioniști”¹⁶. Catalogul Galeriei Naționale, din 1975, acordă o cotă foarte bună acestei lucrări: „De un surprinzător realism pentru vremea aceea, portretul vornicului Burada este considerat astăzi ca cea mai importantă operă din perioada de trecere a artei românești de la portretul-efigie la portretul psihologic”¹⁷.

Maria Burada, născută Isăcescu, este prima femeie din Moldova care a tradus piese de teatru, din franceză (1847), care s-au și jucat pe scena teatrului din Iași¹⁸. Portretul soției (69,5x58 cm), mai puțin luat în considerare până acum de către critici, este și el cu adevărat remarcabil, cu o foarte bună surprindere a fizionomiei, caracterului personajului, dar și cu reale calități coloristice. Doamna, aflată la vârsta maturității (38 de ani), este pieptănată cu cărare pe mijloc, având părul împodobit cu flori naturale și pene de struț atârând. Fața, cu o expresie spiritualizată, este lipsită de sulemenile obișnuite ale cucoanelor,

15 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, p. 56-57.

16 Viorel Cosma, *Teodor Burada. Viața în imagini*, București, 1966, p. 5.

17 *Catalogul Galeriei Naționale. Pictura. Secolul XIX*, 1971, p. LXI.

18 *Vezi Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 135.

redând trăsăturile naturale ale chipului. Rochia decoltată lasă vizibili umerii albi, și gâtul strălucitor, înnobilat de un colier de aur ce susține un medalion oval. Rochia vișinie, cu mâneci înguste, abia se întrezărește pe sub voalul alb ce acoperă, cu discreție umerii și bustul. Peste încheietura brațelor este trecut un șal, de modă orientală, în nuanțe asortate, de alb, roșu și vișiniu. Potrivit „canonului” este vizibilă doar mâna dreaptă, împodobită cu două inele, pe degetele arătător și inelar (ele arată, probabil, statutul de femeie măritată); la încheietura mâinii, peste manșeta îngustă a rochiei, doamna poartă o brățară subțire, de aur, care pare să fie lucrată în același stil ca și colierul de la gât. Recent, Valentin Sava aprecia că portretul doamnei Burada „a depășit calitativ tot ceea ce s-a creat până la el în portretul compozițional feminin”¹⁹.

Aceste două lucrări au fost considerate cele mai reușite ale pictorului, raportarea fiind făcută, totuși, la un număr foarte redus de opere cunoscute²⁰. Portretele au fost oferite pentru achiziție Pinacotecii din Iași în anul 1897, dar tranzacția s-a finalizat abia în 1905. În referatul de necesitate, A. D. Atanasiu, rectorul Academiei de Arte, motiva că Pinacoteca nu deținea în colecțiile sale, la acea dată, nici o lucrare originală de Giovanni Schiavoni. Ulterior, cele două portrete au fost împrumutate (1950) și apoi transferate (1967) la Muzeul Național de Artă din București, împreună cu portretul atribuit lui Gheorghe Asachi. Astăzi, doar portretul lui Teodor Burada este expus, cel al soției sale fiind păstrat în depozit.

După demisia mitropolitului Veniamin Costachi, în ianuarie 1842, s-a stins treptat și „norocul” lui Giovanni Schiavoni. Marea comandă de icoane pentru noua catedrală a fost suspendată, înainte de a fi terminată, iar pictorul a rămas fără un însemnat sprijin financiar. Mai mult, în iulie 1843 a fost desființat și cursul de pictură de la Academia Mihăileană, în care Schiavoni investise sufletește. Astfel, i s-a anulat nu doar venitul stabil, care asigura traiul zilnic al familiei pictorului, ci și statutul oficial pe care acesta îl avea în capitala Moldovei.

*

Pentru a se întreține, Schiavoni caută, în această perioadă, diferite comenzi particulare, care se vor dovedi însă a fi doar niște expediente. Majoritatea lucrărilor semnate și datate de Giovanni Schiavoni sunt din 1843, probabil după luna iunie, când încetează plata salariului de la Academie. Toate studiile

19 Valentin Sava, *Portretul modern în pictura românească aflată în patrimoniul Muzeului de Artă din Iași*, Iași, 2010, p. 148-149.

20 Asupra acestor două portrete, restaurate de C. D. Stahi, s-a referit pe larg H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, p. 26-33. Vezi și fișele din *Catalogul Galeriei Naționale. Pictura. Secolul XIX*, p. LXI-LXII; Virginia Vasilovici, *Valori de artă românească. Achiziții din ultimele două decenii (1951-1970)*. *Catalog*, Muzeul de Artă din Iași, p. 18.

de până acum, dedicate lui Giovanni Schiavoni, au evaluat stilul artistului, calitățile sale artistice doar după puținele lucrări pe pânză amintite mai sus. Icoanele pictate pentru catedrala mitropolitană, precum și un caiet de schițe care se păstra în familia lui Anton Grabovețchi din Iași²¹ a contribuit, la rândul său, în mare măsură, la definirea artistului.

Muzeul de Artă din Iași păstrează însă alte câteva lucrări datorate lui Giovanni Schiavoni, aproape necunoscute istoricilor de artă. În câteva colecții particulare se mai regăsesc alte asemenea lucrări. Considerăm că este absolut necesară o reluare a studierii operelor pictorului italian, luându-se în considerare toate aceste picturi, ieșite de sub penelul său.

Portret de bărbat (I). În colecția Muzeului de Artă din Iași (inv. 1201) se află un remarcabil portret de bărbat (ulei pe pânză, 69 × 58 cm), semnat și datat stânga jos, zgâriat în pastă: „J. Schiavoni, 1844”²² (fig. 6).

Chiar de la început trebuie să remarcăm datarea din catalog: anul „1844”. Observația autoarei este corectă, fiind verificată prin examinarea lucrării și a fotografiilor luate de pe aceasta. Astfel, avem confirmarea faptului că Giovanni Schiavoni nu a părăsit Moldova până la sfârșitul anului 1843, așa cum se arată în toate medalioanele biografice care i-au fost dedicate, ci se afla aici și în prima parte a anului următor²³.

O descriere a lucrării este datorată doamnei Virginia Vasilovici: „proiectat pe un fond unitar verde închis, se află portretul unui bărbat a cărui vestimentație este alcătuită din redingotă cu revere largi, vestă gri cu dungi orizontale verzi, cămașă albă sub gulerul căreia se află o decorație turcească, pe o panglică roșie. Sunt evidente execuția îngrijită și măiestria în dozarea culorilor și a luminii”. Mai recent, doamna Lucia Ionescu, a făcut o descriere mai detaliată a vestimentației personajului. Autoarea vedea un portret reprezentând pe tânăr („poate student la Viena”) având „părul adus în față, cu favoriți lungi și mustață subțire, răsucită, care poartă costum tipic jumătății de secol: guler alb înalt, panglica roșie cu medalion la gât, vestă strâmtă, în dungi, cu lăntișor la butonieră; redingota neagră, cambrată pe talie, la un rând, cu umeri înguști și

21 Am identificat casa fiului omonim al lui Anton Grabovețchi, care locuia în Iași, pe strada Mr. Popescu Eremia nr. 12 (colț cu strada Pădurii, ce coboară din Tg. Cucului spre Tătărași). Acesta a decedat însă de multă vreme, la o vârstă înaintată, fără urmași. Astfel, speranța de a regăsi caietul de schițe al lui Giovanni Schiavoni pare să se închidă definitiv.

22 Virginia Vasilovici, *op. cit.*, p. 35, nr. 15 (cu o reproducere la p. 103). Piesa a fost achiziționată la 30 mai 1966, de la Maria Sandu din Bârlad. Lucrarea a fost restaurată în 1968 de către pictorul restaurator Octav Coroiu.

23 Adrian-Silvan Ionescu semnală anunțul din *Albina Românească* (Iași, 3 februarie 1844) prin care Schiavoni anunța vinderea „prin loterie” a unei lucrări, dar nu excludea posibilitatea ca pictorul să fi părăsit deja, în realitate, Moldova, suma rezultată putând să îi fie trimisă și prin poștă, la noua adresă (vezi *Mișcarea artistică...*, p. 57).

guler lat, poale evazate²⁴.

Ceea ce putem observa, la rândul nostru, este calitatea remarcabilă a portretului, stilul foarte personal, cromatica sobră, concentrarea artistului pe chipul subiectului și nu pe detalii vestimentare. Bărbatul, a cărei vârstă o apreciem la 35-40 de ani, are fruntea foarte palidă (protejată, în mod curent, de borurile unei pălării) și obrajii arși de soare. Părul bărbatului, pieptănat spre în față, după moda Directoratului francez sau a stilului Empire. Domnul Adrian-Silvan Ionescu descria această modă drept „o coafură cu părul adus din spate în față, pe tâmpile, și pieptănat în sus, după moda lansată de țarul Alexandru I care, atins prea timpuriu de calviție, încerca în acest mod să își ascundă acest defect. Perciunii scurți se terminau în unghi ascuțit pe obraz, sub pomeți, accentuând aerul general de agresivitate a chipului²⁵. Față de modelul amintit, personajul lui Schiavoni are favoriți lungi și o mustață care nu făcea parte din acest tipar, dar care amintește de cea care poate fi remarcată în portretul de tinerețe al lui Asachi, realizat tot de Schiavoni.

S-a arătat că pe la 1830, în țările occidentale, bărbații îmbrăcau redingota albastră sau verde, cu guler mare de catifea, sugrumată în talie, încheiată în față cu nasturi de mătase sau cu butoni de aur, și vesta cu revere²⁶. Deși pare a fi o haină de modă clar occidentală, aceasta ar putea fi asemănată și cu redingota reformei vestimentare ce avea loc, pe atunci, în Imperiul Otoman (Adrian-Silvan Ionescu); modelul putea veni deci și indirect, dinspre Constantinopol. Bărbatul poartă o cămașă albă, cu guler înalt, ale cărui colțuri încadrau bărbia, având gâtul înfășurat de obișnuita cravată de mătase neagră. Aceste detalii vestimentare abia se disting de sub panglica roșie a ordinului otoman, purtat la gât. Vesta de culoare gri cu dungi verzi surprinde prin faptul că este închisă până sus (fără a mai lăsa vizibil pieptul cămășii), unde se termină printr-un guler răsfrânt, de mici dimensiuni. Lănțișorul de aur agățat de nasturele vestei trădează existența unui ceas de buzunar, obiect de prestigiu în epocă.

Decorația purtată la gât este *Iftihar Nishani* („Ordinul Gloriei”), instituit în 1831 de către sultanul Mahmud II; s-a scris că acest Ordin avea o singură clasă. De formă rotundă sau ovală, acesta se purta la gât, atârnat de o panglică roșie sau la piept, în partea stângă, atârnat de o mică panglică roșie, sau de un lănțișor. Credem, totuși, că aceste diferențe nu erau gratuite, chiar dacă

24 Lucia Ionescu, *Costumul de curte ilustrat în pictura secolului al XIX-lea din Moldova*, în *Studii și articole de istorie*, coordonatori Diana Fotescu, Marian Constantin, Muzeul Național Cotroceni, București, 2001, p. 440.

25 Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, București, 2006, p. 414.

26 Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, II, București, 1987, p. 287. Pentru culoarea albastră a hainelor vremii vezi *Dicționarul limbii române*, tom. I, partea I, A-B, București, 1913, p. 95-96.

insuficient de limpede reglementate și că o diferențiere trebuie să fi existat, însă chestiunea nu a fost suficient de bine studiată, nici măcar în literatura străină de specialitate. Pe medalionul de aur este gravată *tugbraua* („monograma”) lui Mahmud II. Însemnul ordinului a cunoscut numeroase modificări, dar, ca tendință generală, medalionul de formă ovală reprezintă tipul al II-lea. La partea de jos a medalionului se află două ramuri de lauri, iar la partea de sus un ornament metalic în formă de fundă, care face parte din dispozitivul de prindere; ambele sunt încrustate cu diamante.

Prezența Ordinului *Ifthihar Nishani* ni-l prezintă pe acesta drept un „supus al sultanului”, deci un personaj din țările române, fiind un indiciu al faptului că portretul nu a fost pictat într-un alt spațiu (Ungaria sau Italia). Faptul că ordinul otoman este purtat la gât, și nu la piept, credem că indică un personaj de rang înalt, cu o funcție însemnată în stat (precum logofătul Alecu Ghica, reprezentat astfel în portretul aflat în colecția Muzeului de Istorie din Iași, inv. 2 106). Nu este vorba despre un simplu burghez, funcționar al statului, cum ar putea sugera vestimentația.

Studierea mai detaliată a conferirii acestei înalte distincții ne poate duce foarte aproape de identificarea personajului din tabloul lui Schiavoni, chiar dacă lipsesc indiciile de altă natură. Înainte de 1844 Ordinul a fost decernat pentru foarte puține personaje din Moldova, faptul devenind chiar un eveniment, după cum consemnează și „Albina Românească”. La 21 februarie 1835, sultanul l-a decorat pe marele logofăt Teodor Balș, președintele Divanului Domnesc, cu Ordinul *Ifthihar Nishani*²⁷. În septembrie 1837 *Nishanul* a mai fost conferit mitropolitului Veniamin Costachi²⁸ și apoi logofătului Constantin Cantacuzino²⁹, președintele Înaltului Divan din Moldova. În octombrie 1837, când a fost numit „ocârmuitor la departamentul de finanțe” postelnicul Gheorghe Ghica a fost decorat, la rândul său, cu Ordinul *Nishan*³⁰. Merită consemnat și faptul că, la 18 august 1838, domnitorul Mihail Sturdza a emis decretul prin care permitea boierilor de rangul I să poarte la gât ordinul *Nishan Ifthihar*, conferit de către sultan³¹. Se poate vedea, deci, că până la data la care a fost executat portretul lui Schiavoni, ordinul otoman a fost conferit, dintre civili, doar la doi logofeți, ambii deținători ai dregătoriei de președinte al Divanului Moldovei – Teodor Balș și Constantin Cantacuzino – precum și unui ministru de finanțe. Marele logofăt Teodor Balș poate fi identificat cu

27 *Albina Românească*, VII, nr. 15, 21 februarie 1835, p. 61; *Buletin. Foaie Oficială*, III, 1835, p. 57-59 (cu relatarea ceremoniei).

28 *Albina Românească*, VIII, nr. 70, 5 septembrie 1837, p. 293-294.

29 *Ibidem*, VIII, nr. 70, 5 septembrie 1837, p. 294-295.

30 *Ibidem*, VIII, 1837, p. 355; *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, I (1790-1850), partea III, p. 1186, nr. 24 101.

31 *Albina Românească*, IX, nr. 65, 18 august 1838, p. 276.

celebrul baș-boier „Frederic” Balș, boier de modă veche, portretizat de Balomir, ce nu mai era în viață la 1844, decedând în 1837. Celălalt candidat care a putut fi identificat, în baza decorației, pentru portretul realizat de Schiavoni, este logofătul Constantin Cantacuzino. Constatăm însă că și acesta a decedat la 10 ianuarie 1843, deci cu un an înaintea datei de pe portretul analizat aici³².

Singurul candidat rămas valabil pentru identificarea sa cu personajul din portretul lucrat de Schiavoni este postelnicul Gheorghe Ghica. Acesta nu este însă ușor de găsit în arborele genealogic al Ghiculeștilor, deoarece este contemporan cu alți doi purtători ai numelui de Gheorghe Ghica. Un mare logofăt Gheorghe Ghica (1788-1854) din ramura Deleni, fiul lui Constantin Ghica și al Mariei Cantacuzino-Deleanu, căsătorit cu Pulheria Balș, era cam în vârstă la 1844, pentru a corespunde personajului din portret; ar fi trebuit să avem în față chipul unui bărbat de 56 de ani, ceea ce nu corespunde realității. De altfel, portretul lui „Iorgu” Ghica ne este cunoscut, datorită pictorului Niccolo Livaditti. El este cel caracterizat, cu frumoase cuvinte, de agentul rus Anghel Valli, fiind amintit printre boierii de vază care ar fi putut fi luați în calcul pentru ocuparea tronului Moldovei, la 1834³³. Interesant este că și acesta a fost decorat cu ordinul otoman *Nishan İftihar*, ca și personajul din tablou, însă abia în 1850, ceea ce îl scoate din discuție³⁴. Un personaj omonim era Gheorghe Ghica (1797-1835) mare vornic, din ramura Budești, căsătorit cu Ecaterina Cantacuzino-Pășcanu, era mort la 1844, deci poate fi și el eliminat dintre candidați.

Rămâne valabil cel de-al treilea Gheorghe Ghica, cel care, în octombrie 1837, odată cu numirea sa în fruntea Ministerului de Finanțe, a fost decorat cu Ordinul *Nishan İftihar*, pe care îl putem vedea și în portretul realizat de Schiavoni. *Marea Arhondologie a Moldovei* îl arată cu rangul de postelnic, cu precizarea că din 15 octombrie 1840 a fost înălțat la rangul de mare vistier³⁵. Un alt anunț din presa epocii arată că, în octombrie 1840, domnitorul emisese un ofis prin care vistiernicul Gheorghe Ghica avea permisiunea de a purta uniforma acestei funcții³⁶. Se știe că domnitorul Mihail Sturdza a introdus uniforma civilă pentru demnitarii și funcționarii din administrație și justiție. Uniforma de ministru de finanțe era din postav bleumarin (civit) cu broderii bogate, aurii; culoarea de fond a gulerului și manșetelor era verde, în cazul

32 *Ibidem*, XV, nr. 4, 14 iunie 1843, p. 14.

33 *Memoriile Principelui Nicolae Suțu, marele logofăt al Moldovei (1798-1871)*, ediție de Georgeta Penelea-Filitti, București, 1997, p. 139, nr. 8.

34 *Buletin. Foaie Oficială*, 1850, nr. 27, p. 105.

35 *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, întocmită de Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, 1997, p. 133.

36 *Albina Românească*, XI, nr. 83, 20 octombrie 1840, p. 335.

funcționarilor Vistieriei³⁷. În același an, 1840, Gheorghe Ghica a renunțat la funcție, în locul său fiind numit ministru de finanțe prințul Nicolae Suțu³⁸. El avea să își continue însă cariera politică, devenind, în 1845, ministru de interne (șeful „Departamentului Treburilor Dinlăuntru”)³⁹. Din păcate, deși Ghiculeștii beneficiază de un amplu arbore genealogic, îmbogățit continuu de domnul Florian Budu-Ghyka, nu am reușit să identificăm acest personaj în genealogia mării familii.

Portret de bărbat (II). Această lucrare este o miniatură ovală, acuarela pe fildeș (dimensiuni, fără ramă 6,7x5, 3 cm). Semnătura „G: Schiavoni”, este aplicată cu negru, în dreapta jos, pe verticală (Gallery - „Boris Wilnitsky Fine Arts”)⁴⁰.

Este bustul unui bărbat matur (de cca. 35-40 ani), al cărui chip este foarte expresiv. Ochii mari, sprâncenele ușor încruntate, prezentând o cută între ele, nasul ferm, buzele severe, sunt detalii care contribuie la aceasta. Poate fi remarcat desenul foarte personal al lui Schiavoni, despre care s-a mai vorbit. Bărbatul are părul șaten-deschis, ondulat, pieptănat cu cărare pe partea stângă; poartă cămașă albă de mătase, plisată spre gât; cămașa are un guler foarte înalt, al căror colțuri încadrează bărbia (după moda epocii) și având gâtul înfășurat într-o eșarfă (cravată) de mătase neagră. Peste cămașă poartă o vestă cu revere late, de culoare *corailles*, iar pe deasupra o redingotă neagră, cu revere foarte late (fig. 7).

Doamna Constantiniu (născută Petcu). În inventarul Muzeului de Artă din Iași este înregistrată această lucrare, sub denumirea de *Femeie pe terasă*, (inv. 1359), deși în cataloagele mai vechi portretul avea o identitate cunoscută. Este o pictură în ulei pe pânză (aplicată pe carton) de dimensiuni mici (36x29 cm)⁴¹. Portretul a fost transferat la Muzeul de Artă din Iași în decembrie 1966⁴². În catalogul alcătuit de Virginia Vasilovici se consemnează că tabloul este desemnat și nedatat de către artist, dar se arată că pe verso, sus, pe șasiu, se află o însemnare în creion, făcută probabil de conservatorul muzeului:

37 Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și civilizație ...*, p. 350.

38 *Buletin. Foaițe Oficiale*, VIII, 1840, p. 325.

39 *Ibidem*, XIII, 1845, p. 445; *Albina Românească*, XVII, 1845, p. 337.

40 Pentru acest portret vezi : www.wilnitsky.com.

41 Virginia Vasilovici, *op. cit.*, p. 35, nr. 14. Lucrarea a fost achiziționată de la prof. Constantin Nedelcu din București pentru Muzeul Național de Artă al României (P. N. 3311). A fost restaurată în 2011, de Daniela Sălăjan, în cadrul Laboratorului de profil al Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași. Lucrarea a mai câștigat 1-2 centimetri în urma restaurării; o fâșie răsfrântă, în urma schimbării șasiului original.

42 Catalogul întocmit de Virginia Vasilovici oferă și bibliografia privitoare la această lucrare, texte astăzi mai greu accesibile: H. Blazian, *Trei tablouri noi...*, p. 60 și repr.; *Muzeul de Artă al R.P.R., Galeria Națională, Catalog*, București, 1955, nr. 51; *Scurtă istorie a artelor plastice în România*, II, București, 1958, p. 46, repr. pl. 33; *Muzeele capitalei*, București, 1966, p. 19; *Muzeul de Artă din Iași*, București, p. 49, p. 6.

„Schiaconi, 1843”⁴³. Aceeași sursă arată că personajul imortalizat de Schiaconi în acest tabloul este „doamna Constantiniu (născută Petcu)” (fig. 10). Cele două nume de familie sunt însă atât de comune încât încercările noastre de a defini genealogic personajul au dat greș, deocamdată. Fiind vorba de Schiaconi, credem că persoana portretizată era, totuși, din Moldova.

În fișa piesei, întocmită la Muzeul de Artă din Iași, se apreciază că lucrarea este „un portret admirabil încadrat pe pânza de dimensiuni relativ mici, în care se remarcă una dintre primele încercări de apropiere a artei autohtone de cea a școlii italiene de pictură, prin încadrarea portretului în peisaj. Bogăția de linii și culoare a vestimentației contrastează cu linia plată și cromatica potolită a mâinilor și a chipului”.

Cea dintâi exegeză asupra acestei lucrări este datorată lui H. Blazian (1946); fiind însă publicată într-o revistă greu de consultat, considerațiile sale nu au intrat în circuitul științific, așa cum ar fi fost firesc. Blazian i-a spus acestei lucrări *Portret de femeie cu eșarfă*. „Ne aflăm, pe cât se pare, în fața uneia dintre cele mai reușite opere ale începutului picturii profane din Moldova”.

Reproducem pe larg aici analiza lui Blazian, încărcată de nuanțe și sugestii: „Lucrarea e foarte frumos compusă și înfățișează o ieșeancă șezând. Un triunghi cu cele două laturi plecând de la bază și unindu-se în mijloc, pușin sub rama de sus a tabloului, formează schema compoziției. Fondul e împărțit în patru printr-o verticală și o orizontală, ilustrând în sectorul din stânga-sus un colț de peisaj, dincolo de fragmentul unei balustrade. În dreapta se drapează sus și jos o draperie roșie. Portretul, ca element principal, formează pata centrală, cu valoratii care merg de la tonul cel mai deschis la tonul cel mai închis. Atitudinea femeii portretate este degajată, comodă, naturală, cu un aer de cochetărie, fără nimic căutat în poză, ci dimpotrivă, lăsând impresia unei neglijențe întâmplătoare, care-i dă un farmec deosebit.

E opera unui meșter ce pare îndrăgostit de portretul feminin în general și al acestei femei îndeosebi – deoarece se remarcă, cu toată tendința de stilizare, o atât de mare atenție în urmărirea amănuntului caracteristic, încât asemănarea cu modelul trebuie să fi fost foarte puternică. Desenul figurii amintește, în oarecare măsură pe Ignes, poate prin academismul lui. Capul e un oval perfect, cu părul lins, cu cărare la mijloc, strâns spre spate și cu bucle desenând un gât suplu pe care îl încheie armonios o pânglicuță neagră. O cruciuliță se profilează pe decolteul dăruit cu umeri rotunzi, înfloriți din pliurile unei taftale moarate, puternic colorate, de la orange la violet închis.

Brațele albe scapă din mânecile largi pe care se împletește o eșerfă gri-crem, cu dungi colorate puternic în verde și roșu. Eșarfa cade de pe umeri spre spate, iar capetele taie desenul rochiei formând un joc de linii ce denotă mult simț al

43 Virginia Vasilovici, *op. cit.*, p. 35, nr. 14.

compoziției decorative. Felul în care este tratată pictura capului, a decolteului și brațelor, amintește tehnica delicată a frumoaselor miniaturi franțuzești pe fildeș. Coloritul e palid, cu un modelaj cald al figurii, de o valorație plină de lumină, executată cu multă emoție și îndemânare, cu un tușeu foarte fin, spre deosebire de execuția rochiei, care-i de o factură viguroasă, îndrăznează, iar coloritul extrem de viu.

În mare opoziție cu figura e fondul. Atât peisajul cu balustrada care e factice și lipsită de caracter, dovedind nesocotirea completă a elementelor vizuale, cât și draperia roșie care se simte că-i de umplutură (cu desfășurarea de falduri cu tonuri de roș în lumină și roș cu negru în umbră, fără variații între aceste tonuri), par în contradicție cu spiritul de fin observator al meșterului. Totuși, întreaga lucrare impune, prin stilul compoziției și spontaneitatea execuției. Păcat că acest pictor n-a cunoscut mai îndeaproape pictura franceză din vremea sa⁴⁴.

Într-o mai veche sinteză asupra picturii românești, coordonată de V. Drăguț și Vasile Florea, acest portret a fost atribuit, fără comentarii, lui C. D. Rosenthal⁴⁵. Mai nou, Adrian-Silvan Ionescu aprecia că este mult mai probabil ca portretul să fi fost executat nu de Schiavoni, ci de conașionalul acestuia, pictorul Niccolo Livaditti, care era stabilit la Iași în aceeași perioadă: „prin felul de impostare a modelului, prin deschiderea spre peisaj și cortina din spate, prin detalii și viziune miniaturistică și, mai ales, prin păstrarea conturului ce face lucrarea pendinte de stilul grafic și totalmente străin celui plastic⁴⁶. Observațiile par cât se poate de pertinente, în orizontul cunoștințelor actuale privitoare la opera lui Schiavoni. Și totuși, la o examinare mai atentă a lucrării am putut constata că lucrarea are autograful pictorului, așa cum s-a văzut; ea este semnată și datată foarte discret, în stânga mijloc, cu alb (pe balustradă): „G. Schiavoni, 1843”⁴⁷.

Lucia Ionescu, interesată de vestimentație, descria, la rândul său, pe tânăra femeie ca fiind „îmbrăcată în conformitate cu moda occidentală: părul strâns, cu cărare la mijloc și mănunchi de bucle la urechi: cercei lungi, panglică cu cruce la gât, brațări, inele; crinolina sau „malakoful” în dungi, decoltată *en coeur*, strânsă pe talie cu șnur, mâneci foarte largi, *en gigot*, căptușite cu mătase; fusta foarte largă, rigidă; șalul, ce acoperă brațele este tot în dungi, creând un interesant joc de linii”⁴⁸. La o privire mai atentă se poate remarca însă altceva: coafura femeii nu mai este cea clasică pentru această epocă, denumită *à la*

44 H. Blazian, *Trei tablouri noi...*, p. 60

45 V. Drăguț, Vasile Florea ș.a., *Pictura românească în imagini*, București, 1970, p. 119-121.

46 Adrian Silvan Ionescu, *Mișcarea artistică...*, p. 56.

47 În catalogul amintit se consemna faptul că tabloul nu este semnat, nici datat (Virginia Vasilovici, *op. cit.*, p. 35).

48 Lucia Ionescu, *op. cit.*, p. 440.

Sévigné – cu buclele care acopereau urechile, coborând în poziție verticală (*anglaises*)⁴⁹. Observăm că această coafură este mai apropiată de cea generației următoare, răspândită după 1840. Părul, pieptănat strâns, cu cărare pe mijloc (care se prelungește, spre spate în două cărări, sub forma literei „Y”) urmează forma capului; buclele nu mai coboară din zona tâmpelor, lăsând urechea vizibilă; doar câte o șuviță cu vârful îndreptat în sus apare în zona perciunilor; caracterul hibrid al acestei pieptănături este dat de faptul că părul nu mai este prins în micul coc de la ceafă, ci este lăsat să cadă liber, în bucle făcute cu drotul, subliniind forma și luminozitatea gâtului. De asemenea, se poate remarca și faptul că mânecile rochiei nu sunt „en gigot”, bufante la partea superioară, ci „en pagode”, foarte evazate în partea de jos. Amploarea rochiei nu este dată de crinolină, ci de jupele din muselină purtate pe dedesubt.

Cea mai nouă analiză a acestei lucrări aparține lui Valentin Sava⁵⁰. Acesta remarcă măiestria deosebită a pictorului care, „a reușit să imprime portretului acea tărie interioară capabilă de comunicare” cu privitorul. Autorul observa faptul că centrul de interes al lucrării este marcat de ovalul luminos al feței și de pieptul strălucitor. Restaurarea recentă a scos la iveală, într-adevăr, acel ten foarte alb al personajului, apărat de soarele verii, care era considerat unul dintre atributele frumuseții feminine în epocă. „Mâinile, atribut complementar al portretului propriu-zis, se odihnesc într-un consens expresiv cu fizionomia calmă, liniștită a tinerei, fiind împodobite modest...”. Autorul mai remarcă faptul că această compoziție „arată gradul de complexitate compozițional-plastică în care a fost organizat portretul”. „Personajul feminin portretizat, fără a contrazice imaginea probabilă a unei tinere autohtone, nu seamănă cu reprezentările feminine cu care ne-am obișnuit până acum, relativ țepene, greoaie în mișcare, încărcate de detalii vestimentare și bijuterii, pictate mai degrabă cu mijloacele proprii miniaturii”⁵¹.

Se cuvine să mai adăugăm câteva observații personale la cele scrise de antecesorii despre această lucrare. Doamna din imagine este înfățișată șezând, probabil pe unul dintre acele taburete special concepute pentru rochiile ample, cu crinolină folosite în epocă. Tânăra femeie se află pe o terasă cu balustradă și baluștri de piatră, cu deschidere spre peisaj, ceea ce sugerează balconul unei reședințe de arhitectură neoclasică; deschiderea spre peisaj este una formală, convențională, întrucât acesta este doar sugerat de cer și câteva ramuri înfrunzite. De fapt, fundalul este împărțit în două, partea dreaptă fiind rezervată unui decor convențional, de factură neoclasică: obișnuita coloană toscană însoțită de faldurile unei draperii roșii, tivită cu franjuri de aceeași culoare, amplasată

49 Adrian Silvan-Ionescu, *Modă și societate urbană*, p. 404-405.

50 Valentin Sava, *op. cit.*, p. 149.

51 *Ibidem*, p. 149.

oarecum artificial în cadrul unei terase. Remarcăm o ezitare a pictorului de a-și plasa personajul într-un decor de interior sau în cadrul natural. Aceste detalii conduc spre încadrarea lucrării mai curând în stilul neoclasic.

Pe de altă parte, este o mare deosebire de abordare între portretul neoclasic al Mariei Burada (înfățișată frontal, pe un fundal neutru și cu un personaj care „pozează”) și portretul doamnei Constantiniu. Într-un studiu mai vechi, doamna Maria Vida îl integrează pe Giovanni Schiavoni, originar din Triest, în acest stil, arătând că acesta „a lucrat în spiritul Biedermeier vienez, nuanțat de neoclasicismul triestin”, italian⁵². Chiar dimensiunea mică a lucrării, destinată unui salon intim, care a dictat probabil și tehnica folosită, cea a miniaturii (diferită net de a celui alt portret feminin invocat), desenul riguros de contur, linearitatea sunt trăsături care se regăsesc în spiritului Biedermeier. Noul stil, burghez la origine, reușește să îndulcească rigiditatea normelor neoclasicismului, înfățișând personajul într-o atitudine firească, mai relaxată, într-un spațiu intim, de confort și calm. Dincolo de chipul reprezentat, lucrarea are atmosferă, putându-se citi un anume romantism, dat de deschiderea visătoare spre peisaj și de invocarea „spiritului ruinelor”; mica „spărtură” ce poate fi sesizată la balustrada din piatră, surprinsă intenționat, sunt semne ale curentului romantic. Un fapt demn de subliniat este lipsa de idealizare a personajului. Schiavoni nu simte nevoia, precum pictorii care s-au perindat anterior în Moldova, să flateze modelul, prin apelul la mici trucuri aflate în arsenalul oricărui artist plastic, ci preferă o redare realistă a subiectului portretizat, rezultată în urma observației directe. Femeia înfățișată este tânără, grațioasă, dar nu frumoasă, nu cuceritoare. Dintre indiciile ce stau mărturie în privința „realismului” lui Giovanni putem indica discreta aluniță de lângă sprânceana stângă, semn particular ce nu servește calităților estetice ale picturii; mai putem remarca faptul că sprâncenele doamnei se uneau deasupra nasului, fapt care ar fi fost considerat un semn de frumusețe la generația anterioară, mai orientalizată (aspect des întâlnit în portretele feminine ale lui Topler); în cazul acestui portret, nemaifiind un element „la modă”, pictorul estompează reunirea sprâncenelor, fără însă a-l face să dispară cu totul. În privința acestei abordări a portretului feminin, ce pune mai mult preț pe observația directă, Giovanni Schiavoni se desprinde inclusiv de lecțiile primite de la propriul său părinte. Situată la granița dintre cele două curente, neoclasic și romantic, această mică lucrare va suscita și pe viitor interesul istoricilor de artă.

Tânără doamnă. Un alt portret feminin realizat de Giovanni Schiavoni a fost publicat recent de domnul Adrian-Silvan Ionescu, sub denumirea

---

52 *Portretul Biedermeier în Țările Române. Expoziție de artă grafică și decorativă*, cu studiu introductiv de Maria Vida, Muzeul Național de Artă, Cabinetul de desene și gravuri, București, 1993, p. 10-11.

generică de *Tânăra doamnă din protipendadă*. Lucrarea de șevalet, aflată în colecția arh. Șerban Sturdza, reprezintă o frumoasă femeie îmbrăcată într-o rochie de catifea și având pe cap un rulou din același material, decorat cu perluțe și parțial acoperit de un voal fin. Autorul observă faptul că „alura și fizionomia modelului sunt impregnate de spiritul Renașterii italiene, ce-i era bine cunoscut și foarte drag lui Schiavoni”⁵³. Cu toate acestea, el integrează personajul în prima jumătate a secolului al XIX-lea românesc, epocă dominată de influențe orientale, arătând că femeia poartă pe cap „un *başlik* sau *tepelik* (disc din carton acoperit cu catifea) roșu decorat cu perluțe, peste care are un voal galben; rochia este, de asemenea, ornată cu perle”⁵⁴ (fig. 11). Descrierea servea, desigur, tema lucrării în care imaginea a fost publicată. Dar asupra acestei lucrări rămâne încă destul loc pentru reflecție.

Portretul este un bust, bine încadrat în câmpul lucrării, pe un fond neutru, întunecat. Atenția este atrasă de fața și bustul personajului, partea cea mai luminoasă a lucrării. Personajul portretizat are trăsături fine și este de o frumusețe remarcabilă, putând fi comparată, din acest punct de vedere, cu portretele feminine ale tatălui artistului, Natale Schiavoni (pentru care lucrările de acest gen reprezentau „specialitatea casei”). Chipul fetei, marcat de simetrie și echilibru, de seninătate, amintește de figurile rafaelice care i-au servit drept modele lui Giovanni în anii de studiu. Fața personajului este un oval perfect; fruntea, lăsată liberă, este albă, marmoreană, în timp ce obraji au o fină tentă trandafirie, subliniind prospețimea vârstei; expresia generală a feței este una meditativă. Este o frumusețe clasică, având ochii mari, căprui, sprâncele subțiri, ușor arcuite, iar nasul, drept, este bine conturat. Gura, de un roșu-trandafiriiu, cam mică, fără urmă de zâmbet, subliniază gingășia persoanei portretizate. Foarte elegantă este surprinderea curburii gâtului, alb, ca de lebedă, la baza căruia se află un șirag de perle ce îi subliniază suplețea și face ca acesta să pară mai înalt. Mica umbră de sub bărbie subliniază ovalul perfect al feței, dând relief chipului. Bustul, alb ca de ivoriu, este pus în valoare de decolteul deloc exagerat, a cărui finețe adolescentină este subliniată de conturul de dantelă albă. Mâna dreaptă a fetei, așează, cu cochetărie, un lăntișor de aur, la capătul căruia bănuim că se află o cruciuliță; micul însemn nu mai este însă afișat, ci coboară, cu discreție, în decolteu. În ciuda gestului, privirea fetei rămâne ridicată, imperturbabilă. Pe degetul arătător poate fi remarcat un singur inel subțire, cu piatră albastră, la culoarea rochiei și, probabil, a cerceilor.

53 Adrian Silvan Ionescu, *Mișcarea artistică...*, p. 56.

54 Idem, *Modă și societate...*, p. 134. Și mai recent, Valentin Sava descria personajul ca fiind „o tânără femeie frumoasă, înveșmântată într-o rochie grea de catifea, purtând pe cap un soi de tocă, tot din catifea roșie, împodobită cu perluțe, parțial acoperită cu un voal transparent. Întreaga poză abordată de artist respiră spiritul Renașterii italiene, binecunoscută artistului venețian” (*op. cit.*, p. 149-150).

Rochia albastră are, la baza decolteului, o broșă de formă pătrată, în care sunt montate două rubine mari, dreptunghiulare, înconjurate de o bordură de perle, dispuse în forma literei „U”. Mânecele rochiei sunt marcate, la partea superioară cu câte un rând de perle; ele capătă volum, prin practicarea a două mici „șlițuri”, puse în evidență cromatic, printr-o țesătură diferită, de culoare roșie. Bereta de catifea roșie de pe capul fetei are câmpul brăzdat de șiruri de perle. Aceasta are la bază o diademă de aur masiv, pe care sunt montate pietre prețioase de mari dimensiuni; sunt vizibile doar smaraldul masiv din frunte și cele două mari rubine care îl flanchează. Peste beretă este așezat un voal galben-auriu, cu broderii fine, care coboară spre umeri.

Tânăra are o înfățișare atemporală, apropiată mai curând de portretele epocii Renașterii, așa cum s-a observat. De aceea credem că nu este un portret realizat „după natură”, ci o copie a unei lucrări renaștentiste. Nici un detaliu nu ancorează cu adevărat acest personaj în secolul al XIX-lea. Ar fi fost foarte tentant, pentru istorici, să putem identifica pe tânăra portretizată cu un personaj real din Moldova anilor 1840, aflat prin încrengăturile genealogice ale boierimii moldovene⁵⁵, dar credem că un asemenea demers ar fi lipsit de teamei. Credem că acest portret nu este făcut „după natură”, ci este mai curând un exercițiu al lui Schiavoni, făcut după modele clasice, renaștentiste, ce putea servi, drept „carte de vizită”.

*

O probă de măiestrire a lui Schiavoni a fost oferită ieșenilor de o întâmplare reținută de presa vremii. În 1843 a fost expusă public la Iași o lucrare flamandă, reprezentând portretul Mariei-Magdalena, care „a fermecat un mare număr de amatori ai zugrăvicii” din capitala Moldovei. Proprietarul lucrării colinda orașele din această parte a continentului procurându-și un anumit venit din biletele de intrare cumpărate de publicul doritor să admire lucrarea. Acesta a

55 Mulțumim în mod deosebit domnului Adrian-Silvan Ionescu pentru detaliile privitoare la această lucrare, oferite cu o deosebită amabilitate. Portretul aflat în discuție s-a păstrat în casa lui D. A. Sturdza („Mitiță”) de pe Calea Victoriei, construită pe la 1883 (casa D. Sturdza figura pe str. Arthur Verona nr. 13, fiind imobilul care a găzduit, până în 1989, Casa Pionierilor sector I). Prin anii 1977-1978 această lucrare se afla în colecția Sandra și Ioan Sturdza, nepotul fostului prim-ministru D. A. Sturdza. Arhitectul Ioan („Johnny”) Sturdza era unul din cei trei fii ai lui Alexandru Sturdza și al Elizei, fiica lui P. P. Carp. El era, de asemenea, nepotul fostului prim-ministru liberal D. A. Sturdza din ramura Sturdza-Miclăușeni, a cărui soție a fost Zoe Cantacuzino (1847-1920), care provenea din ramura muntească a familiei Cantacuzino-Măgureanu. Portretul aflat în discuție a fost moștenit probabil pe linie paternă, în familia Sturdza, provenind eventual din tezaurul artistic de la Miclăușeni sau Șcheia (jud. Iași). Se cuvine a fi consemnat însă și faptul că Johnny Sturdza era căsătorit cu Sandra Slătineanu, fiica istoricului de artă Barbu Slătineanu, posesorul unei vaste colecții de artă. Fiul acestora este arh. acad. Șerban Sturdza (vezi și Mihai Sorin Rădulescu, *Sturdzeștii de azi*, în *Magazin istoric*, 1994, nr. 5, p. 41).

refuzat să vândă pictura pentru 3000 de galbeni și nu a permis nici să se facă vreo copie după ea, de către vreun pictor înzestrat, nici măcar în schimbul unei sume de bani. În acest context, pictorii Giovanni Schiavoni și Niccolo Livaditti (ambii originari din Trieste) aflați la Iași, „au voit să arate că precum publicul Iașilor știe a prețui lucrul bun, de asemenea artiștilor lor știu a-l și face”. Cei doi artiști au acceptat provocarea de a reproduce din memorie portretul Magdalenei. Cronica lui Gheorghe Asachi din „Albina Românească” aprecia că: „aceea a D. Livaditti se poate zice mai credincioasă originalului, iar personul cel măestru al D. Schiavoni au adaos în tabloul său câteva accesorii ce le-au socotit folositoare pentru îndeplinirea efectului, precum lacrimile ce picurează din ochii Magdalenei”⁵⁶.

În lucrarea lui H. Blazian este reprodusă o „Magdalenă”, aflată pe atunci (1939) în colecția particulară a col. Vasile Racoviță din București⁵⁷. Pictura este atribuită însă lui Natale Schiavoni, tatăl lui Giovanni. Același autor reproduce și un alt exemplar al portretului, considerat o copie executată de Gh. Șiller, discipolul celor doi, despre care se precizează că se afla în colecția Pinacotecii din Iași. Deși se arată că tabloul avea inscripția „Magdalena de Natali Schiavoni (primul original) restaurată de C. D. Stahi la 1906”⁵⁸, credem că această lucrare trebuie supusă aceleiași critici pe care Blazian a aplicat-o portretelor soților Burada. Inscripția a fost adăugată de restaurator, potrivit cunoștințelor sale din epocă și nu este o garanție în privința paternității reale. Este probabil că lucrarea a fost executată de Giovanni, fiul acestuia; stilul pare a fi compatibil. Pe reproducerea alb-negru ce însoțește studiul lui H. Blazian nu pot fi distinse detalii precum eventualele lacrimi din ochii Magdalenei. Ar fi deosebit de ispititoare ipoteza ca una sau ambele lucrări semnalate de Blazian să fie rodul concursului *ad-hoc* din 1843, despre care relatează gazeta lui Gheorghe Asachi. Totuși, modelul original este un tablou al lui Natale Schiavoni (*Magdalena Penitenta*), și nu evocata pictură flamandă. Se cunosc mai multe exemplare din aceasta lucrare, presupuse a fi pictate chiar de Natale⁵⁹. Se cunoaște și o altă copie a lucrării, executată de pictorul C. D. Stahi, probabil după exemplarul din pinacoteca ieșeană.

Amor și Psyche. Licitațiile internaționale din ultimii ani au scos la iveală câteva lucrări necunoscute, semnate de Giovanni Schiavoni. *Amor și Psyche* (ulei pe pânză, 79x66 cm), semnalată în 1994, abordează o temă mitologică. Este tema Iubirii, înfățișată într-o expresie alegorică. Invidioasă pe frumusețea pământencei Psyche, Venus îl trimite pe fiul său, Cupidon, să o seducă în timpul

56 *Trei Magdalene*, în *Albina Românească*, XV, nr. 29, 15 aprilie 1843, p. 114-115.

57 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, planșe.

58 *Ibidem*, p. 35.

59 Un exemplar (41x34 cm) a câștigat medalia de aur la Galeria Națională de Artă din Berlin în 1852.

somnului; văzând frumusețea fetei, Cupidon sfârșește prin a se îndrăgosti el însuși de ea. În acest tablou cele două personaje sunt înfățișate de la mijloc în sus, într-un cadru natural. Cupidon, este reprezentat ca efeb, cu bucle castanii (într-un aranjament clasic, simetric) și aripi îngerești. Capul său are acea ușoară înclinare canonică, ce pune în evidență fizionomia ideală izvorâtă din arta Greciei antice: linia nasului vine în prelungirea liniei frunții (așa numitul „nas grecesc”). Mâna sa dreaptă se sprijină pe antebrațul lui Psyche, iar brațul stâng cuprinde mijlocul acesteia.

Psyche poartă un veșmânt din pânză albă, translucidă, ce alunecă ușor de pe trup lăsând vizibil sânul stâng, conturat cu multă discreție. Ea are brațul drept sprijinit pe umărul lui, contopindu-și privirile cu ale lui Amor. Fața lui Psyche, cu bărbia ridicată, este reprezentată din profil. Cele două figuri sugerează alăturarea celor două astre: Soarele și Luna⁶⁰.

Pruncul Isus dormind. O altă pânză a lui Giovanni Schiavoni, intitulată *Fanciullo dormiente (Schlafender Christusknabe)* a fost semnalată în 2003. Această lucrare, de dimensiuni medii (80x101 cm) se distinge prin eleganță. Mătasea (sau atlasul) de culoare purpurie pe care este așezat Pruncul – culoarea imperială – sugerează că este vorba despre Isus copil (chiar dacă lucrarea nu e însoțită mereu de această precizare). Finețea desenului, candoarea, amintește de stilul lui Natale Schiavoni. Faptul nu este întâmplător; la o analiză mai atentă se poate observa că, exceptând decorul, Pruncul este o copie deosebit de fidelă extrasă dintr-o compoziție mai amplă a lui Natale, *Madonna con Bambino e San Giovannino (Fecioara cu Pruncul și St. Ioan)*. Felice Schiavoni, fratele lui Giovanni, a încercat, în una dintre operele sale, o redesenare a pruncului, într-o manieră care să nu fie atât de îndatorată tatălui său, fără a se ridica însă la același nivel. Este vorba de un medalion rotund, în care somnul Pruncului este vegheat de îngerași (*putti*). Din această lucrare pare să fi preluat Giovanni ideea eșarfei transparente care acoperă, cu pudicitate, mijlocul Pruncului. Lucrarea lui Giovanni este datată în anul 1843, ceea ce înseamnă că a fost pictată în timpul șederii pictorului în capitala Moldovei. Aceasta nu explică însă fidelitatea redării Pruncului, care presupune ca artistul să fi avut sub privire opera lui Natale, aflată, desigur, la Veneția.

Somnul. Foarte recent, în iulie 2011, și-a făcut prezența o altă lucrare semnată de Giovanni Schiavoni, intitulată *Somnul (Il sonno)* (ulei pe metal, 40x50 cm). Compoziția este încadrată într-un câmp oval vertical puțin nepotrivit cu subiectul⁶¹. Fata este înfățișată dormind, cu capul sprijinit pe o

60 *Amor și Psyche* este tema Zburătorului din mitologia populară românească, regăsită și în cunoscuta poezie a lui Mihai Eminescu.

61 Nu știm dacă ovalul câmpului se datorează exclusiv ramei, sau așa a fost conceput de pictor; această constrângere dezavantajează clar lucrarea. Forma câmpului pare să fie totuși opțiunea artistului, deoarece acesta forțează vizibil poziția tinerei, verticalizând-o, pentru ca subiectul

pernă de culoare roșie, foarte ridicată. Bustul, dezvelit lejer, lasă vizibil sânul stâng al personajului. Realizarea nu impresionează prin calitățile artistice. De altfel, nu este o operă originală, ci o reproducere din memorie a uneia dintre picturile tatălui artistului, Natale Schiavoni, *La Dormiente*. Opera originală este net superioară în privința calităților artistice și a fost reluată chiar de Natale, în mai multe rânduri; scena era încadrată într-un câmp dreptunghiular, ceea ce permitea mai multă naturaleză pentru desfășurarea subiectului, iar rafinamentul desenului original este incomparabil. În varianta inițială, fata era orientată invers cu capul spre dreapta; Giovanni a avut în minte o variantă a lucrării tatălui său, în care subiectul a fost pictat invers, „în oglindă”. Cadrul neoclasic al picturii lui Giovanni este cel obișnuit, folosit de portretele academiste: eternele falduri ale unei draperii verzi, care lasă, în partea dreaptă, o deschidere spre peisaj, spre natura vie (potrivit unui portret, nu unei scene „de gen”). Este o formulă curajoasă, dar discutabilă. Natale își situa subiectul în cadrul interior, fără deschiderea spre natură, draperia folosită în fundal fiind de culoare roșie.

Icoanele Mântuitorul și Maica Domnului. După studiul său fundamental dedicat lui Giovanni Schiavoni, istoricul de artă H. Blazian a revenit cu un mic articol, astăzi mai greu de găsit, în care semnaleză și reproduce și alte lucrări atribuite pictorului italian. Între acestea sunt și două icoane pictate pe lemn, aflate pe atunci (1946) în colecția avocatului Mircea Gerghel, provenind, prin moștenire directă, de la Comisul Ioan Ștefan Ghergheli de Făgărași, Costescul (1797-1868)⁶². Cele două icoane nu au semnătura pictorului, dar în testamentul tipărit al comisului (1867) se consemnează faptul că acestea au fost realizate „de vestitul pictor Schiavoni”. Cea reprezentând pe Mântuitorul înfățișează, potrivit canoanelor vremii „un Iisus blând, liniștit, străbătut de sensul tainic, simbolic, al binecuvântării divine. Trăsăturile feței sunt fine, delicate, iar privirea – de rară, covârșitoare bunătate. H. Blazian reliefează virtuțile picturii: el găsește că atât compoziția cât și cromatica sunt „desăvârșit echilibrate”, iar expresivitatea este reală. Acesta arăta totuși că, față de înfăptuirile marilor maeștri, lucrarea este modestă (fig. 8).

Maica Domnului este o realizare mai modestă decât ce descrisă anterior, în primul rând desenul figurii fiind unul deficitar. Tot H. Blazian arăta, în articolul amintit, că mâinile, împreunate la piept, în rugăciune, „cu toată poziția degetelor este extrem de complicat de redat, au fost lucrate cu mai multă atenție, alcătuiind punctul de sprijin al întregului tablou. Mâinile acestea vorbesc în adevăr, mai expresiv decât ochii și buzele, izbutind să concentreze în

---

să se încadreze în ovalul ramei.

62 H. Blazian, *Trei tablouri noi ...*, p. 59-60.

ele întreaga stare sufletească ce definește imaginea”⁶³ (fig. 9).

Moise în deșert. Aceasta este o lucrare de mari dimensiuni (ulei pe pânză, 1450x1930 cm), aflată în colecția Muzeului de Artă din Iași (inv. 578). Lucrarea este semnată și datată „Schiavoni, 1843”, cu negru, în colțul din dreapta jos⁶⁴ (fig. 12, 13). Este o lucrare complexă, cu foarte multe personaje, o compoziție dificilă, ușurată doar de numeroasele abordări mai vechi ale acestei teme biblice, care puteau oferi modele. Nu este exclus ca aceasta să fie un „testament” adresat de Giovanni Schiavoni ieșenilor care, după ani de speranțe și iluzii, i-au desființat Catedra de pictură de la Academia Mihăileană. Giovanni și-a asumat misiunea didactică, de a descoperi și forma talente locale, cu mare generozitate. Puțini pictori străini erau dispuși să împărtășească discipolilor din Moldova tainele artei lor⁶⁵. Precum Moise, Giovanni Schiavoni a acceptat, fie și temporar, misiunea de călăuzitor al tinerelor talente în arta plastică. El a cunoscut însă gustul zădărnicii odată cu desființarea cursurilor, după puțini ani (iunie 1843). În acel moment s-a simțit, probabil, predicând precum Moise în deșert. Credem că acest profund sentiment de frustrare și dezamăgire, ar fi putut sta în spatele lucrării. Am arătat că Giovanni Schiavoni nu a părăsit Moldova spre sfârșitul anului 1843, ci se afla încă la Iași în prima parte a anului următor, încercând, probabil să mai recupereze din diversele datorii pe care le avea de încasat. În acest context, Schiavoni anunța, în paginile „Albinei Românești”, că „tragerea la loterie” a tabloului său se va face pe 6 februarie 1844⁶⁶. Faptul că artistul vindea astfel o singură lucrare, și nu un set, sugerează că este vorba despre o pictură mai mare, de valoare însemnată și cu un subiect suficient de general, de alt gen decât portretele. Ea singură putea să îi echilibreze bugetul personal pentru o vreme, sau să îi finanțeze călătoria de întoarcere acasă, în Italia. Nu este exclus ca această lucrare să fi fost chiar *Moise în deșert*.

Autografele lui Giovanni Schiavoni.

Semnăturile pictorului italian merită câteva observații. O primă remarcă este amplasarea discretă a acestor iscălituri pe suprafața pânzelor, ele nu apar ca o parafă, ca o „marcă a fabricii”. Portretul atribuit lui *Gheorghe Asachi* are iscălitura lui Schiavoni realizată prin zgâriere în masa pastei, în stânga jos, „G. Schiavoni”, amplasată pe piciorul șevaletului din prim plan, desfășurată pe

63 *Ibidem*, p. 60.

64 Lucrarea nu face parte din fondul vechi al Pinacotecii, ci a intrat în patrimoniul Muzeului de Artă din Iași în anul 1953, achiziția făcându-se în sistem centralizat, prin Ministerul Culturii. Lucrarea este amintită și de Virginia Vasilovici, *op. cit.*, p. 36.

65 O dovadă în acest sens este experiența tristă a ucenicului Vasile Mateescu, pe care magistrul care îl angajase, Josef August Schoefft îl ținea departe de secretele meșteșugului său.

66 *Albina Românească*, XVI, 1844, p. 40.

verticală, fără a fi însoțită de an (pictura este atât de întunecată încât cu greu se poate distinge). În portretul *doamnei Constantiniu* semnătura este aplicată în partea stângă, pe mijloc: „Schiavoni, 1843” cu alb, pe balustrada balconului, din planul secund; scrisul are un curs ascendent, optimist; este amplasată atât de discret încât a rămas neidentificată până acum. În cazul *Portretului de bărbat I*, iscălitura se distinge cu mare dificultate, în stânga jos „J. Schiavoni, 1844”. Compoziția de mari dimensiuni *Moise în deșert*, iscălitura „I. Schiavoni, 1843”, aplicată cu negru, se găsește în dreapta-jos și este foarte vizibilă.

Studiul acestor autografe ar trebui reluate, deoarece se pare că pictorul nu semna în italiană „G. Schiavoni”, așa cum este consemnat în vechile cataloage, ci „I.” sau „J.” Schiavoni, deprindere căpătată probabil pe timpul studiilor sale în mediul german, la Viena. Și la Iași el este numit uneori în actele oficiale, „Ioan Schiavoni”, dar atunci când le semnează personal își spune, totuși, „G. Schiavoni”.

În acest sens, este folositoare o comparație a semnăturilor lui Giovanni Schiavoni cu iscăliturile tatălui și a fratelui său, chiar dacă o simplă analiză stilistică a picturilor poate face, cu ușurință, diferența între cei trei. Felice Schiavoni își începea iscălitura cu un „F.” ce poate fi lesne confundat cu un „J”, mai ales în condiții de uzură. Semnătura sa are însă litere mai rotunjite, mai „feminine”, cu distanță mai mare între litere. Tatăl celor doi semna „N. Schiavoni” cu litere mai puțin cursive, iar în final folosea mai multe puncte, amplasate într-un mod specific.

Este de-a dreptul surprinzător faptul că portretele soților Burada, considerate în mod obișnuit drept cele mai bune opere ale sale, nu poartă autograful lui Giovanni Schiavoni. Această realitate este constatată și de comisia de achiziție a celor două lucrări, la 1905.

Concluzii. „Fețele” lui Giovanni Schiavoni.

Așa cum pe bună dreptate afirma George Oprescu, „opera lui Schiavoni se poate analiza, pentru că ea există”. Istoricul de artă îl caracteriza foarte bine pe pictorul italian, arătând că „Schiavoni aparține curentului oficial, care domina în academiile și instituțiile Europei occidentale”. În privința stilului, el remarcă mai multe aspecte: „desen nu numai îndemânat, ci personal; așezare în cadru, denotând o lungă familiarizare cu operele măștrilor mari; execuție, în care se simt calități de pictor, adică sensibilitate la materie, deosebire în tratarea feței în raport cu lucrurile neînsuflețite, autoritate în mângâierea pensulei, când purtată cu decizie, când mângâind parcă suprafața pânzei. Obrazul este modelat aproape fără efecte inutile, cu mare delicatețe de tușă, ca la clasici, de altminteri. Mai ales înțelegerea pentru carnația și dulceața unei figuri. Un

șal turcesc, cu notele lui vii, rochia *mauvre* împodobită cu dantele, denotă preocupări de aranjament și interes pentru costum, întocmai ca în portretele din școala lui Ignes. Ca și ilustrul său contemporan, Schiavoni nu-i indiferent la tot ce poate pune în valoare modelul”. Oprescu mai remarcă înzestrarea excepțională pentru portret și faptul că Schiavoni este „un fin colorist, compozitor cu remarcabile resurse, desenator abil și cu un gust sigur”⁶⁷.

Lucia Dracopol-Ispir, o altă exegetă a operei artistului, formula, la rândul ei (1938), o succintă caracterizare, ce conține mai multe idei care merită reținute: „Giovanni a avut tot ce-i trebuia ca să fie un mare artist: talent, educație îngrijită și bine îndrumată, un mediu artistic și comenzi. Totuși, el n-a reușit să însemne prea mult, deși era poate mai dotat decât ceilalți artiști din familia sa, fiindcă n-a știut să se pună în valoare. Mai mult, era nestatornic în studii și nu avea activitate continuă și susținută. Lucra stăpânit de capricii sau necesități materiale. Cu mobilitatea firească a oamenilor capricioși, Giovanni a atacat mai toate subiectele și toate tehnicile artiștilor din școala sa, fără a ajunge mai niciodată până la capăt. A lucrat compoziții religioase, istorice, în miniatură sau pe suprafețe mari, dar a făcut mai ales portret. A lucrat ulei și gravură, dar și frescă, precum nici unul dintre ceilalți artiști din familia sa”⁶⁸.

Toate aceste caracterizări, formulate cu multe decenii în urmă, au fost făcute în urma analizei doar a unei părți din opera pictorului italian și au fost reluate ca atare, în diverse lucrări, fără a se mai încerca o privire proaspătă, personală, asupra întregii opere cunoscute a lui Giovanni Schiavoni.

Bazându-ne pe introducerea în circulație a câtorva lucrări prea puțin cunoscute, sau chiar inedite, ne propunem să redeschidem subiectul „Giovanni Schiavoni”, din dorința de a-l readuce în atenția specialiștilor și având convingerea că acest artist foarte special merită o atenție și o prețuire deosebită, fiind cel mai talentat dintre toți pictorii străini care au poposit în țările române la jumătatea secolului al XIX-lea.

S-a arătat și până acum faptul că partea cea mai valoroasă din opera lui Giovanni Schiavoni este reprezentată de portrete. Pe acest teren pictorul este foarte personal, are un stil inconfundabil. Potrivit lui H. Blazian „se remarcă îndeosebi gustul aranjării, al punerii în pagină, siguranța cuprinderii unei atitudini expresive în trăsături și estompări de pătrunzătoare finețe”⁶⁹. Cu toate acestea, artistul nu pare să fi căutat în mod special comenzile de portrete, cel puțin până în 1843, când a rămas fără celelalte surse de câștig. Vom încerca să formulăm câteva reflecții personale, inspirate de analiza lucrărilor prezentate în acest studiu.

67 George Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, 1984, p. 56-59.

68 Lucia Dracopol-Ispir, *Tot despre Giovanni Schiavoni*, p. 2.

69 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, p. 127.

Faptul că unul dintre portretele feminine realizate de Giovanni Schiavoni a putut să fie atribuit, vreme de decenii, lui Livaditti sau Rosenthal, arată că stilul său nu a fost suficient de bine definit și asimilat de criticii de artă. De aceea este necesară o reconsiderare a opiniei deja constituite în privința stilului care îl definește pe Giovanni Schiavoni. Această necesitate privește cel puțin portretele de tinere femei. Un exercițiu folositor ar fi compararea celor trei portrete feminine cunoscute ca fiind ale lui Schiavoni (la care se pot adăuga și schițele din cunoscutul caiet) și extragerea elementelor stilistice comune. Este posibil ca, pus în fața subiectelor feminine, stilul lui Schiavoni să fie mai puțin definit – aflat încă într-un proces de căutări – mai puțin personal, decât în cazul portretelor masculine.

Ceea ce se poate însă lesne remarca este faptul că fiul a avut suficientă personalitate artistică pentru a se putea desprinde de idilicele *Madone*, *Sibile* și *Melancolii* ale lui Natale, gen în care erau poetizate farmecele feminine, pentru a se apropia de realitate și de vigoare. Giovanni nu simte nevoia de a-și flata modelele, prin mici trucuri de folosință curentă la alți pictori, ci preferă să convingă pe comanditar de calitatea lucrărilor sale prin mijloacele superioare ale artei stăpânite de el. Trebuie să observăm că portretul feminin, prin specificul său, permite o exprimare mai liberă, este mai deschis spre înnoiri, spre experimente interesante, decât portretul masculin.

În epocă, portretul masculin apare ca fiind mai legat de statutul social al bărbatului, de reprezentările oficiale și de statutul său public. Acest specific a adus constrângeri exprimării artistice, cultivând multă vreme așa numitul „portret de aparat” sau vechiul gen al „efigiei”. Portretele masculine sunt mai sobre, lipsite de exuberanța cromatică a celor feminine și datorită reformei vestimentare din prima parte a secolului al XIX-lea, care a înlăturat strălucitorul costum fanariot. Astfel s-au impus, pentru bărbați, culorile de nuanță închisă, negrul a devenit chiar, emblema eleganței masculine. În aceste condiții, pictorul este îndemnat să se concentreze asupra chipului celui portretizat, acordând o mai mare însemnătate pătrunderii caracterului, analizei psihologice a modelului. Un portret masculin reușit este cel încărcat de expresivitate, vigoare, personalitate. În aceste lucrări, stilul lui Giovanni Schiavoni se relevă mai pregnant, punându-și în valoare timbrul său inconfundabil.

Portretul lui Teodor Burada, considerat „cap de serie”, nu putea, de fapt, să fie comparat, până de curând, decât cu cel al lui Gheorghe Asachi, sau cu portretele realizate de alți pictori contemporani. Portretului întreg, atribuit lui Gheorghe Asachi, cu greu îi pot fi analizate astăzi virtuțile, sub straturile succesive de vernis, care întunecă suprafața lucrării și îi răpesc privitorului șansa de a admira calitatea inițială a lucrării. Vechile restaurări, precum cea făcută pe la 1900, de C. D. Stahi, nu aveau rigorile de astăzi, adăugând lucrării originale

ceva din stilul restauratorului, greu de cuantificat. Ceea ce s-a numit „stilul” lui Schiavoni a fost definit, de fapt, în urma examinării unui număr foarte redus de lucrări. Portretele propuse acum spre cercetare redeschid problema, oferind șansa reevaluării pictorului italian, o șansă pentru a ajunge la Schiavoni „cel viu”, complex, greu de definit în doar câteva cuvinte.

În ultimii ani, au fost semnalate mai multe opere ale lui Giovanni Schiavoni, care nu sunt din categoria portretelor. Scene biblice sau mitologice, din repertoriul neoclasic, conturează o altă latură a activității pictorului italian. Sunt subiecte care țin de formația sa academistă și care îl fac foarte potrivit pentru misiunea sa didactică, asumată la Academia din Iași. Pe de altă parte, acest gen de lucrări ne relevă gusturile comanditarilor: după portrete, ele se vindeau cel mai bine și cu asemenea lucrări trebuie să ne imaginăm că erau împodobite multe dintre saloanele epocii. *Amor și Psyche*, *Pruncul Isus*, *Somnul*, sunt lucrări din această categorie. Ele au modelat gustul publicului din Moldova pentru arta occidentală. Caracterul lor de artă comercială reiese și din aceea că autorul acceptă, în aceste cazuri, să reia modele de circulație și chiar să copie (sau să prelucreze) imagini create de tatăl său, Natale Schiavoni, după cum am văzut.

În ansamblu, operele lui Giovanni Schiavoni par a menține un caracter destul de conservator, în ciuda spiritului său rebel. Pictorul este mult mai apropiat, prin stil și tematicile abordate, de neoclasicism decât de curentul romantic, ce se va afirma la noi mai ales după 1848. Portretele sale respiră mai curând spiritul neoclasic, cultivat în timpul studiilor, decât spiritul dat de curentul Biedermeier.

Pentru o cunoaștere cât mai completă a artei lui Giovanni Schiavoni ar fi deosebit de necesară cunoașterea activității de patru ani desfășurată la Odessa, eventual și la Petersburg. Este posibil ca muzeele din aceste orașe să posede opere necunoscute ale pictorului italian, care să îi întregescă portofoliul de lucrări și să îi contureze și mai bine personalitatea artistică.

Încheiem cu frumoasa caracterizare făcută de Lucia Dracopol-Ispir pictorului Giovanni Schiavoni: „Un asemenea artist, bine dotat, pregătit într-un mediu rafinat și stăpânit de concepții personale, este o apariție aproape providențială pentru o provincie răsăriteană îmbibată de bizantinism, de slavonism și de arhaisme proprii. Aceasta cu atât mai mult cu cât el nu s-a mulțumit să creeze gustul tinerilor moldoveni pentru arta apuseană, dar a pătruns în casele boierilor și prin portretele pe care le-a pătruns în suflete și le-a întors spre preocupările moderne. Acțiunea sa de pregătire a mediului favorabil produselor moderne care vor veni mai târziu în Moldova, este astfel cu mult mai mare decât arta pe care au creat-o”⁷⁰.

70 Lucia Dracopol-Ispir, *Tot despre Giovanni Schiavoni*, p. 2.

Abstract⁷¹

PAINTER GIOVANNI SCHIAVONI AND HIS ACTIVITY IN MOLDAVIA (1837-1844)

The study is meant to provide a new approach of Giovanni Schiavoni's work after the very good monographic study of this painter's activity by H. Blazian, dated to 1939. Since then, the Moldavian history of art has not registered any other major contributions regarding this artist. The painter was characterized on the basis of very few works, which were known until 1939. The present study brings into discussion an important number of paintings by Giovanni Schiavoni, which are known to a very little extent or some of them even completely unknown. They may lead to a reassessment of the Italian painter, or at least to an enlargement of the perspective we had on him until now.

List of illustrations

- Fig. 1. Giustinianni Palace in Venice, Giovanni Schiavoni's parental home.
 Fig. 2. Giovanni Schiavoni's portrait created by his father, Natale Schiavoni.
 Fig. 3. *La Madonna di Ca' Foscari*, fresco created by Giovanni Schiavoni, before 1834.
 Fig. 4. Giovanni Schiavoni, *Gheorghe Asachi's Portrait*, detail (ca. 1837-1838) (National Art Museum of Romania).
 Fig. 5. Iosif Bayer, *Portrait of A Man* (1829) (Art Museum of Prahova County).
 Fig. 6. *Portrait of A Man I*, 1844 (treasurer Gheorghe Ghica?) (Collection of the Art Museum in Iași).
 Fig. 7. *Portrait of A Man II* (Private collection).
 Fig. 8. *The Savior* (icon on wood) Mircea Gerghel's collection.
 Fig. 9. *The Holy Virgin* (icon on wood) Mircea Gerghel's collection.
 Fig. 10. *Mrs. Constantiniu (born Petcu)*, 1843 (Collection of the Art Museum in Iași).
 Fig. 11. *A Young Lady* (Private collection).
 Fig. 12. *Moses in The Desert*, 1843 (Collection of the Art Museum in Iași).
 Fig. 13. *Moses in The Desert*, 1843, (detail).
 Fig. 14. Autograph "Schiavoni, 1843" (*Mrs. Constantiniu*).
 Fig. 15. Autograph "J. Schiavoni., 1843" (*Moses in The Desert*).
 Fig. 16. Autograph "J. Schavoni, 1844" (*Portrait of A Man I*).

71 Rezumat tradus de Coralia Coștaș.

Fig. 1.

Palatul Giustiniani din Veneția, casa părintească a lui Giovanni Schiavoni.

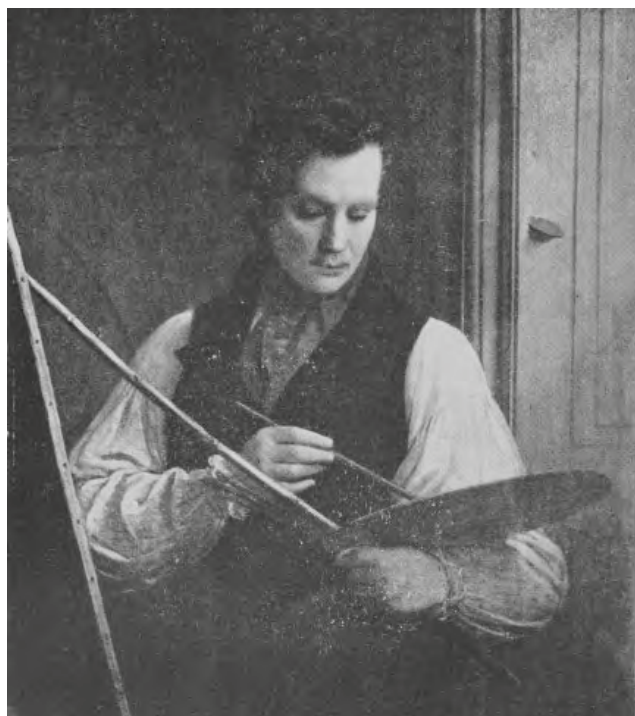

Fig. 2.

Portretul lui Giovanni Schiavoni realizat de tatăl său, Natale Schiavoni.

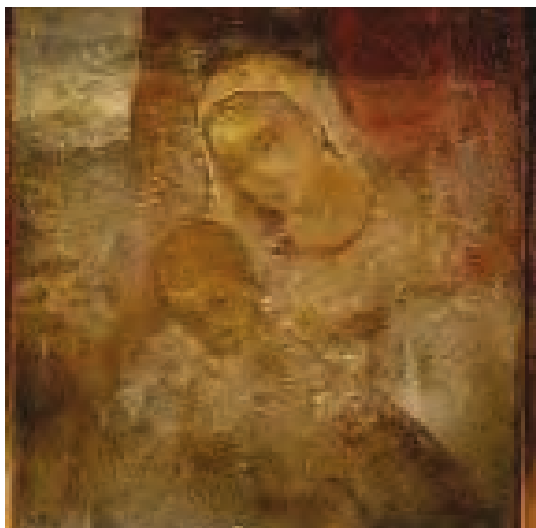

Fig. 3.

La Madonna di Ca' Foscari, frescă realizată de Giovanni Schiavoni, ante 1834.

Fig. 4.

Giovanni Schiavoni, Portretul lui Gh. Asachi, detaliu (c. 1837-1838) (Muzeul Național de Artă României).

Fig. 5.

Iosif Bayer, Portret de bărbat (1829) (Muzeul Județean de Artă Prahova).

Fig. 6.

Portret de bărbat I, 1844 (vist. Gheorghe Ghica?) (Colecția Muzeului de Artă Iași).

Fig. 7.

Portret de bărbat II (Colecție particulară).

Fig. 8.

Mântuitorul (icoană pe lemn)
(Colecția Mircea Gerghel).

Fig. 9.

Maica Domnului (icoană pe lemn)
(Colecția Mircea Gerghel).

Fig. 10.

Doamna Constantiniu (n. Petcu), 1843 (Colecția Muzeului de Artă Iași).

Fig. 11.

Tânăra doamnă (colecție particulară).

Fig. 12.

Moise în deșert, 1843 (Muzeul de Artă Iași).

Fig. 13.

Moise în deșert, 1843 (detaliu).

Fig. 14.

Autograf „Schiavoni, 1843” (Doamna Constantiniu).

Fig. 15.

Autograf „J. Schiavoni., 1843” (Moise în deșert).

Fig. 16.

Autograf „J. Schavoni, 1844” (Portret de bărbat I).

GIOVANNI SCHIAVONI – UN PICTOR ITALIAN LA ACADEMIA MIHĂILEANĂ DIN IAȘI

Gheorghe MACARIE

În impactul pe care arta plastică italiană l-a avut asupra artei românești – finalizat fericit, printr-o contribuție reală în direcția modernizării picturii noastre, în prima jumătate a secolului al XIX-lea – numele lui Giovanni Schiavoni (1804-1848) ocupă un loc de frunte. Artistul italian, pe care jocul sorții l-a rătăcit mai bine de șase ani pe ulițele Iașului, ne-a lăsat numai câteva valoroase opere de artă, în muzeele din Iași și București, sau dispersate în colecții particulare. El a determinat, în mod real și eficient – ca profesor de pictură la Academia Mihăileană și organizator al primelor expoziții de artă din capitala Moldovei – o nouă optică în materie de artă.

Fondatorii și mentorii Academiei Mihăilene au avut calitatea de a selecta un corp profesoral de elită, provenit din cele trei provincii românești și din străinătate. Între aceștia s-au remarcat celebrul Charles Maisonabe, om de știință și profesor la Facultatea de Medicină din Paris. Integrat, prin meritele sale, acestui corp select, Giovanni Schiavoni a fost cel mai înzestrat profesor de pictură din scurta istorie a instituției. Raportând lucrările lui Giovanni Schiavoni la cele ale celorlalți pictori din deceniile 3-5, care activau la Iași, diferența valorică este evidentă. Giovanni nu a fost doar un conștiincios meseriaș, supus oricărui gust artistic. El îl depășește pe Livaditti – de altfel prolific în epocă – nu numai prin talent, dar și prin o anumită personalitate, ce l-a impus distinct în cadrul picturii neoclasică din Țările Române – precum și prin statutul pe care singur și l-a creat, cel al unui artist cu respect profund pentru sine și arta sa. În căutare de comenzi, pentru a-și asigura existența cotidiană, nu o dată periclitată, Giovanni Schiavoni nu a vânat cu orice preț clienți și nici n-a făcut concesii (curente la așa-zisii „primitivi” ai picturii românești) care i-ar fi știrbit din demnitatea artistului și cea a operei sale.

Giovanni Schiavoni făcea parte dintr-o cunoscută și apreciată familie de artiști. Tatăl său, Natale Schiavoni (1777-1858), era considerat cel mai bun artist

din familie, lucrările sale fiind și cele mai prezente în marile muzee din Italia și cele mai de seamă țări europene. Fratele său, Felice (1803-1881), longeviv, atât în viață ca și în artă (asemeni tatălui), este prezent și el în principalele dicționare de artă occidentale. Natale și Felice s-au statornicit, după 1821, spre norocul proiectelor lor artistice, la Veneția. Giovanni, mezinul familiei, s-a răzlețit dincolo de arealul familiei, s-a risipit artistic – generos și plin de idealuri – pe meleaguri îndepărtate. După 1837, Giovanni și-a petrecut mai mulți ani din viață într-un Iași cuprins de rapide și adânci prefaceri sociale. Orașul nu era, totuși, una dintre destinațiile cele mai căutate de artiștii dornici să își realizeze ambițiile carierei lor. Faptul în sine i-a nedumerit probabil pe Felice și pe Natale – amândoi mai practici în promovarea propriilor interese, dar s-a repercutat deosebit de benefic în ambianța artistică a Iașului, care avea nevoie, în plin efort de europenizare, de prezența unor astfel de spirite.

Înainte de a studia la academiile de artă de la Viena și Veneția, Giovanni a avut un bun profesor în persoana tatălui său, pictor de notorietate. Natale era considerat un miniaturist de talent la Triest, unde s-a născut Giovanni (iunie 1804), fiind apreciat de elita socială din Mailand; el a fost remarcat, între 1816-1821, de anturajul curții imperiale din Viena; mai târziu (1840) Natale a devenit profesor la Academia din Veneția. Natale Schiavoni, supranumit „il pittore delle grazie”, a avut un succes constant, bucurându-se nu numai de aprecierea contemporanilor săi, dar și de aceea a posterității. Tablourile sale pot fi văzute în *Galleria di Accademia* (Veneția), în galeriile din Brescia, Frankfurt, Mailand, precum și în colecțiile castelului Miramar din Triest.

Peregrinările tatălui devin și peregrinările fiilor – evident cu consecințe fericite pentru formația și chiar în recunoașterea publică a talentelor lor artistice. Lecțiile tatălui – de altfel solide – li se va asocia, destul de timpuriu, și o bună practică în atelierul artistului Luigi Sabatelli la Milano, oraș în care familia Schiavoni a locuit, între 1808-1815.

Natale Schiavoni s-a stabilit apoi la Viena, unde a rămas până la 1821. În capitala Imperiului pictorul a avut parte de experiențe artistice fructuoase, finalizate în comenzi, venite din partea aristocrației vieneze și chiar a anturajului imperial al Hofburgului. Pentru cei doi frați, Felice și Giovanni, această perioadă a însemnat foarte mult, permițându-le desăvârșirea a studiilor la cel mai important for artistic din capitala imperiului habsburgic, *Accademia imperiale*. Familia Schiavoni s-a stabilit în cele din urmă la Veneția (1822), oraș deschis tuturor celor doritori de a-i împărtăși farmecul unic. În acest oraș Natale Schiavoni își va încununa activitatea ca profesor la celebra *Accademia di Veneția* (1840). Fiul mai mare, Felice, și-a câștigat un renume, devenind și el celebru încă din timpul vieții. Giovanni însuși – în unele privințe „fiul risipitor” al familiei – era considerat unul dintre cei mai buni elevi ai Academiei.

Mediul familial al casei Schiavoni, dincolo de soliditatea relațiilor dintre membri ei – întreținut și de grija afectuoasă și statornică a mamei – era luminat de pasiunea ereditară pentru tot ce înseamnă creație. Schiavonii erau o familie de artiști ce cultiva, în practicile cotidiene, seriozitatea tenace a artizanilor de altădată cu dorința expresă de formare a individualităților proprii și desăvârșirea personalității. Tatăl patronează evenimentele vieții de familie, supraveghind evoluția fiilor, cu exigența celui care s-a ridicat singur, prin talent și perseverență, dar și cu îngăduința discretă față de libertatea copiilor săi – libertate atât de necesară dezvoltării lor ulterioare.

Dincolo de manifestările publice, tatăl și cei doi fi se întrec onest în adevărate concursuri de familie. În cursul uneia dintre aceste „competiții”, care a avut loc în 1829, Giovanni Schiavoni s-a remarcat prin ampla compoziție *Schimbarea la Față...* Peste un an, stăpân pe tehnica meșteșugului frescei, va picta pe unul din pereții casei părintești, *Fecioara cu Pruncul*. Acestea sunt evenimente aparent pasagere, dar cu putere de destin: pictor laic prin portrete și compoziții, Giovanni Schiavoni va fi, în același timp, și un reprezentant al picturii religioase.

Dincolo de prestigiul pe care artiștii familiei l-au dobândit prin consecvența lor, dincolo de relațiile atât de necesare pe care și le-au construit în societatea înaltă, precum și pe piața occidentală a artei, gășirea unui drum propriu era o întreprindere dificilă pentru un tânăr artist ca Giovanni. Într-o țară precum Italia – saturată în trecut, ca și în epoca lui Giovanni, de nenumărați artiști și de opere – gândul evadării spre alte țărâmură, în care drumul spre gășirea unei clientele proprii întâlnea mai puțini concurenți – se constituie în mod firesc.

Din aceste motive, tânărul artist, împins de un nestăvilit instinct de peregrin, specific firii sale mediteraneene – dispuse, nu o dată, spre reverie, nestatornice și evadare – Giovanni Schiavoni călătorește, începând cu vara anului 1834, în Rusia și apoi în Moldova. El a stat trei ani la Odessa, oraș în care un alt italian, Francesco Vernetta, a realizat, în 1842, cea mai veche statuie neoclasică a Iașilor (ce veghează cavoul Sturdzeștilor de la mănăstirea Frumoasa). Venind în capitala Moldovei, în 1837, Giovanni lăsase în urma sa diverse opere de artă, multe rămase într-un anonim iremediabil, din cauza dispersării lor prin diverse reședințe particulare, altele cunoscute și azi. Printre acestea, merită amintită cea valoroasă *Răstignire* din catedrala catolică de la Erlau, comandă realizată în drumul său de la Viena spre Odessa, în 1834.

Iașul în care sosea, în vara anului 1837, devine, pentru artistul ce intrase în intimitatea câtorva metropole europene, un oraș insolit, de un pitoresc oarecum exotic prin asocierea, uneori derutantă, a Orientului și Occidentului... Ne aflăm la porțile Orientului, și totuși, după 1800, o adevărată febră a construcțiilor moderne eșalonează procesul de europenizare a capitalei Moldovei. Pe străzile

nu prea sistematice ale orașului s-au ridicat, într-o perioadă scurtă de timp, reședințe boierești și lăcașuri de cult concepute în stil neoclasic, aflat la ordinea zilei în toate țările Europei. În această epocă s-au edificat casele Canta (în prezent „Casa Universitarilor”), casele Balș, Mavrocordat, palate ca acelea ale familiei Rosetti-Roznovanu (actuala Primărie), palatul domnitorului Mihai Sturdza (azi sediul Facultății de Teologie) sau ale Elenei Sturdza-Păstrăvanu (care a existat lângă actuala Casă a Studenților), biserici precum Banu; atunci se tencuiau și zidurile viitoarei Mitropolii. În imediata vecinătate se aflau numeroase cocioabe, case cu o arhitectură modestă, sau cișmele decorate cu arcaturi orientale otomane. Contrastul era deosebit de puternic în vestimentație, precum și în modul de viață: se încrucișau fracul și jobenul cu ișlicul și greoaiele veșminte orientale, atât în fuga trăsurilor spre Copou, cât și în plimbările mondene sau teatrul orașului.

Un italian aflat la Iași în 1837, în mod firesc, italienii caută. Dincolo de cei câțiva compatrioți – negustori cu amănuntul sau angroșiști – Schiavoni îl va fi vizat, firește, pe confratele Niccolo Livaditti (1804-1860), venit și el din Triestul natal; înflăcărutul carbonar, Livaditti, se cumițișe cu vârsta, devenind un așezat familist și cel mai căutat portretist al Iașului.

Mult mai însemnat se va dovedi contactul lui Giovanni cu Gheorghe Asachi – demnitar politic, om de cultură, director-proprietar de ziar, prozator, poet în limbile română și italiană, arhitect și pictor. Schiavoni îl găsisse în casele sale, existente și astăzi, dinspre Sărărie (actualul sediu al Institutului de Lingvistică „Al. Philippide”). Îl surprinde în biroul-bibliotecă, înconjurat de cărți, planșe, corecturile tipografiei din curtea casei, precum și de numeroasele gravuri multiplicat de el de-a lungul anilor. Tablourile de pe pereți aminteau cei patru ani petrecuți, în tinerețe, la Roma. În această ipostază îl pictează Giovanni Schiavoni, spre 1840, în cunoscutu-i portret, păstrat astăzi la Muzeul Național de Artă al României din București. Pictorul avea în față pe omul care, în timpul studiilor sale la Roma, se formase sub supravegherea însemnaților artiști neoclasiци Andrea Appiani și Anton Canova. De asemenea, Asachi a fost prieten și chiar colaborator al lui V. Camuccini, Luigi Valadier și Felice Giani. Artistul italian, proaspăt venit pe ulițele Iașului, avea cu cine vorbi. Evident, Gheorghe Asachi și nu N. Livaditti (din motive de concurență) îi va asigura o clientelă, făcându-i reclamă în ziarul său propriu („Albina Românească”), dar mai cu seamă determinând numirea sa ca profesor la clasa de pictură a Academiei Mihăilene¹. Giovanni Schiavoni aborda pentru prima oară învățământul, în calitate de cadru didactic. Având în vedere cine

1 „D[1]. Schiavoni, zugrav de portreturi și de istorie, de curând sosit în această politie, s-au numit profesor de zugrăvitură la Academie” (în *Albina Românească*, VIII, nr. 92, din 21.XI.1837), p. 375.

I-a precedat și mai ales cine i-a succedat, după 1838, la Academia Mihăileană, artistul italian s-a remarcat nu doar drept cel mai talentat artist al Iașului de atunci, ci și ca cel mai bun profesor de pictură care a ilustrat catedra de profil a instituției. După întreruperea dintre anii 1838-1841, Epitropia Învățăturilor Publice a fost nevoită să îl recheme la catedră, la 30 septembrie 1841, „ca să ridice clasa din căderea în care era”². Deși a predat cursuri de pictură doar între 1837-1838 și 1841-1843, activitatea didactică a lui Giovanni a avut consecințe deosebit de favorabile în evoluția învățământului artistic din Moldova. Dincolo de problemele inerente de organizare (Arhivele Statului din Iași mai păstrează cereri de-ale sale pentru completarea materialului didactic, ajutorarea studenților fără posibilități, etc.), profesorul își îndrumă cu competență elevii (inegali ca vârste, dar mai ales diferențiați ca pregătire), împărtășindu-le experiența de patru-cinci secole a picturii europene. El îi deprinde pe discipoli cu studierea anatomiei corpului uman, cu tehnica realizării volumelor și a clar-obscurului, cu tainele perspectivei, precum și cu cele ale dominantei cromatice sau gamelor de culoare. Activitatea sa se înscrie atât în procesul didactic, cât și cel al propriei sale creații, în efortul de modernizare – sub semnul neoclasicismului – a picturii românești din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Italian de origine, Giovanni Schiavoni aparține și picturii românești, prin rodnică activitate desfășurată la Iași timp de patru ani.

Pentru Giovanni Schiavoni, Iașul pare să ofere, la început, șansa unui parcurs favorabil destinului său de om și de artist. Se integrase cu ușurință în societatea Academiei Mihăilene. Între cei câțiva profesori remarcabili era și rectorul Academiei, profesorul August Charles Maisonabe, căruia Schiavoni îi face portretul – depistat de C. I. Andreescu, încă din epoca interbelică, în colecția Combes De Patris (Paris) (fig. 1). În 1840, Schiavoni a pictat portretele vornicului T. Burada și al soției sale Maria, cunoscuți oameni de cultură ai epocii (lucrări aflate astăzi la Muzeul Național de Artă al României). Aceste două portrete sunt considerate a fi printre cele mai valoroase lucrări ale lui Giovanni Schiavoni.

Întrezărindu-i talentul și valoarea, Gheorghe Asachi îl asociază și altor evenimente de cultură, atrăgându-l în ambianța redacției „Albina Românească” și a Institutului său tipo-litografic. În 1840 aici au fost litografiate, alături de alte lucrări cu subiecte din istoria națională, scena *Traian și Dochia, despre zicerile moldo-românilor*. Giovanni Schiavoni făcuse desenul, după indicațiile lui Gheorghe Asachi, iar Hoffmann realizase gravura. Același gravor mai litografiasse și o altă lucrare a lui Schiavoni, *Pionul sau Ceahlăul, despre Gura-Largului*. Despre această din urmă gravură se poate spune că este – dacă nu e primul peisaj din pictura românească, așa cum s-a crezut – cu siguranță una

2 H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, București, 1939, p. 19.

dintre primele imagini alpestre din istoria artei moldovenești.

Un eveniment artistic de seamă s-a produs la 14 mai 1839, când artistul a semnat un contract cu Mitropolia pentru pictarea integrală a catapetesmei noii catedrale a orașului, a cărei zidire fusese terminată de curând. Comanda era un act de încredere din partea luminatului ierarh Veniamin Costache, bun cunoscător și partizan al artei europene moderne. Aceasta era a doua reușită experiență pe care luminatul ierarh o făcea după, aceea consumată cu trei decenii în urmă, prin sprijinirea pictorului Eustație Altini (1772-1815), căruia mitropolitul îi încredințase pictarea, la Iași, a catapetesmelor bisericilor la Sf. Gheorghe (Mitropolia Veche), Banu, Sf. Spiridon etc., sau cea de la biserica episcopală din Roman. Altini ilustra aspirația aceluiași ideal al modernizării picturii religioase ortodoxe, înțepenită într-un rigid și convențional, prețios stil neobizantin.

Lui Giovanni Schiavoni, viața îi oferea și alte fericite surprize, în acea perioadă. La 29 august 1840, după cum arată registrul de căsătorii a bisericii catolice din Iași, artistul și-a legat viața în fața altarului de aceea a Elenei Magdalena Beutl.

Ca și în numeroase alte cazuri, clipele de fericire nu aveau să dureze prea mult. Demisia mitropolitului Veniamin Costache, în 1842 (silită de domnitorul Mihail Sturdza) a întrerupt lucrările de desăvârșire ale catedralei, deci și finanțarea pictării catapetesmei, realizată parțial de Schiavoni. În 1843 a fost desființat și cursul de pictură de la Academia Mihăileană. Comenzile erau sporadice, insuficiente pentru a-i asigura traiul. Dar, după cum se spune, o nenorocire nu vine singură: cei doi copii ai săi au murit la vârste foarte fragede, în Iașul iluziilor și deziluziilor sale. „Aventura” din Moldova trebuia să își găsească un sfârșit; bilanțul a fost până atunci fructuos, dar nenorocul îi schimbă cursul vieții.

În anul 1843 îl găsim pe Giovanni Schiavoni, alături de soția sa, reîntors la Veneția. Părinții și fratele l-au întâmpinat cu firească emoție. Dar revenirea mezinului în sânul familiei are ceva din „întoarcerea fiului risipitor”. Era cam târziu pentru a-și construi o carieră artistică în pretențioasa și capricioasa Veneție. Giovanni trebuia să se integreze într-o ambianță artistică deosebit de concurențială, în care se putea rezista cu multă dificultate. Probabil că artistului nu i s-a acordat atenția de care se bucura fratele său, Felice, care se consacrase printr-o muncă susținută, bine și tenace organizată. Războiul dintre italieni și armatele austriece îl găsește pe artistul animat și de idealuri civice, pe lângă cele artistice, la datorie, apărând cu arma în mână independența cetății sale, Veneția. Giovanni scapă de gloanțele austrieților, dar cade secerat de o nemiloasă febră galopantă. Era 7 septembrie 1848, iar artistul împlinise, cu două luni în urmă, vârsta de doar 44 de ani.

Timpul ce a urmat nu i-a mai aparținut lui Giovanni Schiavoni, nu numai în accepția lui biologică: un nenoroc din timpul vieții l-a urmărit pe nedrept și după moarte. Posteritatea artistică îl reține uneori confuz în memoria contemporanilor, dar și în aceea, uneori ingrată sau limitativă, a lexicoanelor de artă. Giovanni este confundat adesea cu tatăl, Natale, sau cu fratele său, Felice, ambii remarcabili prin operele lor, unele intrate în cele mai mari muzee ale Italiei sau din alte țări occidentale.

Până la apariția monografiei lui H. Blazian (1939), confuzia se produce, în această privință și la noi. O face, în mod surprinzător, istoricul de artă George Oprescu, în perioada interbelică, dar și alții de după dânsul. Scarlat Porcescu, în lucrarea *Catedrala mitropolitană din Iași* (1977), vorbește de Natale Schiavoni ca pictor al catapetesmei acestui sfânt lăcaș; Pinacoteca ieșeană atribuia lui Natale unele lucrări ale fiului său Giovanni, aflate în patrimoniul ei. În general, dicționarele de artă cunoscute pe plan european (A. M. Comanducci, Thieme Beker), dar și monografia mai veche a lui Luigi Sernagiotto³, sunt tributare unei optici care evaluează artistul mai degrabă după numărul lucrărilor intrate în colecții și muzee – numeroase în cazul tatălui său, Natale, dar și a fratelui, Felice, artiști care s-au bucurat și de o longevitate deosebită. Se uită un anumit specific ce conferă lucrărilor lui Giovanni acel timbru unic, specific personalității sale artistice.

Cineva va păstra însă intactă amintirea lui Giovanni: văduva sa, Elena Magdalena. Cu toate că încercase să-și refacă viața, recăsătorindu-se la Iași, aceasta menține multă vreme legăturile cu familia de la Veneția a fostului soț. Bătrânul Natale este denumit, în scrisori, pe mai departe, „caro padre”, iar fosta soacră, „la madre del mio defunto e molto amato primo marito Giovannino”... Frumosul artist italian, apropiat ei de inimă, îi marcuse, în 1840, momentul unic al vieții. În familia de la Iași s-au păstrat multă vreme unele lucrări de-ale sale. Târziu, după moartea sa, o rudă colaterală, Anton Gabrovițchi, mai poseda un bloc de schițe ale artistului Giovanni Schiavonni. Desenele cuprinse în acest caiet erau deosebit de interesante pentru personajele din societatea ieșeană pe care le-a abordat, ca și pentru studiile pregătitoare în vederea pictării apostolilor din catapeteasma neterminată a Mitropoliei (la care s-a renunțat ulterior în favoarea celei actuale, pictată peste aproape cinci decenii, de Gheorghe Tattarescu).

Pe Giovanni Schiavoni nu-l uită nici foștii săi discipoli de la Academia Mihăileană – Gheorghe Lemeni, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare – trimiși ulterior la studii în străinătate. Dacă primul se stinge prematur, cel de-al doilea,

3 A. M. Comanducci, *I pittori italiani dell'ottocento*, Milano, 1934, p. 657; Thieme-Becker, *Künstler Lexikon*, 1940, p. 49; Luigi Sernagiotto, *Natale e Felice Schiavoni. Vita, opere, tempi*, Venezia, 1881.

a fost, între 1860-1892, profesor și director al Școlii de Belle-Arte din Iași. El va recupera panourile-icoane, pictate de artist, între anii 1839-1842, care zăceau uitate prin hambare sau în tovărășia degradantă a cartofilor și a puținilor de murături din beciul Mitropoliei din Iași, pentru a le depune la Pinacoteca din Iași⁴. Urmașii vornicului Teodor Burada, ei înșiși oameni de cultură, au oferit Pinacotecii, la sfârșitul secolului al XIX-lea, spre achiziție, portretele antecesorilor (soții Tudorachi și Maria Burada); astfel au fost salvate, pentru posteritate, două din cele mai bune opere ale lui Schiavoni.

*

Au impresionat în epocă și vor impresiona și pe viitor portretele – partea cea mai rezistentă a creației lui Giovanni Schiavoni. Fie că este vorba despre portretul profesorului Charles Maisonabe de la Academia Mihăileană, sau cel al lui Gheorghe Asachi (lucrate cam în același timp), autorul surprinde dimensiunea esențială a personajului, aerul lui unic, redând în contemporaneitate, dar și pentru eternitate, individualitatea lui caracteristică. Pe măsură, sondajul psihologic este de o mare profunzime. Portretele vornicului *Teodor Burada* și a soției sale *Maria* – cunoscută în epocă drept traducătoare de literatură, impresionează prin puterea de penetrație a personalității modelelor, prin dozajul rafinat și dulce al clar-obscurului, prin delicatețea deloc dulceagă a tușei, făcându-le capete de serie într-o istorie a portretului din pictura românească a primei jumătăți a secolului al XIX-lea (fig. 2, 3).

Interesant, pentru epocă, se dovedește portretul lui *Gheorghe Asachi*. Artistul reia tradițiile portretului de aparat, tradiții valorificate frecvent în Iași ai acelor ani, cu diferența că în locul decorațiilor și bijuteriilor, precum și a celorlalte accesorii ostentative, menite să indice starea, rangul, celui portretizat, sunt înfățișate alte obiecte, cu aceeași funcție simbolică, relevând însă, de astă dată, universul spiritual al unui cărturar enciclopedic. Așezat central, pe un scaun Biedermeier, Gheorghe Asachi este înconjurat de mobile, cărți și diferite obiecte zugrăvind orizontul unui om de vocație multiplă. Pot fi remarcate cărțile din bibliotecă, un glob pământesc, un șevalet așteptându-și pictorul, o mapă de scris, în care întrezărim manuscrise, precum și clasică pană de scris, un bust al unui vreunui iluminist francez, coautor al *Enciclopediei* secolului al XVIII-lea. Remarcabilă este prezența tabloului *Mama lui Ștefan cel Mare împiedică pe fiul său de a intra în cetatea Neamțului, la 1484*, la conceperea căruia Gheorghe Asachi se bucurase, în Italia, de colaborarea lui Felice Giani. Departe de a avea doar rolul de a mobila un interior, toate obiectele acestea devin tot atâtea embleme spirituale ale personalității portretizate. Rareori s-au putut spune atât de multe despre un singur personaj, doar „lecturând” o

4 Cf. și Iacob Negruzzi, *Galeria de tablouri din Iași*, în *Convorbiri literare*, I, nr. 1, 1 martie 1867, p. 9-11.

asemena lucrare (fig. 4).

Compozițiile lui Giovanni Schiavoni sunt adesea inegale ca valoare. Sunt lucrări – precum *Răstignirea* din catedrala catolică din Erlau (Ungaria), pictată de artist în una din peregrinările sale – care întrunesc exigențele unei compoziții echilibrate, elansând, pe verticală, reprezentarea celui jertfit pe cruce. Toate elementele componente – crucea mântuirii, personajele din dreapta și din stânga, relațiile fiecăruia dintre ele cu spațiul ambiant, cromatica – toate converg spre înălțimile unui ideal, cel al mântuirii creștine. Nu este mai puțin adevărat că reușita acestei compoziții echilibrate, în cadrul căreia toate elementele devin complementare în relevarea ideii de bază, se datorează frecvenței și popularității motivului, reluat de secole în plastica europeană și ajuns adesea la performanțe notabile; modelul era asigurat.

Tot îndatorată modelelor este lucrarea *Moise în deșert* – aflată în colecția Muzeului de Artă din Iași – centrată pe scena izvorârii miraculoase a apei din stânca lovită de toiagul personajului vetero-testamentar. Este o temă clasică prin subiect, prin solemnitate, prin distribuția spațială a personajelor, a compoziției și cromaticii. Nu lipsesc concepția festivă asupra subiectului și nota de grandoare biblică. Colectivitatea prezentată respectă străvechea ierarhie, compoziția fiind dominată de cele două personaje, Moise și Aaron – marele preot – ambele desemnând, de altfel, în deplină congruență, cele două ipostaze ale puterii.

Compoziția este statică și culoarea mai puțin expresivă, dacă o raportăm la performanțele din portretistica artistului. Autorul nu reeditează varietatea cromatică din alte lucrări și nici contrastele valorice, limitându-se la un anumit retorism al gesturilor și la un sondaj psihologic stereotip, de suprafață și circumstanță.

Această lucrare, de ample dimensiuni (1,450x1,930 m), nu era, evident, destinată mediului ecleziastic, ci mondenității saloanelor ieșene, din partea cărora artistul spera să obțină comenzi, dar care s-au cam lăsat așteptate. Dificultățile mari încep în raport cu abordarea de subiecte îndatorate peisajului sau mediului social inedit din Moldova de atunci, țară puțin cunoscută artistului. Este cazul compoziției *Dochia și împăratul Traian*, îndatorată unei mitologii naționale reale sau create *ad-hoc*. Lucrarea, cu valoare mai degrabă documentar-istorică decât artistică, implică și unele stângăcii în elaborare, autorul nedepășind un anumit ilustrativism narativ, specific scopului căruia îi era destinată (litografiată, lucrarea a ilustrat *Itinerariul muntelui Pionul* a lui Gh. Asachi, 1840). Mai în largul său s-a simțit pictorul în peisajul *Pionul sau Ceablăul despre Gura Largului*, lucrare concepută cam în același timp. În aceasta întâlnim mai multă dezinvoltură, artistul fiind, la înălțimea realizărilor sale portretistice.

Probleme de tot felul i-a pus artistului compoziția de ample dimensiuni *Serbarea Academiei Mihăilene, 8 noiembrie 1837*. Așa intitulează lucrarea Virgil Cândea, în cunoscutele sale *Mărturii românești peste hotare*⁵. Acesta preluase titlul lucrării de la istoricul C. I. Andreiescu, cel care a semnalat-o pentru întâia dată publicului românesc și a reprodus imaginea (alb-negru) într-o tipăritură apărută cu ocazia sărbătoririi centenarului Liceului Național din Iași⁶. Andreiescu fusese informat de B. Combes de Patris⁷ – director al publicației „Revue des Etudes Historique”, autorul unei documentate lucrări asupra fostului profesor și rector al Academiei Mihăilene, Charles Maisonabe – despre existența tabloului, aflat în perioada interbelică în posesia strănepotului rectorului, Edouard Maisonabe, avocat la Rodez. B. Combes de Patris avea, el însuși, portretul lui Maisonabe, realizat de Giovanni Schiavoni, în colecția personală. Lucrarea amintită suscită și astăzi, episodic, interesul istoricilor de artă. Ea face, în prezent, obiectul cercetărilor doamnei Maria Celotti din Veneția, interesată de opera artistului⁸.

Tabloul nu este semnat, ceea ce ridică, în mod firesc întrebări referitoare la paternitatea lui. Din fericire, efigiile pictate trimit, prin caracteristicile lor, direct la portretele făcute, în epocă, de Giovanni Schiavoni. Pensulația, raportul dintre lumini și umbre, configurația sondajului psihologic – toate relevă maniera artistului italian. Chipurile personalităților, oferite de imaginea colectivă a evenimentului, fac din această pictură un document deosebit pentru cunoașterea elitei conducătoare din Moldova acelor vremuri.

Informațiile documentare credibile, orale sau tipărite, converg spre același adevăr. Descendenții lui Charles Maisonabe, primul proprietar al tabloului din 1837, – stabiliți astăzi la Bertholène, din departamentul de Rodez (Franța) – păstrează lucrarea ca pe o prețioasă relictă de familie, aceasta împodobind una din încăperile reședinței. Unele cereri de achiziții, formulate ocazional, au fost respinse. Este omagiul postum pe care descendenții îl aduc strămoșului lor comun, venerat pentru personalitatea lui de excepție, în activitatea profesional-științifică, dar și în cea civică, atât în Franța cât și pe alte meleaguri. Jean Maisonabe, acum trecut de 80 de ani, ne-a adus la cunoaștință, pe cale epistolară, peripețiile acestei opere de artă, pe care familia o are de la Edouard Maisonabe, avocatul de la Rodez, din perioada dintre cele două războaie mondiale. O lucrare publicată în 1942 de B. Combes de Patris – deținătorul portretului lui

5 Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, București, 1991, p. 336.

6 Cf. C. I. Andreiescu, *Evoluția învățământului românesc în Moldova și istoricul Liceului Național din Iași*, extras din volumul *Jubileul Liceului Național din Iași, 1835-1935*, Iași, 1935, p. 241, nota 483.

7 B. Combes de Patris, *Le docteur Maisonabe (1779-1851)*, Rodez, 1942, 48 p.

8 Informații epistolare ale lui Jean Maisonabe către subsemnatul (scrisoare din Bertholène, 6 ianuarie 2011). Din păcate numai o parte din efigiile pictate au putut fi identificate.

Charles Maisonabe, în epoca interbelică – clarifică, pe baza memoriei familiale și a documentelor păstrate, împrejurările în care tabloul a ajuns, în luna martie 1838, din Iași în Franța.

Charles Maisonabe (1779-1851), reputat chirurg, în deceniile 2-3 a secolului al XIX-lea, la Rodez și Montpellier – reprezentant el însuși al unei dinastii de medici a căror genealogie cobora în secolul al XVIII-lea – ajunge la Paris, unde se remarcă printr-o strălucită carieră medicală, impunându-se prin soluții deosebite în domeniul ortopediei, sector medical căruia i-a consacrat, prin propriile sale eforturi, un institut de profil. Doctorul Maisonabe, la fel de cunoscut prin activitatea sa științifică și pedagogică – devine profesor al Facultății de medicină din Paris, membru al Academiei regale, dar și autor al câtorva tratate apreciate în epocă. Reeditând și perpetuând un profil clasic al profesiei, de sorginte renescentistă, doctorul-filosof Charles Maisonabe, departe de a se limita la stricta lui specialitate, s-a remarcat și ca un cărturar de aleasă cultură, spirit enciclopedic, deschis și familiar filosofiei, dreptului, literaturii franceze etc.⁹

Pentru această anvergură intelectuală remarcabilă doctorul Maisonabe a fost invitat în Moldova de către domnitorul Mihail Sturdza, – dornic de a ctitori o instituție de învățământ „potrivită cu gradul luminatei Europe și cu trebuința acestei țări”¹⁰ – numindu-l chiar rector al Academiei Mihăilene¹¹. Pentru a onora catedra de pictură a aceleiași instituții a fost chemat la Iași Giovanni Schiavoni, numit profesor la Academia Mihăileană la finele lunii noiembrie 1837¹².

Din păcate, sejurul lui Charles Maisonabe nu a fost pe măsura proiectelor sale, nici a celor care au determinat chemarea sa. Numit profesor de drept și literatură franceză la cel mai înalt for de învățământ din capitala Moldovei, doctorul și profesorul francez contrariase pe câțiva profesori locali, dar mai ales pe reprezentanții generației vârstnice a boierimii conservatoare, speriați de măsurile considerate prea radicale, chiar revoluționare, în aspriațiile sale spre modernizarea școlii. Alimentate din interior, intrigile erau sprijinite fățiș de consulul rus, refractar și el față de progres și față de măsurile luate de proaspătul rector; demnitarul Imperiului țarist nu putea admite creșterea influenței franceze, desfășurate sub semnul aspirațiilor spre progres și civilizație modernă. Reprezentantul puterii „protectoare” provoca domniei din cele două țări românești temeri mai mari decât cea exercitată de puterea suzerană, Imperiul

9 B. Combes de Patris, *op. cit.*, *passim*.

10 Cf. discursul lui Mihail Sturdza susținut la 16 iunie 1835, cu prilejul inaugurării Academiei Mihăilene, în lucrarea lui C. I. Andreescu, *op. cit.*, p. 65.

11 Cf. sosirea lui Ch. Maisonabe în Iași, la 29 iulie 1837, anunțată în *Albina Românească*, VIII, nr. 59, 29.VII.1837, p. 251.

12 Cf. *Albina Românească*, VIII, nr. 92, 21.XI.1837, p. 375.

Otoman. Charles Maisonabe a înțeles situația creată, decizând să ae întoarce în patria sa, în luna martie a anului viitor (1838). Încercând să depășească momentul penibil creat de o împrejurare cu substrat politic, izvorâtă din înfruntarea neascunsă dintre două mari puteri și căreia, evident, domnitorul Moldovei nu-i putea face față, Mihail Sturdza îi oferă drept cadou – în afara unor despăgubiri materiale – acest tablou, memorând unul din evenimentele mondene ale Curții, la care se știe că au participat și profesorii Academiei – între care și Charles Maisonabe.

Tabloul a fost pictat, după toate probabilitățile, prin noiembrie-decembrie 1837 și nu în 1840, la a doua revenire a lui Charles Maisonabe în Iași, chemat de urgență pentru a asista la nașterea, cu dificultăți, a doamnei țării. Urmărind cronică mondenă a Iașului acelor vremuri, s-ar putea depista eventualele ocazii în care artistul s-ar fi putut documenta asupra înfățișării dregătorilor însemnați de la curtea lui Mihail Sturdza, în afară prilejurilor obișnuite, când putea întâlni astfel de personaje la Epitropia Învățăturilor Publice sau în localul Academiei. Este vorba despre festivitatea de la 8 noiembrie 1837, prilejută de onomastica domnitorului (Sfinții Mihail și Gavriil), îndătinată ca sărbătoare de patron a Academiei Mihăilene, dar și ca sărbătoare oficială a statului. Era o manifestare la care participa întregul corp profesoral al Academiei, deci și pictorul, integrat structurilor acestei instituții, dar și rectorul Charles Maisonabe, care poate fi identificat, de altfel, în tablou.

Oricum, lucrarea, devenită un omagiu adus instituției în care artistul venise – cu speranța ca aceasta să devină un factor de stabilitate al vieții sale – nu reprezintă *Sărbătoarea înființării Academiei Mihăilene* (din 16 iunie 1835), cum s-a crezut la noi în perioada interbelică¹³.

De altfel, analizând evenimentele, consemnate în „Albina Românească”, se observă că festivitățile din 8 noiembrie 1837 au devenit evenimentul lunii, cu ocazia sărbătoririi de Sf. Mihail și Gavriil, patron întru gloriificarea ctitorului și a Academiei Mihăilene. Având în vedere amploarea oficială a sărbătorii, festivitatea va fi avut loc la biserica Talpalari (care a avut și rolul de capelă a Academiei), apoi la Palatul Domnesc. Este un motiv pentru care lucrarea merită titlul de *Sărbătoare*, mai adecvat în identificarea momentului. Afirmarea prof. C. I. Andreescu, potrivit căruia tabloul surprinde momentul în care Charles Maisonabe era pe punctul de a susține un discurs nu se mai poate argumenta, și B. Combes De Patris era îndreptățit să o infirme¹⁴.

13 Pornind de la această eroare, pictorul N. Popovici-Lespezi, profesor la Liceul Național din Iași, picta, în 1935, pe culoarul principal al instituției, o frescă ce consemnează evenimentul inaugurării Academiei, care a prilejuit centenarul Liceului (1835-1935) pornind de la tabloul lui Giovanni Schiavoni, cunoscut probabil prin C. I. Andreescu și interpretat *sui-generis*; evident, este vorba despre o lucrare proprie și nu o copie a amintitului tablou.

14 B. Combes De Patris, *op. cit.*, p. 42.

Data de 8 noiembrie 1837 este una oarecum convențională, întrucât artistul nu s-a limitat la înregistrarea fotografică a evenimentului, introducând (sau omițând) unele personaje, dar asemenea cazuri sunt ne semnificative pentru imaginea de ansamblu a Curții lui Mihail Sturdza de la finele deceniului patru al secolului al XIX-lea, imagine pe care eventualii comanditari ai lucrării – Epitropia învățământului public sau Domnitorul – vor fi solicitat-o.

Având în vedere amploarea lucrării (3×3,5 m), care cuprinde un mare număr de participanți – ordonați destul de aproximativ, după câteva personaje centrale – lucrarea *Sărbătoare* se definește ca o compoziție interesantă, deși nu prea bine structurată (fig. 5-8). Având în vedere lipsa modelelor oferite de alte lucrări, dificultățile abordării unei asemenea teme erau numeroase. Compoziția nu a fost organizată de autor cu rigoarea clasică cerută. Practic, într-un asemenea caz, raportul dintre colectivitatea celor veniți să felicite și cel felicitat ar fi presupus înscrierea compoziției într-un semicerc, în raport cu reperul central (persoana domnitorului). Faptul în sine era imposibil, având în vedere componenta religioasă, indispensabilă în asemenea ceremonii. În acest context, Mitropolitul îl întâmpină pe domnitor potrivit datinii, după cum domnitorul accede spre mitropolit schițând un act de credință, marcat de punerea mâinii pe *Evanghelie*, ca într-un jurământ. Ambii se află, din punct de vedere ierarhic, la egalitate, unul desemnând puterea politică, iar celălalt pe cea spirituală. Contravenind regulilor unei ierarhii diplomatice, dar și a unei înțelese bune-cuviințe, consulul rus, înalt, zdravăn, în uniformă militară, galonat fastuos cu fireturi și însemnat cu decorații, ostentativ afișate, pătrunde în același rând cu Domnitorul și Mitropolitul, într-un gest ce ilustrează omnipotența întinsului Imperiu pe care îl reprezenta.

O mică parte dintre persoanele prezente și-au mai păstrat efigia în memoria portretelor pictate în epocă, putând fi, de altfel, cu ușurință identificate. Este cazul domnitorului Mihail Sturdza, a fiului său Dimitrie, a mitropolitului Veniamin Costachi și a celor doi înalți ierarhi care îl succed, episcopii de Roman și de Huși. Se detașează consulul rus, baronul Rückmann și, se pare, cel al Prusiei, Neugebauer. Doctorul Charles Maisonabe ocupă, în stânga, un loc vizibil între două personaje, un boier bătrân, în straie orientale, și altul în uniformă cu fireturi. Evident, având în vedere caracterul oficial-monden al întrunirii, nu puteau lipsi marii boieri – dregătorii din aparatul de stat al lui Mihail Sturdza – logofătul Alecu Ghica, șef al Departamentului din Lăuntru, Lupu Balș, care îl înlocuise pe logofătul Costache Conachi la Departamentul Dreptății, hatmanul Teodor Balș, postelnicul Nicolae Suțu, devenit secretar de stat, și „eminența cenușie” a vechiului regim, aga Gheorghe Asachi, referendarul Școalelor. Invitați – profesorii Academiei Mihăilene; între ei trebuie să se fi aflat M. Câmpeanu, profesor de filosofie, Gh. Săulescu, profesor

de istorie, T. Steriade, profesor de fizică, maiorul Neculai Singurov, profesor de inginerie și alții.

În rest, siluetele mai subțiri ale altor consuli și mai apoi colectivitatea boierească, înghesuindu-se pentru a ajunge mai în față, își etalează însemnele rangurilor, orgoliile, patimile sau temerile. Psihologiile sunt diferențiate, unele chiar frământate sau anxioase, generând tonalitatea vanitoasă a unei adevărate „comedii umane”. Este o lume de tranziție și instabilitate, în care s-au păstrat neștirbite ancestralele poftă și porniri ariviste, secondate de aceleași atavice păcate ale lăcomiei. Fiecare tinde să fie mai în față. Privindu-i mai îndeaproape, avem sub privire pe eroii *Arhondologiei*, cu iz grotesc, a paharnicului Costandin Sion, sau pe cei din *Memoriile* postelnicului Nicolae Suțu, martor și participant activ la evenimente. Îndărătul ei, șirul mai relaxat și cuviincios al profesorilor care, în lipsa privilegiilor, și-au cucerit o ierarhie ținând de „boieria minții”. Este lumea aristocrației spirituale, cea care avea să înlocuiască la Iași – peste doar două decenii, după Unire – vechea clasă boierească, emigrată mare parte, în noua capitală, la București.

Mai relaxată este imaginea lui Charles Maisonabe, retras între două persoane de vază, reținut și contemplativ (fig. 8). Aceleași oaze psihologice îi aparține și silueta de firească măreție a mitropolitului Veniamin Costachi, distinsă, la modul ecclesiastic și distant, în raport cu cei mai mulți dintre membri colectivității. El este cel mai luminos – atât la propriu, cât și la figurat – personaj al compoziției, fiind legat de această lume, dar evoluând parcă în afară de ea și de timp, potrivit aceluiași precepte, universal-umane, ale vocației sale, cu înțelepciune și superioară îngăduință (fig. 7). În față îi stăruie, la polul opus, figura îndârjită a domnitorului, ostentativ și nu prea fotogenic.

Lucrarea poate fi considerată un prețios document vizual din prima jumătate a secolului al XIX-lea, în măsura în care identificările personajelor reprezentate – în prezent realizate doar parțial – se vor dovedi a fi corecte. În același timp, această operă artistică rămâne, în posteritate, prin imaginea fascinant-agonică a unei lumi care se zbate, sub semnul unui crepuscul social abia întrezărit, dar inevitabil, ce își trăiește destinul într-un prezent, dar pentru care timpul nu va mai fi un aliat.

Încăperea este întunecată, sumar luminată doar de o fereastră laterală; aceeași lumină stăruie pe fețele personajelor, se oprește pe bogăția medaliilor sau pe prețiosul brocart al vestimentației fastuoase, de ritual, a mitropolitului sau episcopilor. Toate aceste aspecte însumează un element de contrast, în raport cu spațiul dominant de tonuri gradual întunecate. Este un univers închis, chiar sufocant, un perimetru psihologic baroc, în care reflexiunile suscită sentimentul unui crepuscul insidios dar inexorabil. Este un sentiment pe care alți doi mari artiști italieni, unul al cuvântului, Giuseppe Tomasi di

Lampedusa îl va înveșnici, peste un secol, în *Ghepardul*, iar celălalt (Visconti) în nu mai puțin celebra sa ecranizare – fiecare dând glas, cu superioară discreție, aristocratismului unei vechi culturi.

Pictorul omologat de istoria artei italiene ca și de lexicoanele germane, în compania celorlalți doi Schiavoni, Natale și Felice – tatăl și fiu – Giovanni Schiavoni a jucat un rol deosebit în înnoirea plasticii românești. Prezent în țara sa, la Veneția, Viena, artistul este reprezentat în muzeele de artă din Iași și București prin câteva valori care înfruntă timpul. Sunt lucrări semnificative pentru aportul italian în arta românească, original și deosebit de eficient în mutațiile care au finalizat o artă românească modernă.

Abstract¹⁵

GIOVANNI SCHIAVONI – AN ITALIAN PAINTER AT THE MIHĂILEANĂ ACADEMY IN IAȘI

The paper evokes the stay in of Italian painter Giovanni Schiavoni (1804-1848), son of Natale Schiavoni, professor of the Arts Academy in Venice. Giovanni Schiavoni's activity as professor was very benefic for the discovery and guidance of young talented Moldavians in the field of fine arts. The paintings created by Schiavoni while in Moldavia are referred to in this context, especially the portraits and icons for the new Metropolitan Cathedral (1837-1848). Most of the paper focuses on the analysis of one of the most interesting works by Schiavoni, though known to a very little extent: *The Festivity of the Mihăileană Academy, 8 November 1837*. The paper is now preserved in Jean Maisonabe's private collection (descendent of the first rector of the Mihăileană Academy in Iași), who lives in Bertholène, Rodez department (France). It is for the first time that this work is published in colors and with enlarged details.

---

15 Rezumat tradus de Coralia Coștaș.

List of illustrations

- Fig. 1. *Charles Maisonabe's Portrait* (ca 1837). B. Combes de Patris' Collection, Paris.
- Fig. 2. *Theodor Burada's Portrait* (1840). Collection of the National Art Museum of Romania.
- Fig. 3. *Maria Burada-Isăcescu's Portrait* (1840). Collection of the National Art Museum of Romania.
- Fig. 4. *Gheorghe Asachi's Portrait*. Collection of the National Art Museum of Romania.
- Fig. 5. *Festivity of the Mihăileană Academy (8 November 1837)*. Jean Maisonabe's collection, Bertholène, Rodez department (France).
- Fig. 6. *Festivity of the Mihăileană Academy* (detail).
- Fig. 7. *Festivity of the Mihăileană Academy* (detail).
- Fig. 8. *Festivity of the Mihăileană Academy* (detail with Charles Maisonabe's portrait).

Fig. 1.

Portretul lui Charles Maisonabe (c. 1837). Colecția B. Combes de Patris, Paris.

Fig. 2.

Portretul lui Theodor Burada (1840). Colecția Muzeului de Artă al României.

Fig. 3.

Portretul Mariei Burada-Isăcescu (1840). Colecția Muzeului de Artă al României.

Fig. 4.

Portretul lui Gheorghe Asachi. Colecția Muzeului de Artă al României

Fig. 5.

Ceremonie la Academia Mihăileană (8 noiembrie 1837). Colecția Jean Maisonabe, Bertholène, dep. Rodez (Franța).

Fig. 6.

Ceremonie la Academia Mihăileană (detaliu).

Fig. 7.

Ceremonie la Academia Mihăileană (detaliu).

Fig. 8.

Ceremonie la Academia Mihăileană (detaliu cu chipul lui Charles Maisonabe).

GIOVANNI SCHIAVONI - PORTRETUL COPIILOR DIN FAMILIILE CALLIMACHI, ROSETTI ȘI CATARGI

Sorin IFTIMI

În primăvara anului 2010 am avut prilejul de a vedea o parte din interesanta colecție de obiecte de artă a familiei Rodica și Dimitrie Callimachi din București. Între piesele despre care aveam cunoștință și pe care speram să le pot întâlni se află și o lucrare necunoscută atribuită pictorului italian Giovanni Schiavoni. Lucrarea nu este nici semnată, nici datată, sau cel puțin nu am putut repera aceste coordonate, în condițiile scurtei vizite, dar a rămas în memoria familiei că ea a fost realizată de acest pictor¹. Giovanni Schiavoni a fost profesor la „clasul de zugrăvitură” întemeiat de Gheorghe Asachi în cadrul Academiei Mihăilene din Iași, cu intermitențe, între anii 1837-1843². Acesta a realizat portrete mai ales în ultimul an al șederii sale în Moldova.

Am avut surpriza să constat că lucrarea se află, neclintită, pe același perete pe care era amplasată în perioada interbelică, așa cum atestă câteva vechi fotografii

- 1 Datorăm mulțumiri istoricului Narcis-Dorin Ion, care ne-a înlesnit această vizită, precum și familiei, doamna Rodica și domnul Dimitrie Callimachi, pentru amabilitatea de a ne permite fotografierea și reproducerea acestei lucrări. Nu am avut posibilitatea examinării lucrării la lumină naturală, pentru a căuta eventualul autograf, pe care Schiavonni obișnuia să îl amplaseze foarte discret și în locuri diferite, fără a manifesta o anume preferință. Nu am putut vedea nici spatele pânzei, care ar putea să conțină vreo însemnare privitoare la autorul picturii. Merită reamintit faptul că nici portretele soților Burada, considerate a fi cele mai reușite și cele mai specifice pentru acest pictor, nu au un autograf al lui Schiavoni și nu aveau nici în momentul achiziționării de către Pinacoteca din Iași, la 1905.
- 2 Principalele studii românești dedicate lui Giovanni Schiavoni sunt: H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, București, 1939 (text publicat anterior în revista *Studii Italiene*, V, 1938); George Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, ed. II, București, 1984, p. 56-59; Lucia Dracopol-Ispir, *Giovanni Schiavoni (1804-1848)*, în *Timpul*, nr. 519, 12 oct. 1938, p. 2; Eadem, *Tot despre Giovanni Schiavoni*, în *Timpul*, nr. 540, 2 nov 1938, p. 2; Gh. Macarie, *Giovanni Schiavoni – destin de artist; un pictor italian rădăcit pe străzile Iașului*, în volumul *Interferențe spirituale româno-italiene*, Iași, 2002, p. 67-77.

de interior. Este un fapt foarte rar după zbuciumata istorie a ultimului secol. Tabloul, de mari dimensiuni, înfățișează un grup de cinci copii, înscriindu-se în seria portretelor de grup³. În epocă sunt numeroase portretele ce reprezintă părinții alături de copii. Specificul celui de față este că el reunește doar copii, fără ca aceștia să fie însoțiți de vreo persoană adultă. Sunt cinci copii, a căror chipuri inocente, încadrate de bucle juvenile încântă privirea. Modul în care artistul alcătuieste această compoziție, aranjarea personajelor, dau o idee asupra priceperii lui Schiavoni în a picta scene de grup. Compoziția este una reușită, deși pictorul nu este bine creditat la acest capitol.

A portretiza copii este o încercare dificilă pentru orice pictor. Chipurile mature, cu trăsături bine definite, sunt mult mai convenabile ca modele pentru pictură. Poate de aceea este greu de recunoscut „stilul” lui Schiavoni în această lucrare. Credem însă că nu avem încă o imagine completă și definitivă privitor la maniera specifică de a picta a acestui artist. Dacă facem o legătură cu biografia artistului, trebuie să remarcăm faptul că, în momentul pictării, Schiavoni avea o sensibilitate specială pentru acest subiect, ceea ce l-a făcut să lucreze mai motivat afectiv, cu mai multă duiosie și înțelegere față de vârsta copilăriei⁴.

Tehnica lisă, fără a lăsa să se vadă urmele penelului, finisajul elegant, în manieră academistă, erau mult apreciate de iubitorii de artă ai vremii. O încercare deosebită este folosirea clar-obscurului, care se dovedește a fi un exercițiu interesant, dovedind măiestrie artistică. Cromatica întregii lucrări este formată din tonuri calde, ceea ce crează o atmosferă intimă, plăcută, specifică unui cămin cu mulți copii. Este prezentă impresia că peste câteva clipe, cei patru copii mai mici, cu aerul lor neastâmpărat, se vor pune în mișcare și vor umple din nou odăile casei cu râsetele și jocurile lor.

Abia intuim prezența unei mese, acoperită cu catifea verde⁵, pe care este așezată fetița cu rochiță roz în jurul căreia sunt grupați ceilalți copii. Faptul că personajele se sprijină sau se îmbrățișează, creează niște legături care dau o anumită unitate grupului. Privirile celor patru copii mai mici sunt orientate în aceeași direcție, spre pictorul care tocmai le fixează chipurile pe pânză.

Cel mai mare dintre copii este Nicolae Callimachi-Catargiu, fiul din prima căsătorie a Ruxandrei Callimachi, cu Ștefan Catargiu. La momentul realizării picturii, i-a mijit deja mustața, deși, fiind născut în 1831, trebuie să fi avut vreo 12 ani. Părul lung, de culoare neagră, este pieptănat cu o cărare pe partea

3 Până în prezent se consideră că portretul de grup a fost introdus în pictura din Moldova de Niccolo Livaditti, reperul fiind Portretul familiei vornicului Vasile Alecsandri, datat în 1834.

4 Giovanni Schiavoni se căsătorise la Iași, în 1840, dar a trăit drama ca cei doi copii mici ai săi să moară la vârsta prunciei, prin 1842.

5 La o eventuală restaurare, după curățarea vernisului îngălbenit, s-ar putea să iasă la iveală o față de masă de culoare albastru-deschis.

stângă, șuvițele fiind aduse spre „în față”, după moda din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Chipul alungit, cu sprâncene groase, nasul bine conturat, definesc personajul. Este singurul a cărui privire nu e orientată spre pictor, ci alunecă lateral, în afara cadrului (poate că este semnul unei vădite timidități). Personajul poartă o cămașă albă, cu un guler foarte lat, pe sub ale cărui colțuri este trecută legătura de gât, din mătase de culoare închisă; pe deasupra poartă o haină albastră, cu gulere de asemenea foarte late.

În dreapta tabloului sunt cei doi copii născuți de Ruxandra Callimachi în cea de-a doua căsătorie, cu Alecu Rosetti-Roznovanu. În partea de sus este zugrăvit chipul lui George Roznovanu („Gheorghe”), născut în 1834. La data portretizării trebuie să fi avut 9 ani. Cu brațul drept, el cuprinde protector pe „vara” sa în rochiță roz. Părul bogat, șaten, este pieptănat cu cărare pe stânga și are aceleași șuvițe orientate spre „în față”, ca și în cazul fratelui său mai mare. Ochii sunt căprui, iar sprâncțele mai puțin groase. Poartă același model de cămașă de mătase cu guler foarte amplu, ale cărui colțuri sunt deasupra reverelor hainei și pe sub care este trecută legătura de gât maronie, înnodată în față, ca o fundă. Poartă o haină maro, cu revere largi, dublate parțial cu mătase galbenă. Tot în dreapta, în partea de jos, un alt personaj cu chip frumos, înveșmântat în haine băiețești. În fapt, ar trebui să fie vorba despre o fată: Adela, fiică a Ruxandrei și al lui Alecu Roznovanu. Aceasta era născută la 1835 și deci avea, la 1843, vârsta de 8 ani. Ea își ține cotul mâinii drepte sprijinit pe piciorul verișoarei Smaranda, într-un gest puțin nefiresc, dar important pentru comanditar, semnificând aceeași legătură creată cu verișorii abia veniți în casă la 1843. Adela este îmbrăcată la fel ca fratele său George, cu o haină scurtă în talie și cambrată pe corp, încheiată cu patru nasturi mari, metalici; haina, al cărui model se observă mai bine în acest caz, are mâneci lungi, bufante la umăr și strânse la capăt; legătura de la gât este de culoare roșu-închis. Se observă și pantalonii albi, asortați la această ținută de vară.

În partea stângă a picturii sunt portretizați cei doi copii ai lui Alecu Callimachi și ai Mariei Cuza, rămași orfani la 1843 și veniți, chiar în acel an, în casa mătușii lor Ruxandra. Amândoi au ochii albaștri și părul pieptănat cu cărare pe mijloc. Chipul băiatului, Teodor Callimachi, cu bucle blonde și ochi mari, albaștri, atrag cel mai mult privirile. Peste cămașa albă, cu gulere largi, fără legătură la gât, poartă o hăinuță maro, scurtă, de același model cu cele descrise mai sus; o pereche de pantaloni albi completează ținuta de vară. Degetele mâinii sale stângi se sprijină protector pe antebrațul drept al surorii sale mai mici. În momentul realizării portretului (c. 1843) trebuie să fi avut vârsta de 7 ani.

În mijlocul grupului, diafană în rochița sa de mătase roz, cu dantelă albă, este înfățișată Smaranda, mezina grupului, născută în 1838, ce trebuie să fi

avut, în momentul portretizării, vârsta de 5 ani. Părul, pieptănat cu cărare pe mijloc, este aranjat în „sărmăluțe” verticale (după moda englezească). Pe lângă coafură, rochia vaporoză și pantofii din piele, cu vârf pătrat (după moda epocii) sunt elemente specifice vestimentației unei femei mature, oarecum nepotrivite unei fete de această vârstă. Acesta este un indiciu al faptului că, în epocă, vârsta copilăriei nu era încă descoperită și nu avea statutul special de astăzi. Nu erau concepute haine speciale pentru copii, aceștia fiind tratați ca niște „oameni mici” și îmbrăcați ca atare. Cel puțin, în cazul de față, lipsesc bijuteriile femeiești (total nepotrivite), prezente în alte asemenea portrete de fete realizate în aceeași epocă. Fetița în rochie de mătase, cu mâneci scurte, ține, pe mâna dreaptă un pițigoi, ce se apleacă spre hrana pe care urmează să îi fie oferită de fratele său, Teodor Callimachi. Acesta este un alt artificiu prin care se crează relații între personajele din grup.

În acest tablou lipsește părintele vârstnic ce ține în mână un „pergament” cu sfaturi pentru urmași (precum în portretul familiei Alecsandri din 1845, realizat de Livaditti ș.a.). Tabloul are, totuși, un mesaj pentru copii proveniți din trei căsătorii diferite, dar sortiți să crească laolaltă, sub același acoperiș: „mereu împreună!”. Nu este o fotografie de vacanță, care să cuprindă în același cadru pe verii aflați întâmplător la reședința uneia dintre familii, ci este o imagine cu o anumită semnificație. „Mesajul” aparține Ruxandrei, cea care a ținut familia unită. Credem că lucrarea este realizată într-un interval foarte strâns: între 1843 (când cei doi orfani ai Mariei Cuza au fost aduși în casa mătușii lor Ruxandra) și primăvara anului 1844, cât putea să mai întârzie Schiavoni în Moldova.

*

Pentru a înțelege mai bine modul în care acești copii au ajuns să fie pictați împreună, este necesară o incursiune în istoria și genealogia familiei Callimachi și a familiilor înrudite⁶. Având în vedere frecvențele recăsătoriri și înfierii din epocă, lucrarea se prezintă drept o veritabilă ghicitoare genealogică, chiar și pentru descendenții familiei. Tabloul înfățișează, în fapt, pe cinci dintre nepoții lui Ioan Callimachi (1750-1786) și celei de-a doua soții a acestuia, Ruxandra Catargi.

Ioan Callimachi și Ruxandra Catargi au avut doi copii: Ruxandra și Alexandru. Ruxandra Callimachi, cea care i-a crescut și îngrijit pe copii zugrăviți de Schiavoni, a fost căsătorită de două ori.

Primul soț al Ruxandrei (c. 1830) a fost Ștefan Catargiu (1789-1866). Înainte

6 A. D. Xenopol, *Istoria și genealogia Casei Calimachi*, București, 1897; Nicolae Iorga, *Documentele familiei Callimachi*, vol. I-II, 1902; *Cartea neamului Călmaș din Moldova, zis Calimachi*, editor Nicolae Iorga, Vălenii de Munte, 1910; Narcis Dorin Ion, *Elitele și arhitectura rezidențială în Țările Române (sec. XIX-XX)*, București, 2011, p. 121-151.

ca acesta să devină unul dintre boierii însemnați ai țării⁷, el a urcat treptat în dregătoriile publice, fiind amintit ca vornic la 1838 și ca ministru al Dreptății sub Mihail Sturdza (1843). Ștefan Catargiu avea să facă parte din „Căimăcămia de trei” (alături de Anastasie Panu și Vasile Sturdza), ce a condus Moldova în anii 1857-1858 (el fiind factorul retrograd din acest „triumvirat”). Din această primă căsătorie, Ruxandra a avut un fiu, pe Nicolae Catargi-Callimachi (n. 1831). Căsătoria nu a mers, astfel încât s-a sfârșit repede cu un *divorț* (1832?), fiul rămânând cu mama sa.

Alecu Rosetti-Roznovanu (1781-1853), cel de-al doilea soț al Ruxandrei, era fiul marelui vistiier Iordache Rosetti-Roznovanu și al Profirei Balș⁸. Alecu Roznovanu a urmat o carieră publică, devenind hatman al Poliției în 1827; membru al Divanului Domnesc (judecătoresc), 1832-1833; în vara anului 1848 el se numără printre boierii nemulțumiți de Mihai Sturdza, dar în decembrie, același an, este amintit cu rangul de vistiernic, aspirând la dregătoria de ministru de finanțe. El l-a botezat pe nepotul său de frate, Nunuță Rosetti-Roznovanu, cel aflat în fruntea revoltei antiunioniste de la Iași din 1866⁹. Alecu Rosetti-Roznovanu a murit la 20 august 1853, după o boală îndelungată, și a fost înmormântat la Mitropolia Veche din Iași (Biserica „Sf. Gheorghe”)¹⁰.

Căsătoria Ruxandrei cu Alecu Roznovanu a avut loc în 1833. Soțul era o fire risipitoare, acumulând foarte mari datorii¹¹. Din această a doua căsătorie au rezultat doi copii: Gheorghe Rosetti-Roznovanu și Adela.

În afară de copiii săi, din cele două căsătorii, Ruxandra Callimachi-Rosetti a mai crescut, în propria-i casă, și pe copii fratelui său Alexandru Callimachi (1781-1837) căsătorit în 1834 cu Maria Cuza (?-1843) – sora tatălui lui Alexandru Ioan Cuza, domnitorul Unirii. Acești copii erau Teodor Callimachi (1836-1894) și Smaranda Callimachi (1838-?). Ei au rămas orfani în 1843 și au beneficiat de dragostea și îngrijirea mătușii lor, Ruxandra.

*

După aceste necesare explicații istorice și genealogice, adăugăm și medalioanele biografice ale personajelor din tabloul lui Schiavoni, pentru a realiza însemnătatea avută, în special de băieți, în viața socială a epocii și chiar

7 Ștefan Catargiu a zidit, la 1811, biserica din Tupilați-Neamț, unde a fost și înmormântat, la 1866; se păstrează și piatra sa de mormânt.

8 Mai cunoscut pentru aventurile sale mondene era fratele mai mare, Nicolae Rosetti-Roznovanu, cel care a răpit-o pe vestita Marghiolița Ghica-Comănești, soția logofătului Constantin Sturdza.

9 Gen. R. Rosetti, *Familia Rosetti (I). Coborătorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 173.

10 Gen. R. Rosetti, *op. cit.*, p. 124-126.

11 Deși de curând căsătorit, pe la 1835, Alecu Rosetti-Roznovanu continua să trăiască, în văzul lumii, cu o vară a sa.

în istoria țării. Iată, deci, cine erau acești copii, sau mai curând, ce aveau ei să devină.

Nicolae Catargi-Callimachi (1831-1882). Acesta a fost un cunoscut om politic și diplomat, care s-a născut la Iași, în februarie 1831. El era fiul Ruxandrei Callimachi din prima căsătorie, cea cu logofatul Ștefan Catargiu. Tatăl său a fost unul din cei trei caimacami moldoveni din perioada premergătoare unirii Principatelor (octombrie 1858-5 ianuarie 1859). La recăsătorirea mamei sale, Nicolae a rămas împreună cu aceasta, dar ulterior și-a adăugat și numele de familie al tatălui.

Nicolae Catargi-Callimachi a studiat la Iași, apoi la Paris (din 1857). Începând din 1876 a fost membru al societății culturale „Junimea” din Iași. A făcut o importantă carieră politică, fiind numit ministru al afacerilor străine în guvernul Dimitrie Ghica (28 noiembrie 1869-27 ianuarie 1870) și guvernul Ion Ghica (18 decembrie 1870-11 martie 1871). A fost agent diplomatic al României la Paris (aprilie 1877-aprilie 1880) și la Londra (mai 1880-aprilie 1881). A redactat lucrarea *La question de Danube*, pe care a publicat-o la Paris, în 1881. Nicolae Callimachi-Catargiu a decedat 9 februarie 1882, fiind înmormântat la Paris.

Gheorghe Rosetti-Roznovanu (1834-1904). Născut la 1 martie 1834, acesta era fiul Ruxandrei Callimachi din a doua căsătorie cea cu Alecu Rosetti-Roznovanu. Gheorghe Roznovanu a studiat în Austria și apoi în Rusia, rămânând toată viața sa un rusofil convins. A slujit în unul din Regimentele Gărzii Imperiale ale Rusiei. Gheorghe Roznovanu a fost căsătorit cu Alexandrina Câmpineanu, cu care a avut un fiu, Alexandru Rosetti-Roznovanu. Întors în țară, acesta s-a înscris în „Milița Pământeană” (armata națională), avansând până la gradul de colonel. El și-a întrerupt însă în mai multe rânduri serviciul militar, pentru a-și prelua atribuțiile de deputat, senator și prefect. În timpul mandatului său de prefect al ținutului Neamț, a dat dovada calităților de bun administrator, sub conducerea sa construindu-se o foarte bună rețea de șosele cu care județul se mândrea înainte de 1918. Gheorghe Roznovanu și-a reluat atribuțiile de ofițer în timpul Războiului de Independență (1877-1878), comandând Brigada IV Călărași, cu care a acoperit flancul drept al Armatei Române în fața Plevnei, sectorul între Grivița și Vidin. După război, s-a ocupat aproape exclusiv de politică, în cadrul Partidului Conservator. El a construit frumoasa biserică de la Roznov-Neamț, în stil rusesc, unde a și fost înmormântat, după decesul său din 2 octombrie 1904¹².

Adela Rosetti-Roznovanu (d. 1835-1894/1895) era, de asemenea, fiica Ruxandrei Callimachi din a doua căsătorie, cea cu Alecu Rosetti-Roznovanu.

12 Gen. R. Rosetti, *op. cit.*, p. 175-176 (vezi și foto); v. și Silviu Văcaru, Iulian Vasile, *Comori de artă religioasă la biserica „Sf. Nicolae” din Roznov*, în *Monumentul*, XI/1, 2010, p. 359-386.

Adela a fost căsătorită de două ori. Primul său soț a fost beizadea Alecu Ghica, fiul domnitorului Grigore Al. Ghica (1849-1856), de care a divorțat. Al doilea soț al ei a fost colonelul Gheorghe Catargi, comandantul jandarmeriei austriece din Bucovina. Adela Roznovanu-Catargi a decedat la Cernăuți, la sfârșitul anului 1894 sau începutul lui 1895¹³.

Teodor Callimachi (1836-1894). S-a născut la 4 ianuarie 1836, la conacul de la Stâncești-Botoșani al familiei sale. Era fiul lui Alexandru Callimachi (1781-1847), care se căsătorise, în 1834, cu Maria Cuza (?-1843), sora domnitorului Alexandru Ioan Cuza¹⁴. La doar un an și jumătate a rămas orfan de tată, iar în 1843 a murit și mama sa. Teodor și sora sa mai mică, Smaranda, au fost crescuți de către Ruxandra, fiica din prima căsătorie a lui Alexandru Callimachi (mama sa fiind, deci, Ileana Conachi).

Deși nu a fost crescut de familia sa naturală, Teodor Callimachi a beneficiat de o educație aleasă, studiind la Paris, mai întâi la liceul Saint Barbe, iar apoi la Facultatea de Drept. Domnitorul Alexandru Ioan Cuza (1859-1866) l-a numit pe vârul său, Teodor Callimachi, în 1859, secretar al Agenției diplomatice de la Istanbul, unde a depus eforturi, alături de Costache Negri, pentru recunoașterea Unirii Principatelor Române. Firmanul de recunoaștere a unificării administrative a celor două Principate a fost obținut la 25 noiembrie 1861, iar Teodor Callimachi a adus acest document în țară¹⁵. În iulie 1863 Teodor Callimachi a fost numit agent diplomatic al Principatelor Unite în Serbia, misiune pe care a îndeplinit-o până la abdicarea forțată a lui Cuza, în februarie 1866. În anii ce au urmat, Teodor Callimachi s-a retras la reședința familiei de la Stâncești (Dorohoi), pe care a reamenajat-o în stil neogotic, potrivit spiritului romantic al epocii. Aici a constituit o bibliotecă foarte valoroasă și intenționa chiar să scrie o sinteză de istoria românilor. Arhiva de aici (astăzi risipită) a fost pusă la dispoziția istoricilor A. D. Xenopol și Nicolae Iorga, care au publicat câteva volume privitoare la istoria familiei Callimachi. Pe lângă plăcutele partide de vânătoare, el s-a ocupat de creșterea vitelor pentru comerț, mai ales pe moșia de zestre a soției sale, Zvoriștea.

Teodor Callimachi s-a căsătorit, la 9 mai 1865, cu Zenaida Moruzi (1840-1909) fiica principelui Alexandru Moruzi, fost ministru de finanțe și șef de guvern în domnia lui Cuza¹⁶. Principala reședință a acestuia era la Zvoriștea, ținutul Dorohoi (astăzi în județul Suceava); moșia fusese cumpărată de Alecu Moruzi de la colonelul Keșko, tatăl reginei Natalia a Serbiei.

Teodor Callimachi și Zenaida Moruzi au avut un mariaj fericit, dăruit și cu

13 Gen. R. Rosetti, *op. cit.*, p. 176-177.

14 Domnitorul Alexandru Ioan Cuza era vârul său primar, dinspre mamă.

15 Pentru Teodor Callimachi, Dumitru Vitcu, *Diplomații Unirii*, București, 1979, p. 232-242.

16 Sorin Iftimi, *Un platou cu stema diplomatului Teodor Callimachi (după 1865)*, în *AMM*, XXV-XXVI/2004-2006, p. 225-231.

cinci copii, doi băieți și trei fete, născuți prin diverse orașe occidentale, pe unde s-au perindat părinții lor: fiul mai mare Alexandru Callimachi (1866-1918) a fost căsătorit cu Maria Vernescu; Ralu Callimachi s-a măritat cu Alexandru Cantacuzino-Pășcanu; Zenaida Callimachi (1870-1899) s-a căsătorit cu contele Dimitrie de Roma (1857-1901); Smaranda (n. 1871), despre a cărei stare civilă nu avem informații; fiul cel mai mic, Ioan Callimachi (1880-1940) a fost căsătorit cu Ana Maria Văcărescu. Teodor Callimachi s-a stins din viață la 7 aprilie 1894, fiind înhumat la capela familiei de la Stâncești.

Smaranda Callimachi (1838-1933) s-a căsătorit, la 6 iunie 1854, cu Alexandru V. Beldiman (1832-1898). Acesta a fost prefect de Poliție al Bucureștilor (1866), precum și gazetar, director al ziarului „Adevărul”. Familia a avut doi băieți: Alexandru Beldiman (1855-1924), delegat al României la Comisia Internațională a Dunării, ambasador la Belgrad (1888) și Berlin (1896-1916), căsătorit în 1881 cu Martha (1857-1939), fiica lui Albrecht Faehling; celălalt fiu, Edmond-Vasile (1861-1919), ofițer de carieră, fost prefect de Dâmbovița și de Ilfov. Smaranda Callimachi-Beldiman a decedat la 30 ianuarie 1933. Ambii soți au fost înmormântați la mănăstirea Ciorogârla, din apropierea Capitalei¹⁷.

*

Studiul portretelor din secolul al XIX-lea este considerat, de regulă, apanajul istoricilor de artă. Prin formație, consider că astfel de lucrări pot fi studiate cu folos de către istorici în general, ele putând fi privite și ca niște documente vizuale ale epocilor studiate, ce furnizează numeroase informații despre spiritul vremurilor trecute, despre evoluția modei vestimentare și a coafurilor, despre decorații și bijuterii, ș.a. Aportul istoricilor poate fi unul consistent, pentru mai buna înțelegere a operei de artă.

Portretul ce reunește pe copiii veniți din trei căsătorii diferite a fost comandat de Alecu Rosetti-Roznovanu și soția sa Ruxandra, născută Callimachi. Tabloul a fost moștenit nu de descendenții din familia Rosetti, ci de Teodor Callimachi, care l-a transmis descendenților săi. Lucrarea – practic necunoscută – aflată astăzi în colecția familiei Callimachi, merită studiul atent al istoricilor de artă, ea punând în evidență o altă „față” a portretistului Giovanni Schiavoni. Lucrarea ar putea oferi punctul de plecare pentru „o istorie a vârstei copilăriei în secolul XIX”, de exemplu. Pentru o cât mai bună înțelegere a operei ni s-a părut foarte necesar acest studiu istoric, ce pune la lucru și instrumentele genealogiei. Exercițiul merită să fie reluat și în cazul altor portrete, cu mult folos pentru istoria artei în general.

¹⁷ *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, coordonator Mihai Dim. Sturdza, București, 2004, p. 406.

Abstract¹⁸**GIOVANNI SCHIAVONI – PORTRAIT OF CHILDREN IN THE CALLIMACHI, ROSETTI AND CATARGI FAMILIES**

The paper refers to a painting unknown so far, assigned to painter Giovanni Schiavoni, preserved in the collection of the Callimachi family of Bucharest. This work of art gives us the occasion to appreciate Schiavoni's manner of painting children, with a special sensitivity, as well as to reassess the painter's capacity of creating fine compositions. The painting shows five of Ioan Callimachi's (1750-1786) grand-sons and of his second wife, Ruxandra Catargiu. Three of them are Ruxandra Callimachi's children (of two marriages): Nicolae Catargiu-Callimachi (future diplomat), Gheorghe Rosetti-Roznovanu (future colonel, senator, prefect), and his sister Adela Rosetti-Roznovanu. Their cousins Teodor Callimachi (future diplomat) and his sister Smaranda Callimachi, orphans since 1843 also grew in aunt Ruxandra's house. The research is very much based on the study of family history and of genealogy, the result being a documentary fiche for each of the personages represented in the painting.

List of illustrations

Fig. 1. Giovanni Schiavoni, **Portrait of Children**: Nicolae Catargi-Callimachi, Gheorghe Rosetti-Roznovanu, his sister Adela Rosetti-Roznovanu, Teodor Callimachi and his sister Smaranda Callimachi.

---

18 Rezumat tradus de Coralia Costaş.

Fig. 1.

Giovanni Schiavoni, Portret de copii: Nicolae Catargi-Callimachi, Gheorghe Rosetti-Roznovanu, sora sa Adela Rosetti-Roznovanu, Teodor Callimachi și sora sa Smaranda Callimachi.

VALORIFICAREA CERCETĂRILOR ROMÂNEȘTI REFERITOARE LA CIVILIZAȚIA CUCUTENI PRIN EXPOZIȚII INTERNAȚIONALE

Nicolae URSULESCU

Ca și alte domenii ale cercetării, arheologia din România a fost preocupată, încă de la începuturile sale științifice moderne, nu numai să descopere și să interpreteze vestigiile ale trecutului, dar și să facă cunoscute rezultatele cercetării, atât în țară, cât și peste hotare, din dorința de etalare cât mai largă a valorilor patrimoniului național. Această ultimă cerință devine cu atât mai stringentă când este vorba de vestigii nu numai cu valoare istorică, ci și cu o clară încărcătură artistică și spirituală, așa cum este cazul cu artefactele specifice civilizației de tip Cucuteni.

Descoperită cu peste 125 de ani în urmă, stațiunea arheologică de la Cucuteni-*Cetățuie* a devenit treptat simbolul celei mai strălucite civilizații a eneoliticului european, datorită produselor sale de excepție (în primul rând, ceramica și statuetele de lut ars), remarcate în toate tratatele de preistorie universală¹. Două caracteristici ale istoriei acestei culturi au concurat în mod deosebit la recunoașterea faptului că ea a reprezentat o adevărată civilizație în vremea sa. Este vorba de îndelungata sa existență și de extraordinara sa extindere teritorială. Cu fazele sale de început și de sfârșit (Precucuteni și Horodiștea-Erbiceni), ea a durat aproape un mileniu și jumătate, adică, în date radiocarbon calibrate, aproximativ între 5000 și 3500 î. Hr. De-a lungul existenței sale, comunitățile acestei culturi s-au extins treptat pe o suprafață de circa 350.000 km², ocupând un vast teritoriu, din estul Transilvaniei (aspectul Ariușd), peste

---

1 Astfel, chiar în prima sinteză asupra artei preistorice europene, aparținând lui M. Hoernes, se alocă un număr semnificativ de pagini prezentării vestigiilor cucuteniene (*Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Von den Anfängen bis um 500 vor Chr.*, Wien, 1898, p. 210-215), deși cercetările referitoare la această civilizație se aflau încă în perioada de pionierat (N. Ursulescu, *Prima exegeză asupra descoperirilor cucuteniene într-o sinteză de artă preistorică europeană*, în *Mem.Ant.*, XXV-XXVI (2008-2009), 2010, p. 151-157).

toată Moldova istorică dintre Carpații Orientali și Nistru (aspectul Cucuteni) și în partea vestică a Ucrainei, până la Nipru (aspectul Tripolie). În felul acesta, civilizația Cucuteni-Tripolie a putut să influențeze, pentru o lungă perioadă de timp, viața materială și spirituală a mai multor populații, cu care se învecina în estul, sud-estul și centrul Europei, ceea ce a determinat recunoașterea rolului ei proeminent în cadrul eneoliticului european și chiar al întregii preistorii.

În consecință, cercetarea acestei civilizații a devenit una din temele importante pentru oameni de știință, în primul rând din țările pe teritoriul cărora se află vestigiile sale (România, Republica Moldova, Ucraina), dar și din alte state (Rusia, Polonia, Germania, Franța, Anglia, S.U.A. și altele), datorită numeroaselor mistere ce plutesc încă în jurul populației care a creat străvechea civilizație Cucuteni-Tripolie. În dezlegarea enigmelor ei nu sunt antrenati doar arheologii, ci, în spiritul interdisciplinar al științei moderne, se implică, tot mai profund, fizicieni, chimiști, biologi, geneticieni, geografi, geologi, istorici de artă, istorici ai religiilor, filosofi și lista ar putea continua, deoarece abordarea pluridisciplinară nu cunoaște, practic, limite.

Tocmai pentru lărgirea continuă a acestui spectru diversificat de abordare, muzeologia modernă consideră, ca fiind extrem de bine venită, prezentarea sistematică a vestigiilor arheologice în diferite țări ale lumii, deoarece, în felul acesta, categorii diverse de oameni, inclusiv specialiști din alte domenii, au ocazia să cunoască *de visu* patrimoniul istoric și artistic al altor popoare, putându-se lărgi câmpul de informare și comparare.

Odată cu deschiderea politică și culturală a României, după schimbările din 1989, etalarea valorilor arheologice din patrimoniul național a devenit una din căile cele mai sigure de afirmare a culturii, științei și spiritualității românești în lume. Desigur, în cadrul patrimoniului arheologic național, un loc important îl dețin vestigiile culturii Cucuteni, păstrate în importante colecții muzeale, universitare, academice sau particulare. Începând din 1997, guvernele României, prin Ministerul Culturii, au acordat și ele o atenție sporită realizării unor expoziții arheologice peste hotare, în cadrul cărora vestigiile culturii Cucuteni au deținut un loc privilegiat.

Începutul a fost făcut prin expoziția de la Thessaloniki, din 1997, sugestiv intitulată: „Cucuteni – ultima mare civilizație chalcolitică a Europei”² – când s-a redactat și un foarte valoros catalog în limba engleză, care s-a bucurat de o largă circulație și a devenit o lucrare de referință pentru cercetătorii străini, dornici să se informeze temeinic despre această civilizație.

După o pauză de un deceniu, Ministerul Culturii și Cultelor a dedicat anul 2008 civilizației Cucuteni, inițiind și sprijinind realizarea unor importante

2 C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, Ares Tsaravopoulos (eds.), *Cucuteni. The last great Chalcolithic Civilisation of Old Europe*, Athens – Bucharest, 1997.

expoziții peste hotare, astfel că prezentarea acestei civilizații a cunoscut o adevărată „explozie”, pe parcursul a trei ani fiind deschise nu mai puțin de nouă expoziții.

Astfel, încă de la 18 octombrie 2007, Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice al Universității „Alexandru I. Cuza” din Iași, în colaborare cu Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău, a deschis la *Accademia di Romania* din Roma, o expoziție de 47 de postere, dedicată civilizației cucuteniene, intitulată „Dallo scavo alla mostra” (De la săpătură la expoziție), în care erau prezentate publicului italian și reprezentanților unor școli arheologice străine (care funcționează la Roma) aspecte privind cercetarea acestei culturi, precum și o serie de descoperiri semnificative, referitoare la arta și spiritualitatea acestei străvechi populații. Expoziția a fost însoțită de un simpozion, dedicat aspectelor esențiale ale civilizației cucuteniene, în context european, la care au participat și profesori de la departamentul de arheologie al Universității *Sapienza* din Roma. Lucrările prezentate la simpozion au fost ulterior adunate, împreună cu posterele expoziției, într-un volum, redactat în limba italiană și distribuit la principalele universități și instituții de cercetare arheologică din Italia, cu scopul de a contribui la informarea cercetătorilor italieni interesați de problemele civilizației Cucuteni³.

Această expoziție de fotografii a fost urmată, la 17 septembrie 2008, de deschiderea, tot la Roma, dar de data aceasta pe teritoriul Vaticanului, în celebrul *Palazzo della Cancelleria*, a unei mari expoziții internaționale, dedicată complexului cultural Cucuteni-Tripolie, care a putut fi vizitată până la 1 noiembrie. A fost pentru prima oară, în istoria cercetării acestei civilizații, când cele trei state (România, Ucraina și Republica Moldova) pe teritoriul cărora au trăit odinioară comunitățile complexului cultural Cucuteni-Tripolie și-au reunit cele mai reprezentative descoperiri într-un ansamblu expozițional unitar, chiar dacă parcursul organizatoric nu a fost deloc lesnicios, fiind necesară depășirea unor deosebiri lingvistice, legislative și de opinii⁴. Din partea României, expoziția a fost pregătită de Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, de Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice al Universității „A. I. Cuza” din Iași și de Fundația „Cucuteni pentru Mileniul III” din București, piesele provenind și de la muzeele din Piatra Neamț, Bacău, Botoșani, Suceava, Vaslui și Onești. Punctul de atracție maximă al expoziției l-a reprezentat reconstituirea unei locuințe cucuteniene, pe baza datelor reale culese din diverse cercetări arheologice; interiorul locuinței a fost amenajat

3 N. Ursulescu, Raluca Kogălniceanu, Cristina Crețu (a cura di), *Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi*, Roma – Iași, 2008.

4 Comitetul de organizare a fost alcătuit din: Lăcrămioara Stratulat, Romeo Dumitrescu, Nicolae Ursulescu (România), Sergiy Krolevets, Yuriy Shylov, Anatoliy Gaidamaka (Ucraina), Eugen Sava, Valentin A. Dergacev (Republica Moldova).

cu piese autentice, ceea ce a conferit o notă sporită de veridicitate întregului ansamblu. Colaborarea cu celelalte două țări s-a materializat și în elaborarea comună, sub coordonare românească, a unui catalog cu o ținută grafică deosebită, redactat în limbile engleză și italiană⁵. Titlul (*Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*) a dorit să atragă atenția asupra locului important pe care această civilizație l-a deținut în Preistoria Europei. Atât catalogul, cât și expoziția s-au bucurat de aprecieri unanime, atât din partea publicului larg, cât și a specialiștilor și oficialităților – fapt pe deplin relevant și în presa italiană. Ținuta științifică deosebită a expoziției a determinat ca mai mulți profesori de arheologie de la universitățile din Roma, Napoli, Perugia, Pisa, Veneția să o viziteze, împreună cu studenții lor, pentru a ține lecții practice la fața locului.

În paralel cu pregătirea expoziției de la Vatican, s-a desfășurat, sub coordonarea Muzeului Național de Istorie a României, organizarea unei mari expoziții în Elveția despre arta neolitică din România. Inițiativa prezentării în Elveția a valorilor artistice din neoliticul României a aparținut, încă din 2004, Asociației *Hellas et Roma* din Geneva⁶. Prin strădaniile unui comitet științific, au fost selectate, din peste 30 de instituții deținătoare de patrimoniu arheologic, circa 500 de piese, care să acopere principalele aspecte ale vieții populațiilor neolitice de pe teritoriul României. Trebuie menționat că mai mult de jumătate din exponatele alese au aparținut civilizației cucuteniene, de fapt întreaga expoziție modelându-se (ca modalitate de etalare) în jurul celui mai reprezentativ aspect al neoliticului din România. Piesele culturii Cucuteni-Ariuşd au provenit de la muzeele din București, Iași, Piatra Neamț, Botoșani, Bacău, Vaslui, Bârlad, Galați, Tecuci, Sfântu Gheorghe, de la Institutul de Arheologie din Iași, ca și de la universitățile din Iași și Suceava. Splendorile culturii Cucuteni ocupă locul de frunte și în cadrul catalogului redactat cu această ocazie și tradus în franceză, germană și engleză⁷. Organizatorii elvețieni au ales pentru prezentarea expoziției⁸ spațiile generoase ale Muzeului de Istorie din Olten, un vechi oraș medieval, nu prea mare, dar situat la întretăierea celor mai importante rute care străbat Elveția, în cele patru direcții cardinale. Aceasta

5 Lăcrămioara Stratulat, N. Ursulescu et alii (eds.), *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe. Palazzo della Cancelleria, Rome – Vatican, 16 September – 31 October 2008* (texte: N. Ursulescu, Valentin Dergacev, Yuri O. Shilov), București, 2008.

6 Jacques Chamay, Fiorella Cottier, Frederike van der Wielen (eds.), *Hellas & Roma (Association pour l'Étude et le Rayonnement de l'Art grec et romain). 25 ans d'activité*, Genève, 2009, p. 63-65.

7 Manuella Wullschleger, Jacques Chamay, Frederike van der Wielen-van Ommeren (eds.), *L'art néolithique en Roumanie* (texte: Florin Drașovean, Dragomir Nicolae Popovici), Napoli, 2008.

8 Deschiderea a avut loc la 2 iunie 2008, în prezența Președintelui Confederației Elvețiene, Pascal Couchepin.

și explică, alături de o publicitate exemplar concepută, numărul neobișnuit de mare al vizitatorilor (peste 200.000) care au trecut pragul expoziției în perioada iunie-octombrie 2008). În cadrul aceleiași acțiuni, între 15 și 20 septembrie 2008, s-au desfășurat la Olten, în organizarea Departamentului de Antropologie al Universității din Geneva, lucrările celui de al V-lea Congres româno-elvețian de arheologie, cu tema *L'habitat néolithique le long du Danube, des Alpes à la Mer Noire*, în cadrul căruia câteva comunicări au fost dedicate unor aspecte ale civilizației cucuteniene⁹. Deși inițial organizatorii au preconizat ca această expoziție să fie itinerată în mai multe orașe europene, din păcate, acest proiect nu s-a mai putut realiza.

Faptul că România a putut organiza simultan, în 2008, două mari expoziții dedicate îndeosebi fenomenului cultural cucutenian, rămânând și în muzeele donatoare încă suficiente piese pentru expozițiile de bază, vorbește de la sine despre impresionantul patrimoniu provenit din numeroasele situri ale acestei civilizații, dintre care cele mai multe așteaptă încă să fie investigate, prin cercetări de amploare și cu caracter interdisciplinar.

O altă prezență de marcă a vestigiilor cucuteniene, în contextul mai larg al neoliticului de pe teritoriul României și din unele regiuni imediat învecinate, a fost consemnată în cadrul unei mari expoziții, deschisă la 10 noiembrie 2009, la New York, sub titlul: *Lumea uitată a Vechii Europe. Valea Dunării, 5000-3500 î. Hr.* și care a rămas deschisă până la 25 aprilie 2010. Inițiativa acestei prime mari expoziții arheologice românești în S.U.A. a venit din partea Institutului pentru Studiarea Lumii Antice al Universității din New York, care a dorit să prezinte cele mai reprezentative piese ale eneoliticului din România și să întregească această imagine cu descoperiri similare din Republica Moldova (de la Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Chișinău) și din zona adiacentă a Bulgariei (Muzeul de Istorie din Varna). Din cele 250 de exponate selectate, 175 proveneau din România, iar dintre acestea majoritatea covârșitoare aparțineau culturii Cucuteni, răspândită deopotrivă pe teritoriul țării noastre și pe cel al Republicii Moldova. Selecția pieselor și pregătirea expoziției s-a făcut sub egida Muzeului Național de Istorie a României, iar obiectele cucuteniene au provenit de la muzeele din Iași, Chișinău, Botoșani, Piatra Neamț, Roman, Vaslui, Bârlad și Galați, precum și de la Institutul de Arheologie din Iași¹⁰.

9 Dorin Nicola, Daniel Garvăn, *Les établissements Précucuteni de Poduri-Dealul Ghindaru*; N. Ursulescu, *Constructions de culte dans les habitats de Isaiia et Târgu Frumos (Énéolithique ancien)*; Gh. Dumitroaia, D. Nicola, C. Preoteasa, *Maisons à étages du tell énéolithique de Poduri-Dealul Ghindaru*; D-tru Boghian, *L'organisation de l'espace dans l'habitat cucutenien de Fetești (départ. de Suceava)*; Cornelia-Magda Lazarovici, Senica Țurcanu, *L'organisation de l'habitat dans la culture de Cucuteni*.

10 Crișan Mușețeanu, *Expoziție arheologică la New York*, în *Magazin istoric*, an XLIV, s.n., nr. 1 (514), ian. 2010, p. 31-32.

Expoziția a prilejuit și editarea unui catalog, de o deosebită ținută grafică, la realizarea căruia au participat, pe lângă autori români, câțiva specialiști renumiți în cercetarea preistorică (precum David W. Anthony, Douglass W. Bailey, John Chapman ș.a.)¹¹. Expoziția a avut o largă receptare, inclusiv prin publicarea unor articole în presa americană¹².

Succesul acestui important proiect cultural internațional a determinat cele două instituții organizatoare să prezinte expoziția și în alte centre. Astfel, între 20 mai și 15 august 2010, expoziția a fost găzduită de celebrul *Ashmolean Museum of Art and Archaeology* din cadrul Universității Oxford, bucurându-se și aici de un mare interes¹³.

Cea de a treia locație a expoziției a fost la o altă celebră instituție muzeală: *Museum of Cycladic Art* din Atena, aparținând Fundației Goulandris. Față de primele două, la Atena s-a adăugat și un lot de piese grecești reprezentative, ceea ce a permis o comparare mai amplă a fenomenelor neolitice balcanice. Organizată sub auspiciile Ministerului Elen al Afacerilor Externe, expoziția a fost inaugurată la 6 octombrie 2010 și a rămas deschisă până la începutul lunii ianuarie 2011¹⁴.

O altă țară în care au putut fi admirate valorile culturii Cucuteni a fost Polonia. Datorită relației de colaborare pe care Complexul Muzeal Bucovina din Suceava le-a stabilit cu Muzeul Sileziei Inferioare din Bytom, muzeul sucevean a selectat peste 250 de piese, pe care le-a expus, într-o concepție originală, în sălile muzeului silezian. Piesele au provenit, în afară de Suceava (Muzeul și Universitatea), de la Complexul Muzeal Național „Moldova” din Iași, de la Complexul Muzeal Neamț, de la Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău, de la Muzeul Județean de Istorie Botoșani, de la Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, precum și de la Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice al Universității „A. I. Cuza” din Iași. Expoziția a fost deschisă pe 19 noiembrie 2008, în fața unui numeros public și a mai multor personalități ale vieții politice și culturale din Polonia. Din partea României, în afară de specialiști de la instituțiile organizatoare, a participat ambasadorul țării noastre, care a subliniat faptul că aceasta este prima expoziție arheologică

11 David W. Anthony, Jennifer Y. Chi (eds.), *The Lost World of Old Europe: the Danube Valley, 5000-3500 B.C.*, Institute for the Study of the Ancient World at New York University & Princeton University Press, New York, 2010.

12 John Noble Wilford, *A Lost European Culture, Pulled From Obscurity*, în *The New York Times*, December 1, 2009; Christine Lin, *Lost Artifacts of Old Europe Arrive in New York*, în *Epoch Times*, November 13, 2009.

13 <<http://www.ashmolean.org/exhibitions/future/?timing=future&id=50&exhibitionYear=2010>>

14 Muzeul Național de Istorie a României, comunicat de presă, 4 octombrie 2010 (<http://www.mnir.ro/ro/Evenimente/Eveniment.aspx?IDEveniment=116>).

românească în Polonia¹⁵. Cu ocazia acestei expoziții, a fost editat un catalog bilingv (în engleză și poloneză)¹⁶, precum și pliante în limba poloneză.

Prezent la vernisajul expoziției de la Bytom și impresionat de valoarea și calitatea pieselor prezentate, directorul Muzeului Național de Arheologie din Varșovia și-a exprimat dorința ca acestea să fie aduse și în capitala Poloniei. O cerere similară a venit și din partea directorului Muzeului din Cracovia, dar planul deja existent pentru viitoare expoziții nu a permis, pentru moment, materializarea ultimei propuneri.

În schimb, la 16 septembrie 2009, expoziția a fost deschisă la Varșovia, într-o nouă concepție muzeografică, de data aceasta fiind prezentate aproape 500 de piese. Și aici evenimentului i s-a acordat o atenție deosebită, la vernisaj fiind prezente numeroase oficialități poloneze, precum și ambasadorul României, secretarul de stat de la Ministerul Culturii și Cultelor de la București și directorul Centrului cultural român de la Varșovia. Publicul a putut admira comorile artistice ale străvechii civilizații, până la 14 ianuarie 2010¹⁷. Augmentarea expoziției a necesitat și editarea unui nou catalog, de asemenea bilingv (de dimensiuni mai mari) și a unui nou pliant¹⁸.

În fine, pe aceeași linie se poate considera că s-a înscris și expoziția „Cucuteni. Magia ceramicii”, realizată în parteneriat, în cadrul unui program PHARE al Uniunii Europene, de Complexul Muzeal Național „Moldova” din Iași și de Muzeul Național de Istorie și Arheologie a Moldovei din Chișinău, în colaborare cu Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui și cu Fundația „Cucuteni pentru Mileniul III” din București. Expoziția a fost deschisă întâi la Chișinău, între 17 iulie și 6 august 2009, apoi la Iași (în prezența Ministrului Culturii și Cultelor), între 14 și 30 august. Piese expuse au fost fotografiate și descrise într-un catalog editat de muzeografia ieșeni¹⁹.

*

Organizarea unei expoziții este deopotrivă un act de regie artistică, dar și de cercetare științifică. Cu atât mai mult sporește exigența științifică, cu cât expoziția se adresează unui public mai elevat, format în medii culturale de tradiție, unde există posibilitatea unei permanente comparații între civilizații și concepții diverse, așa cum a fost cazul și cu locațiile în care s-au deschis cele nouă expoziții despre Cucuteni, prezentate aici.

15 Ancuța Maleș, *Piese de tezaur din patrimoniul Complexului Muzeal Bucovina, în expoziții internaționale*, în *Suceava*, 34-36 (2007-2009), 2009, p. 109-112.

16 Ion Mareș (coord.), *Cucuteni Culture – Art and Religion*, Suceava, 2008.

17 I. Mareș, *Cultura Cucuteni – Artă și Religie, expoziție organizată de Muzeul Bucovinei la Muzeul de Stat de Arheologie din Varșovia*, în *Suceava*, 37, 2010, p. 321-324.

18 I. Mareș (coord.), *Cucuteni Culture – Art and Religion*, Suceava, 2009.

19 Lăcrămioara Stratulat (coord.), Senica Țurcanu, Coralia Costăș, Loredana Solcan (eds.), *Cucuteni. Magia ceramicii*, Iași, 2009.

Departe de a fi o simplă etalare de artefacte, o expoziție arheologică este rodul unui act de cercetare, de meditație și de ingeniozitate. Expozițiile nu pot fi rezultatul acțiunii izolate a unei singure persoane, ci implică, în mod necesar, lucrul în echipă și modelarea diferitelor opinii, în vederea descoperirii soluției optime. În spatele exponatelor, care adeseori sunt vizitate în grabă, se află o sumă întreagă de acțiuni de investigare în teren și în laborator, ceasuri lungi de cercetare și meditație pentru descrierea corectă și încadrarea cronologico-culturală, căutarea febrilă a unor soluții tehnice pentru ca vestigiul arheologic să fie prezentat și estetic și științific.

Toate aceste coordonate ale cercetării, în care au fost implicate ample echipe de arheologi, muzeografi, restauratori, designeri de la mai multe instituții de specialitate, s-au aflat la baza aprecierii binemeritate (venită din partea unui public exigent) de care s-au bucurat recente expoziții dedicate „giuvaerului” preistoriei românești – civilizația Cucuteni.

Résumé

VALORISATION DES RECHERCHES ROUMAINES CONCERNANT LA CIVILISATION CUCUTENI PAR DES EXPOSITIONS INTERNATIONALES

Pour augmenter la visibilité des recherches archéologiques et interdisciplinaires concernant la plus notable civilisation de la préhistoire roumaine et européenne – Cucuteni – une intense activité de présentation, par des expositions internationales, des plus représentatives découvertes de cette culture a été initiée ces dernières années. L'article fait surtout des références aux modalités de présentation, aux catalogues rédigés à chaque exposition, aussi bien qu'à l'impact que ces „cartes de visite” de la recherche archéologique roumaine, exposées dans la période 2007-2010, ont eu dans les milieux académiques et auprès du public d'Italie, Suisse, Etats-Unis, Angleterre, Pologne, Grèce et de la République de la Moldavie.

Liste des Illustrations

- Fig. 1. *Accademia di Romania in Roma* – le vernissage de l'exposition d'affiches (2007).
 Fig. 2. La couverture du volume dédié à l'exposition et au symposium organisés à *l'Accademia di Romania in Roma*.
 Fig. 3. Rome 2008. L'entrée dans le *Palazzo della Cancelleria* avec l'affiche de l'exposition.
 Fig. 4. Rome 2008 – le vernissage de l'exposition Cucuteni-Tripolie.
 Fig. 5. Rome 2008. Vases représentatifs de la civilisation Cucuteni-Tripolie de Roumanie, de la République Moldova et d'Ukraine (de droite à gauche).
 Fig. 6. Rome 2008. Reconstitution d'une habitation Cucuteni.
 Fig. 7. Rome 2008. Vases de type Tripolie (Ukraine).

-
- Fig. 8. Rome 2008. Ensemble de culte précucutéenien de Poduri (dép. de Bacău).
Fig. 9. Rome 2008. L'ambassadeur du Japon en Italie visitant l'exposition.
Fig. 10. Rome 2008. Couverture du catalogue de l'exposition.
Fig. 11. Olten 2008. Musée d'Histoire, avec l'affiche de l'exposition.
Fig. 12. Olten 2008. Ensemble de pièces de culte d'Isaiia (dép. de Iași).
Fig. 13. Olten 2008. Couverture du catalogue de l'exposition.
Fig. 14. New York 2009. Affiche de l'exposition.
Fig. 15. New York 2009. Couverture du catalogue de l'exposition.
Fig. 16. Athènes 2010. Affiche de l'exposition.
Fig. 17. Bytom 2008. Affiche de l'exposition.
Fig. 18. Bytom 2008. Aspect du vernissage.
Fig. 19. Bytom 2008. Céramique Cucuteni.
Fig. 20. Bytom 2008. Couverture du catalogue de l'exposition.
Fig. 21. Varsovie 2009. Musée National d'Archéologie.
Fig. 22. Varsovie 2009. Aspect du vernissage.
Fig. 23. Varsovie 2009. Images de l'exposition.
Fig. 24. Varsovie 2009. Couverture du catalogue de l'exposition.
Fig. 25. Iași-Chișinău 2009. Couverture du catalogue de l'exposition.

Fig. 1. Accademia di Romania in Roma – vernisajul expoziției de postere (2007).

Fig. 2. Coperta volumului dedicat expoziției și simpozionului de la Accademia di Romania.

Fig. 3. Roma 2008. Intrarea în Palazzo della Cancelleria, cu afișul expoziției.

Fig. 4. Roma 2008 – vernisajul expoziției Cucuteni-Tripolie.

Fig. 5. Roma 2008. Vase reprezentative pentru civilizația Cucuteni-Tripolie din România, Republica Moldova și Ucraina (de la dreapta la stânga).

Fig. 6. Roma 2008. Reconstituirea unei locuințe cucuteniene.

Fig. 7. Roma 2008. Vase tripoliene (Ucraina).

Fig. 8. Roma 2008. Ansamblu de cult precucutenian de la Poduri (jud. Bacău).

Fig. 9. Roma 2008. Vizita la expoziție a ambasadorului Japoniei în Italia.

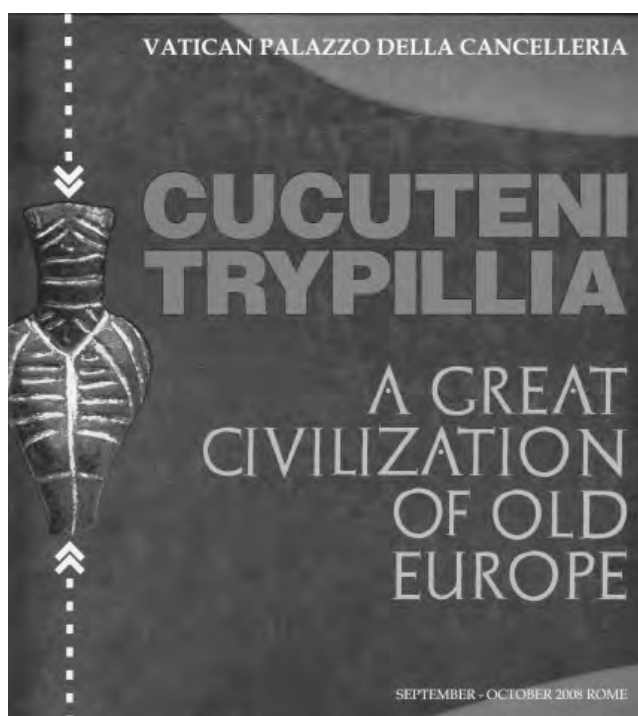

Fig. 10. Roma 2008. Coperta catalogului expoziției.

Fig. 11. Olten 2008. Muzeul de Istorie, cu afișul expoziției.

Fig. 12. Olten 2008. Ansamblul de piese de cult de la Isaiia (jud. Iași).

Fig. 13. Olten 2008.
Coperta catalogului
expoziției.

The poster has a black background. At the top, the title 'The Lost World of Old Europe' is written in a large, white, sans-serif font, followed by the subtitle 'The Danube Valley, 5000-3500 BC' in a smaller font. In the center is a circular necklace made of numerous light-colored, shell-like beads. Below the necklace, the dates 'November 11, 2009 - April 25, 2010' and 'Free admission' are listed. Further down, the hours of operation are provided: 'Hours: 11 am-6 pm, Friday, 11 am-8 pm', 'Closed Monday', and 'Free guided tour Friday at 6 pm'. The logo for the 'Institute for the Study of the Ancient World' at New York University is shown, along with the address '15 East 84th Street, New York, New York 10028', the phone number 'T. 212.992.7800', and the website 'www.nyu.edu/ssaw'. On the right side, there is a vertical logo consisting of the letters 'I', 'S', 'A', and 'W' stacked in a column.

Fig. 14. New
York 2009. Afișul
expoziției.

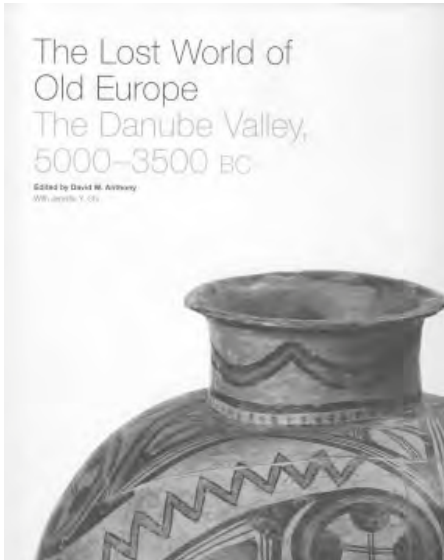

Fig. 15. New York 2009. Coperta catalogului expoziției.

Fig. 17. Bytom 2008. Afişul expoziției.

Fig. 16. Atena 2010. Afişul expoziției.

Fig. 18. Bytom 2008. Aspect de la vernisaj.

Fig. 19. Bytom 2008. Ceramică cucuteniană.

Fig. 20. Bytom 2008. Coperta catalogului expoziției.

Fig. 21. Varșovia 2009. Muzeul Național de Arheologie.

Fig. 22. Varșovia 2009. Aspect de la vernisaj.

Fig. 23. Varșovia 2009. Imagini din expoziție.

Fig. 24. Varşovia
2009. Coperta
catalogului
expoziției.

Fig. 25. Iași-Chișinău 2009. Coperta
catalogului expoziției.

Recenzii. Note de lectură

SENICA ȚURCANU, *Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei*, Cuvânt înainte Cornelia-Magda Lazarovici, BAI XXI, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 283 p., 38 pl.

Apărută în cunoscuta colecție *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, lucrarea cercetătoarei Senica Țurcanu are la bază teza sa de doctorat, începută sub îndrumarea regretatului Alexandru Păunescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București) și susținută la Facultatea de Istorie a Universității „A. I. Cuza” Iași, sub conducerea științifică a profesorului Nicolae Ursulescu, în anul 2005. Cartea tratează, după cum sugerează și titlul, industria litică cioplită din neoliticul Moldovei, termenul de industrie fiind înțeles în accepțiunea școlii de preistorie franceză: „ansamblu de obiecte lucrate și deșeurile lor de fabricare, dintr-un anumit material, găsite într-o așezare, într-un anumit strat definit” (p. 11).

La început, autoarea face o delimitare a cadrului fizico-geografic avut în vedere (p. 15-22), apoi aduce unele precizări cu privire la istoricul cercetării culturilor arheologice din neoliticul Moldovei și la problemele legate de industriile litice din România (p. 23-30).

Pentru o mai bună înțelegere a evoluției uneltelor din așezările primului orizont neolitic din România, autoarea a considerat (pe bună dreptate) necesară o amplă privire asupra tehnologiei industriei litice aparținând tardenoisianului nord-vest-pontic, lucrând pe baza listelor tipologice întocmite de Al. Păunescu pentru stațiunile cercetate sistematic: Erbiceni, Ripiceni, Berești, Icușeni (p. 55-91). Studiul industriei litice din neoliticul Moldovei este privit în contextul său istorico-cultural, Senica Țurcanu ocupându-se mai întâi de problemele ridicate de neolitizarea Moldovei de astăzi (p. 43-54). Dezbătând pro și contra (cu argumente inteligent clădite) diversele teorii cu privire la neolitizare, se raliază părerilor conform cărora modul de viață neolitic în teritoriile balcano-dunărene nu a fost rezultatul evoluției locale de tip mezolitic; totodată, respinge ideea că primele comunități Starčevo-Criș au găsit, când au pătruns pe teritoriul Moldovei de astăzi, o *terra deserta*, fiind imposibil de admis dispariția totală a comunităților tardenoisiene.

Capitolele ce privesc strict industria litică cioplită din neoliticul Moldovei, alături de cel dedicat materiei prime și locurilor de aprovizionare, sunt cele mai consistente ale lucrării, aducând elemente de noutate în cercetarea fenomenului neolitic de pe teritoriul Moldovei. Autoarea a analizat 3000 de piese litice din perioada respectivă, analiza pieselor din fiecare așezare fiind însoțită, după caz, de tabele ale grupelor tehnologice majore, repartiția pieselor după suportul pe care au fost lucrate, repartiția tipologică a pieselor retușate.

Pentru cultura Starčevo-Criș (p. 91-144) a avut la dispoziție materiale din săpăturile arheologice de la Trestiana și Suceava-*Parcul Cetății*, două din cele mai importante așezări ale primului orizont neolitic din Moldova, dar și din alte așezări mai mici, precum Leontinești, Mălușteni, Perieni, Poienești și Probota. În cazul siturilor de la Balș, Glăvăneștii Vechi și Valea Lupului autoarea a fost nevoită să lucreze pe listele mai vechi, întocmite de Al. Păunescu, deoarece nu a avut acces la materialul descoperit. Pentru a avea o imagine completă a utilajului litic al primei culturi neolitice, introduce în ecuație și așezarea contemporană de la Sacarovca, de pe teritoriul Republicii Moldova. Astfel, ajunge la concluzia că industria litică a culturii Starčevo-Criș este o industrie pe lame (uneltele fiind realizate în proporție covârșitoare pe suport lamelar), dar observă și o persistență a unor elemente tardenoisene, piesele fiind, în mare lor majoritate, microlite. Industria litică cioplită a celui de-al doilea orizont neolitic din Moldova – cultura ceramicii liniare – a fost analizată din perspectiva materialelor de la Dănești, Glăvăneștii Vechi, Mihoveni, Târpești și Traian-*Dealul Fântânilor* (p. 145-178). Concluziile desprinse din analiza acestor piese o fac pe autoare să considere că trăsăturile arhaice ale utilajului avut în vedere (structura clar dominantă, din punct de vedere statistic, a gratoarelor, procentajul ridicat de piese geometrice, exploatarea nucleelor fusiforme) au fost asimilate de comunitățile culturii ceramicii liniare în aria de influență a culturii Bugului Sudic.

Analiza tehnolo-tipologică întreprinsă de Senica Țurcanu pentru utilajul litic cioplit Precucuteni I din așezarea de la Traian-*Dealul Viei* (p. 161-178), îi permite să surprindă schimbările ce intervin în perioada finală a neoliticului și începutului eneoliticului, dintre care cea mai evidentă este proliferarea gradului de laminaritate, caracteristică „unei industrii în pragul eneoliticului” (p. 177).

Materia primă și locurile din care comunitățile neolitice au procurat-o sunt probleme asupra cărora autoarea atrage atenția că nu pot fi rezolvate macroscopic, de către arheologi. Pentru a se evita confuziile și pentru o raliere la literatura europeană de profil, propune folosirea termenului de *silex în sens arheologic* sau, mai corect, de silicolit (p. 182). Capitolul dedicat acestei chestiuni (p. 179-204) are, ca anexe, analizele microscopice în secțiuni subțiri pentru materialul de la Erbiceni, precum și analizele petrografice cu spectograful *Raman* pentru probe din culturile Starčevo-Criș și prima fază a culturii Precucuteni, realizate de către dr. N. Buzgar de la Facultatea de Geografie-Geologie a Universității *Alexandru Ioan Cuza* din Iași.

În concluziile lucrării (p. 205-228), pe baza celor discutate, Senica Țurcanu formulează raționamente de ordin istoric și cultural, dezbătând problema neolitizării, preluarea elementelor tardenoisienne de către comunitățile culturii ceramicii liniare etc. Ea însăși recunoaște că un minus al lucrării de față este lipsa analizelor asupra funcționalităților uneltelor, prin traseologie.

Demersul autoarei se încadrează în studiul, de acum clasic, al materialului litic prin prisma tipologiei morfo-tehnologice, fără a apela însă și la alte metode de cercetare modernă a materialului arheologic, cum ar fi arheologia experimentală, etnoarheologia sau analizele traseologice. Însă aceste lipsuri nu știrbesc meritele lucrării și mai ales modul prin care Senica Țurcanu demonstrează că utilajul litic poate oferi (și pentru perioada post-paleolitică) noi perspective de studiu al unei comunități.

Rezumatul în limba engleză (229-247) și cele 38 planșe întregesc această lucrare, care, credem noi, este un exemplu ce trebuie urmat, atât în privința rigurozității studiului tehnico-tipologic al materialului litic, cât și sub aspectul concluziilor de ordin cultural-istoric.

Diana Măriuca VORNICU

GABRIELA GHEORGHIU, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul sec. II a. Ch. - începutul sec. II p. Ch.)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005, 524 p. (inclusiv 246 figuri).

Cultura și civilizația dacică a beneficiat de interesul istoricilor și arheologilor, dar, cu toate acestea, noile interpretări datorate descoperirilor din ultimele decenii fac binevenite sintezele sau monografiile. Deși cartea de față se dorește a fi o monografie a unei zone, prin abordare, autoarea reușește să ofere cercetării istorice încă o sinteză a culturii și civilizației din perioada regatului dac.

Primele două capitole prezintă cadrul geografic și istoricul cercetărilor, cu referire, după cum era de așteptat, mai ales la descoperirile din Munții Șureanu. Din acest punct de vedere, întreprinderea autoarei de a lărgi această arie, este o premieră.

Repertoriul așezărilor, realizat în general, după canoanele devenite clasice, este util dar avem o nedumerire asupra opțiunii autoarei de a introduce o secțiune separată referitoare la zona capitalei statului dac, cu numerotare separată, ceea ce creează impresia de existență a două realități diferite, lucru care, suntem siguri, nu a stat în intenția autoarei, având în vedere și titlul lucrării. Mai mult, o asemenea metodă face dificilă regăsirea punctelor menționate pe hartă, motiv pentru care hărțile au fost alcătuite pe alte criterii decât cel al cuprinderii globale a punctelor cu descoperiri dacice din zonă, pierzându-se astfel o imagine de ansamblu a locuirii dacice în regiunea și perioada studiată.

Așezările din zona cursului mijlociu al Mureșului sunt împărțite într-o primă tipologie care cuprinde așezări rurale, așezări răsfrate sau în pâlcuri,

așezări cvasicompacte și ultima categorie, rezervată așezărilor compacte, cuprinde pe cele de la Fața Cetei, Fețele Albe și Sarmizegetusa Regia, iar potrivit hărții de la Fig. 3, și cetățile Bănița și Craiva. Referitor la această ultimă categorie, G. Gheorghiu discută și noțiunea de așezări protourbane sau chiar urbane, atribut al celor menționate anterior, mai puțin Fața Cetei. Poate nu era nepotrivită includerea distinctă a categoriei de așezare protourbană sau urbană în tipologia alcătuită, din moment ce prima categorie este cea a așezărilor cu caracter rural. O altă împărțire, alcătuită pe baza duratei locuirii, are în vedere așezări sezoniere și așezări permanente. În cadrul acestui capitol se cuvine a fi evidențiat efortul de prezentare al locuințelor, tipul acestora, astfel că, încă odată, se dovedește că lucrarea acoperă un gol în bibliografia temei. Nu în ultimul rând, sunt prezentate și alte tipuri de amenajări, între care cele edilitare, referitoare la captarea apei (conducte, cisterne, canale de drenaj), descoperite în cetățile din Munții Șureanu.

Un capitol important este cel destinat fortificațiilor, în care contribuții notabile ale autoarei se regăsesc în secțiunile referitoare la tehnicile de construcție, la organizarea internă a fortificațiilor. Cu aceeași acribie, autoarea reia discuțiile privind cronologia fortificațiilor, arătând printre altele, că cetățuia de la Costești, al cărei început este situat în perioada de la sfârșitul sec. II a. Ch./începutul secolului I a. Ch., a fost capitala regatului lui Burebista, apoi, după moartea acestuia, în timpul lui Deceneu, capitala a fost mutată la Sarmizegetusa. Analizând dispunerea topografică a cetăților de pe cursul mijlociu al Mureșului, autoarea remarcă rolul militar al acestora, de apărare din toate părțile a drumurilor de acces către Sarmizegetusa.

Viața economică este prezentată pe larg, în special pe baza dovezilor arheologice. În perioada regatului dac, cetățile, departe de a mai constitui locuri de refugiu, devin adevărate centre productive, alături, desigur, de rolul lor militar. Ocupațiile dacilor, analizate pe baza descoperirilor de unelte, anexe gospodărești (hambare, gropi de provizii), a urmelor atelierelor meșteșugărești, erau: agricultura, olăritul, metalurgia fierului, metalurgia bronzului și orfevreria, dulgheria, exploatarea și prelucrarea pietrei. Circulația monetară susține intensitatea dezvoltării vieții economice a regatului dac, remarcându-se, pe baza descoperirilor monetare de tip Rădulești-Hunedoara și Aiud-Cugir, că, în faza a doua a monetăriei dacice, în zonă era conturat un centru de putere ce emitea monedă. Descoperirile deosebit de numeroase de monede romane (denari republicani și imperiali) sau copii ale acestora, cărora li se alătură atelierul monetar de la Sarmizegetusa Regia, precum și cele patru ștanțe monetare pentru imitații de denari, o determină pe autoare să afirme că moneda romană devenise monedă „națională”, aici, ca și în întreaga Dacie. O contribuție importantă este cea referitoare la stabilirea caracteristicilor sistemului metrologic dacic, pe care autoarea îl consideră folosit doar în zona Sarmizegetusei, orientat după cel roman. Economia zonei era deci una bazată

pe schimb monetar, orientată spre lumea greco-romană, ca de altfel a întregii Dacii.

Viața spirituală beneficiază de un capitol substanțial, în cadrul căruia ținem să subliniem utila discuție asupra problematicii sanctualelor. Sunt prezentate și analizate și celelalte elemente legate de cult și spiritualitate: gropi rituale, necropole și morminte izolate, obiecte cu semnificație culturală sau care pot fi raliat preocupărilor științifice, între care medicina și astronomia.

Lucrarea, bazată pe studiul unei bibliografii impresionante, cu o ilustrație internă și 246 de planșe (figuri), de o foarte bună calitate grafică, reușește să demonstreze că nucleul regatului dac, reprezentat de cetățile din Munții Șureanu, a fost susținut de o bază demografică, economică, spirituală, mai largă, adică tocmai zona din titlul lucrării. Gabriela Gheorghiu, pe lângă o foarte bună monografie, prezintă o lucrare de referință pentru cei interesați de studiul civilizației dacice.

Tamília-Elena MARIN

VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2007, 667 p.

Volumul *Ceramica romană de la Napoca* a apărut în cadrul prestigioasei colecții *Bibliotheca Musei Napocensis*, sub patronajul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei și a Universității „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, prin Centrul de Studii Romane.

Lucrarea este structurată în șase mari capitole, ultimul constituindu-l anexele. Deși titlul volumului ar putea induce ideea unei lucrări monografice de sit, rezultatul final este de fapt o lucrare cu aplicabilitate pentru ceramica romană în general.

Introducerea este destinată discuțiilor de metodologie. Remarcăm secțiunea referitoare la Izvoare, în care autoarea prezintă tipurile de vase de pe monumente sculpturale, instrumentele pentru decorarea și producerea ceramicii, cuptoarele și groapa cu rebuturi ceramice, descoperite la Napoca, dovezi care îi permit să afirme existența unei producții ceramice locale la Napoca. În același capitol sunt prezentate criteriile utilizate pentru clasificarea categoriilor ceramicii și, pentru o utilă consultare a ilustrației și cataloagelor întocmite în cadrul fiecărei categorii ceramice, explică diferitele coduri folosite, în funcție de categoria, forma, pasta și decorul ceramicii. Autoarea a folosit criteriul tipologic, cel al funcționalității vaselor și în măsura existenței informațiilor, cel cronologic.

În cel de al doilea capitol, *Napoca* romană, se discută argumentele care au stat la baza ipotezelor privind formarea orașului roman Napoca, pe locul unei așezări autohtone, dacice. Discuția, obsedant reluată în istoriografia problemei, este tranșată de Viorica Rusu-Bolindeț pe baza dovezilor de ordin istoric, dar,

mai ales, ținând cont de rezultatele cercetărilor arheologice, mai vechi sau mai noi. Rezumând opiniile exprimate, autoarea concluzionează că orașul roman nu a fost întemeiat pe locul unei așezări dacice, care ar fi putut exista totuși în apropiere. Romanii au preluat doar toponimia, denumind noua așezare populată cu coloniști, Napoca. Sunt trecute în rezervă, succint, informațiile istorice despre organizarea administrativă, structura populației – socială și etnică – prezența armatei, elemente ce creionează cadrul istoric al problemei. Dovezile arheologice au permis autoarei să analizeze dezvoltarea orașului, cronologic și topografic, începând cu fază de întemeiere, din timpul lui Traian, până la cea de *municipium*, respectiv *colonia*, și, în funcție de elementele de datare ale sitului respectiv, să stabilească astfel și reperi cronologice pentru datarea ceramicii romane de la Napoca.

Repertoriul formelor ceramice, al treilea capitol, este cel mai substanțial, alcătuind de fapt miezul lucrării. Este structurat pe discutarea celor două categorii de ceramică descoperite la Napoca – ceramica de tradiție La Tène târzie și ceramica romană. În cadrul fiecăruia din cele două secțiuni autoarea analizează și prezintă tipurile de vase, categoriile decorului, toate însoțite de cataloage ale pieselor descoperite la Napoca. Capitolul reunește atât descoperiri mai vechi, precum și piese provenite din cercetările arheologice de pe teritoriul orașului, din ultimii ani. O succintă prezentare a situației din Imperiu, paralel cu cea din Dacia, permite ca materialul de la Napoca să fie integrat într-un orizont mai larg.

Analizele mineralogice și petrografice, efectuate în cadrul Facultății de Geologie al Universității, pe un număr de 28 de fragmente ceramice, recoltate din diferite puncte ale sitului *Napoca* sunt prezentate în capitolul următor. Reține atenția concluzia celor doi colaboratori, prof. dr. Corina Ionescu și prof. dr. Lucreția Ghergari că, atât ceramica de tradiție La Tène, cât și cea romană, comună sau fină, au fost produse local, fiind identificată și sursa de materie primă, argilă provenind din zona de la nord de Cluj-Napoca. Concluziile prezintă punctele de vedere ale autoarei, referitoare la importul ceramicii romane, orientat spre atelierele vestice ale Imperiului și problema existenței unei producții locale a ceramicii de epocă romană. Deși nu au fost descoperite cuptoarele, dovezile prezentate în capitolele anterioare: vase, unelte, tipare, ștampile, groapa cu rebuturi ceramice, analizele pastei, permit autoarei să concluzioneze că ateliere ceramice au existat în perioada împăraților Traian și Hadrian, în vecinătatea celorlalte, de fierărie, dar că ulterior au fost strămutate.

Lucrarea Vioricăi Rusu-Bolindeț este însoțită de o bogată ilustrație, inserată în text dar și la sfârșitul volumului (7 figuri și 112 planșe). *Ceramica romană de la Napoca* reprezintă o contribuție importantă, arheologică dar și istorică, la cunoașterea civilizației din Dacia romană, un reper între lucrările de ceramologie.

Tamília-Elena MARIN

FREDERIQUE LACHAUD, *L'Ethique du pouvoir au Moyen Age. L'Office dans la culture politique (Angleterre, vers 1150 – vers 1330)*, Paris, Editions Classiques Garnier, 2010, 712 p., cu un Indice al numelor proprii, un Indice al Autorilor și operelor, un Indice de acte (edictate, ordonanțe și concilii) și un Index de materii.

Al treilea volum al colecției *Bibliothèque d'Histoire Médiévale* este teza susținută de profesorul Frederique Lachaud în 2008 pentru obținerea titlului de doctor habilitat (HDR).

Cunoașterea amplă și utilizarea intensivă a izvoarelor literare și scrise este demonstrată de către autoare în fiecare paragraf al volumului, indiferent de forma surselor: edite sau manuscrise, în latină, franceză sau anglo-normandă.

În istoria europeană *Magna Charta* este unul dintre documentele fondatoare. Explorarea fundalului teoretic și istoric al acestui moment de cotitură este un obiectiv pe care prof. Lachaud îl lasă ne-enunțat, dar care transpare din modalitatea în care sursele și argumentele cercetării sunt aranjate în volum. Sursele edite și manuscrisele evoluează tematic, de la teoria morală și manuale de conduită, la teoria politică și la manualele de administrație, iar cronologic, de la jumătatea secolului al XII-lea, până la sfârșitul primului sfert al celui de-al XIV-lea. Acest interval apare, în mod evident, focalizat pe jumătatea de secol dintre 1215 (*Magna Charta*) și 1265 (sfârșitul rebeliunii baroniale conduse de Simon de Montfort).

Punerea în temă a cititorului cu terminologia și cu domeniul pragmatic al „artelor administrative” în Anglia medievală este rezolvată succint, în Introducere. Excursul terminologic servește și ca argumentație suplimentară pentru titlul volumului, unde Etica puterii este explicată prin intermediul conceptului de *officium*, care subîntinde concomitent noțiunile de datorie, rol social, capacitate, serviciu sau funcție. Restul terminologiei, care include *ministerium*, *serviens*, *curialis* sau *familiaris* este tratat aproape exclusiv în relație cu *officium*, care este termenul ales de autoare ca definind cel mai bine rolul și acțiunea socială-administrativă-politică ale aplicării puterii în societatea anglo-normandă a secolului al XIII-lea. Focalizarea pe un singur termen și transformarea acestuia în concept de bază pentru analiza procesului și actorilor aplicării puterii în lumea medievală este un procedeu care simplifică și dă forță cercetării. *Officium* este definit în funcție de realitatea administrativă a Angliei secolului al XIII-lea, în termeni de jurisdicție, competențe, deficiențe și conflicte, elemente care sunt incluse în partea finală a Introducerii, *Les administrations en Angleterre, vers 1150 – vers 1330: description generale*.

Prima secțiunea majoră a volumului (*Ethique et office: Les vertus et la civilite, normes du pouvoir*) tratează problema standardelor, morale sau practice, atât explicite (expuse în literatură) cât și decelabile din modul în care sunt acestea aplicate în practica atestată documentar.

Analogia mult apreciată de teoreticienii medievali ai puterii, dintre organismul uman și cel politic, este extrapolată pentru a forma trama primului capitol al părții I a volumului, în care organismul moral al individului este utilizat ca model pentru cel social, iar conduita individuală este scheletul pe care este articulată practica guvernării societății, așa cum sintetizează foarte bine titlul: *La bonne „Gouvernance” de soi, prealable au gouvernement des autres*. Analiza acestui mod de a concepe teoria și practica guvernării este structurată de către autoare într-un excurs centripet, pornind de la individ, individualitate și auto-percepție (controle et connaissance de soi), prin identificarea caracteristicilor pozitive și, prin urmare necesare dezvoltării individuale (Le discernement des vertues), ajungând la metodă și obiectivele procesului de cultivare a individului responsabil (La discipline de la conduite). Acest individ responsabil, înzestrat cu virtuțile cultivate și exersate printr-o conduită morală, dominată de moderație, este un candidat potrivit pentru exercitarea artei guvernării, în slujba seniorului său sau a principelui. Această temă a celui de-al doilea capitol al acestei părți, *Les vertus de l'officier au service du prince et des administristes*, este orientată către analiza procesului de obținere a unui bun administrator, practicant eminent al „servituții onorabile”, care stă la baza relației dintre senior și vasal, extrapolată, în acest context administrativ, către relația dintre *officialis* și angajator.

Pe lângă moderație și loialitate, o a treia virtute care conduce la construirea unui administrator eminent este prietenia, care constituie liantul social cu care administratorul își consolidează guvernarea. Izvoarele care permit această analiză sunt în principal aceleași care constituie coloana vertebrală a întregii cercetări: *Policraticus* al lui John of Salisbury, *Urbain le Curtois*, Gerald de Barry și Robert Grosseteste, exemple majore de filozofie și teorie a guvernării, atât individuale cât și publice, care sunt exploatate cu remarcabilă erudiție și eficiență de către autoare.

Scheletul etic al guvernării ideale este analizat și reconstruit în termeni și noțiuni uzuale ale teoriei sociale moderne folosind în special opera lui John of Salisbury, care constituie subiectul principal al celei de-a doua părți a volumului, *Ordo et Officium*. Autoarea analizează conținutul *Policraticus*-ului din perspectiva relației dintre etica individuală în acțiune și normele restrictive în existență, care conferă individului moral angajat limitele acțiunii sau jurisdicția, iar individului non-moral restricțiile care să îi dirijeze activitatea în sens pozitiv sau, cel puțin, nondestructiv (*L'Office dans le corps politique: John of Salisbury*). Nuanțele relației dintre capacitatea morală și efectivă a unui individ și poziția sa din cadrul organizației constituie gradații ale eficienței guvernării în teoria lui John de Salisbury, iar această analiză a autoarei este structurată în trei faze:

Les innovations de John of Salisbury: *Officium et Alienum*

Les innovations de John of Salisbury: *Officium et corps politique*

Les innovations de John of Salisbury: L'Office, obligation morale et charge administrative.

Sursele teoretice ale lui John of Salisbury sunt prezentate detaliat la începutul capitolului, accentul fiind pus pe *De Officiis* al lui Cicero, practic întreaga paradigmă a funcției publice din *Policraticus* fiind o preluare și o amplificare, în sensul modernizării (la nivelul secolului al XIII-lea), a conceptului de *Officium* expus și argumentat de Cicero. Filiația acestui concept central (central în schema lui John of Salisbury ca și în relația acțiune morală – structură de guvernare – acțiune de guvernare pe care o analizează Frederique Lachaud) este argumentată în mod convingător de autoare. *De Officiis* și *Policraticus* împărtășesc nu doar setul de concepte, John of Salisbury preluând pasaje întregi din opera ciceroniană. Este semnificativ faptul că însuși termenul de *officium* este preluat ca atare în *Policraticus*, unde devine, în aceeași manieră ca și la Cicero, conceptul central al excursului. Importanța acestui concept pentru sistemul de noțiuni pe care autoarea își bazează argumentația este subliniată de centralitatea sa în prezentul volum.

Analogia corp individual – corp politic este comentată mai ales prin analiza metaforelor multiple utilizate pentru definirea corpului politic și a spațiului acestuia, *res publica*: corpul politic în imaginea unei corăbii al cărei căpitan sau cârmaci este principele, sau în imaginea unei construcții a cărei stabilitate și funcționalitate depinde de cooperarea fericită dintre componente, în egală măsură cu talentul și virtuțile arhitectului (comparația imediată cu *civitas Dei* a Sf. Augustin și cu metafora identică din *De regno* a Sf. Thomas D'Aquino/Tolomeo di Lucca este eficient exploatată de autoare). Analogia corp individual – corp politic este una suficient de puternică pentru a fi exploatată cu predilecție în literatura politică a secolelor XII-XIV, iar autoarea face o trecere în revistă a ocurențelor, mai ales din perspectiva unei eventuale filiații cu *Policraticus*, așa cum argumentează în cazul *Liber de principis instructione* a lui Gerald de Barry, care, pe lângă concepte, preia pasaje întregi din opera lui John of Salisbury. *Policraticus* introduce însă un concept foarte puternic, care permite, pentru contemporani, o analiză a fenomenului de guvernare la un nivel fără precedent: relația dintre *officium* și *alienum*, acesta din urmă putând fi tradus prin inadecvare sau incompetență, fiind gradul în care un actor politic deturnează sau contracarează obiectivele și resursele mandatului său, împotriva interesului public. Metafora organicistă a corpului politic este, în acest fel întărită prin aprecierea armoniei dintre organe (actori politici) și prin prezența, într-un grad mai redus sau nu a *alienum*-ului, obiectivul etic și pragmatic al funcționarului ideal fiind denunțarea, eliminarea sau, în cazuri fericite, absența *alienum*-ului. Această contribuție teoretică demonstrează rolul central pe care John of Salisbury îl are în construcția lui Frederique Lachaud.

Al doilea capitol din partea dedicată teoriei „moralei în acțiune” analizează articularea componentelor reale reprezentate de metafora corporală a structurii politice: *L'office, le prince et le bien commun*, mai ales din perspectiva preluării de

către teoreticienii medievali a conceptelor aristoteliciene din *Etica* și *Politica*. În principiu, această preluare constă în reluarea argumentelor doctrinare platoniciene pe care Gilles de Rome, Thomas d'Aquino și Tolomeo di Lucca le percep în construcția teoretică aristoteliciană. În primul rând metafora organicistă este folosită pentru a argumenta o ordine stabilită a organismului politic, o rigiditate în diversitate, în care individualitățile sunt dirijate către rolurile și funcțiile care le exploatează cel mai bine talentele și calitățile particulare. Comentariul autoarei asupra pasajelor din *De regimine principis*, care sunt în mod particular relevante asupra acestei teme, lasă oarecum neclară relația dintre principe, ca agent primar, providența divină, ca sursă a Dreptului și „mână invizibilă”, care selectează agenții secundari de gestionare a puterii, și magistrații și administratorii care trebuie să fie selectați pentru competența optimă. Providența divină, ca sursă a ordinii naturale, este în egală măsură și la originea ordinii civile/politice, cel puțin acesta fiind poziția susținută în *De regimine principis*, pe baza similitudinii dintre ierarhia naturală (piramida trofică, dimorfismul sexual etc.) și ordinea societății umane.

Ierarhia societății umane este bazată, după John of Salisbury, care preia tema din *De Officiis*, pe importanța și rolul fiecărui individ în salvagardarea și propășirea binelui public, în speță pe relația dintre *officium* și *alienum* proiectată în *res publica*. Responsabilitatea individuală în *officium* și articularea fericită a acestei ierarhii meritocratice de origine ciceroniană sunt în egală măsură surse, repere și efecte ale bunei guvernării, temă care se regăsește, relativ puțin modificată, în continuarea compusă de Tolomeo di Lucca la *De regno* a lui Thomas d'Aquino. Revenind la *Policraticus*, concluzia autoarei subliniază contribuția majoră a lui John of Salisbury la teoria medievală a puterii, mai ales sub aspectul responsabilității principelui în relație cu societatea/supușii, combinând modelul *officium*-ului din morala stoicistă (o extrapolare la corpul politic a conceptului de altruism: *humanitas et clementia* preluate de Seneca de la Chryssipus și Epictet) cu modelul „anatomic” al ierarhiei sociale de sorginte platoniciană și aristoteliană.

Ultimul capitol al acestei a doua părți tratează o situație specifică și care constituie o preocupare acută pentru actorii politici și eclesiastici ai Angliei secolelor XII-XIV: implicarea clericilor în administrația laică a regatului, odată cu creșterea exponențială a importanței actului scris în guvernarea și în justiția cotidiană (*Le debat sur la place des clercs dans les administrations temporelles*). O practică tolerată în Europa post-carolingiană, utilizarea capelanilor și a călugărilor de rang mic pe post de scribi și arhivari, devine anatema odată cu implicarea rangurilor clericale tot mai înalte în administrația și guvernarea laică. Autoarea trece în revistă atât instanțele în care acești clerici suscită reacția negativă a confrăților lor, cât și contribuțiile teoretice și pamfletare din epocă la adresa acestui fenomen. Asemănată de Bernard de Clairvaux cu participarea prelaților la violențele războiului, implicarea persoanelor eclesiastice în guvernarea și administrația laică este asociată coruperii ordinii sociale.

Folosind în continuare paradigma lui John of Salisbury, deturnarea clericilor de la serviciul divin și de la păstoria sufletelor este egală cu un *alienum*, cu atât mai sever cu cât rangul clericului este mai înalt. Participarea canonicilor și a episcopilor în tribunale cu jurisdicție asupra pedepselor capitale (cu moartea sau mutilarea, așa numite „judecăți de sânge”) este unanim condamnată. Analiza autoarei asupra fenomenului de interdicție relevă faptul că, dacă în teorie, prohibiția persoanelor eclesiastice de a participa la guvernarea laică decurge din Scriptură (*nemo potest duobus dominis servire*, Mt 6.24, Lc.16.13), în practică, cel puțin în Anglia, aceasta decurge din interdicția de asociere cu „judecățile de sânge”, clericilor devenindu-le prohibită orice relație cu o funcție oficială sau magistratură, în baza principiului, implicit prezent în textele de secol XII, că violența este intrinsecă actului de guvernare. Problematika este cu atât mai acută în Anglia secolului al XIII-lea datorită amplitudinii luate de cultul Sf. Thomas Beckett, al cărui martiraj decurge exact din refuzul de a „sluji doi Domni”. Nu este de mirare că prelații care neglijează Biserica în favoarea Curții sunt un subiect favorit al pamfletarilor și teoreticienilor secolului *Magnei Charta*, o acumulare de literatură care oferă justificare și suport documentar temei de cercetare alese de Frederique Lachaud.

Partea a doua a volumului se încheie cu o analiză asupra „studiului de caz” pe care John of Salisbury, urmat de continuatorii și imitatorii săi, îl face vânătorii ca distracție nepotrivită pentru actorii politici, un caz exemplar de *alienum*. Tema merită într-adevăr un tratament special, de vreme ce este una dintre puținele în care *Policraticus* deviază de la paradigma responsabilității sociale preluate de la filosofii stoici, urmând linia trasată de Scripturi și de Părinții Bisericii, care condamnă vânătoria practică ca sport de către guvernanți și magnați. În cazul Angliei medievale această temă are o acuitate crescută datorită jurisdicției speciale a „Pădurii Regale”, care acoperă sub umbrela rezervației de vânătoare a familiei suverane aproape o cincime din regat, statutul special al acesteia favorizând abuzurile și cauzând proteste continue din partea majorității nobilimii și prelaților. Problema „Pădurii Regale” și a controlului asupra acestei jurisdicții speciale apare cu regularitate în toate etapele cercetării autoarei, reflectând importanța rezolvării acesteia pentru regularizarea administrației civile în regat.

A treia parte a volumului analizează modalitatea în care teoria acțiunii morale este pusă în practică, și anume controlul puterii civile asupra executivului. Titlul este, de altfel sugestiv: *Le contrôle des officiers, entre réforme et réaction: Les débats et la théorie politique*

Sistemul politic ideal preconizat de John of Salisbury este, în același timp, un model și o critică la adresa administrației regatului Angliei sub dinastia normanzi. Obiectul acestei critici îl constituie atât construcția sistemului, care permite abuzuri (cum este cazul regimului particular al „Pădurii Regale”) cât și actorii și agenții guvernării, în persoana suveranului și a magnaților, pe de o parte, și a judecătorilor, *sheriff*-ilor, *coroner*-ilor și *bailiff*-ilor pe de

altă parte. Reacția la criticile reprezentate *pars pro toto* de *Policraticus* iau forma inițiativelor și acțiunilor de reformare a sistemului, atât structural cât și funcțional, inițiative și acțiuni care au ca origine suveranul, cum este cazul lui Henry al II-lea sau magnații, cum este cazul momentelor acute ale opoziției baroniale, atât contra regilor normanzi (în special Stephen) cât și contra celor angevini (John și Henry al III-lea). Cronologia și articularea momentelor reformiste și a celor antireformiste, pornind de la anchetele asupra corpului juridic și a celui administrativ din teritoriu (în timpul lui Henry al II-lea), trecând prin momentul *Magnei Charta* (1215) și prin revolta baronilor conduși de Simon de Montfort (1258) și terminând cu stabilizarea politică și instituțională odată cu domnia lui Edward I, este atent și judicios analizată și prezentată de autoare. Trebuie menționată însă nuanța anti-marxistă pe care autoarea o imprimă comentariului la *Articolele Baronilor* și la textul *Magnei Charta* privitor la administratorii regali, obliterated sensul de *restauratio* de care spiritul acestor texte sunt impregnate, libertățile personale și instituționale fiind „reconferite” supușilor regatului, uzurpate fiind de tirania regală. Data fiind însă specificitatea datelor și analizei din această parte a volumului, nuanțele teoretice sunt mai puțin importante în contextul factual al excursului. Această a treia parte a volumului constituie, în opinia noastră, nucleul valoric al cercetării, constituind o argumentare, excelent documentată cu surse primare, a existenței și evoluției unei „clase politice” care, între generația *Magnei Charta* și cea a lui Simon de Montfort, reușesc în mod activ și conștient să pună în aplicare, chiar și parțial, modelul de acțiune morală oferit de John of Salisbury și descendenții săi literari. Secolul *Magnei Charta*, secolul reformelor, se încheie cu promulgarea de către Edward I în 1300, a documentului *Articuli super Cartas*, care afirmă hotărârea regelui de a respecta și a aplica articolele *Magnei Charta* și ale Cartei Pădurii Regale. Capitolul secund al acestei părți, care analizează evenimentele și evoluția juridică dintre sfârșitul revoltei baroniale și promulgarea *Articolelor*, este intitulat chiar *L'Action d'Édouard Ier, le „Justinien Anglais”* (1272-1307). Finalul acestui capitol conține o prezentare comparativă succintă a modului în care controlul agenților guvernamentali este inclus în programele reformatoare al regilor Franței contemporani cu secolul *Magnei Charta*, Filip al II-lea August prin ordonanța cunoscută ca *Testamentul Regelui* (1190), Ludovic al IX-lea cel Sfânt prin seria de ordonanțe care începe cu *Ex debito regie potestatis ...*, ante 1254, și Filip al IV-lea cel Frumos, prin ordonanța din 1302, care reia în mod sintetic majoritatea prevederilor conținute în ordonanțele lui Ludovic cel Sfânt. Dacă sintagma „moralizare a vieții politice”, emisă de Jacques LeGoff la adresa programului legislativ al lui Ludovic cel Sfânt, este acceptată fără rezerve de autoare, cercetarea întreprinsă de aceasta asupra surselor reformelor politice engleze îi permit să argumenteze pentru un context teoretic mai amplu pentru reformele politice din regatul francez, aducând în discuție sursele de literatură juridică (compilații legale și de jurisprudență), identificând preluări din *Corpus Juris Civilis* în ordonanța din 1254. Concluzia

autoarei este că, la fel ca în cazul Angliei, care servește drept etalon, reforma structurii și practicii guvernamentale în Franța secolului al XIII-lea este un fenomen ale cărui surse teoretice sunt complexe, dar ale cărui efecte legislative, cel puțin sub aspectul controlului agenților guvernamentali, sunt diferite de rezultatele reformei legislative din Anglia, în sensul unui control centralizat, preventiv, prin împiedicarea formării de baze locale de putere de către agenți, în opoziție cu modelul englez, al controlului descentralizat, retributiv, prin responsabilizarea agenților față de comunitățile guvernate. Ultimul capitol al acestei a treia părți analizează influența pe care literatura și teoreticienii guvernării au exercitat-o, direct și indirect, asupra modificărilor structurale și funcționale ale aparatului și practicii guvernamentale și politice ale regatului Angliei, ceea ce autoarea numește *reforma* (*Reforme et contrôles de officiers dans la théorie politique*). Analiza relației dintre literatura politică și reforma instituțională și structurală este focalizată pe cele două mișcări importante: *Magna Charta* și revolta baronială a lui Simon de Montfort, sub aspectul identificării și coroborării elementelor teoretice care se regăsesc în programele celor două mișcări reformiste, plecând de la cercetarea surselor literare, juridice și omiletice disponibile la cele două etaje temporale.

Literatura britanică modernă este analizată judicios de autoare, care nu se limitează la prezentarea punctelor de vedere, ci face și comentarii utile, cum este cazul evoluției istoriografice în ce privește sursele teoretice și juridice ale *Magnei Charta* și rolul arhiepiscopului de Canterbury, Stephen Langdon, unde autoarea, după ce trece în revistă argumentele preopințiilor Holt, D'Avray și Baldwin, pledează în favoarea unui sistem complex de influențe clericale care, fără a diminua rolul arhiepiscopului de Canterbury, servește în a argumenta poziția relativ echidistantă, ușor regalistă, a acestuia. În ceea ce privește literatura politică și juridică din care articolele Cartei își trag esența, accentul pe care Frederique Lachaud, urmând-ul pe Powicke, îl pune pe *Leges Henrici primi* ca o „Cartă a vechilor libertăți” care stă la baza unor articole din *Magna Charta*, servește în a argumenta rolul major pe care literatura și colecțiile de legislație și jurisprudență l-au avut în evoluția formativă de la Articolele Baronilor la *Magna Charta*, diminuând importanța acordată prelaților contemporani ca patroni spirituali *cum* redactori ai *Chartei*, rol pe care li-l acordă istoriografia britanică în general (Holt). Un argument în plus în această direcție este adus de autoare prin identificarea de influențe din compilațiile de drept roman (*Corpus Juris Civilis*) și canonic (*Decretum*-ul lui Gratian) în modul în care Articolele Baronilor sunt transformate dintr-un set general de revendicări într-un set de articole cu aplicabilitate juridică în textul *Chartei*.

În ceea ce privește sursele teoretice ale revoltei baroniale și ale mișcării reformiste din perioada 1258-1265, autoarea pune accent pe influența majoră a operei lui John of Salisbury, după cum o argumentează preluarea conceptului de *res publica* în textul unei scrisori pe care partidul baronilor o trimite

papei Alexandru al IV-lea în 1258. Aceeași amploare o are opera lui Robert Grosseteste, care are o influență directă asupra lui Simon de Monfort, cu care corespundează și căruia îi trimite o copie după tratatul său de morală politică *De regno et tyrannide*, în 1251. Aceste fapte constituie un probatoriu suficient pentru autoare în a argumenta, după Claire Valente, că revolta baronială și opoziția politică din a doua jumătate a secolului al XIII-lea au o justificare morală în datoria, pe care textele de etică și teorie politică o prescriu indivizilor responsabili, de a se opune tiraniei, reale sau percepute. Dacă tiranomahia este o datorie morală pe care magnații din partidul baronial și-o asumă fără prea mari scrupule, reformarea propriu-zisă a structurii și a funcționării aparatului guvernamental, cu deosebit accent pe controlul pe care suveranul are obligația de a-l exercita asupra administratorilor și judecătorilor săi, își are sursa, în opinia autoarei, în erudiția pe care principalii teoreticieni ai reformei (John of Salisbury, *Bracton*, Gerald de Barry, Robert Grosseteste) o demonstrează asupra dreptului roman, textele acestora citând extensiv din *Corpus Juris Civilis*, citări care servesc în a susține modelul etic de guvernare pe care, cu variațiuni, îl recomandă acești autori. Dealtfel, suveranul/principele este nu doar obiectul criticilor din *Policraticus* sau din *De regimine principis*, ci și subiectul *de jure*, în calitate de uns al Domnului, sursă a puterii seculare și vector al Dreptului, al modelului etic de guvernare, al acțiunii morale, recomandările autorile adresându-se, în final, autorității dotate cu capacitatea și mijloacele de a le implementa. Etica activă recomandată de literatură, manifestată permanent de principe în supravegherea și corijarea agenților săi (executivi și judiciari) și controlul asupra administratorilor regali pe care *Magna Charta* și *Statutul de la Marlborough* îl legiferează în articolele lor sunt într-o relație directă care este demonstrată de autoare și prezentată în concluziile la această a treia parte a volumului.

În domeniul specific al supravegherii, controlului și corijării agenților, problema remunerării materiale a acestora pentru munca depusă este nu doar fundamentală ci și permanent cauzatoare de dezbateri între actorii politici și teoreticienii secolului al XII-lea. Împreună cu problema legitimității autorității, care este legată e cea a sursei și *cursus*-ului delegării puterii, problema remunerării materiale a agenților guvernamentali (administrativi și juridici) constituie subiectul analizei din partea a patra, finală, a volumului (*Autorité, responsabilité, délégation de pouvoir et rémunération des officiers: vers un droit de l'office*). Prima problemă abordată este cea a recrutării personalului, mai precis a eligibilității pentru serviciul guvernamental. Analiza autoarei pornește, din nou, de la textul lui John of Salisbury și de la relația dintre *officium* și calitățile individuale. Recrutarea administratorilor și judecătorilor trebuie, în acest sens, să pornească atât de la calitatea de persoană liberă a candidatului, cât și de la calitățile personale ale acestuia. Practica existentă la sfârșitul secolului al XII-lea demonstrează însă o preferință aproape exclusivă pentru persoanele de origine nobilă, care obținuseră deja rangul de cavaler, iar pentru administrația

teritorială erau selectați, în marea majoritate a cazurilor, persoane respectate care deja dețineau autoritate personală în comitate și în comunitățile locale. Capacitatea guvernului regal de a controla agenții, prin dubla presiune a utilizării bunurilor acestora drept garanție și a supravegherii exercitate de propria comunitate, face ca evaziunea să devină, la sfârșitul secolului al XIII-lea, un fenomen suficient de agasant pentru guvernul regal astfel încât eligibilitatea să fie extinsă dincolo de limitele nobilității, la restul populației libere. Această presiune administrativă asupra notabilităților locale și creșterea evaziunii în consecință stau la baza accelerării profesionalizării aparatului administrativ și guvernamental, în suficientă măsură astfel încât fenomenul de alienare a agenților puterii de teritoriul administrat să fie sesizată și să își facă loc între reproșurile adresate guvernului regal de către opoziția baronială și de către textele teoretice.

Sursele documentare aduc suficiente dovezi pentru oscilații frecvente și relativ ample ale structurii aparatului guvernamental în încercarea de a atinge un echilibru lucrativ între pozițiile antagoniste ale suveranului, pe de o parte, pentru care aparatul guvernamental trebuie să garanteze controlul asupra teritoriului, resurselor și populației și să asigure veniturile necesare funcționării statului, și ale opoziției baroniale „reformatoare”, pentru care aparatul guvernamental trebuie să servească *commonwealth*-ului în mod loial, fără abuzuri, și să fie structurat de așa manieră încât supravegherea, controlul și corijarea agenților să fie eficiente și independente de arbitrarul regal. Diversele stagii ale acestei evoluții oscilante, dintre sfârșitul secolului al XII și stabilizarea instituțională de la sfârșitul domniei lui Edward I, sunt reprezentate în primul capitol al părții a patra a volumului (*Les signes de la légitimité: conditions d'éligibilité, mandements, serments et insignes de pouvoir*), împreună cu elemente tematice, cum sunt standardizarea formularelor, uniformizarea emblematicii sau introducerea jurământului de investire pentru *sheriff*-i și judecători. Aș doilea și al treilea capitol sunt dedicate problemei delicate a delegării autorității judecătorești și a puterii executive, în teorie (*Hiérarchie des pouvoirs et délégation de pouvoir: la réflexion des théoriciens*) și practică (*Délégation de pouvoir et responsabilité des officiers: la pratique politique et administrative*). Comparația dintre stadiul de analiză teoretică al structurii ierarhice a puterii în Biserică și în guvernarea seculară arată o discrepanță clară între cele două domenii ale teoriei guvernării. Autoarea demonstrează că, în ciuda volumului ridicat de literatură de secol XII-XIII dedicat guvernării ideale și a numărului la fel de mare de pamflete și programe revendicative, reflecția asupra structurii și articulării guvernării este foarte slabă în comparație gradul de analiză și sofisticare pe care le demonstrează corpusul de drept canonic dedicat acestei teme, la același etaj temporal. În fapt, delegarea autorității și legitimitatea puterii în etajele mediale și distale ale guvernării sunt percepute ca existente de către contemporani, dar într-un mod imprecis și empiric, sub forma unei difuzii a autorității și puterii regale, ne structurate, în eșaloanele

subordonate ale aparatului guvernamental. În practică, Anglia secolului al XIII-lea este un teritoriu în care diversitatea instituțională, cu suprapunerii de jurisdicție, confuzii terminologice, numeroase și contradictorii forme de angajare și remunerare a agenților guvernamentali, este în permanentă fricțiune cu reflecția asupra bunei guvernări și textele reformatoare.

Ultimul capitol al părții a patra, finale, a volumului tratează problema remunerației personalului guvernamental și a judecătorilor, mai ales din punctul de vedere al acțiunii morale și al antagonismului dintre *officium* (ca datorie personală către comunitate) și serviciul public profesionist. În fapt, coborând gradul de abstractizare al acestui antagonism, problema majoră, așa cum o vede autoarea, este cea compromisului dintre seveliul datorat suzeranului (gratuit, în teorie, și reglementat cu claritate) și necesitatea remunerării unui "servitor" care, prin gradul de expertiză din ce în ce mai ridicat necesar postului, se transformă în administrator sau judecător profesionist. Problema venalității judecătorilor, a administratorilor și a personalului executiv, care apare cu o frecvență semnificativă atât în textele teoretice cât și în pamflete și Statute, servește drept argument pentru ambele părți implicate în controversă. În timp ce, cu excepția personalului Casei Regale (a majorității acestuia, în fapt) agenții puterii nu sunt remunerați, atât John of Salisbury cât și Gerald de Barry condamnă vehement practica acceptării de "daruri nejustificate" de către judecători, definind, în același timp, "darul acceptabil", care se încadrează în limitele moderației, virtutea primordială a actorului politic responsabil.

Dacă plasarea acestui capitol la finalul volumului este justificabilă din punct de vedere cronologic, acesta tratând o problemă care devine acută odată cu apariția și expansiunea unui corp profesionist de agenți administrativi, fiscali, executivi și judiciari, importanța remunerării serviciului de guvernare este totuși centrală pentru tema generală a cercetării, acțiunea morală, ca realizare a idealului bunei guvernări, fiind remediul pentru natura umană (egoistă și anarhică) și antiteză a corupției. În plus o majoritate consistentă a temelor legate de venalitate, serviciu oneros, corupție, generozitate și recompensare, prezente în acest ultim capitol, sunt mai degrabă legate intim cu prima parte a volumului, unde virtuțile exhortate de John of Salisbury, Gilles de Rome, Gerald de Barry sau Daniel of Beccles sunt expuse în cadrul unei prolegomene la teoria "acțiunii morale".

Concluziile generale încheie volumul, sumarizând concluziile prezentate de autoare la sfârșitul fiecărui capitol important, fiecare concluzie parțială "închizând" o temă majoră a cercetării, o caracteristică interesantă, care dă un caracter modular cercetării și care oferă cititorului libertate de mișcare, fără a diminua în vreun fel valoarea științifică deosebită a lucrării și valoarea de sinteză fundamentală pentru corpul istoriografic european.

Anexa introdusă de Freerique Lachaud în final, înainte de bibliografie, funcționează ca o concluzie ad-hoc la concluziile generale, fiind o analiză și un comentariu la *The Mirror of Justices*, un pamflet la adresa corpului judecătoresc

și a practicilor judiciare din timpul lui Edward I. Încheierea simbolică pe care Anexa o oferă cercetării constă în faptul că analizează din punctul de vedere al comentariului etic al contemporanului, un text critic și de reflecție produs din interiorul corpului judecătoresc, sau dintr-o periferie a acestuia suficient de intimă pentru a fi indistinctă de acesta. Concluzia ad-hoc este că organismul guvernamental (pentru a păstra metafora organică), la finalul secolului *Magnei Charta*, este suficient de evoluat, structural și funcțional pentru a-și dezvolta sub impactul presiunii evoluționiste externe, proprii anticorpi, agenți ai puterii care, sub imperativul moralei active, atacă sistemul în corupția acestuia.

Bibliografia, separată în surse (manuscrise și edite) și studii, este aproape exhaustivă pentru tema specifică, singurul reproș putând fi făcut la adresa absenței surselor de origine bizantină cum sunt *Cartea Eforului* sau *De administrando imperii*. Indicele, separat tematic în Nume (de persoane și de locuri), Autori (antici și medievali) și Noțiuni este ergonomic alcătuit, o ușoară îmbunătățire putând să fi fost adăugată prin localizarea autorilor în Bibliografie.

Puține sunt reproșurile care pot fi adresate acestui volum, ireproșabil ca erudiție și ca metodă, discomfortul creat de versiunile franceze ale numelor istorice fiind insignifiant în raport cu utilitatea acestei cercetări. Dealtfel, autoarea include un avertisment în debutul volumului pentru a preveni exact această situație, un motiv în plus pentru a aprecia înalta ținută științifică a lucrării și a aduce laude editurii care a făcut posibilă apariția sa.

Cătălin HRIBAN

ARCHIVA MOLDAVIAE I, Arhivele Naționale ale României, Iași, 2009

Prin excelență, fondurile arhivistice constituie surse indispensabile cercetării și cunoașterii etapelor istorice mai îndepărtate sau mai apropiate de prezent. Atunci când aceste izvoare documentare sunt valorificate în publicații de specialitate (colecții de documente, reviste), se pun bazele unor instrumente de lucru indispensabile specialiștilor din domeniul istoriei sau al științelor auxiliare, având astfel posibilitatea consultării, interpretării și reinterpretării diferitelor surse păstrate în arhive.

În acest context, semnalăm apariția unei reviste de arhivistică – *Archiva Moldaviae* –, de altfel printre puținele de la noi, care își propune să creeze cadrul favorabil pentru reconstituirea trecutului unei regiuni, într-un context geo-istoric mai amplu.

Apărut sub egida Arhivelor Naționale ale României, filiala Iași și sub directa coordonare a dr. Dorin Dobrințu, primul număr al publicației amintite ne prezintă o serie studii, fonduri documentare și discuții deosebit de interesante și utile, care acoperă un segment temporal și tematic destul de vast.

Privitor la structura acestei reviste, merită să evidențiem rigoarea științifică a subiectelor și temelor abordate în materialele publicate, care sunt ordonate în: *Studii de istorie* (religie, cutumă, educație, relații externe, istorie locală), *Documente*, *Științe auxiliare ale istoriei*, *Istoria arhivelor*, *Restitutio*, *Dezbateri*, *Recenzii*, *Note bibliografice*, *Viața științifică*.

Pentru că este la început, coordonatorul acestei reviste de arhivistică, dr. D. Dobrinca a considerat utilă o prezentare a obiectivelor publicației amintite, care are la bază „*câteva idei, câteva concepții moderne, care cuprind în mod explicit valorile liberale, asumarea deontologiei profesionale, respingerea instrumentalizării istoriei, cooperarea între istoricii și arhiviștii din regiune (Moldova - s.n.) sau din alte spații, însă interesați de zonă. Cu alte cuvinte, valorile noastre cu cele ale istoriografiei profesionale, critice. Revista va încuraja comunicarea între discipline, recursul atât la metodologiile consacrate, cât și la cele novatoare, complementare în cunoașterea trecutului*” (p. 32-33).

Dintre studiile de istorie, care se remarcă prin diversitatea subiectelor abordate, pot fi aduse în prim plan cele privitoare la circulația unor cărți cu caracter ecleziastic (*minee*) în Moldova, la începutul sec. XIX (E. Chiaburu), unele discuții despre molocanii din Basarabia (I. Gumenâi), politica externă a României în perioada 1884-1888 (L. Brătescu) sau aspecte referitoare la sănătatea și igiena publică din județul Neamț în perioada 1825-1916 (D. Pavăl).

Și pentru publicarea surselor documentare s-a rezervat un spațiu editorial important. Astfel, sunt aduse în prim plan, un document al lui Alexandru cel Bun pentru Episcopia din Rădăuți, datat la 6 iulie 1413 (V. Constantinov), documente referitoare la teritoriul Moldovei între 1634-1858 (M. Amăriuței, L. Bacumenco), sau informații privitoare la catolicii din Bacău prin prisma unui act datat în 1793.

Pentru secțiunea rezervată științelor auxiliare ale istoriei, amintim articolul privitor la un aspect mai puțin cunoscut legat de Alecu Russo, văzut ca personaj într-o piesă de teatru (N. A. Ursu), precum și contribuția lui S. Iftimi care analizează unele sigilii din arhivele ieșene. Fiind o revistă cu specific arhivistic, prezentarea fondurilor ocupă un loc important, mai ales că sunt aduse în discuție diferite categorii de documente și situații specifice care sunt legate de Arhivele Naționale din Iași (vezi contribuțiile lui A. Bodale, V. Isac, S. Bodale).

În categoria *Restitutio* se înscrie un articol al lui C. A. Stoide, referitor la *Legăturile dintre Moldova, Țara Românească și Transilvania la începutul secolului al XVI-lea*, text îngrijit de A. Bodale, pe baza mai multor manuscrise ale autorului amintit.

Spre finalul publicației se întâlnesc câteva recenzii și note bibliografice, care aduc în atenția cititorului lucrări cu caracter istoric semnate de specialiști recunoscuți și care tratează subiecte din cele mai diverse, de la diecii moldoveni din secolul al XVII-lea, la personalitatea lui A. C. Cuza și până la *Dicționarul penitenciarelor din România comunistă (1945-1967)*.

La final este atașată *Lista autorilor*, care prezintă date succinte despre aceștia, dar cu accent pe preocupările lor științifice, fapt care constituie o garanție pentru materialele publicate între copertele acestei reviste.

Deși fiecare început prezintă și dificultăți specifice, ne exprimăm speranța că Archiva Moldaviae își va urma cursul firesc și va deveni o publicație de referință în domeniul arhivisticii, în deplină concordanță cu obiectivele pe care și le propune.

Roxana DIACONU

ALIS NICULICĂ, *Din istoria vieții culturale a Bucovinei: Teatrul și muzica (1775 - 1940)*, Casa Editorială Floare Albastră, București, 2009, 344 p. + 34 p. anexe.

Alis Niculică reușește, în recenta ei carte, să compună și să redea celor interesați de istoriografia Bucovinei o imagologie limpede, semnificativă, reală a ceea ce s-a numit și a reprezentat fenomenul teatral și cel muzical în Bucovina dintre anii 1775 și 1940.

Buna formație teoretică dublată de eleganța stilului autoarei fac din această carte intitulată sugestiv, fără nici un fel de emfază, *Din istoria vieții culturale a Bucovinei: Teatrul și muzica (1775-1940)*, o lucrare care poate fi lecturată cu plăcere și care, în mod indiscutabil, aduce un spor de lumină asupra unor fenomene incontornabile care s-au produs în istoria culturală a Bucovinei. Radiografia întreprinsă cu pasiune de Alis Niculică sfidează amatorismul, endemic, din păcate, momentelor istorice pe care le traversăm, încadrându-se pe un traseu științific care merită o atenție sporită, cercetarea fiind una amplă, ambițioasă și provocatoare în același timp.

În acest studiu monografic, cum îndreptățit observa și decanul facultății sucevene de istorie și geografie, Ștefan Purici, cercetătoarea „a reușit să depisteze și să valorifice numeroase date și informații inedite, fapt ce, în mod de netăgăduit, sporește valoarea demersului său științific, constituind o invitație la lectură pentru toți cei interesați să afle lucruri despre care s-a știut prea puțin până acum sau despre care s-a scris de către istorici străini și nu de cercetători români”.

Discutând despre structura volumului, despre care cunoscutul scriitor rus Vladimir Nabokov spunea că este esențială pentru o carte, afirmăm că aceasta este foarte bine configurată, tomul deschizându-se cu un capitol deosebit de util, intitulat *Câteva considerații privind viața socială, economică, religioasă și culturală din Bucovina în perioada 1775 – 1940*, care prezintă contextul în care avea să se producă devenirea teatrului și muzicii de-a lungul anilor în Bucovina.

Urmează alte trei capitole după cum urmează: *Mișcarea teatrală în Bucovina până la Marea Unire*, *Arta muzicală în Bucovina de la primele manifestări până la Marea Unire*, *Viața teatrală și muzicală în perioada interbelică și rolul său*

în consolidarea Unirii, episoade, să le numim așa, de maxim interes, coerente, care conferă corpusului textual în integralitatea sa armonie, convingându-ne astfel autoarea de o logică, esențială unui bun istoric, pe care o stăpânește în mod cert. Încă de la primele pagini citite, textul ne captivează, ne stârnește, teza ce se conturează fiind una curajoasă, care ne provoacă să parcurgem până la ultima filă opul menționat.

Alis Niculică nu lasă deloc impresia că ar fi copleșită de dimensiunea nu tocmai strâmtă a obiectului ei de studiu, întâmpinând cititorii cu sinteze atent elaborate, surprinzând o realitate sau alta în tușe fine, pe care le poate reda doar un adevărat cunoscător al fenomenului tratat.

Tabloul zugrăvit de autoare - și pe care ni-l înfățișează - este unul care se individualizează prin vastitatea informației, capacitatea de a controla atât de multă informație fiind evidentă. Dincolo de alte aspecte, Alis Niculică ne introduce într-un cadru al realității istorice în care se profilează rezistența prin cultură și ceea ce a însemnat factorul cultural pentru Bucovina. De altfel, edificatoare este chiar concluzia însăși a autoarei: „Este fapt demonstrat că societățile culturale, promovând muzica românească, cu un pronunțat caracter patriotic, ca și teatrul în limba română, au contribuit din plin la trezirea conștiinței naționale, venind în întâmpinarea eforturilor de afirmare identitar – națională, alături de biserică (mai ales în timpul mitropolitelor Teoctist Blajevici și Silvestru Morariu), școală ș.a.

Concluzionând, putem afirma, fără rezerve, că obiectivele pe care și le-a propus autoarea au fost atinse, reușind să-și contureze un loc bine definit printre istoricii preocupați de problematica Bucovinei, atât de diversă și, nu în ultimul rând, complexă. Așadar îi invit pe potențialii lectori să se aplece asupra acestui studiu deosebit de atractiv, onest și incitant care, în fapt, este o teză de doctorat coordonată de prof. univ. dr. Mihai Iacobescu, susținută în anul 2006, în cadrul Facultății de Istorie și Geografie a Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava. De menționat ar mai fi și faptul că, față de forma inițială, volumul în discuție, publicat în anul 2009 la editura bucureșteană Floare Albastră, a beneficiat de o serie de revizuri și adăugiri care, credem noi, au fost de bun augur, conferind un plus de profesionalism și acribie lucrării.

Alexandru Ovidiu VINTILĂ

ȘEIVA SANIE
(1938 - 2010)

Pe 22 septembrie 2010 toți cei care au cunoscut-o, stimat-o și iubit-o pe Doamna Șeiva Sanie au primit cu îndurerare vestea că nu mai este printre noi. S-a stins, lovită de o boală necruțătoare, după o îndelungată și nemeritată suferință, înconjurată de toți cei dragi.

Muzeograf a cărui activitate a fost apreciată cu prestigioase premii și distincții, cercetător devotat descifrării amplei problematice a civilizației geto-dacice și daco-romane din spațiul est-carpatic, Doamna Șeiva Sanie și-a desfășurat aproape întreaga viață și activitate în Iași.

Năcută pe 15 aprilie 1938, în fosta capitală a Moldovei, a urmat cursurile uneia dintre cele mai prestigioase școli secundare din Iașiul acelor vremuri, Liceul Oltea Doamna și pe cele ale Facultății de Istorie din cadrul Universității A. I. Cuza.

După absolvirea facultății, a fost, pentru o scurtă perioadă de timp, între 1960 și 1962, muzeograf la Muzeul Orașenesc din Sighișoara.

Revenită în Iași, a lucrat, până în 1995, când s-a pensionat, ca muzeograf și arheolog la Muzeul de Istorie a Moldovei care a funcționat inițial sub coordonarea

Institutului de Arheologie Iași, iar din 1968, ca secție a Complexului Muzeistic Iași (din 1990, Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași). Desfășurându-și aici aproape întreaga activitate creatoare, a fost unul dintre oamenii care și-au legat pentru totdeauna numele de această instituție. A participat la realizarea și refacerea tuturor expozițiilor permanente ale acestui muzeu și a unora dintre marile sale expoziții temporare (dintre care amintim doar câteva dintre cele mai importante: Mărturii arheologice despre satul dacic de la Dumbrava, com. Ciurea, jud. Iași (secolele I-II e.n.), Civilizația traco-getică, Antichități egiptene în colecțiile din România, Civilizația Cucuteni).

A coordonat și colaborat la organizarea unor muzee școlare și sătești, precum și la numeroase activități cu caracter muzeal, simpozioane, conferințe și sesiuni științifice de mai mare sau mai mică amploare.

De-a lungul întregii cariere, a înregistrat și fișat mii de piese. Și-a adus o contribuție deosebită la organizarea, pe baze științifice, a depozitului de arheologie al acestui mare muzeu al țării.

Dintre remarcabilele sale realizări muzeografice amintim expoziția permanentă a Rezervației Arheologice de la Cucuteni (muzeul ce adăpostește tumulul traco-getic), precum și cea a Muzeului Obștii Evreiești din Iași.

Ca arheolog, a participat la cercetarea unora dintre situri cheie pentru înțelegerea evoluției civilizației geto-dacice și daco-romane de la est de Carpați, dintre care amintim Bâta Doamnei (Neamț), Barboși (Galați) și Dumbrava (Iași).

A introdus în circuitul științific mai multe tezaure monetare romane cum ar fi cele de la Muntenești (Vaslui), Măgirești (Bacău), Muncelu de Sus (Iași), Drăgești (Bacău), Dersca (Botoșani).

A valorificat, prin numeroase studii și articole publicate în revistele de specialitate, materialele provenite din propriile cercetări, ca și pe cele din depozitele și colecțiile instituțiilor muzeale din Moldova.

Am cunoscut-o pe Doamna Șeiva Sanie în anii '90, în ultimii ani ai studenției mele, la una dintre sesiunile de comunicări științifice organizate de Institutul de Arheologie. M-a impresionat, încă din primul moment, disponibilitatea sa de a ajuta necondiționat un tânăr, practic necunoscut, la început de carieră. Din 1993 (când m-am angajat la muzeu) și până în 1995 (când Dumneaei s-a pensionat) am lucrat sub coordonarea sa directă. Cineva spunea odată că personalitatea noastră se formează ca o sumă a influențelor celor pe care avem norocul să-i cunoaștem și să ne îndrume pașii. Pot afirma – fără nici o ezitare – că o parte din ceea ce am devenit astăzi i se datorează doamnei Șeiva Sanie. Ca tânăr învățăcel am deprins de la ea toată „bucătăria” muncii de muzeu: fișarea, înregistrarea pieselor, organizarea pe baze științifice a unei expoziții și a unui depozit.

Am lucrat împreună pentru o mare expoziție organizată cu prilejul aniversării a 110 ani de la descoperirea așezării eponime a culturii Cucuteni, expoziția Civilizația Cucuteni. Expoziția, care a fost organizată în colaborare cu unsprezece alte instituții, a presupus deplasări la sediile acestora în vederea selectării pieselor și a punerii la punct a tuturor detaliilor colaborării. Am realizat împreună toate aceste deplasări. Timp de aproximativ trei luni, aproape în fiecare săptămână, plecam pentru câteva zile. Deși extrem de obositoare, aceste deplasări ne-au/mi-au permis să ne cunoaștem mai bine. Era o personalitate deosebită, cu un spirit viu și extrem de tânăr. Cu tact și un deosebit simț al relațiilor interumane m-a făcut să mă simt împreună cu un prieten și, ceea ce mi s-a părut cu adevărat deosebit, un prieten de aproape aceeași vârstă. Îmi amintesc de acea scurtă perioadă ca despre o adevărată școală. Am aflat și învățat multe secrete ale profesiei de muzeograf, detalii care nu se regăsesc în manualele de specialitate. Acele deplasări mi-au dezvăluit o altă fațetă a aceleiași profesii, care se bazează pe relațiile interumane, care trebuie să constituie baza colaborării dintre specialiști.

Nu pot să uit că în fiecare oraș în care poposeam aveam parte și de o mică porție de istorie locală servită de colega și colaboratoarea mea. Oricât de încărcat era programul găsea timp să îmi arate ceva, să îmi deschidă ochii asupra unor aspecte din viața cotidiană sau din trecutul locului în care poposeam: de la dânsa am aflat că există un parc Copou în Vaslui și împreună l-am vizitat prima oară; de câte ori pășesc în vechea curte domnească din București, îmi amintesc cu plăcere de faptul că am ajuns prima oară acolo cu doamna Sanie; și aș putea să dau multe alte exemple în acest sens.

Era nostimă, deschisă și delicată și, întotdeauna, de o politețe fără cusur. Purtam cu ea discuții nesfârșite pe diferite teme profesionale și/sau umane. Relația pe care o avea cu cel care i-a fost soț, tovarăș de viață și cel mai bun prieten în același timp, a constituit pentru mine, ca pentru mulți alții din anturajul apropiat al Domniilor lor, un exemplu demn de urmat.

Am continuat să o întâlnesc în anii ce au urmat pensionării sale la diferite manifestări științifice, în biblioteci și arhive. A fost, până în ultimii ani din viață, o persoană extrem de activă și implicată în diferite proiecte științifice legate de arheologie și de viața comunității evreiești din Moldova.

Ca o recunoaștere a activității deosebite depuse în slujba valorificării exemplare a patrimoniului muzeal, doamna Șeiva Sanie a fost distinsă, în 2004, de către președinția României, cu Meritul Cultural clasa I, Categoria H, „Cercetare Științifică”.

Expoziția la care am lucrat împreună a primit premiul „Margareta Sterian”, acordat în 1995 de către Muzeul Național de Artă a României, pentru cea mai bună expoziție de patrimoniu la nivel național în anul 1994.

În anii în care am cunoscut-o devenise o tradiție pentru generația sa din liceu să se întâlnească o dată pe an. Îmi spunea că aceste revederi sunt pline de un parfum anume și că au recurs la această frecvență având în vedere vârsta participanților. Uneori îmi relata cu tristețe că una dintre colegele sale o să lipsească pentru totdeauna de la strigarea catalogului. Anul acesta a lipsit și Domnia Sa. Alături de toți cei care s-au ridicat cu tristețe să păstreze un moment de reculegere în memoria sa, regretăm din suflet că a plecat dintre noi, mult prea devreme.

Senica ȚURCANU